

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 88

Sayı: 312

Ağustos 2024

ANKARA - 2024

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri:	<u>Sayfa</u>
ÖZCAN, ALİ: İnsuyu-Konya'dan Bir Geç Hitit Steli	375
ÇELİK, SİREN: Daily Life Encounters between the Byzantines and the Ottomans ...	407
KIRIMLI, HAKAN: Şahin Geray Han'ın Oğulları Meselesine Dair.....	435
KÜLÜNK, FURKAN: Russian-Turkmen Struggle Over Ashuradeh Island in the Caspian Sea in 19 th Century	449
DEMİRKOL, GÖKHAN-POLATCI DEMİRKOL, TÜRKAN: Osmanlı Devleti'nde İlk Banka Yolsuzluğu: Simonoviç Davası (1873-1875).....	477
ÖZBOZDAĞLI, ÖZER: Salonica Fire of 1890 and its Impacts on the Transformation of the City.....	513
ŞÜKÜROĞLU, GIYAS: Aristokratik Zihniyetin Siyasal Düzene Müdahalesi: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Haziran Krizi (16-18 Haziran 1918)	541
BOZKURT, CELİL: Millî Mücadele Aleyhtarı Bir Din Görevlisi: Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi	573
ÇAKMAK, AYDIN: 1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması İle İlgili Yaşanan Sorunlar	605
ÖZKAN, KENAN-ÖZER, SEVİLAY: Mustafa Kemal Paşa'nın Süt Kardeşi Saime Hanım ile Mektuplaşması	639

BELLETEN

Bellefen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472
Cilt/Volume: 88 - Sayı/Issue: 312 (Ağustos/August 2024)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society
Prof. Dr. YÜKSEL ÖZGEN

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Hacettepe Mah. Kızılay Cad. No: 1 06230 Altındağ/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98

www.bellefen.gov.tr • bellefen@ttk.gov.tr

Ağustos-August 2024 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), American History and Life (EBSCO),
Scopus, DOAJ: Directory of Open Access Journals, ULAKBİM TR Dizin,
ERIH PLUS, L'Année philologique, Linguistic Bibliography (Brill), RILM Abstracts of
Music Literature (Répertoire International de Littérature Musicale), Historical Abstracts
(EBSCO), MLA - Modern Language Association Database.

Tasarım/Design

Elif İrem DOĞAN DEMİR

Kapak Tasarım/Cover Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

Ali Özcan, "İnsuyu-Konya'dan Bir Geç Hitit Steli", s. 404, levha 3a.

Belleten

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 88 - Sayı/Issue: 312 (Ağustos/August 2024)

Yayın Komisyonu Commission of Publications

Prof. Dr. Ebru ALTAN
İstanbul Üniversitesi/ealtan@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN
Orta Doğu Teknik Üniversitesi/atakuman@metu.edu.tr

Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL
Yıldız Teknik Üniversitesi/fdemirel@yildiz.edu.tr

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi/femecen@29mayis.edu.tr

Prof. Dr. Nejla GÜNAY
Gazi Üniversitesi/ngunay@gazi.edu.tr

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
Ankara Üniversitesi/musakadioglu@ankara.edu.tr

Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU
İstanbul Medeniyet Üniversitesi/
selim.karahasanoglu@medeniyet.edu.tr

Prof. Dr. Yunus KOÇ
Hacettepe Üniversitesi/yunusk@hacettepe.edu.tr

Prof. Dr. Hatice ORUÇ
Ankara Üniversitesi/horuc@ankara.edu.tr

Doç. Dr. Yunus PUSTU
Türk Tarih Kurumu/ypustu@ttk.gov.tr

Prof. Dr. M. Hamdi SAYAR
İstanbul Üniversitesi/mhsayar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Haluk SELVİ
Sakarya Üniversitesi/hselvi@sakarya.edu.tr

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ
Selçuk Üniversitesi/ssolmaz@selcuk.edu.tr

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Yeditepe Üniversitesi/ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

Prof. Dr. Arzu TERZİ
İstanbul Üniversitesi/terzi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
Pamukkale Üniversitesi/maunal@pau.edu.tr

Doç. Dr. Hasan YILMAZYAŞAR
Anadolu Üniversitesi/hyyasar@anadolu.edu.tr

Hakemler Listesi/Referees List

Prof. Dr. Halil BAL
İstanbul Üniversitesi/balhalil@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Selahattin BAYRAM
İstanbul Üniversitesi/selahattin.bayram@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Sedat BİNGÖL
Anadolu Üniversitesi/sbingol@anadolu.edu.tr

Doç. Dr. Suna ÇAĞAPTAY
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/scagaptay@gmail.com

Doç. Dr. Diren ÇAKILCI
Akdeniz Üniversitesi/direncakilci@akdeniz.edu.tr

Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK
Sakarya Üniversitesi/bcelik@sakarya.edu.tr

Prof. Dr. Edhem ELDEM
Boğaziçi Üniversitesi/eldem@boun.edu.tr

Prof. Dr. Atilla ENGİN
Gaziantep Üniversitesi/atillaengin@gantep.edu.tr

Prof. Dr. İbrahim ERDAL
Yozgat Bozok Üniversitesi/ibrahim.erdal@bozok.edu.tr

Dr. Ali Güler
Hacettepe Üniversitesi/ajansguler@hotmail.com

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ
Necmettin Erbakan Üniversitesi/nkostuklu@erbakan.edu.tr

Prof. Dr. Nefise Nevra NECİPOĞLU
Boğaziçi Üniversitesi/necipoglu@boun.edu.tr

Doç. Dr. Murat ÖZKAN
Ordu Üniversitesi/muratozkan@odu.edu.tr

Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK
Sakarya Üniversitesi/yozturk@sakarya.edu.tr

Prof. Dr. Ash ÖZYAR MİZRAHİ
Boğaziçi Üniversitesi/ozyar@boun.edu.tr

Doç. Dr. Mustafa SARI
Sakarya Üniversitesi/msari@sakarya.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi/zturkmen@29mayis.edu.tr

Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ
İstanbul Beykent Üniversitesi/muzaffer@beykent.edu.tr

Prof. Dr. Orhan YAZICI
İnönü Üniversitesi/orhan.yazici@inonu.edu.tr

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Marmara Üniversitesi/oyesilot@marmara.edu.tr

Prof. Dr. Saime YÜCEER
Bursa Uludağ Üniversitesi/syuceer@uludag.edu.tr

İnsuyu-Konya'dan Bir Geç Hitit Steli*

A Late Hittite Stele from İnsuyu-Konya

Ali Özcan**

Öz

Frig Krallığı'nın doğu sınırları, Tuz Gölü'nün doğusu ve Kızılırmak Nehri'nin güneyi boyunca sıralanan Geç Hitit Dönemi taş eserlerinin varlığı ile kabaca çizilebilmektedir. Tuz Gölü'nün güneyinde ise Geç Hitit Dönemi'ne ait Kızıldağ, Karadağ, Ereğli yazıtları ile İvriz Anıtı bulunmaktadır. Yakın dönemde bilimsel yayını yapılan Anadolu hiyeroglifleri ile yazılmış Türkmen-Karahöyük 1 yazıtı, Frig ve Geç Hitit krallıklarının sınırları konusundaki bilgilerimizi değiştirmiştir. Hiyeroglif yazıtta Hartapuş, Muşka Ülkesi'ni ele geçirdiğini bildirmektedir. Türkmen-Karahöyük 1 hiyeroglif yazıtında bahsedilen Muşka Ülkesi ile Frig Krallığı'nın ifade edildiği anlaşılmaktadır. Akadca ve hiyeroglif yazılı kayıtlara göre Frig Krallığı, Asur ve Geç Hititler tarafından Muşka Ülkesi olarak

* Bu makalenin konusunu oluşturan stel, T.C. Konya Valiliği, İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Müze Müdürlüğü'nün 02.06.2021 tarihli E-34068228-155.01-1428768 sayılı bilimsel çalışma ve yayını izni ile yayımlanmaktadır. / The stele, which is the subject of this article, is published with the permission of the Republic of Turkey Konya Governorship, Provincial Directorate of Culture and Tourism, Museum Directorate dated 02.06.2021 and numbered E-34068228-155.01-1428768.

** Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü – Assoc. Prof., Yalova University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Yalova/TÜRKİYE, ali.ozcan@yalova.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3531-7035>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

adlandırılmaktadır. Türkmen-Karahöyük 1 hiyeroglif yazıtı, Geç Hitit sınırlarının Frigler aleyhine olmak üzere, Tuz Gölü yönünde genişlediğini anlatmaktadır.

Çalışmamızın konusunu daha önce bilimsel yayını yapılmamış ve Geç Hitit Dönemi'ne tarihlendirdiğimiz bir stel oluşturmaktadır. Eser günümüzde Konya Arkeoloji Müzesinde bulunmaktadır. Geç Hitit Steli, Konya ili Cihanbeyli ilçesi, İnsuyu kasabasında 1999 yılında, bir evin bahçesinde bulunmuştur. İnsuyu Steli, Tuz Gölü'nün batı kesiminde ele geçmiştir. Stelin Geç Hitit Dönemi'ne ait olması nedeniyle bilimsel açıdan yeni yorumlar üretebilme imkânı sunmaktadır. İnsuyu Steli'nin Tuz Gölü'nün batısında bulunması, Friglerin güney sınırının zaman içerisinde değiştiğini ispatlamaktadır. Çalışmamızda İnsuyu Steli'nin özellikleri ve tarihlendirilmesi hakkında bilgiler verilmiştir. İnsuyu Steli'nin buluntu yeri ve özellikleri dikkate alınarak Frig Krallığı'nın güney sınırları konusu tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Geç Hitit, Frig, Stel, Hartapuş, Konya Arkeoloji Müzesi.

Abstract

The eastern borders of the Phrygian Kingdom could be drawn through stone artifacts belonging to the Late Hittite Period lined along the east of Tuz Lake and the south of the Kızılırmak River. At the south part of Tuz Lake, there are Kızıldağ, Karadağ, Ereğli inscriptions and the İvriz Monument belonging to the Late Hittite Period. The inscription written by Anatolian hieroglyph Türkmen-Karahöyük 1 has changed our knowledge about the borders of the Phrygian and Late Hittite Kingdoms. It is stated in the hieroglyphic inscription that King Hartapuş captured the Land of Muška. This country in the Türkmen-Karahöyük 1 hieroglyphic inscription refers to the Phrygian Kingdom. According to Akkadian and hieroglyphic records, the Phrygian Kingdom is called the Land of Muška by the Assyrians and Late Hittites. The inscription on the Türkmen-Karahöyük 1 explains the Late Hittite borders expanded towards the Salt Lake.

This study focused on a stele that has not been scientifically published before and that we dated up to the Late Hittite Period. The work is exhibited in the Konya Archaeology Museum. It was found in the garden of a house in İnsuyu Town of Cihanbeyli district of Konya province, in 1999. The fact that the İnsuyu Stele is located in the west of Tuz Lake proves that the southern border of the Phrygians changed over time. In our study, information about the features and dating of the İnsuyu Stele is given, and the southern borders of the Phrygian Kingdom have been discussed, according to the findspot and characteristics of the İnsuyu Stele.

Keywords: Late Hittite, Phrygian, Stele, Hartapuş, Konya Archaeology Museum.

Giriş

Hititler, Geç Bronz Çağı Anadolu'sunda antik Yakın Doğu'nun en eski ve büyük krallıklarından birisini kurmuşlardır. Hitit halkının Anadolu'da Orta Tunç, Geç Tunç ve Demir Çağlarında yaşadığı bilinmektedir.

Anadolu'nun tarihi devirlere geçişinden (MÖ 20. yüzyıl) sonra çivi yazılı kayıtlarda Hititler bir topluluk olarak karşımıza çıkmaktadır¹. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde, Kültepe Ib tabakasına (MÖ 18. yüzyıl) tarihlenen Kaniş Kralı Anitta'nın² Hitit soyuna aidiyeti konusu tartışılmıştır³. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin sona ermesinden sonra başkent Hattuša (Boğazköy) şehri olmak üzere Hititler, Yakın Doğu'nun görkemli krallıklardan birisini kurmuşlardır. Hitit Krallığı, yaklaşık olarak MÖ 17-13. yüzyıllar arasında Anadolu ve Suriye'de hüküm sürmüştür⁴. MÖ 14-13. yüzyıllarda Yakın Doğu'nun süper güçleri arasında yer alan Hitit Krallığı, batıdan Anadolu'ya yönelen göç hareketleri ve kuraklığın etkisi ile yıkılmıştır⁵. MÖ 13. yüzyıldan sonra göç eden halkların etkisi ile Anadolu'nun batı, güney ve orta kesimlerinde yer alan yerleşim yerlerinin pek çoğu yangın tabakası ile kaplanmış, terk edilmiştir⁶. Hitit Krallığı'nın sona ermesinden sonraki süreçte doğuya çekilen Hitit bakiyeleri Orta Anadolu'nun güneyi ile Güneydoğu Anadolu

- 1 Sedat Alp, "Assur Ticaret Kolonileri Çağında Kaneş Neşa'da Hititler'in Varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Oluşumun Öyküsü)", *Emin Bilgiç Anı Kitabı, Archivum Anatolicum* 3/1, 1997, s. 1-17.
- 2 Erich Neu, *Der Anitta-Text*, StBoT 18, Wiesbaden 1974, s. 1.
- 3 Ali Dinçol, Anitta'nın Hitit hanedanı ile bağlantısını kabul etmektedir. Ali Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları. Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C I, 1982, s. 26-29; Ahmet Ünal ve Sedat Alp, Anitta'nın Hitit hanedanı ile bağlantısının kuşkulu olduğunu düşünmektedir. Ahmet Ünal, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi. Kitap 1: Eski Taş Devri'nden Hitit Devleti'nin Yıkılışına Kadar (M.Ö. 60.000-1180)*, Ankara 2018, s. 265-270; Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu. Çiviyazılı ve Hieroglif Yazılı Kaynaklar*, Ankara 2001, s. 57. Ayrıca bk. Neu, *age.*, s. 1, 2.
- 4 Horst Klengel, *Geschichte des hethitischen Reiches*, Leiden-Boston-Köln 1998, s. 33-305; A. Ünal, *age.*, s. 336 vd.
- 5 Jürgen Seeher, "After the Empire: Observations on the Early Iron Age in Central Anatolia", *İpamati kistamati pari tumatimis. Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*, ed. I. Singer, Tel Aviv 2010, s. 221; Ali Özcan, *IV. Tuthaliya Dönemi ve Sonrası Hitit Krallığı'nda Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 274 vd.; Andreas Schachner, *Hattuša Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde*, çev. I. R. Işıklıyaya-Laubscher, İstanbul 2019, s. 90.
- 6 Özcan, *agt.*, 252-261; Hasan Bahar-Güngör Karauğuz-Özdemir Koçak, *Eskiçağ Konya Araştırmaları I*, İstanbul 1996, 66; Ayşe Tuba Ökse, "The Eastern Border of Phrygia", *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period*, ed. G.R. Tsetschkladze, Leuven 2019, s. 163; Sturt W. Manning - Cindy Kocik- Brita Lorentzen-Jed P. Sparks, "Severe multi-year drought coincident with Hittite collapse around 1198-1996 BC", *Nature* 614, 2023, s. 719 vd.

ve Kuzey Suriye bölgelerine çekilerek küçük krallıklar kurmuşlardır⁷. Söz konusu krallıklar bilimsel literatürde Geç Hitit krallıkları olarak adlandırılmaktadır⁸. Tabal, Tuwana, Melid/Melidia, Hupisna, Hilakku, Gurgum, Kummuh, Sam'al, Que/Adanawa, Azatiwata, Kargamiş, Pattin, bilinen kent krallıklarından bazılarıdır⁹. Geç Hitit krallıkları, bir krallık merkezi¹⁰ ve ona bağlı birimlerden oluşan idari yapılanmaya sahiptir¹¹. Krallıklar, etnik açıdan Hititli nüfusu barındırmalarına karşın genel olarak demografinin kozmopolit özellikte olduğu söylenebilir¹². Geç Hitit krallıkları Frig, Asur, Urartu ve Lidya krallıkları ile çağdaştır. Tarihleri süresince Frig ve Asur krallıkları ile kendi aralarında mücadelelerde bulunsalar da MÖ 8. yüzyılın ortalarından itibaren zayıflamaya başlamışlardır¹³. Geç Hitit krallıkları, MÖ 7. yüzyılın sonunda Asurbanipal döneminde (MÖ 668-631¹⁴) Asur Krallığı'na karşı hâkimiyetlerini kaybederek ortadan kalkmışlardır¹⁵.

Geç Hitit krallıklarından günümüze ulaşan kalıntılar arasında seramik, kemik ve maden eserler bulunmaktadır. Mimaride kerpiç ve hatıl kullanımı yaygındır. Diğer kalıntı grubunu ortostatlar, hiyeroglif yazıtlar, rölyefler ve plastik eserler oluşturmaktadır¹⁶. Anadolu'da tüccarlar ve resmi kâtipler tarafından kullanılan çivi yazısının Geç Hitit krallıklarının kâtipleri tarafından ne kadar kullanıldığı henüz bu döneme tarihlenen arşivler bulunmadığından belirlenmemiştir. Bu dönemde yaygın yazı biçimi olarak Anadolu hiyeroglifleri kullanılmıştır. Günümüze kadar

7 Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Ankara 2017, s. 132-138.

8 Diğer tanımlamalar için bk. Hasan Ali Şahin, "Geç Hitit Beylikleri", *Oannes*, C 1/S. 2, 2019, s. 133-134.

9 Trevor Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms. A Political and Military History*, Oxford-New York 2012, s. 80 vd.; Annick Payne, *Iron Age Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Atlanta 2012, s. 4-9.

10 Zincirli ve Karkamış kentleri için bk. Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, İstanbul 1992, s. 220, 221, Res. 227, 228; Zincirli, Tell Rifa'at (Arpad), Tell Halaf (Gozan), Tell Ahmar (Til-Barsip), Tell Tayinat, Karkamış kent planları için bk. James F. Osborne, *The Syro-Anatolian City-States. An Iron Age Culture*, New York 2021, s. 178. Figure 5.3.

11 Bryce, *age.*, s. 2.

12 Federico Giusfredi, *Sources for a Socio-Economic History of the Neo-Hittite States*, Texte der Hethiter 28, Heidelberg 2010, s. 26-30; Bryce, *age.*, s. 80, 81.

13 Kamil Doğancı, "Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu Arasındaki Siyasi İlişkileri", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları 2018*, ed. B. Şimşek-C. Şahin-S. Avşaroglu-E. Akgöz, Konya 2018, s. 14.

14 Jamie Novotny-Joshua Jeffers, *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668-631 BC), Aššur-etel-ilāni (630-627 BC), and Sin-šarra-iškun (626-612 BC), Kings of Assyria, Part 1*, Pennsylvania 2018, s. 1-3.

15 Novotny-Jeffers, *age.*, s. 14-19.

16 Darga, *age.*, s. 223 vd.

ulaşan Geç Hitit Dönemi taş eserlerinin önemli bir kısmı hiyeroglifi yazıtlardan oluşmaktadır¹⁷. Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen taş eserler Anadolu'nun batı, orta, güney ve güneydoğu bölgelerine yayılmıştır¹⁸. Geç Hitit Dönemi'ne tarihlenen taş eserler ise kabaca Geç Hitit krallıklarının hüküm sürdüğü bölgeyi anlamamızı sağlamaktadır (Levha 4). Buna göre günümüzdeki verilere göre batıda Tuz Gölü'nün güneyi, kuzeyde Kızılırmak Nehri'nin güney kesimleri Geç Hitit taş eserlerinin batı ve kuzey sınırını oluşturmaktadır (Levha 4¹⁹). Doğuda Malatya, güneydoğuda Şanlıurfa'ya kadar uzanan kesim Geç Hitit taş eserlerinin yayılım alanını göstermektedir (Levha 4²⁰). Geç Hitit eserleri Anadolu'nun güneyinde, Kuzeybatı Suriye şehirlerinde ele geçmiştir (Levha 4²¹)²².

Geç Hitit Dönemi taş eserleri, geleneksel Hitit (Anadolu), Asur (Mezopotamya), Aram ve Fenike (Suriye) sanat stillerinde üretilmiştir²³. Bununla birlikte her geçen gün ele geçen yeni eserler bilimsel yayınların konusunu oluşturmaktadır. Çalışmamızda Geç Hitit Dönemi'ne tarihlendirdiğimiz bir stela yer verilmiştir. Yeni yayımlanan stelin Frig ve Geç Hitit krallıkları arasındaki sınırlar hakkında sunduğu ipuçları tartışılmıştır.

İnsuyu Geç Hitit Steli

İnsuyu Steli, envanter kayıtlarına göre Konya ili, Cihanbeyli ilçesi, İnsuyu kasabası, Cevdetbey Yaylası'nda ele geçmiştir (Levha 1-3). Eser, 27.05.1999 tarihinde Konya Arkeoloji Müzesine getirilmiştir. Stel, müzeye hibe yoluyla kazandırılmış ve 1999.6.1 envanter numarasıyla envanter defterine kaydedilmiştir. Müze envanter kaydını düzenleyen arkeolog Kazım Mertek, sözlü iletişim ile stelin bir evin bahçesinde bulunduğu bilgisini vermiştir. Stel, kırmızı andezit taştan üretilmiştir. Günümüzde Konya Arkeoloji Müzesi salonunda, vitrin dışında sergilenmektedir.

17 John David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I: Inscriptions of the Iron Ages, Part 3: Plates*, Berlin-New York 2000.

18 Turgut Yiğit-Ali Özcan-Kurtuluş Kıymet, *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Ankara 2016, s. 12, Harita.

19 Ayrıca bk. Bryce, *age.*, s. 140, Map 4.

20 Ayrıca bk. Bryce, *age.*, s. 32, Map 2.

21 Ayrıca bk. Osborne, *age.*, s. 16, Figure 1.1.

22 Geç Hitit Krallıklarının yayılım alanı hakkında ayrıca bk. Metin Alparslan, "Geç Hitit Devletleri", *Hititolojye Giriş*, ed. M. Alparslan, İstanbul 2009, s. 139; Payne, *age.*, s. XII.

23 Akurgal, *age.*, s. 138 vd.

Stel, 82 cm yüksekliğinde, üstte 79 cm genişliğinde, orta kesimde 34 cm ve en üst kesimde ise kırık kesimlerin varlığından dolayı 17 cm kalınlığındadır (Levha 1a, 3a). Stelin ön yüzünde kabaca şekillendirilmiş oturan figür ile karşısında ayakta duran figür görülebilmektedir. Oturan figürün baş kısmında rölyef kalınlığı 5 cm, bacak kısmında 4 cm, diz kesiminde 4,5 cm ve diz kapağının altındaki kesimde ise 3 cm'dir. Karşısında ayakta duran adorantın baş kesiminde rölyef kalınlığı 5 cm, ayaklarının bulunduğu kesimde ise 3 cm'dir. Stelin arka kısmı düzdür.

Stelin üst kısmında iki sunu çukuru bulunmaktadır (Levha 2, 3b). Stelin sağında bulunan dairevi şekilli sunu çukuru 12 cm çapında ve 5 cm derinliğindedir. Stelin solundaki sunu çukuru ise elips şekilli ve 17 cm çapında, 3 cm derinliğindedir.

Stelin üzerinde, kırılarak taş bloktan ayrılmış kısımların olduğu dikkati çekmektedir. Ön cephede, sağ alt kesimde 8 x 8 cm ölçülerindeki kısım kırılarak stelden ayrılmıştır (Levha 1a, 1b). Yaklaşık ölçülerde olmak üzere sağ üst kısım da kırılmıştır. Taş bloğun arka cephesi incelendiğinde sol ve sağ üst kesimleri koparak stelden ayrıldığı görülebilmektedir (Levha 1b, 2). Stelin arka cephesine bakıldığında sol kesimde 34 x 38 cm genişliğinde bir kırılmış kesim bulunmaktadır. Benzer şekilde sağ kesimde de 36 x 38 cm kırılmış kısım mevcuttur. İki kırılmış kısım arasındaki 16 cm genişliğinde bir alan da kırıktır. Stelin üzerinde kırık kesimlerin varlığı ile yıpranmış olması, *in situ* konumundan taşınması sırasında zarar görmüş olabileceğini düşündürmektedir.

Stelin ön yüzü önemli ölçüde yıpranmıştır. Stel üzerindeki genel kompozisyon ve figürler ana hatları ile seçilebilmektedir. Detaylar belirgin değildir. Mevcut hâliyle stelin ön yüzü, kabaca işlenip bırakılmış yahut çokça yıpranmış izlenimi vermektedir. Oturan ve ayakta duran figürlerin baş kesimlerinde 5 cm olan rölyef kalınlığı benzer şekilde her iki figürde alt kesimde ise 3 cm'dir. Rölyef kalınlığı yukarıdan aşağıya doğru azalmaktadır. Stelin üst kesimi alt kesime nispeten daha iyi şekillendirilmiştir. Stelin alt kesiminde ise daha az işçilik mevcuttur. Mevcut hâliyle stelin üst kesimden başlanarak aşağıya doğru şekillendirildiği konusunda bir fikir edinebiliyoruz. Eserde rölyef kalınlığının yukarıdan aşağıya doğru azalmasından ve detayların seçilememesinden eserin kabaca şekillendirildiğini anlayabiliyoruz. Eserin detay işçiliği yapılmamıştır. Detay işçiliği yapılmamış stel ve kabartma örneklerine Anadolu'da Hitit İmparatorluk ve Geç Hitit dönemlerinde sıklıkla rastlanıldığını da belirtmek gerekir.

İnsuyu Steli üzerindeki oturan ve ayaktaki tasvirin ellerinde yiyeceklerin bulunması dikkate alındığında, Geç Hitit Dönemi'ne tarihlenen ziyafet sahnelerinin tasvir edildiği mezar stelleri akla gelmektedir²⁴. İnsuyu Steli üzerindeki tasvirde herhangi bir sunak ve masanın yer almaması nedeniyle buradaki tasvir söz konusu ziyafet sahnelerinden ayrı değerlendirilmelidir.

İnsuyu Steli, ortostat olarak kullanılamayacak özelliklere sahiptir. Taş bloğun arka kesiminde herhangi bir yapıdan söküldüğüne, ortostat olarak kullanıldığına dair iz ve kalıntı bulunmamaktadır (Levha 1b). Eserin üzerine yer alan iki sunu çukuru kanaatimizce eserin bir stel olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Taş bloğun mevcut durumu, ritüellere tahsis edilmiş dini bir yapının içinde stel işlevli olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Taş bloğa yandan bakılınca, ön ve arka kesimi arasındaki mesafenin kalın oluşu da kanımca eserin stel işlevli olarak kullanıldığını doğrulamaktadır.

Tasvirler

Ön yüzde, stelin sağ kısmında arkalıklı taht üzerinde oturan bir figür tasvir edilmiştir (Levha 1a, 3a). Figürün ayakkabısının tabanından başının üzerine kadar olan uzunluğu 72 cm'dir. Stelin sağında kabartma olarak yapılmış bir taht bulunmaktadır. Uzun arkalıklı taht üzerinde oturan figür, yaklaşık olarak ayakkabısı genişliğindeki ayak altına basmaktadır. Ayak altlığının yüksekliği 7,5 cm'dir. Oturan figürün vücudu profilden tasvir edilmiştir. Figürün uzun ve konik bir başlığı bulunmaktadır. Konik başlığın alt kısmında bir şeritin uzandığı yakından bakılınca görülebilmektedir. Konik başlığın sivri kısmı geriye doğru kavisli bir şekilde uzanmaktadır. Konik başlıkların Hitit İmparatorluk²⁵ ve Geç

24 Geç Hitit Dönemi ziyafet sahneleri için bk. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 124, 10. Maraş 2; Plate 126, 12. Maraş 12; Plate 127, 13. Karaburçlu; Plate 163, 21. Malatya 2.

25 Hitit İmparatorluk Dönemi başlıkları için bk. Kurt Bittel-Rudolf Naumann-Heinz Otto, *Yazılıkaya. Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde*, Osnabrück 1967, s. 105 vd.; Doğan-tepe Heykeli için bk. Darga, *age.*, s. 101, Res. 100; Konik başlıklı Gâvurkale tasvirleri için bk. Ali Özcan, "Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları", *Belleten C 78/S. 282*, 2014, Lev. VIIa-b, Xb; Konik başlıklı fildişi dağ tanrısı için bk. Özcan, "Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları", Lev. IXa.; Şarkışla Tören Baltası üzerindeki konik başlıklı tanrı tasviri için bk. Özcan, "Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları", Lev. IXb; Fasillar Anıtı üzerindeki konik başlıklı tanrı için bk. Özcan, "Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları", Lev. Xa.; Konik başlıklı Dövek heykeli için bk. Kurt Bittel, *Die Hethiter. Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus*, München 1976, s. 148, Abb. 149; Hitit mühürlerinde yer alan tanrı ve erkek figürlerin başlıkları konik biçimlidir. Hans Gustav Güterbock, *Siegel aus Boğazköy 1. Teil: Die Königssiegel der Grabungen bis 1938*, Archiv für Orientforschung Beiheft 5, Berlin 1940, s. 65, 36A, 39A; s. 68, 64, 63; Konik başlıklı Karabel tasviri için bk. Bittel, *age.*, s. 184, Abb. 206; Suzanne Herbordt, *Die Prinzenund*

Hitit Dönemi tasvirlerinde²⁶ erkek figürlere has olduğunu belirtmek gerekir. Oturan figürün çenesi belirgin şekilde işlenmiştir. Yuvarlatılmış yanağı ile elips şekilli, gözü andıran detaylar seçilebilmektedir. Figürün ağız ve burnu belirgin değildir. Boynu kısa şekilde verilmiştir. Oturan figürün başlığının arka kesiminde sırtına doğru uzanan uzun saçları belirgindir. Hitit İmparatorluk Dönemi kaya kabartmaları ve ortostatlarında yer alan tanrı figürlerine baktığımızda uzun saçın işlendiği çok sayıda tasvirin bulunduğu görülmektedir. Bu türde saç betimlemeleri çoğunlukla Fırtına Tanrısı tasvirlerinde görülmektedir²⁷. Geç Hitit Dönemi kabartmalarında uzun saçlı figürleri incelediğimizde imparatorluk dönemine benzer şekilde Fırtına Tanrısı tasvirleri ile karşılaşmaktayız²⁸. Hitit İmparatorluk

---

*Beamtensiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullien aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa - mit Kommentaren zu den Siegelinschriften und Hieroglyphen von J. David Hawkins, Boğazköy-Hattuşa 19, Mainz 2005, Tafel 10, 124a, b; Tafel 12, 150a, b, 151a, b; Tafel 40, 504.2a, b; Tafel 48, 612a, b.; Konik başlıklı tanrı figürlerinin tasvir edildiği Muwatalli ve IV. Tuthaliya mühürleri için bk. Bittel, *age* s. 170, Abb. 191; s. 172, Abb. 193.*

- 26 Zincirli buluntusu Geç Hitit Steli'nde figür konik başlıklı tasvir edilmiştir. Dominik Bonatz, *Das syro-hethitische Grabdenkmal. Untersuchungen zur Entstehung einer neuen Bildgattung in der Eisenzeit im nordsyrisch-südoanatolischen Raum*, Mainz 2000, s. 23, C 72, Taf. XXIII; Karkamış Kral Kapısı ortostatu üzerindeki asker tasvirleri (MÖ 9. yüzyıl başları) kavisli, konik başlıktır. Alessandra Gilibert, *Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance. The Stone Reliefs at Carchemish and Zincirli in the Earlier First Millennium BCE*, Berlin 2011, s. 179, Carchemish 62; Zincirli ortostatlarında tasvir edilen asker figürleri kavisli, konik başlıktır. Gilibert, *age*, s. 203, Zincirli 39; s. 205, Zincirli 43; s. 207, Zincirli 50; Erkek figürler için bk. Gilibert, *age*, s. 217, Zincirli 79-81; s. 218, Zincirli 82; Winfried Orthmann, *Untersuchungen zur spätethitischen Kunst*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 8, Bonn 1971, Tafel 38b, Kültepe 1; Tafel 39d, e; Tafel 40a-c; Tafel 41b, f; Tafel 60c.
- 27 Yazılıkaya ana sahne (42-46) yer alan Fırtına Tanrısı'nın uzun saçları beline kadar uzanmaktadır. Bittel-Naumann-Otto, *age*, Tafel 18, 3; Hattuşa Kral Kapısı kabartması uzun saç detayı için bk. Darga, *age*, s. 125, Res. 128; s. 126, Res. 129; Alacahöyük kabartması üzerinde oturan Fırtına Tanrısı saç detayı için bk. Darga, *age*, s. 135, Res. 139.
- 28 Malatya Arslantepe ortostatları üzerindeki Fırtına Tanrısı saç detayı için bk. Bittel, *age*, s. 245, Abb. 276; s. 247, Abb. 279; Malatya ortostatları için ayrıca bk. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 3, Plate 149-151*; Orthmann, *age*, s. 520, Malatya A/3, A/4, A/8, Taf. 39, d, e, Taf. 40, e; s. s. 521, 522, A/11, Taf. 41, f; MÖ 9. yüzyıla tarihlenen Fırtına Tanrısı tasviri ve saç detayı için bk. Bittel, *age*, s. 282, Abb. 322; Cekke Yazıtı, Fırtına Tanrısı tasviri ve saç detayı için bk. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 3, Plate 42, 43*; Körkün Yazıtı, uzun saçlı Fırtına Tanrısı tasviri için bk. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 3, Plate 58, 59*; Karkamış Yazıtı, uzun saçlı Fırtına Tanrısı Tasviri için bk. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 3, Plate 72, B*; Tell Ahmar Yazıtı, uzun saçlı Fırtına Tanrısı tasviri için bk. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 3, Plate 92, 93*; Beline kadar uzanan uzun saçlı Babylon I Steli için bk. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 3, Plate 209*; Kürtül Steli üzerinde tasvir edilen Fırtına Tanrısı'nın saçları beline kadar uzanmaktadır. Orthmann, *age*, s. 519, Kürtül 1, Taf. 38, e; Körkün Steli üzerinde

Dönemi ve Geç Hitit Dönemi rölyeflerinde fırtına tanrılarının uzun saçlı tasvir edilmelerine bakılarak İnsuyu Steli'nde tasvir edilen oturan figürün saç detayı, bir hava tanrısı yansıyan olabileceği yönünde ipucu olarak değerlendirilebilir.

Oturan figürün sırtı ile arkalıklı taht arasında boşluk dikkati çekmektedir (Levha 1a, 3a). Bu boşluk alttan üst kesime doğru genişlemektedir. Mevcut hâliyle oturan figürün gövdesinin karşısında ayakta duran adoranta, hafifçe öne doğru eğildiği görülebilmektedir. Figürün sırtı ile arkalıklı taht arasındaki boşluk saç detayını işlemek için yahut figürün vücudunu öne, karşısındaki figüre doğru eğdiğini belirtmek amaçlı bırakılmış olmalıdır. Taht üzerinde oturan figürün üzerindeki elbisenin detayları işlenmemiştir. Elbisesi ayakkabısına kadar uzanmaktadır. Ayakkabısının arka kesimi hafifçe kabartılarak elbise ile ayrımı belirtilmiştir. Figürün ileriye doğru uzattığı sağ kolu iyi bir şekilde görülebilmektedir (Levha 1a). Sağ elini, avuç içini yukarıya bakacak şekilde çevirmiştir. İleriye uzattığı ve ters çevirdiği elinin içinde olasılıkla Hitit tasvirlerinde sıklıkla tasvir edilen bir GAL kabı(?)²⁹ tutmaktadır. Sağ koluna kıyasla daha az seçilebilen sol kolunu ileriye doğru uzatmıştır. Sol elinde ne olduğu seçilemeyen bir obje tutmaktadır. Bu obje büyük ihtimalle kendisine sunulan bir yiyecektir. Mevcut hâliyle oturan figürün adorantın karşısındaki tanrı(?) temsil ettiğini düşünebiliriz. Figür, ileriye uzattığı ellerinde kendisine yapılan sunuları (yiyecek ve içecek(?)) tutmaktadır.

Stelin sol kesiminde, oturan figürün karşısında, ayakta duran bir figür bulunmaktadır (Levha 1a, 3a). Ayakta duran figürün gövdesi profilden tasvir edilmiştir. Figürün boyu 75 cm'dir. İlk bakışta stelin soluna güçlükle sığdırılarak işlendiği izlenimi bırakmaktadır. Figür, başlıksızdır. Saçları alınında kısmen ve ensesi üzerinde büyükçe kıvrılmış görünümlüdür. Kulakları elips şekilli kabartma olarak işlenmiştir. Baş kesiminde 4 cm uzunluğunda kulakları ve ensesi hizasında 5,5 cm çapında ensede kıvrılan saçları vardır. Gözünün alt kısmı yarım elips kavis ile belli edilmiştir. 4 cm çapındaki badem şekilli gözü yakından seçilebilmektedir.

tasvir edilen ayakta duran Fırtına Tanrısı uzun saçlıdır. Orthmann, *age.*, s. 519, Körkün 1, Taf. 38, f; İki ayrı Til Barsip Steli üzerinde yer alan ayakta duran Fırtına Tanrısı tasvirleri uzun saçlıdır. Orthmann, *age.*, s. 535, Til Barsip B/1, Taf. 53, c; s. 535, 536, Til Barsip B/3, Taf. 53; Zincirli Steli üzerindeki Fırtına Tanrısı tasviri uzun saçlıdır. Orthmann, *age.*, s. 541, Zincirli B/14, Taf. 59, d; Yıpranmış Adıyaman Steli üzerinde yer alan Fırtına Tanrısı uzun saçlıdır. Orthmann, *age.*, s. 551, Adıyaman 2, Taf. 67, g. Ayrıca bk. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 3, Plate 178.*

29 Avuç içine sığabilecek büyüklükte libasyon kaplarıdır. Altın, gümüş, bronz, kil, asfalt, su mermerinden üretilmiş çeşitleri mevcuttur. Yaşar Coşkun, "Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C XXVII/S. 3-4, 1969, s. 21 vd.

Ayakta duran figürün yüz kesiminde çenesi gayet detaylı, kabartma şeklinde verilmiştir. Ağız hafifçe belli edilmiştir. Geniş kısa boyunludur. Omzu dairevi bir kabartma olarak verilmiştir. Ayakkabıları işlenmiş ve seçilebilmektedir. Figür, ayakkabılarının üzerinde bulunan yatay oluğa kadar uzanan uzun bir elbise ile giyimlidir. Bunun dışında giyimi ile ilgili başka ipucu bulunmamaktadır. Ayakkabısına kadar uzanan tunik ile giyimi cinsiyeti hakkında yeterli ipucunu sunmamaktadır. Figürün ensede kıvrılan saçları bulunmaktadır. Geç Hitit kaya kabartmalarında ensede kıvrılan saç şekli çoğunlukla erkek figürlerde görülmektedir³⁰. Ensede kıvrılan saç ile tasvir edilmiş dişi figürlü çok az sayıda eser bulunmaktadır³¹. Tasvirin cinsiyeti konusunda ensede kıvrılan saç şeklinin çoğunlukla erkek figürlerinde görülmesinden yola çıkılarak erkek(?) olduğu söylenebilir.

Ayakta duran adorant, her iki kolunu dirsekten kırılmış vaziyette ileriye, taht üzerinde oturan tasvire doğru uzatmıştır. İleriye uzattığı sağ elinde bir obje tutmaktadır. Tuttuğu objenin ne olduğu seçilememekle birlikte yiyecek olması ihtimali kuvvetlidir. Dirsekten kırdığı sol kolu ise vücudunun yan tarafında bakış açısı yönünde ileriye doğru uzanmıştır. İleriye uzattığı sol elini yumruk şeklinde sıkmıştır. Sol el parmakları seçilebilmektedir. Sol kolunun dirsek kesiminin üzerinde oval, 2 cm kalınlığında kabartı dikkati çekmektedir. Sol kolunda bir bilezik bulunmaktadır. Stelin ön yüzündeki mevcut kompozisyonun genel olarak bir adorasyon sahnesini temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Tarihlendirme

Stelin ön yüzünde ilk bakışta adorasyon sahnesinin tasvir edildiği görülebilmektedir. Adorasyon, Hitit İmparatorluk Dönemi taş eserlerinde sıklıkla yer alan kompozisyonlardandır³². Bu hâliyle eser ilk bakışta Hitit sanatına has tasvir özelliklerini

30 Ensede kıvrılan saçlı erkek figürler için bk. Gilibert, *age.*, s. 165, Carchemish 20; s. 166, Carchemish 22; s. 172, Carchemish 41; s. 175, Carchemish 51; s. 180, Carchemish 65, 66; s. 181, Carchemish 67, 68; s. 184, Carchemish 76.; Bonatz, *age.*, Tafel VIII, C1, C2; Tafel IX, C9; Tafel 10, C14, Tafel XII, C22; Tafel XIV, C31; Tafel XV, C36; Tafel XVI, C40-43; Orthmann, *age.*, Tafel 29 c, d; Tafel 30, e, f, g, h; Tafel 47, h; Tafel 48, f; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 106, a-f; Plate 126; Plate 147-151; Plate 155-156; Plate 163.

31 Buluntu yeri belirsiz stel üzerinde oturan alt kesiminde püskülleri olan çizgili bir etek ile giyimli dişi(?) figürün saçları ense kısmında kıvrılmaktadır. Bonatz, *age.*, s. 18, C 15, Taf. X, C 15.

32 Hitit İmparatorluk Dönemi libasyon tasvirleri için bk. Ekrem Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, München 1961, Plate 92, Oben; Plate 93, Unten; Plate 100, 101; Turgut Yiğit, "Fraktin Kabartması", *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, ed. T. Yiğit, Ankara 2016, s. 157 vd., Resim 125, 126; Turgut Yiğit, "Alalah Kabartması ve Aslanlar", *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, ed. T. Yiğit, Ankara 2016, s. 191, Resim 146.

yansıtmaktadır. Arslantepe (Malatya) Geç Hitit kabartmalarında yer alan libasyon sahnelerinin Hitit İmparatorluk stilinin devamı şeklinde işlenmeye devam edildiği daha önce vurgulanmıştır³³. İnsuyu Steli üzerinde, Hitit İmparatorluk Dönemi kabartmaları ile benzer adorasyon sahnesinin tasvir edildiği görülmektedir.

Hitit İmparatorluk ve Geç Hitit Dönemi kaya kabartmalarında tasvirlerin kimlikleri, üst kesimde hiyeroglifli bir isim kartuşu vasıtasıyla belirtilmektedir. Ele aldığımız stel üzerinde ise hiyeroglif bulunmamaktadır. İlk bakışta figürlerin isimleri bilinmemekle birlikte tanrı/tanrıçayı mı, insanı mı temsil ettikleri de anlaşılama-maktadır. Bu durumda her iki figürün kimlikleri konusunda, ikonografik özelliklerin sunduğu veriler ile yetinmek durumundayız. Oturan figürün erkeklere has konik başlığı ile ayakta duran figürün erkek figürlere has ensede kıvrılan saçları tasvirlerin cinsiyetleri hakkındaki ipuçlarıdır. Stel üzerindeki kabartmanın oturan tanrı(?) ve erkek(?) figüründen oluşan adorasyon sahnesi olduğu söylenebilir.

Stel üzerinde solda ayakta duran figürün saçları ensesinin üzerinde kıvrılan şekilde yapılmıştır. Ense üzerinde kıvrılan saçları olan figürler, Geç Hitit Dönemi rölyeflerinde³⁴ ve hiyeroglif yazıtlarda logogram olarak³⁵ sıklıkla tasvir edilmektedir. Ense üzerinde kıvrılan saç şeklindeki ikonografik detay, ilk bakışta ve net şekilde, Geç Hitit Dönemi eserine baktığımızı göstermektedir. İnsuyu Steli'nin üzerinde tasvir edilen adorasyona benzer kompozisyonun tasvir edildiği bir örnek Zincirli'den (Sam'al) bilinmektedir. Zincirli'nin yaklaşık 18 km güneyinde bulunan

33 Darga, *age.*, s. 229, 230. Arslantepe, libasyon temalı kompozisyon sahneleri için bk. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 147-151; E. Akurgal, *Spaethethitische Bildkunst*, Ankara 1949, Tafel IIa, IIIa; Bittel, *age.*, 245, Abb. 276; Ignace J. Gelb, *Hittite Hieroglyphic Monuments*, Oriental Institute Publications (OIP) XLV, Chicago 1939, Pl. LXXVI, 45.

34 Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 106, a-f; Plate 107, 1. Maraş 8; Plate 126, 12. Maraş 12; Plate 147, 148, Malatya 6-8; Plate 149, 9. Malatya 8; Plate 150, 10-11. Malatya 9, 10; Plate 151, 12-13. Malatya 11, 12; Plate 152, 14. Malatya 14; Plate 155, 16. Malatya 1; Plate 156, 18. Malatya 3; Plate 163, 21. Malatya 2; Ayrıca bk. Gelb, *age.*, Pl. II, 3, III, 3; Pl. XXXIV, D; Bittel, *age.*, 254, Abb. 288; 256, Abb. 290; 264, Abb. 299; Gilibert, *age.*, 180, Carchemish 66; 181, Carchemish 67, 68; 183, Carchemish 74, 184, Carchemish 76; Ali Özcan-Turgut Yiğit, "A New Late Hittite Stone Workshop and Artifacts at Kuşçu-Boyacı", *Altorientalische Forschungen*, Vol. 41, 2014, s. 79, 80, Fig. 11, 12; s. 74, Fig. 17, 18.

35 Elini ağız hizasına kaldırmış, parmaklarını yüz önünde çevirmiş baş ve omuzdan oluşan tasvirler/hiyeroglifler, EGO / *1, ben anlamına gelmektedir. Tasvirlerin saçları genellikle ensede kıvrılmaktadır. Bk. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 5, Frag. 1; Plate 11, 9. Karkamış A11a, 1.; Plate 15, 11. Karkamış A11b, 1.; Plate 19; 13 Karkamış A2, 1.; Plate 23, Karkamış A12, frag.2; Plate 25, Karkamış A13d; Plate 27, 17. Karkamış 1.; Plate 109, Maraş 4; Plate 204, 8. Kirçoğlu, 1.; Plate 210, 1. Babylon 1, 1.; Plate 217, 3. Restan, 1.; Plate 218, 4. Qal'at El Mudiq, 1.; Plate 228, 14. Sheizar, 1.; Plate 291, 42. Andaval, 4.

Ördekburnu mevkiinde bulunmuş stel üzerinde ayakta duran ve oturan iki figür tasvir edilmiştir³⁶. Eser, MÖ 875-850 arasına tarihlendirilmektedir³⁷.

İnsuyu Steli üzerinde yer alan her iki figürün de gövdeleri profilden tasvir edilmiştir. Bu detay figürlerin gövdelerinin cepheden verildiği Hitit İmparatorluk Dönemi örneklerinden³⁸ tamamen farklıdır. Hitit İmparatorluk Dönemi sanatının etkisinde olan Geç Hitit Malatya ortostatlarında da figürlerin gövdeleri cepheden tasvir edilmiştir³⁹. İnsuyu Steli'nde profilden verilmiş gövde biçimi, Hitit sanatı etkili Geç Hitit tasvirlerinden de ayrılmaktadır.

Geç Hitit Dönemi'ne tarihlenen kaya kabartmalarında gövdenin profilden tasvir edildiği figür örnekleri bulunmaktadır. Al-Nayrap'ta ele geçen bir stel üzerinde yer alan figürün gövdesi profilden verilmiştir⁴⁰. Eser, MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁴¹. Al-Nayrap ziyafet sahnesinde oturan figür yüksek kabartma tekniği ile profilden tasvir edilmiştir. Stel, MÖ 8. yüzyıl sonu ile 7. yüzyılın başı arasına tarihlendirilmiştir⁴². *În situ* konumu bilinmeyen Halep Steli (MÖ 8. yüzyılın sonu) üzerinde oturan figürün gövdesi profilden tasvir edilmiştir⁴³. Sakçagözü Steli üzerinde oturan figürün gövdesi profilden işlenmiştir⁴⁴. Stel, MÖ 730-700 arasına tarihlendirilmiştir⁴⁵.

Zincirli ortostatu üzerinde Kral Barrakab karşısında ayakta duran hizmetkârın gövdesi profilden tasvir edilmiştir⁴⁶. Benzer kompozisyonlu başka bir ortostat üzerinde ayakta duran figürün gövdesi profilden verilmiştir⁴⁷. Müzisyenlerin tasvir edildiği

36 Bonatz, *age.*, Tafel XIX, C 52.

37 Bonatz, *age.*, s. 21, C 52.

38 Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen gövdesi cepheden tasvir edilmiş tasvirler için bk. Akurgal, *Die Kunst...*, Plate 64, 65, 71, 76, 77, 78, 79, 84, 85, 86, 92, 93, 99, 100, 101, 102.

39 Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 147-151; E. Akurgal, *Die Hethier...*, Tafel IIa, IIIa; Bittel, *age.*, s. 245, Abb. 276; s. 246, Abb. 278; s. 247, Abb. 279, 280; IJ. Gelb, *age.*, Pl. LXXVI, 45.

40 Bonatz, *age.*, s. 17, C 11, Tafel IX, C 11.

41 Bonatz, *age.*, s. 17, C 11.

42 Bonatz, *age.*, s. 20, C 35, Tafel XV, C 35.

43 Bonatz, *age.*, s. 20, C36, Tafel XV, C 36.

44 Bonatz, *age.*, s. 20, C 37, Tafel XV, C 37.

45 Bonatz, *age.*, s. 20, C 37.

46 Orthmann, *age.*, s. 549, Zincirli K/2, Tafel 66, d; Darga, *age.*, s. 278, Res. 279; Gilibert, *age.*, s. 220, Zincirli 90.

47 Orthmann, *age.*, s. 63, Zincirli F/1a; Tafel 63, c; Darga, *age.*, s. 278, Res. 278; Bonatz, *age.*, s. 21,

Barrakab Dönemi Zincirli ortostatı üzerinde müzisyenlerin gövdeleri alçak kabartma tekniği ile profilden işlenmiştir⁴⁸. Barrakab Dönemi Zincirli ortostatları MÖ 732 sonrasına tarihlenmektedir⁴⁹. Berlin Yakın Doğu Müzesinde bulunan Zincirli ortostatında (Barrakab, MÖ 733/32-713/11) tasvir edilen kral ve hizmetlilerin gövdeleri profilden tasvir edilmiştir⁵⁰. Zincirli'de Kral Barrakab Dönemi rölyeflerinde gövdenin profilden tasvir edilmesi usulünün yaygın olduğu belirtilmiştir⁵¹. Zincirli ortostatlarında ayakta tasvir edilen saray görevlilerinin gövdeleri (MÖ 8. yüzyıl sonu-7. yüzyıl başları⁵²) profilden verilmiştir⁵³. İnsuyu Steli üzerindeki figürlerin gövdelerinin işleniş biçimleri de Geç Hitit ikonografisini yansıtmaktadır. Yukarıda verilen örneklerle bakılarak Geç Hitit kabartmalarında profilden verilen gövde tasvirlerinin Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eserlerde yaygın olduğu söylenebilir. Yukarıda yer alan gövdeleri profilden tasvir edilmiş eserler, MÖ 8. yüzyılın sonu ve 7. yüzyıla tarihlenmektedir. Gövdenin profilden verilmesi, Geç Hitit Dönemi'nin geç evrelerine ait bir ikonografik detay olduğu dikkate alınarak İnsuyu Steli'nin aynı döneme tarihlendirilmesi uygun olacaktır.

İnsuyu Steli üzerinde kısa arkalıklı taht üzerinde oturan figürün konik başlığının Hitit İmparatorluk ve Geç Hitit Dönemi erkek tasvirlerine has olduğu yukarıda vurgulanmıştır. Bununla birlikte İnsuyu tasvirinin konik başlığının kavisli şekli dikkati çekmektedir. İnsuyu Steli'nde oturan figürün başındaki kavisli konik başlık, konik Hitit İmparatorluk Dönemi erkek figür başlıklarından ayrılmaktadır. Kavisli konik başlık biçimi Geç Hitit tasvirlerinde görülmektedir. İvriz Rölyefi'nde⁵⁴ yer alan Fırtına Tanrısı tasviri kavisli konik başlığa sahiptir. Bununla birlikte İvriz Rölyefi'nde tasvir edilen figürlerin gövdelerinin cepheden oluşu profilden tasvir edilmiş gövde biçimli İnsuyu Steli figürlerinden farklıdır. Bu hususlar dikkate alındığında İnsuyu Steli'nin İvriz'den daha geç dönem ikonografisi taşıdığı görülebilmektedir. Zincirli kökenli Geç Hitit Steli üzerinde figür (MÖ 825-730), kavisli konik başlıklı tasvir

C 46; Tafel XVII, C 46; Gilibert, *age*, s. 212, Zincirli 66.

48 Orthmann, *age*, s. 546, Zincirli F/6-7, Tafel 63, g; Darga, *age*, s. 280, Res. 280; Gilibert, *age*, s. 214, Zincirli 70-72; s. 215, Zincirli 73.

49 Darga, *age*, s. 279; Bonatz, *age*, s. 21, C 46.

50 Gilibert, *age*, s. 213, Zincirli 69.

51 Darga, *age*, s. 282.

52 Gilibert, *age*, s. 217, 218, Zincirli 79-82.

53 Gilibert, *age*, s. 217, Zincirli 79-81; s. 218, Zincirli 82; Orthmann, *age*, s. 548, Zincirli H/5-9, Tafel 65, b-f.

54 Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 3, Plate 294, 295.*

edilmiştir⁵⁵. Karkamış ortostatı üzerindeki askerler (MÖ 9. yüzyıl başları) kavisli, konik başlıklıdır⁵⁶. Zincirli ortostatlarında tasvir edilen asker figürleri kavisli, konik başlıklıdır⁵⁷. Zincirli steli üzerinde oturan konik başlıklı figür tasvir edilmektedir⁵⁸. Eser, MÖ 730-700 tarih aralığına tarihlendirilmiştir⁵⁹. Zincirli ortostatı üzerinde oturan figürün konik kavisli başlığı bulunmaktadır. Ortostat, MÖ 733/32-713/11 arasında tarihlendirilmektedir⁶⁰. İnsuyu Steli'ne benzer kavisli konik başlık tasvirleri Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye Geç Hitit tasvirlerinde görülmektedir.

İnsuyu Steli'nde ayakta duran figürün kolunda sol dirseğinin üzerinde, bilezik bulunmaktadır. Bilezik, Hitit İmparatorluk Dönemi kaya kabartmalarında Karabel Anıtı⁶¹ dışında görülmeyen bir ikonografik detaydır. Bununla birlikte Geç Hitit kaya kabartmalarında dirsek üzerinde bilezik tasvirleri bulunmaktadır. İnsuyu Steli'nde tasvir edilen bileziğin benzeri, Zincirli kökenli İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi Steli üzerinde kabartma olarak kral tasvirinin sol dirseği üzerinde bulunmaktadır⁶². Aynı müzede bulunan Zincirli kökenli bir başka ortostatta yürüyen erkek figürünün her iki dirseği üzerinde bilezik bulunmaktadır⁶³. Karkamış ortostatı üzerinde kabartma olarak verilmiş iki kuş adamın dirsekleri üzerinde daire kesitli bilezikler bulunmaktadır. Ortostat MÖ 1050-850 tarihleri arasına tarihlenmektedir⁶⁴. MÖ 8. yüzyıla tarihlenen bir Maraş mezar steli üzerinde ayakta duran erkek figürün dirseği üzerinde daire kesitli bilezik bulunmaktadır⁶⁵.

İnsuyu Steli üzerinde ayakta duran figürün kolunda tasvir edilen bilezik, eserin Geç Hitit karakterini yansıtan unsurlardan biridir. Geç Hitit Dönemi plastik eserlerinde

55 Bonatz, *age.*, s. 23, C 72, Taf. XXIII, C 72.

56 Gilibert, *age.*, s. 179, Carchemish 62.

57 Gilibert, *age.*, s. 203, Zincirli 39; s. 205, Zincirli 43; s. 207, Zincirli 50; s. 217, Zincirli 79-81; s. 218, Zincirli 82.

58 Bonatz, *age.*, Tafel XVII, C 46.

59 Bonatz, *age.*, s. 21, C 46.

60 Gilibert, *age.*, s. 212, Zincirli 66.

61 John David Hawkins, "Tarkasnawa King of Mira: 'Tarkondemos', Boğazköy sealings and Karabel", *Anatolian Studies*, Vol. 48, 1998, s. 5, Fig. 3; 6, Fig. 4.

62 Orthmann, *age.*, s. 539, Zincirli B/5, Tafel 57, e; Darga, *age.*, s. 257, Res. 264; Gilibert, *age.*, s. 196, Zincirli 16.

63 Orthmann, *age.*, s. 539, Zincirli B/4, Tafel 57, d; Darga, *age.*, s. 258, Res. 265.

64 Akurgal, *Die Kunst...*, Plate 111; Orthmann, *age.*, s. 504, Karkemis E/5, Tafel 26, d.

65 Akurgal, *Die Kunst...*, Plate 139; Orthmann, *age.*, s. 524, Tafel 43, h; Bonatz, *age.*, s. 19, Tafel XIII, C 29.

dirsek üzerinde yer alan bilezik tasvirleri mevcuttur. Malatya kökenli MÖ 8. yüzyıla tarihlenen Kral Tarhunza Heykeli'nin sol dirseği üzerinde daire kesitli bilezik bulunmaktadır⁶⁶. MÖ 9. yüzyıla tarihlenen, Zincirli tanrı heykelinin dirseği üzerinde daire kesitli bilezik mevcuttur⁶⁷. Karatepe ortostatları arasında yaklaşık MÖ 700 yıllarına tarihlenen, mızraklı erkek figürünün dirseği üzerinde bilezik bulunmaktadır⁶⁸. Zincirli kaideli kral heykelinin (MÖ 9. yüzyılın başları) dirsekten kırarak öne uzattığı her iki kolunda bilezik bulunmaktadır⁶⁹. Maraş kökenli, Louvre Müzesinde bulunan stel üzerinde kabartma olarak verilmiş çocuk tasvirinin kolunda bilezik bulunmaktadır⁷⁰. Bu stel yaklaşık olarak MÖ 825-700 arasına tarihlendirilmektedir⁷¹.

İnsuyu Steli'nde oturan figürün ayaklarının altında bir ayak altlığı (podest) tasvir edilmiştir. Hitit İmparatorluk Dönemi tasvirlerinde ayak altlığının Mısır kökenli bir öge olduğu belirtilmektedir⁷². Geç Hitit tasvirlerinde de benzer ayak altlığı detayı bulunmaktadır⁷³. Ayak altlığı detayı, Hitit İmparatorluk, Geç Hitit stel ve rölyeferinde tasvir edilmesi nedeniyle İnsuyu Steli'nin tarihlendirilmesi açısından ipucu sunmamaktadır.

Oturan figürün tahtını detaylı incelediğimizde, tahtın ayakları ile bel desteği arasında uzanan oturak kısmının ortasında bir yivlin uzandığı dikkati çekmektedir. Taht üzerinde yivlin tasvir edildiği bir örnek Kargamış buluntusu Kubaba tasvirli stel üzerinde bulunmaktadır⁷⁴.

66 Akurgal, *Die Kunst...*, Plate 106, 107; Orthmann, *age.*, s. 522, Tafel 41, d; Bonatz, *age.*, s. 14, Tafel IV, A 13.

67 Akurgal, *Die Kunst...*, Plate 126, 127; Orthmann, *age.*, s. 545, Tafel 62 c, d; Bonatz, *age.*, s. 14, Tafel II, A 6; Darga, *age.*, s. 260, Res. 268.

68 Akurgal, *Die Kunst...*, Tafel 146.

69 Gilibert, *age.*, 211, Zincirli 63.

70 Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 125, 11. Maraş 9; Bonatz, *age.*, Tafel XXII, C 65.

71 Bonatz, *age.*, s. 22, C 65.

72 Darga, *age.*, s. 144, 145.

73 Zincirli Steli (± MÖ 730) Bonatz, *age.*, s. 21, C 46, Taf. XVII, C46; Buluntu yeri belirsiz (Tell Rifat(?)) Steli (± MÖ 725-700) Bonatz, *age.*, 18, C 15, Taf. X, C15; Maraş Steli (± MÖ 730-700), Bonatz, *age.*, s. 19, C27, Taf. XIII, C27; Gölüköhyük Steli, Bonatz, *age.*, s. 19, C30, Taf. XIII, C30; Maraş Steli (± MÖ 1000-875), Bonatz, *age.*, s. 19, C33, Taf. XIV, C33; Neirab Steli (± MÖ 710-690) Bonatz, *age.*, s. 20, C35; Taf. XV, C35; Karkamış-Yunus (± MÖ 720-700) Bonatz, *age.*, s. 21, C45, Taf. XVII, C45; Zincirli Steli (± MÖ 730-700) Bonatz, *age.*, s. 21, C46, Taf. XVII, C46; Ördekburnu Rölyefi (± MÖ 875-850) Bonatz, *age.*, s. 21, C52, Taf. XIX, C52; Maraş Steli (± MÖ 875-800) Bonatz, *age.*, s. 21, C53, Taf. XIX, C53.

74 Orthmann, *age.*, Tafel 29, f; Darga, *age.*, s. 242, 243, Res. 250; Eser MÖ 9. yüzyıla tarihlenmektedir.

İnsuyu Steli’nde tasvir edilen figürlerin gövdelerinin profilden verilmesi, oturan figürün kavisli konik başlıkları ve ayakta duran figürün ensede kıvrılan saçları ile kolunda bulunan bilezik analoji yöntemiyle tespit edebildiğimiz Geç Hitit tasvirlerine has ikonografik detaylardır.

İnsuyu Steli’nin Frig ve Geç Hitit Sınırları ile İlgili Ortaya Koyduğu Yeni Bulgular

Geç Hitit Dönemi’ne tarihlediğimiz İnsuyu Steli’nin bulunduğu yerin Frig başkentine yakınlığı (± 127 km), buluntu yerinin Frig Krallığı sınırları içerisinde kaldığı düşüncesini akla getirmektedir. Bu noktada Hitit İmparatorluğu’nun MÖ 13. yüzyılda yıkılmasından sonraki yüzyıllarda bilimsel verilerin azlığı nedeniyle özellikle Anadolu’nun batı, orta ve güney kesimi hakkında bilgilerimizin az sayıda arkeolojik, filolojik veriden ibaret olduğunu belirtmek gerekir.

Frig Krallığı’nın doğu sınırının Geç Hitit anıt ve taş eserleri vasıtasıyla kabaca çizilebildiğinden söz etmiştik (Levha 4). Öte yandan Kızılırmak etrafındaki merkezlerdeki seramik örneklerinin (Orta Demir Çağ/Orta Frig Dönemi) nehrin her iki yakasında farklılık gösterdiği belirtilmiştir⁷⁵. Demir Çağı ortalarında Kızılırmak Nehri, Frig ve Geç Hitit kültürleri arasındaki doğal bir sınır gibi görünmektedir.

Frig Krallığı’nın güney sınırları yeni araştırmalar ile her geçen gün daha iyi anlaşılmaktadır. Beyşehir Gölü’nün kuzeyinde Çavuş köyünde Frig eser ve seramiklerinin varlığı bildirilmiştir⁷⁶. Daha batıda Çepni’de (Afyon) Frig yazıtı bulunmuştur⁷⁷. Babadağ (Denizli) Friglerin güneybatudaki sınırı olarak gösterilmektedir⁷⁸. Daha güneyde Elmalı (Antalya)’da yer alan tümülüsün Frig tarzında olduğu belirtilmektedir⁷⁹.

Bittel, *age.*, s. 254, 255, Abb. 289.

75 Ökse, *age.*, s. 171-181.

76 Süleyman Özkan, “Beyşehir Civarında Bulunmuş Olan Eserler”, *Bulleten*, C 54/S. 210, 1990, s. 583 vd.

77 Bartomeu Obrador-Cursach, *Lexicon of the Phrygian Inscriptions*, University Barcelona, Faculty of Philology Department of Classical, Romance and Semitic Philology, Doctoral Dissertation, Barcelona 2018, s. 358, 359.

78 Veli Sevin, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 196.

79 Susanne Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines. Structure, Function and Cult Practice*, Leiden-Boston 2006, s. 193.

Toros Dağ sırası üzerinde, Hadim (Konya)-Alanya (Antalya) arasında Payallar Yaylası'nda Friglere ve Kybele kültürüne ait olabileceği düşünülen kaya basamakları tespit edilmiştir⁸⁰. Payallar Yaylası'ndaki basamaklı yapı Friglerin Torosların güneyine indiklerinin kanıtı olarak gösterilmiştir⁸¹. Frig sınırları daha doğuda Tuz Gölü'nün güneyi ile Tyana'ya (Kemerhisar/Niğde) kadar uzanmaktadır⁸².

Konya merkezinde yer alan Alaattin Tepe'de⁸³, Seydişehir Höyük'te⁸⁴ Gordion örneklerine benzer Frig tipi seramik çeşitleri ele geçmiştir. Frig seramiklerine benzer gri ve boyalı seramiklerin "İç Batı Anadolu Demir Çağı Keramiği, Luwi Keramiği"⁸⁵ olarak adlandırılmaları teklif edilmektedir.

Geç Hitit Dönemi'nde, Konya il merkezinin güneyinde Kral Hartapuş ve ona ait krallığın varlığı günümüze ulaşmış yazıtlardan bilinmektedir. Hartapuş'nun ismi bulunan yazıtlar, J. D. Hawkins tarafından Hartapuş grubu olarak tanımlanmaktadır⁸⁶. Kızıldağ⁸⁷, Karadağ⁸⁸, Burunkaya yazıtları⁸⁹ Hartapuş ve

80 Hasan Bahar, *Isauria Bölgesi Tarihi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1991, s. 77, Res. 27, 28; Hasan Bahar, *Demirçağında Konya ve Çevresi*, Konya 1999, s. 14, 15, Levha XLII.

81 Bahar-Karauğuz-Koçak, *age.*, s. 66; Bahar, *Demirçağında...*, s. 10.

82 Sevin, *age.*, s. 196.

83 Bahar, *Demirçağında...*, s. 23-28.

84 Bahar, *Demirçağında...*, s. 29-33.

85 Bahar-Karauğuz-Koçak, *age.*, s. 79.

86 John David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I: Inscriptions of the Iron Ages, Part 2: Texts*, Berlin-New York 2000, s. 424.

87 Kızıldağ 1 Yazıtı: Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 2, s. 433, 434; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 236; G. Karauğuz-H. Bahar-H. İ. Kunt, "Kızıldağ Üzerine Yeni Bazı Gözlemler", *TÜBA-AR*, S. 5, 2002, s. 8; 16, Levha III: 2; 21, VIII; Kızıldağ 2 Yazıtı: Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 2, s. 434; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 237: 2; Karauğuz-Bahar-Kunt, *agm.*, s. 8; 19, Levha VI: 2; 22, IX: 1; Kızıldağ 3 Yazıtı: Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 2, s. 434; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 237; 3; Karauğuz-Bahar-Kunt, *agm.*, s. 8; 22, Levha IX: 2; Kızıldağ 4 Yazıtı: Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 2, s. 435; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 238; 239: 5; Karauğuz-Bahar-Kunt, *agm.*, s. 8; 19, Levha VI: 1; 23, X: 1, XI.

88 Karadağ 1 Yazıtı: Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 2, s. 436; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 241: 6; Karadağ 2 Yazıtı: Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 2, s. 437; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 3, Plate 241: 7.

89 Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I*, Part 2, s. 437; Hawkins, *Corpus of*

krallığının varlığının maddi kalıntılarınıdır. Söz konusu yazıtlar MÖ 8. yüzyıla tarihlenmektedir⁹⁰. Hartapuş isimli Geç Hitit kralının varlığı kesin olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte Hartapuş'un yaşadığı dönem ve isminin geçtiği yazıtların tarihlendirilmeleri konusundaki tartışmalar günümüzde de devam etmektedir⁹¹.

Tabal'ın Anadolu'nun en batısında bulunan Geç Hitit Krallığı olarak kabul edilmesine⁹² rağmen Tuz Gölü'nün güneyinde kalan sahada Hartapuş'un kendisine ait yazıtlarda hangi ülkenin kralı olduğuna dair bilgi vermemesi nedeniyle bölgenin Geç Hitit Dönemi'ndeki siyasi durumu hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz⁹³. Hartapuş'un hükmettiği coğrafya ve yaşadığı dönem hakkındaki bilgilerin kısıtlı oluşu bilimsel tartışmaları artırmaktadır. Hitit İmparatorluk Dönemi'nin sonunda (MÖ 13. yüzyıl) Hartapuş isimli bir kralın varlığına dair çeşitli iddialar bulunmaktadır. Hitit İmparatorluk Dönemi'nde, MÖ 13. yüzyılın ortalarında Tarhuntaşşa kralı Kurunta'nın soyunun Hartapuş isimli bir kral ile devam ettiği iddia edilmiştir⁹⁴. Urhi-Teşup'un Hartapuş isimli oğlu olduğu ve kralın Hattuşa'ya gitmeden önce Hartapuş'u Tarhuntaşşa tahtına oturtmuş olabileceği düşünülmektedir⁹⁵. Urhi-Teşup'un sürgünde doğan Hartapuş isimli oğlu olduğu iddia edilmiştir⁹⁶.

Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 3, Plate 243.

- 90 Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 2*, s. 434; Karauğuz-Bahar-Kunt, agm., s. 8 vd.
- 91 Atakan Akçay, "Hartapu: Kimin Kralı?", *Ahmet Ünal Armağanı*, ed. S. Erkut-Ö. S. Gavaz, İstanbul, 2016, s. 9 vd.
- 92 Turgut Yiğit, "Tabal Krallığı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C 40/S. 3-4, 2000, s. 177 vd.; J. D. Hawkins, Hartapuş yazıtlarını Tabal yazıtları grubunda değerlendirmektedir. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 2*, s. 424; 429; Hartapuş ve Tabal sınırları için bk. Sanna Aro, *Tabal: Zur Geschichte und materiellen Kultur des zentralanatolischen Hochplateaus von 1200 bis 600 v. Chr.*, Dissertation, Universität Helsinki, Helsinki 1998, s. 116 vd.; Plan 1a.
- 93 Akçay, agm., s. 16.
- 94 John David Hawkins, "The Inscriptions of the Kızıldağ and the Karadağ in the light of the Yalburt Inscription", *Festschrift für S. Alp, Hittite and Other Anatolian And Near Eastern Studies in Honour of S. Alp*, Ankara 1992, s. 259-275. Ayrıca bk. Alparslan, *age.*, s. 142.
- 95 Ahmet Ünal, *Hittitler Devrinde Anadolu*, Kitap I, İstanbul 2002, s. 182.
- 96 Ali M. Dinçol-Jak Yakar-Belkis Dinçol-Avia Taffet, "The Borders of the Appanage Kingdom of Tarhuntaşşa A Geographical and Archaeological Assessment", *Anatolica XXVI*, 2000, s. 16; Ali M. Dinçol-Jak Yakar-Belkis Dinçol-Avia Taffet, "Die Grenzen von Tarhuntaşşa im Lichte Geographischer Beobachtungen", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux. Actes de la Table Ronde Internatiote D'Istanbul*, 2-5 Novembre 1999, Paris, s. 84; Ali M. Dinçol, "Hititler-Bin Tamlı Halk", *Arkeo Atlas. Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, ed. N. Karul, İstanbul 2011, s. 280; Meltem Doğan-Alparslan, "Anadolu'nun Kayıp Başkenti Tarhuntaşşa", *Aktüel Arkeoloji* 21,

Söz konusu hadiseler MÖ 13. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Bu noktada Hitit İmparatorluk Dönemi'nde Hartapuş isimli bir kralın yaşadığına dair görüşlerin sağlam delillerle desteklenmediğini belirtmek gerekir. Hartapuş'nun babasının isminin Murşili oluşu tek başına soyunun Hitit İmparatorluk Dönemi hanedanı ile ilişkilendirilmesi için kesin bir kanıt teşkil etmez. Şimdilik Hartapuş'nun Hitit İmparatorluk Dönemi hanedanı ile ilişkisini ispatlayacak kanıtlara sahip değiliz⁹⁷.

Eldeki verilere göre Geç Hitit Dönemi'nde Tuz Gölü'nün güneyinde Hartapuş'nun krallığı (MÖ 8. yüzyıl⁹⁸) bulunmaktadır. Hartapuş'nun krallığının sınırları yeni arkeolojik buluntular ile daha iyi anlaşılacaktır. 2019 yılında Tuz Gölü'nün güneyinde Türkmen-Karahöyük 1 hiyeroglif yazıtının bulunması ve yayınlanması⁹⁹ ile birlikte yeni bilimsel veriler ortaya çıkmıştır. Hiyeroglif yazıtta “Murşili'nin oğlu, Kahraman, büyük kral Hartapuş Muška ülkesini ele geçirdi”¹⁰⁰ ifadesi okunmaktadır. Türkmen-Karahöyük 1 yazıtlarının okunması, eserin Tuz Gölü'ne yakın konumda ele geçmesi ile birlikte değerlendirildiğinde Muška ifadesinin Frigleri ifade ettiği anlaşmıştır¹⁰¹. Böylece uzun yıllardır Akad/Asur kayıtlarında Muşku olarak tanımlanan halkın¹⁰² etnik kimliğinin ne olduğu ile ilgili sorular cevaplanabilmiştir.

2011, s. 57; Ünal, *Hititler Devrinde...*, s. 182.

97 Özcan, *agt.*, s. 271.

98 Hartapuş'un ismini taşıyan yazıt ve anıtların tarihlendirilmesi için bk. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Part 2*, s. 434-437; Karauğuz-Bahar-Kunt, *agm.*, s. 8 vd.

99 Petra Goedegebuure-Theo van den Hout-James Osborne-Michele Massa-Christoph Bachhuber-Fatma Şahin, “Türkmen-Karahöyük 1: a new Hieroglyphic Luwian inscription from Great King Hartapu, son of Mursili, conqueror of Phrygia”, *Anatolian Studies*, Vol. 70, 2020, s. 29-43.

100 Goedegebuure vd., *agm.*, s. 30. Ayrıca bk. Hasan Peker, “Türkmen-Karahöyük 1, A New Reading and Interpretation”, *NABU* 2020/4 Nr. 119, 2020, s. 250.

101 John David Hawkins-Mark Weeden, “The New Inscription from Türkmenkarahöyük and its Historical Context”, *Altorientalische Forschungen* Vol. 48/Issue 2, 2021, s. 394.

102 I. Tıglatpılaser (MÖ 1114-1076, tarihlendirme için bk. Albert Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (114-859)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 2 (RIMA 2), Toronto-Buffalo-London 2002, s. 5), tahta çıktığı ilk yıl Alzu (Elazığ) ve Prulumzu'da 50 yıldır oturan Muşku halkının 20.000 kişilik ordusu mağlup ettiği bilgisini vermektedir. A.0.87.1, Kol. I, 62-77. Grayson, *age.*, s. 14; I. Tıglatpılaser, A.0.87.2, Kol. I, 18-20'de, 12.000 kişiden oluşan Muşku askeri birliğini yok ederek Muşku topraklarını ele geçirdiğini bilgisini verir. Grayson, *age.*, s. 33; I. Tıglatpılaser, Muşkular ile savaştığı bilgisini farklı metinlerde tekrar eder. A.0.87.4, Kol. I, 18-19, Grayson, *age.*, s. 42; A.0.87.10, Kol. I, 21-23, Grayson, *age.*, s. 53; II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884, tarihlendirme için bk. Grayson, *age.*, s. 163), Muşku Ülkesi'ne sefer düzenlemiştir. A.0.100.5, 115-127, Grayson, *age.*, s. 177; II. Ashurnasirpal (MÖ 883-859, tarihlendirme için bk. Grayson, *age.*, s. 189), Muşku Ülkesi'ni vergiye bağladığı bilgisini verir. A.0.101.1, 71-75, Grayson, *age.*, s. 198; III. Adad-Narari (MÖ 810-783, tarihlendirme için bk. Albert Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745)*, The Royal

Antik Yunan kaynaklarında Frig olarak adlandırılan halkın Asur ve Geç Hitit krallıklarında sırasıyla Muşku/Muşki ve Muška olarak adlandırıldığı anlaşılmıştır.

Türkmen-Karahöyük, Karadağ ve Kızıldağ yazıtlarının bulunduğu alanın kuzeyinde, Tuz Gölü'ne daha yakın bir konumdadır (Levha 4). Türkmen-Karahöyük 1 yazıtı ise Türkmen-Karahöyük'e çok yakın bir konumda sulama kanalında ele geçmiştir¹⁰³. Türkmen-Karahöyük, konumu ve ele geçen buluntulardan hareketle Hartapuş'un yöneticisi olduğu Geç Hitit Krallığı'nın merkezi olduğu iddia edilmektedir¹⁰⁴. Türkmen-Karahöyük'ün Geç Hitit Dönemi arkeolojik buluntularını barındırması ve Hartapuş ile ilişkisi nedeniyle Geç Hitit sınırlarını daha kuzeye taşımıştır. Türkmen-Karahöyük 1 yazıtında "Muška ülkesini ele geçirdi" ifadesi ile Hartapuş'un Frigleri mağlup ederek krallığının sınırlarını kuzey yönünde genişlettiği anlaşılmaktadır. Bu noktada İnsuyu Steli'nin buluntu yerinin Tuz Gölü'nün batısında olmasının Türkmen-Karahöyük 1 Steli'nde verilen bilgiler ile uyumlu olduğunu ifade etmek gerekir. İnsuyu Steli, Frig başkenti Gordion'a kuş uçuşu yaklaşık 127 km uzaklıkta bulunmaktadır. İnsuyu Geç Hitit Steli, Geç Hitit hâkimiyet sahasının Frigler aleyhine genişlediğini, diğer bir deyişle Geç Hitit sınırlarının Friglerin başkenti istikametine uzandığını düşündürmektedir.

Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 3 (RIMA 3), Toronto-Buffalo-London 2002, s. 200), kendisini Muşku fatihi olarak tanımlar. A.O.104.2010, 8-11, Grayson, RIMA 3, s. 232; II.Sargon (MÖ 722-705, tarihlendirme için bk. Josette Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, Atlanta 2017, s. 4) Dönemi'ne ait ND 2759 numaralı metinde Muşku kralı Mita dostane ilişkilere değinilmektedir. ND 2759, 1-50. Simo Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part 1: Letters from Assyria and the West*, Vol. 1, State Archives of Assyria, Helsinki 1987, s. 4; II. Sargon yıllıklarında Muşki Ülkesi ile girişilen mücadeleler anlatılmaktadır. Sargon II 1, 1-455. Grant Frame, *The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721-705 BC)*, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume 2, Pennsylvania 2021, s. 53-81; Sargon II 2, 256-435, Frame, *age.*, s. 94-107; Sargon II 4, 13'-17', Frame, *age.*, s. 124; Sargon II 7, 16-32, 149-152, Frame, *age.*, s. 140, 141, 151; Sargon II 8, 15-18, Frame, *age.*, 157; Sargon II 9, 24-26, Frame, *age.*, s. 168; Sargon II, 10, 5-10, s. 173; Sargon II, 11, 3-9, Frame, *age.*, s. 175; Sargon II, 12, 4-10, Frame, *age.*, s.177; Sargon II, 13, 35-65, Frame, *age.*, s. 181; Sargon II, 14, 15-20, Frame, *age.*, s. 185; Sargon II, 42, 4-19, Frame, *age.*, s. 220; Sargon II, 43, 15, 23, 24, Frame, *age.*, 226, 227; Sargon II, 73, 10-12, Frame, *age.*, s. 322; Sargon II, 74, Kol. IV., 50-54; Kol. V, 20-52, Frame, *age.*, s. 330, 331; Sargon II, 76, 4'-16', Frame, *age.*, 341; Sargon II, 72, Kol. VII, 5'-12', Frame, *age.*, s. 367; Sargon II, 103, Kol. II, 22-35, Frame, *age.*, s. 406.; Sargon II, 105, Kol. I, 5'-18', s. 413; Sargon II, 109, 3'-13', Frame, *age.*, s. 422, 423; Sargon II, 112, 6'-11', Frame, *age.*, s. 431, 432; Sargon II, 116, 22-24, Frame, *age.*, 441; Sargon II, 130, 15-17, Frame, *age.*, s. 471.

103 James F. Osborne-Michele Massa-Fatma Şahin-Hüseyin Erpehlivan-Christoph Bachhuber, "The city of Hartapu: results of the Türkmen-Karahöyük Intensive Survey Project", *Anatolian Studies*, S. 70, 2020, s. 20.

104 Osborne vd., *agm.*, s. 1 vd.

Frig Krallığı'nın merkezine yakın bir konumda Geç Hitit halklarının tapınakta kullanılabilecek türden bir stel üretmeleri ve kullanmaları, Frig Krallığı'ndan çekinmedikleri şeklinde yorumlanabilir. İnsuyu Steli'nin üretilmesi için geçecek zaman ile birlikte tapınaklarda haftalık, aylık ve yıllık ritüeller düzenlenecek bir materyal olması yönüyle değerlendirildiğinde, stelin varlığı, İnsuyu civarındaki Geç Hitit hâkimiyetinin uzun süreli olduğunu düşündürmektedir. Bu noktada Frig Yazılıkayası (Midas Şehri)'nda bulunan 5 kaya kabartmasının Geç Hitit stilinde yapıldığının iddia edildiğini hatırlatmak gerekir¹⁰⁵.

Frig Krallığı'nın yıkılması ve başkentinin yağmalanmasında Kimmerlerin etkili olduğu Strabon tarafından bildirilmektedir¹⁰⁶. Gordion'un yağmalanması arkeolojik verilerle doğrulanmakla birlikte Kimmerlerin rolü kabul edilmektedir¹⁰⁷. Türkmen-Karahöyük 1 hiyeroglif yazıtı ve İnsuyu Geç Hitit Steli, Friglerin yıkılış sürecinde Geç Hititlerin önemli rolünün olduğunu belgelemektedir. Böylece Friglerin yıkılış sürecinde Geç Bronz Çağı, Hitit İmparatorluğu'nun bakiyelerinin önemli etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Türkmen-Karahöyük 1 hiyeroglif yazıtı MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmiştir¹⁰⁸. Türkmen-Karahöyük 1 hiyeroglif yazıtı ile Kızıldağ 4 hiyeroglif yazıtlarının yakın tarihli yahut çağdaş oldukları ifade edilmiştir¹⁰⁹. Konya Arkeoloji Müzesi, İnsuyu Geç Hitit Steli'nin buluntu yeri Tuz Gölü'nün batısıdır. Türkmen-Karahöyük 1 yazıtından anlaşıldığı üzere MÖ 8. yüzyılın sonundan itibaren Hartapus'un başarılı askerî seferleri ile Geç Hitit hâkimiyeti, Tuz Gölü'nün batısına doğru genişlemiştir. İnsuyu Geç Hitit Steli, Türkmen-Karahöyük 1 hiyeroglif yazıtından farklı karakterde bir eserdir. İnsuyu'nda ele geçen eser, Geç Hitit Dönemi ikonografisini yansıtmaktadır. Geç Hitit Dönemi'nin geç evresine ait olduğundan kuşku duymadığımız İnsuyu Geç Hitit Steli'nin Tuz Gölü'nün batısında bulunması Hartapus'un Friglere kurduğu üstünlükten sonraki zaman diliminde bölgede kurulan Geç Hitit hâkimiyeti ile ilişkili olabileceğini düşünmekteyiz.

105 Ekrem Akurgal, "Forschungen in Phrygien", *Anatolia*, S. 3, 1958, s. 147 vd., Abb. 1-5, Taf. XXIII-XXV.

106 Strabon I.III.21.

107 Muharrem Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, İstanbul 1984, s. 112; İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, C 61/S. 231, 1997, s. 277-278.

108 Goedegebuure vd., agm., s. 40.

109 Goedegebuure vd., agm., s. 41.

Sonuç

İnsuyu Steli'nin *in situ* konumu hakkında kesin bir bilgimiz olmasa da büyüklüğünü dikkate alarak buluntu yerine çok da uzak olmadığını düşünmekteyiz.

Konya Arkeoloji Müzesinde bulunan Geç Hitit Steli üzerinde bulunan tasvirlerin ikonografik özellikleri Geç Hitit Dönemi'nin geç evresine has detaylar barındırmaktadır. Bununla birlikte stelin tarihlendirilmesinde Türkmen-Karahöyük'te ele geçen hiyeroglif yazıtın ve içeriğinin dikkate alınması gerektiğini düşünmekteyiz. Tuz Gölü'nün güneyinde günümüze kadar tespit edilmiş Geç Hitit eserleri MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Türkmen-Karahöyük 1 yazıtı ise MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Türkmen-Karahöyük 1 yazıtlarında Geç Hitit kralı Hartapuş'un Frigleri mağlup etmesi ile Geç Hitit hâkimiyetinin kuzeye doğru genişlemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu noktada İnsuyu Geç Hitit Steli'nin Türkmen-Karahöyük 1 Steli ve stelde bahsedilen hadiselerden sonraki döneme ait olması ihtimali kuvvetlidir. İnsuyu Steli'nin Türkmen-Karahöyük 1 yazıtından sonraki zaman dilimine tarihlendirilmesinin uygun olacağını düşünmekteyiz. İnsuyu Steli, benzer ikonografiye sahip örnekler ve Tuz Gölü'nün güneyindeki yazıtlar ile tarihlendirilmeleri dikkate alınarak MÖ 8. yüzyılın sonu-7. yüzyılın başı arasına tarihlendirilebilir.

Türkmen-Karahöyük 1 hiyeroglif yazıtına göz attığımızda metinden anlaşıldığına göre Hartapuş'un Muška zaferinden önce Tuz Gölü'nün güneyi Frig kontrolündedir. Hartapuş'un zaferinden sonra ise Tuz Gölü'nün güneyi Geç Hitit Krallığı kontrolüne geçmiştir. Konya Arkeoloji Müzesinde bulunan Geç Hitit Steli'nin buluntu yeri Friglerin güney sınırlarının zaman içerisindeki değişimini ispatlamaktadır. Buna göre Geç Hitit hâkimiyeti Tuz Gölü'nün batısına kadar uzanmaktadır.

İnsuyu Steli üzerinde bir adorasyonun tasvir edildiği görülebilmektedir. Bununla birlikte taş bloğun stel özellikleri göstermesi, taş eserin bir tapınak/dinî yapı ile ilişkili olduğuna dair kanıtlardır. Eserin mevcut durumu ve özellikleri tapınaklarda kullanıma uygundur.

Teşekkür

Çalışmalarım sırasında yardımlarını gördüğüm Konya Müze Müdürü Ömer Faruk Türkan, müze uzmanları arkeolog Nuriye Ülker, arkeolog Nedime Özçalk ve arkeolog Mehmet Mertek'e içtenlikle teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- Akçay, Atakan, "Hartapu: Kimin Kralı?", *Ahmet Ünal Armağanı*, ed. S. Erkut-Ö.S. Gavaz, İstanbul, 2016, s. 9-24.
- Akurgal, Ekrem, *Spaethethitische Bildkunst*, Ankara 1949.
- Akurgal, Ekrem, "Forschungen in Phrygien", *Anatolia* 3, 1958, s. 145-155.
- Akurgal, Ekrem, *Die Kunst der Hethiter*, München 1961.
- Akurgal, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Ankara 2017.
- Alp, Sedat, "Assur Ticaret Kolonileri Çağında Kaneş Neşa'da Hititler'in Varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Oluşumun Öyküsü)", *Emin Bilgiç Anı Kitabı, Archivum Anatolicum* 3/1, 1997, s. 1-17.
- Alp, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu. Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Ankara 2001.
- Alparslan, Metin, "Geç Hitit Devletleri", *Hititolojiye Giriş*, ed. Metin Alparslan, İstanbul 2009.
- Aro, Sanna, *Tabal: Zır Geschichte und materiellen Kultur des zentralanatolischen Hochplateaus von 1200 bis 600 v. Chr.*, Dissertation, Universität Helsinki, Helsinki 1998.
- Bahar, Hasan, *Isauria Bölgesi Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1991.
- Bahar, Hasan, *Demirçağında Konya ve Çevresi*, Konya 1999.
- Bahar, Hasan-Karauğuz, Güngör-Koçak, Özdemir, *Eskiçağ Konya Araştırmaları 1*, İstanbul 1996.
- Berndt-Ersöz, Susanne, *Phrygian Rock-Cut Shrines. Structure, Function and Cult Practice*, Leiden-Boston 2006.
- Bittel, Kurt, *Die Hethiter. Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus*, München 1976.
- Bittel, Kurt-Naumann, Rudolf-Otto, Heinz, *Yazılıkaya. Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde*, Osnabrück 1967.
- Bonatz, Dominik, *Das syro-hethitische Grabdenkmal. Untersuchungen zur Entstehung einer neuen Bildgattung in der Eisenzeit im nordsyrisch-südostanatolischen Raum*, Mainz 2000.
- Bryce, Trevor, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms. A Political and Military History*, Oxford-New York, 2012.

Coşkun, Yaşar, “Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları”, *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C XXVII/S. 3-4, 1969, s. 1-61.

Darga, Muhibbe, *Hitit Sanatı*, İstanbul 1992.

Dinçol, Ali “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları. Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C I, 1982, s. 18-119.

Dinçol, Ali M., “Hititler-Bin Tanrılı Halk”, *Arkeo Atlas. Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, ed. N. Karul, İstanbul 2011, s. 254-292.

Dinçol, Ali M.-Yakar, Jak-Dinçol, Belkıs-Taffet, Avia, “Die Grenzen von Tarhuntašša im Lichte Geographischer Beobachtungen”, *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux. Actes de la Table Ronde Internationale D'Istanbul*, 2-5 Novembre 1999, Paris, s. 79-86.

Dinçol, Ali M.-Yakar, Jak-Dinçol, Belkıs-Taffet, Avia, “The Borders of the Appanage Kingdom of Tarhuntašša A Geographical and Archaeological Assessment”, *Anatolica* XXVI, 2000, s. 1-29.

Doğan-Alparslan, Meltem, “Anadolu'nun Kayıp Başkenti Tarhuntašša”, *Aktüel Arkeoloji* 21, 2011, s. 46-57.

Doğancı, Kamil, “Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu Arasındaki Siyasi İlişkileri”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları 2018*, ed. B. Şimşek-C. Şahin-S. Avsaroğlu-E. Akgöz, Konya 2018, s. 6-16.

Durmuş, İlhami, “Anadolu'da Kimmerler ve İskitler”, *Belleten*, C 61/S. 231, 1997, s. 273-286.

Elayi, Josette, *Sargon II, King of Assyria*, Atlanta 2017.

Frame, Grant, *The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721-705 BC)*, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume 2, Pennsylvania 2021.

Gelb, Ignace J., *Hittite Hieroglyphic Monuments*, Oriental Institute Publications (OIP) XLV, Chicago 1939.

Gilibert, Alessandra, *Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance. The Stone Reliefs at Carchemish and Zincirli in the Earlier First Millennium BCE*, Berlin 2011.

Giusfredi, Federico, *Sources for a Socio-Economic History of the Neo-Hittite States*, Texte der Hethiter 28, Heidelberg 2010.

Goedegebuure, Petra-Hout, Theo van den-Osborne, James-Massa, Michele-Bachhuber, Christoph-Şahin Fatma, “TÜRKMEN-KARAHÖYÜK 1: a new Hieroglyphic Luwian inscription from Great King Hartapu, son of Mursili, conqueror of Phrygia”, *Anatolian Studies* Vol. 70, 2020, s. 29-43.

Grayson, Albert Kirk, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (114-859)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 2 (RIMA 2), Toronto-Buffalo-London 2002.

Grayson, Albert Kirk, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 3 (RIMA 3), Toronto-Buffalo-London 2002.

Güterbock, Hans Gustav, *Siegel aus Boğazköy 1. Teil: Die Königssiegel der Grabungen bis 1938*, Archiv für Orientforschung Beiheft 5, Berlin 1940.

Hawkins, J. David, "The Inscriptions of the Kızıldağ and the Karadağ in the light of the Yalburt Inscription", *Festschrift für S. Alp, Hittite and Other Anatolian And Near Eastern Studies in Honour of S. Alp*, Ankara 1992, s. 259-275.

Hawkins, J. David, "Tarkasnawa King of Mira: 'Tarkondemos', Boğazköy sealings and Karabel", *Anatolian Studies*, Vol. 48, 1998, s. 1-31.

Hawkins, J. David, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I: Inscriptions of the Iron Ages, Part 2: Texts*, Berlin-New York 2000.

Hawkins, J. David, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I: Inscriptions of the Iron Ages, Part 3: Plates*, Berlin-New York 2000.

Hawkins, J. David-Weeden Mark, "The New Inscription from Türkmenkarahöyük and its Historical Context", *Altorientalische Forschungen* Vol. 48/Issue 2, 2021, s. 384-399.

Herbordt, Suzanne, *Die Prinzen- und Beamtsiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbulln aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa - mit Kommentaren zu den Siegelinschriften und Hieroglyphen von J. David Hawkins*, Boğazköy-Hattuša 19, Mainz 2005.

Karauguz, Göngör-Bahar, Hasan-Kunt, H. İbrahim, "Kızıldağ Üzerine Yeni Bazı Gözlemler", *TÜBA-AR*, S. 5, 2002, s. 7-32.

Klengel, Horst, *Geschichte des hethitischen Reiches*, Leiden-Boston-Köln 1998.

Manning, Sturt W.- Kocik, Cindy-Lorentzen, Brita-Sparks, Jed P., "Severe multi-year drought coincident with Hittite collapse around 1198-1196 BC", *Nature* 614, 2023, s. 719-724.

Neu, Erich, *Der Anitta-Text*, StBoT 18, Wiesbaden 1974.

Novotny, Jamie-Joshua, Jeffers, *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668-631 BC), Aššur-etel-ilāni (630-627 BC), and Šin-šarra-iškun (626-612 BC), Kings of Assyria, Part I*, Pennsylvania 2018.

Obrador-Cursach, Bartomeu, *Lexicon of the Phrygian Inscriptions*, University Barcelona, Faculty of Philology Department of Classical, Romance and Semitic Philology, Doctoral Dissertation, Barcelona 2018.

Osborne, James F., *The Syro-Anatolian City-States. An Iron Age Culture*, New York 2021.

Osborne, James F.-Massa, Michele-Şahin, Fatma-Erpehlivan, Hüseyin-Bachhuber, Christoph, “The city of Hartapu: results of the Türkmen-Karahöyük Intensive Survey Project”, *Anatolian Studies*, S. 70, 2020, s. 1-27.

Ökse, Ayşe Tuba, “The Eastern Border of Phrygia”, *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period*, ed. G. R. Tsetskhladze, Leuven 2019, s. 161-187.

Özcan, Ali, *IV. Tuthaliya Dönemi ve Sonrası Hitit Krallığı'nda Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

Özcan, Ali, “Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları”, *Belleten*, C 78/S. 282, 2014, 373-406, Lev. I-XI.

Özcan, Ali-Yiğit, Turgut, “A New Late Hittite Stone Workshop and Artifacts at Kuşçu-Boyacı”, *Altorientalische Forschungen*, Vol. 41, 2014, s. 63-70.

Özkan, Süleyman, “Beyşehir Civarında Bulunmuş Olan Eserler”, *Belleten*, C 54/S. 210, 1990, s. 583-590.

Parpola, Simo, *The Correspondence of Sargon II, Part 1: Letters from Assyria and the West*, State Archives of Assyria, Vol. 1, Helsinki 1987.

Payne, Annick, *Iron Age Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Atlanta 2012.

Peker, Hasan, “Türkmen-Karahöyük 1, A New Reading and Interpretation”, *NABU* 2020/4 Nr. 119, 2020, s. 249-250.

Schachner, Andreas, *Hattuşa Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde*, çev. I.R. Işıklıkaya-Laubscher, İstanbul 2019.

Seeher, Jürgen, “After the Empire: Observations on the Early Iron Age in Central Anatolia”, *İpamati kistamati pari tumatimis. Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*, ed. I. Singer, Tel Aviv 2010, s. 220-229.

Sevin, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, TTK Yayınları, Ankara 2001.

Strabon, *Geographika* (The Geograpy of Strabo), C. I, The Loeb Classical Library, ed. H.L. Jones, London 1960.

Şahin, Hasan Ali, “Geç Hitit Beylikleri”, *Oannes*, C 1/S. 2, 2019, s. 131-153.

Tarhan, Muharrem Taner, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, İstanbul 1984, s. 109-120.

Orthmann, Winfried, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 8, Bonn 1971.

Ünal, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu*, Kitap I, İstanbul 2002.

Ünal, Ahmet, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi. Kitap 1: Eski Taş Devri'nden Hitit Devleti'nin Yıkılışına Kadar (M.Ö. 60.000-1180)*, Ankara 2018.

Yiğit, Turgut, "Fraktin Kabartması", *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, ed. T. Yiğit, Ankara 2016, s. 157-165.

Yiğit, Turgut, "Tabal Krallığı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C 40/S. 3-4, 2000, s. 177-189.

Yiğit, Turgut, "Alalah Kabartması ve Aslanlar", *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, ed. Turgut Yiğit, Ankara 2016, s. 191-194.

Yiğit, Turgut- Özcan, Ali- Kıymet, Kurtuluş, *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Ankara 2016.

EKLER

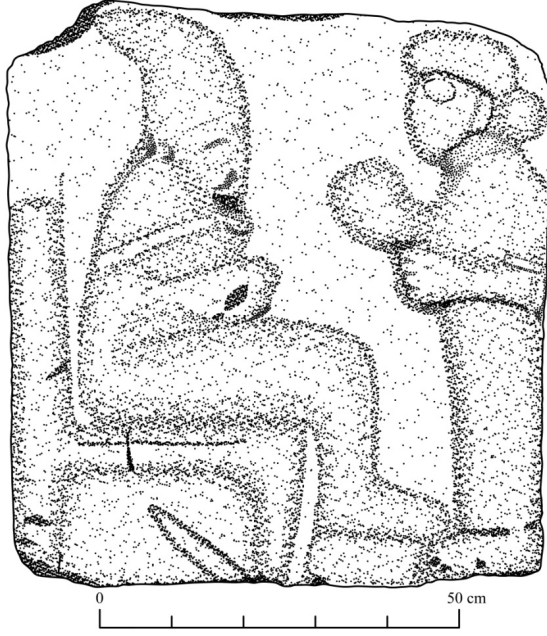
Levha 1a: İnsuyu Geç Hitit Steli.

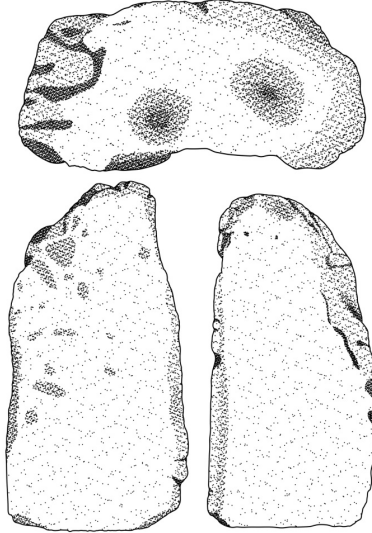
Levha 1b: İnsuyu Geç Hitit Steli. Arkadan Görünüm.

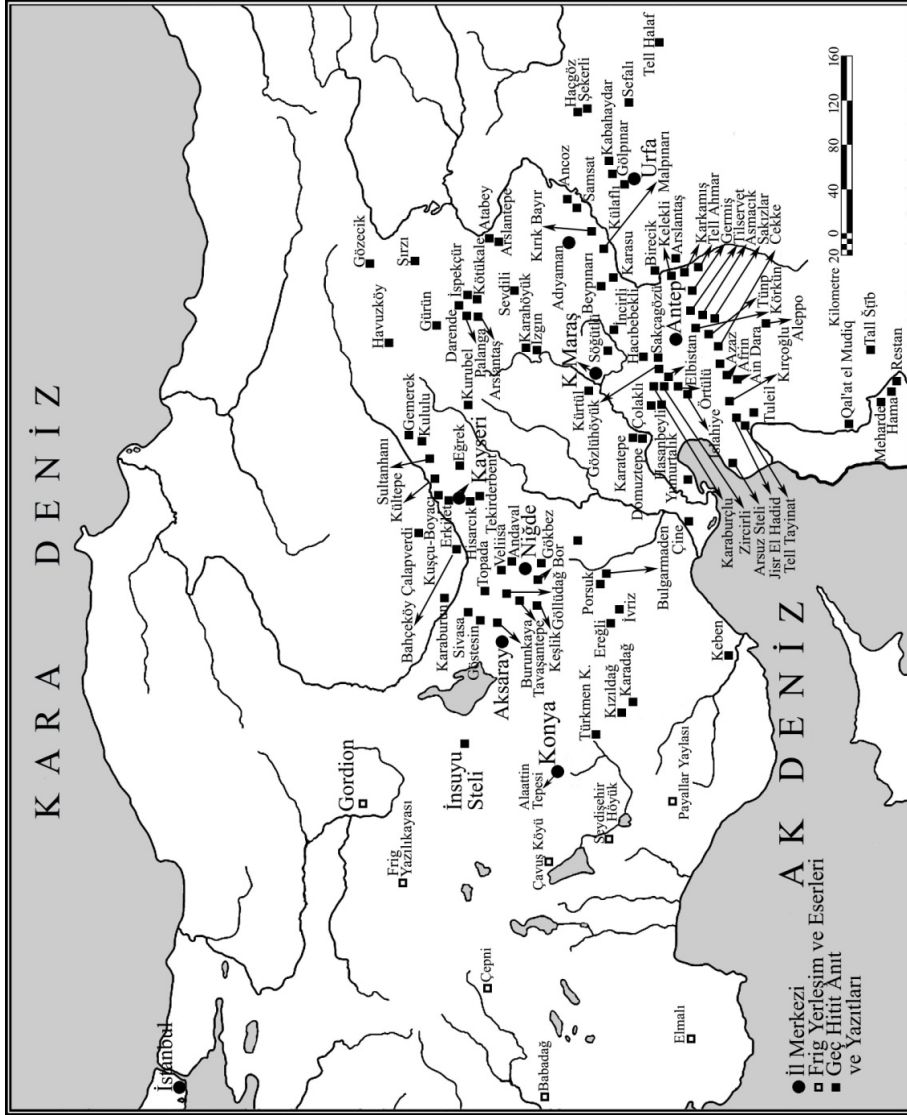
Levha 2: İnsuyu Geç Hitit Steli. Üstten ve Yandan Görünüm.

Levha 3a: İnsuyu Geç Hitit Steli.

Levha 3b: İnsuyu Geç Hitit Steli.

Levha 4: Metinde Söz Edilen Yerler.

Daily Life Encounters between the Byzantines and the Ottomans*

Bizanslılar ve Osmanlılar Arasında Kültürel Karşılaşmalar

Siren Çelik**

Abstract

The Byzantines and the Ottomans were both rivals and neighbours. They were also in close cultural contact: they observed each other's customs, clothing and food. Byzantine literary texts from this period, such as histories and dialogues on Christianity and Islam, are invaluable sources in this sphere, offering insight not only into these respective religions but also providing many instances of cultural encounters. This paper presents some vignettes of daily life encounters between the Byzantines and the Ottomans, especially exploring the Byzantines' perception of the Ottomans' customs and food. We will analyse selected passages from the history of John VI Kantakouzenos and the dialogues of Gregory Palamas and Manuel II Palaiologos from this perspective. We will discuss the authors' perception and representation

* An earlier and much shorter version of this paper was presented at the 9th Medworlds Workshop, Coexistence in Practice: Politics, Trade and Culture in the Late Medieval Anatolia and Iberia, hosted by ORDAM, Fatih Sultan Mehmet University, 16-17 May 2022, Istanbul. I extend my thanks to the organisers and the participants for their feedback.

** Assoc. Prof., Marmara University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History - Doç. Dr, Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, siren.celik@marmara.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-9138-8810>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC). / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

of the Ottomans as the “other” through depictions of food, customs and daily life routines. Furthermore, these accounts will be supplemented with some key travellers’ accounts, such as those of Ruy Gonzalez de Clavjio and Bertrandon de la Broqui ere. The representations of the Ottomans in these travellers’ accounts will be compared with those of the Byzantine authors. At the same time, the insights they offer into the lives of the Byzantines and the Ottomans will also be investigated.

Keywords: Byzantine-Ottoman relations, religious dialogue, cultural history, history of food, late medieval Anatolia.

 z

Bizanslılar ve Osmanlılar hem rakip hem de komşuydular. İki toplum, birbirleriyle yakın kültürel temas içindeydiler ve birbirlerinin adetlerini, giysi ve yemeklerini g zlemliyorlardı. Tarih eserleri, Hristiyanlık ve İslam hakkında yazılmış Bizans diyalogları gibi Geç Bizans metinleri bu konular için son derece zengin kaynaklardır; sadece bu iki dinin algılanışına ışık tutmaz, ayrıca pek çok kültürel karşılaşma anlatısı bulundurulur. Bu makale, Bizanslılar ve Osmanlılar arasındaki bazı günlük hayat karşılaşmalarını ele almayı, özellikle Bizanslı yazarların Osmanlıların adetleri ve yemekleri hakkındaki görüşlerini tartışmayı amaçlamaktadır. Makalede, VI. Ioannes Kantakouzenos’un tarih eserinden ve Gregorios Palamas ile II. Manuel Palaiologos’un diyaloglarından pasajlar incelenecektir. Yazarların Osmanlılara olan bakışı ve onları yemekler, adetler ve günlük hayat rutinleri üzerinden ‘ teki’ olarak tasvir etmeleri tartışılacaktır. Ayrıca, bu anlatılar Ruy Gonzalez de Clavjio ve Bertrandon de la Broqui ere gibi dönemin bazı seyahatnameleriyle desteklenecektir. Bu seyahatnamelerdeki Osmanlı tasvirleri Bizans yazarlarının tasvirleriyle kıyaslanacak, seyyahların Bizanslıların ve Osmanlıların hayatlarına dair anlatıları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Bizans-Osmanlı ilişkileri, din  diyalog, kültürel tarih, yemek tarihi, Geç Orta aę Anadolu.

The Byzantines and the Ottomans were both rivals and neighbours, co-existing and fighting each other simultaneously. As such, the fourteenth and fifteenth centuries witnessed on one hand, the rapid expansion of the Ottoman Empire and, on the other hand, the equally rapid decline of Byzantium. Naturally, in addition to their intense political, military and economic interactions, the Byzantines and the Ottomans were also in close cultural contact with each other¹. They traded, inter-

¹ See for instance, Elizabeth Zachariadou, *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*, Ashgate,

married, converted to each other's religion, sampled each other's food and clothing; they observed each other's habits and routines in daily life. Some of these they approved, even adopted, some, they rejected. Aspects of daily life such as dining rituals, food, clothing and social practices yield no less insight into historical realities than military and political affairs- arguably, sometimes do so even more. They may serve as markers of identity, denote social hierarchy, rank and gender. Through the depictions of daily life, one can gain invaluable insights about the cross-cultural influences of the era, as well as into perceptions of "self" and "the other".

As a preliminary to this paper, clothing stands as an illustrative example of these cross-cultural influences, not only between the Byzantines and the Ottomans, but also extending to the Balkans, Western Europeans and Mamluks. In the 1360s, the Byzantine intellectual and historian Nikephoros Gregoras tellingly complained of the fashions of his time in a much-cited passage, bitterly remarking that clothing no longer served as a marker of one's identity: *...one could no longer tell whether a person was a Roman or belonged to some other gens. For their clothing was not entirely in the Persian (e.g. Turkish) fashion, or purely in the Latin, or even entirely Gothic, or Serbian, Bulgarian, or Hungarian*². Indeed, several headgear and clothing items encountered in Pseudo-Kodinos, the fourteenth century book of ceremonies, betray Persian or Turkic origin and names³. Furthermore, many examples of Byzantine visual

---

Aldershot 2007; Cemal Kafadar, *Between Two Worlds*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1995; Michel Balivet, *Romanie Byzantine et pays de Rûm turc: histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque*, Isis Press, Istanbul 1994; Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks 1204-1461*, Brill, Leiden and Boston 2016.

2 Nikephoros Gregoras, *Byzantina Historia*, Vol. 1-2, ed. L. Schopen, Weber, Bonn 1829-1830, Vol. 3, ed. I. Bekker, Weber, Bonn 1855; III, p. 555. 'τί δ' ἄν τις φαίη καὶ περὶ τῶν ἐνδυμάτων, ὅσα κἀν τοῦτοις παρηνομήθη, καὶ ὅπως ἔχτετόπισται τοῦ γνωρίμου τε καὶ νυνήθηκε πολιτεία, ὡς μηδὲ γινώσκεσθαι ἔτι ὅστις Ῥωμαίων καὶ ὅστις τῶν ἄλλως ἐχόντων· οὔτε γὰρ Περσικὴ τις ἄκρατος ἢ στολὴ γέγονεν ἤδη Ῥωμαίοις, οὔτε Λατινικὴ τελέως, οὔτε μὴν τις Γοτθικὴ καθάπαζ, οὔτε εἴ τις Τριβαλλῶν καὶ ἅμα Μυσῶν καὶ Παιῶνων·' Translation from Anthony Kaldellis, "Ethnicity and clothing in Byzantium", *Identity and the Other in Byzantium*, eds. Koray Durak - Ivana Jevtić, Κορ University Press, Istanbul 2019, pp. 41-52, p. 51. Of course, the Byzantines also adopted styles from the Balkans and the Western Europeans, and vice-versa. Since this paper focuses on the case of the Byzantines and the Ottomans, these discussions have been omitted here. For a detailed discussion of these issues, see Maria Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, Brill, Leiden and Boston 2003, pp. 51-99 and Joyce Kubiski, "Orientalizing costume in early fifteenth-century French manuscript painting (Cité des Dames Master, Limbourg Brothers, Boucicaut Master, and Bedford Master)", *Gesta*, Vol. 40/No. 2, 2001, pp. 245-254.

3 This "oriental" style of dress could already be observed in the eleventh and twelfth centuries but had started dominating courtly fashion in the fourteenth century. Thus, its appearance long pre-dated the Ottomans and had influences from the Persian, Mamluk and Seljukid cultures, see *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, eds. and trans. Ruth J. Macrides,

material from the fourteenth and fifteenth centuries, such as the famous donor portrait of Theodore Metochites in the Chora Monastery, depict Byzantine men decked out in caftan-like garments and Mamluk style headgear. Even at a glance, some of the patterns found on these clothes are also reminiscent of their Ottoman counterparts, which is hardly surprising given the vibrant textile market of the region. Both the Byzantine and the Ottoman elite had access to the same imported luxury textiles; silk, wool, velvet or cotton from Venice, Florence, Narbonne, Toulouse or the Flemish lands, as well as from Persia and beyond⁴. Chinese and Iranian silks, Flemish, French and Florentine textiles flowed on the trade route that crossed Anatolia and stretched from Sivas to Constantinople, inherited by the Ottomans from the Mongols. In addition to the Byzantine capital Constantinople, Turkish cities such as Balat, Efes, Foça, Amasya and Aydın were significant trade centers; and by the mid-fourteenth century, the Ottomans had signed trade agreements with Genoa and Venice⁵.

In 1437, the Castilian traveller Pero Tafur noted that the entourage of the Ottoman Sultan Murad II was attired in long cloaks and mantles of fine woollen cloth, brocade and silk—all imported from Italy⁶. Moreover, textile production in Anatolia itself under the Ottomans and other Turkish emirates was vibrant, and these also undoubtedly found their way into the wardrobes of the elite Byzantines. The traveller Ibn Battuta, while visiting Anatolia as early as the 1330s, was showered with high-quality textiles and items of clothing by various Turkish emirs, of both imported and locally produced kinds. Ibn Battuta was especially impressed by the cotton fabrics produced in Domuzlu/Denizli, mostly produced by the local Greek women; the white textiles of Domuzlu, edged with gold embroidery, were also mentioned by the early Ottoman chronicler Yahşi Fakih⁷. Later, the Ottoman

---

Joseph A. Munitiz and Dimiter G. Angelov, Routledge, Farnham 2013, pp. 304-305, 329-330 and 357.

4 See Elizabeth Zachariadou, “The presents of the emirs”, *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World*, Centre for Neohellenic Research, Athens 1991, pp. 79-84, re-printed in eadem, *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans* Ashgate, Aldershot 2007, Study V and Nikolaos Vryzidis, “Late Byzantium as a Eurasian borderland: trade, material and visual culture at the western end of the Silk Road”, *Byzantiaka* 36, 2022, pp. 237-264.

5 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Phoenix Press, London 2000, pp. 245-254.

6 Pero Tafur, *Travels and Adventures, 1435-1439*, trans. Malcolm Letts, Gorgias Press, London 1926, p. 127.

7 For some examples see *The Travels of Ibn Battuta: A.D 1325-1354*, 3 Vols, English trans. H. A.

Bursa would also become a significant center of silk production, and Bursa silks would be highly coveted by the elite consumers⁸.

As in the case of the circulation of textiles and clothing styles, Byzantine literary texts also preserve the memories of such cultural encounters and influences. For instance, for the fourteenth century, the travellers' accounts and the Byzantine anti-Islamic dialogues provide fascinating insights into the daily life encounters between the Byzantines and the Ottomans. This paper will focus on three late Byzantine authors, John VI Kantakouzenos, Gregory Palamas and Manuel II Palaiologos, supplementing their narratives with travellers' accounts. Although earlier Byzantine literary works and Turkish epics have benefitted from many robust studies on the depictions of the self and the other through analyses of daily interactions and especially food, Kantakouzenos' history and the anti-Islamic dialogues of the latter two authors have not received much attention in this sphere⁹. These works have been selected on account of the insights they offer into their personal experiences among the Ottomans; by analyzing their writings and supplementing their discussions with various travellers' accounts, this paper will endeavour to present some snippets of daily life encounters between the Byzantines and the Ottomans. Yet, one must bear in mind that although all three works stemmed from the personal memoirs of their respective authors, they

---

R. Gibb, based on French ed. and transl. Chares Defrémery and Beniamiano. R. Sanguinetti, Cambridge University Press, Cambridge, 1962, p. 425, 442, 446, 449; Zachariadou, "The presents of the emirs", p. 82.

8 İnalçık, *The Classical Age*, pp. 245-254. For the early Ottoman Bursa, now see Suna Çağaptay, *The First Capital of the Ottoman Empire: The Religious, Architectural and Social History of Bursa*, I.B. Tauris, London and New York 2020.

For the cross-influences of Byzantine and Ottoman textile traditions in Greek clerical garments in the Ottoman Empire see Nikolaos Vryzidis, "Ottoman textiles and Greek clerical vestments: prolegomena on a neglected aspect of ecclesiastical culture", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 42/Issue 1, 2018, pp. 92-114.

9 For some recent work see Buket Kitapçı Bayrı, *Warriors, Martyrs and Dervishes: Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13-15th centuries)*, Brill, Leiden and Boston 2019; Buket Kitapçı Bayrı, "Taam, Şölen, Oruç ve Bizanslı Öteki (13-15. Yüzyıllar)", *Türkiye'de Bizans Çalışmaları Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler*, eds. Koray Durak, Nevra Necipoğlu, Tolga Uyar, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2022, pp. 517-527 and Charis Messis, "La mémoire de 'Je Souffrant'. Construire et écrire la mémoire personnelle dans les récits de voyage", *L'écriture de la mémoire: la littérature de 'historiographie, Actes du colloque international sur la littérature Byzantine, Nicosie 6-8 mai, 2004*, eds. Paolo Odorico and Panagiotis Agapitos, Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est-européennes, Paris, 2006, pp. 107-146. Siren Çelik, "The emperor, sultan and scholar: the portrayal of the Ottomans in the Dialogue with a Persian of Manuel II Palaiologos", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 41/Issue 2, 2017, pp. 208-228.

were not composed as travel reports or as extremely faithful depictions of these experiences. Instead, the narratives were often modified and embellished versions of the authors' experiences, laced with literary features and strategies aimed at representing the author as a morally and culturally superior Christian amidst the "barbarian" others. The line between reality and fiction in these texts was thus blurred¹⁰. But, even if these texts reflect modified versions of the authors' experiences, an analysis of their daily life narratives offers significant insights into their perceptions of the Ottomans. Indeed, in texts from any era that offer observations on "others", daily life narratives such as depictions of the food, social customs and language do not merely serve as pleasant vignettes for the audience. Instead, they usually serve the literary function of drawing a distinction between "us" and the "other" through showcasing practices that are considered foreign and strange¹¹. Ultimately, this paper will explore especially the perception of the Ottomans' daily routines and food, discussing how the authors of these three Byzantine authors and travel accounts used narratives of daily life to highlight the perceived cultural differences of the Ottomans while portraying themselves as the morally and culturally superior party in this relationship.

The first author we will discuss is John VI Kantakouzenos (r.1347-1354), a Byzantine statesman who made a successful bid for the imperial throne in 1346 after the death of Andronikos III Palaiologos (d. 1341) — he would also later compose a history and several theological works, including anti-Islamic treatises¹². Originally appointed as a regent for the minor emperor John V Palaiologos by the late emperor, John Kantakouzenos clashed with the Empress Mother Anna of Savoy and her faction. During the civil strife for the throne, Kantakouzenos was proclaimed emperor and was crowned in Adrianople in 1346. To gain the upper hand against his rivals, Kantakouzenos sought Turkish allies, making overtures

10 On fictionality and its function in Byzantine texts such as hagiography and romances, see Charis Messis, "Fiction and/or novelisation in Byzantine hagiography", *The Ashgate Companion to Byzantine Hagiography*, Vol. 2, ed. Stephanos Efthymiadis, Ashgate, Farnham 2014, pp. 313-342.

11 Anthony Kaldellis, *Ethnography After Antiquity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2013; Tia Kolbaba, *The Byzantine Lists: The Errors of the Latins*, University of Illinois Press, Illinois 2000; Catia Galatariotou, "Travel and perception in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 47, 1993, pp. 221-241; Kitapçı Bayrı, *Warriors and Dervishes*, especially pp. 57-87.

12 A classic, but now dated study of Kantakouzenos is Donald Nicol, *The Reluctant Emperor*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996. For the history of Kantakouzenos; John Kantakouzenos. *Historiarum Libri IV*, ed. Ludwig Schopen, 3 Vols, Weber, Bonn, 1828-1832, and for his anti-Islamic treatises, see Karl Förstel *Johannes Kantakouzenos. Christentum und Islam. Apologetische und polemische Schriften*, Orlos-Verlag, Altenberge 2005.

first to the Emir of Aydınoğulları, Umur Bey, and later to Orhan Bey of the Ottomans. He spent considerable time dining and conversing with Umur Bey; the Byzantine historian Nikephoros Gregoras famously likened Kantakouzenos and Umur to the mythical friends Orestes and Pleiades. While Gregoras made the comparison to subtly criticize Kantakouzenos for fraternizing with a “barbarian”, the friendship between the two men is also noted by the Turkish poet Enveri¹³. Yet, Kantakouzenos forged a much more significant bond with another Turkish emir, Orhan of the Ottoman Emirate, by offering him a daughter in marriage, as well as giving him passage to Rumeli. In exchange, Orhan Bey and the Ottomans furnished Kantakouzenos with much-needed military and political support¹⁴.

Kantakouzenos narrates several episodes of personal contact with the Turks in history, including Theodora’s wedding and subsequent visit. One should bear in mind that his lengthy history is not merely an invaluable historical source for the period, but also functions as an apology for Kantakouzenos’ role in the civil war, his usurpation and reign. As such, the history also incorporates many of the author’s own experiences, but seeks to narrate them to present the emperor in a favourable light. This can also be traced in Kantakouzenos’ narratives of the Turks, in which he strives to portray himself as inspiring great respect among the Turks, thus lending legitimacy to his alliances with them. For instance, it has been noted that while describing a meeting with Turkish pirates in 1348, Kantakouzenos represents himself as standing alone without any fear, encircled by the Turks who performed the Byzantine *proskynesis* ritual and also kissed his feet¹⁵. The wedding of Theodora and Orhan Bey was celebrated in the summer of 1346 in Selymbria as Kantakouzenos had not yet been able to enter Constantinople¹⁶. As her father narrated in meticulous detail in his history, the bride Theodora

13 Gregoras, II, pp. 649-650; Enveri, *Le Destan. d’Umur Pacha (Düsturname-i Enveri)*, ed. and trans. Irène Mélikoff-Sayar, Presses Universitaires de France, Paris 1954, pp. 83-85.

14 According to Enveri, a daughter of Kantakouzenos supposedly was first offered to Umur Bey as a bride, who attempted to charm her proposed husband. However, Umur Bey declined the offer of marriage by claiming that he and Kantakouzenos were “brothers”; Enveri, pp. 83-85; Nicol, *Reluctant Emperor*, pp. 35-36.

15 Shukurov, *The Byzantine Turks 1204-1461*, p. 218; Kantakouzenos, III, p. 65. Shukurov also discusses other instances of Turks depicted as performing *proskynesis* and showing great reverence to Byzantine emperors in Kantakouzenos’ narrative, *Byzantine Turks 1204-1461*, p. 216-218.

16 Kantakouzenos II, p. 585-589; Gregoras II, p. 762-763. Anthony A. M. Bryer, “Greek historians on the Turks: the case of the first Byzantine-Ottoman marriage”, *Writing of History in the Middle Ages: Essays Presented to R. W. Southern*, eds. Ralph Henry C. Davis and John M. Wallace-Hadrill, Clarendon Press, Oxford 1981, pp. 471- 493.

Kantakouzene was displayed to the crowds on a platform upon the opening of the curtains that concealed her, surrounded by eunuchs. This aspect of the wedding ceremony reflects strong elements from the Byzantine court ceremonial *prokypsis*. Kantakouzenos, who frequently employed narratives of ceremonial and ancient customs in his history to legitimize his usurpation, probably narrated Theodora's wedding display in such detail to lend legitimacy to this unconventional marriage¹⁷. Orhan Bey did not attend the ceremony, but Kantakouzenos offered lavish entertainment both to the Byzantine and Ottoman parties. Theodora was later escorted to Bithynia by her Ottoman entourage and according to her father, she remained a faithful and exemplary Christian at the Ottoman court. While the early Ottomans could allow foreign brides to keep their religions, Kantakouzenos emphasizes Theodora's strong Christianity to defend the controversial marriage — that of a legitimate daughter of an emperor to a non-Christian.

After John VI Kantakouzenos emerged as the victor in the Byzantine civil strife, Orhan Bey and Theodora met with him to celebrate. The families gathered in Skoutari in the spring or early summer of 1347, where according to Kantakouzenos, the Byzantines and the Ottomans hunted and feasted together¹⁸. Although this is an oft-cited passage, the literary function of the detailed narration on the feast, such as the seating arrangement, has not received due scholarly attention. However, in his history, Kantakouzenos relates some intriguing aspects of the occasion and fashions the feasting narrative to represent himself as the superior party. Although the exact date of Skoutari's conquest cannot be determined, it was clearly in the hands of the Ottomans by the time of the gathering. This can also be inferred from Kantakouzenos' narrative, who albeit avoiding acknowledging the region as Ottoman territory, tellingly refers to Skoutari as 'being thus named locally' (ἐγγχωρίως ὀνομάζεται)¹⁹. In the narrative, the Byzantine emperor subtly portrays

17 Pseudo-Kodinos, pp. 1-10. On *prokypsis*, see *ibid* pp. 401-411.

18 Kantakouzenos, III, p. 28-29.

19 Timothy Miller, *The History of John VI Cantacuzenus (Book IV): Text, Translation and Commentary*, The Catholic University of America, PhD thesis, 1975, p. 267, argues that Skoutari must have been conquered after the conquest of İznik in 1331, and before the entry of Kantakouzenos in Constantinople. He also points out Kantakouzenos' manner of referring to Skoutari, interpreting it as supplementary evidence for the Ottomans' possession of the region. More recently, Rustam Shukurov also considers Skoutari to be in Turkish hands in 1347 at the time of this meeting, also placing the conquest of Mesothynia in the 1330s, Shukurov, *The Byzantine Turks 1204-1461*, pp. 148-154, p. 222. Moreover, Kantakouzenos' narration of how he came from Constantinople to meet with Orhan, and his later departure to Constantinople, accompanied by Orhan's sons and Theodora, also seems to indicate that Skoutari was no longer Byzantine territory at the time.

himself as almost the host of this gathering on Ottoman soil. For instance, while speaking about the table where the two rulers dined, Kantakouzenos points out that the emperor and Orhan, his son-in-law, dined there. He puts himself as the first occupant of the table and labels Orhan Bey in terms of his relationship with the emperor, that is, himself. Again, when narrating that Orhan's sons dined at nearby tables, he points out that they were not far from the emperor's—his—table. Moreover, he stresses that all the Byzantine and Ottoman nobles who dined together were overseen by the emperor; Kantakouzenos is represented as the one presiding over the feast²⁰. As such, it can be proposed that Kantakouzenos subtly strives to portray himself as the superior figure, almost as the host in these celebrations. Yet, in this gathering, since Skoutari was in the hands of the Ottomans, the host would have been Orhan Bey, and the table would be seen as that of the Ottoman ruler. Both in Byzantine and Ottoman dining etiquette, hospitality and offering food to one's guests, conferred prestige to the host, while dining together signalled mutual esteem²¹. Thus, by discreetly representing himself almost like the host of this gathering in Ottoman territory, Kantakouzenos portrays himself not only as having amicable relations with his son-in-law, but also as having more prestige vis-à-vis the Ottoman ruler.

Moreover, Kantakouzenos narrates that he and Orhan Bey sat at a table together while Orhan's four sons from other wives did so nearby; other Ottomans and Byzantines dined while reclining on carpets, presumably not using a table. This is evident through Kantakouzenos' use of the word table *trapeza* (τραπέζα) for the rulers' arrangement and the expression of reclining on carpets (ἐπι ταπίτων ἦσαν ἀνακεκλιμένοι πρὸς τὸ ἐσθίειν) for the others. The Turkish habit of reclining on carpets and rugs, not using seating, is also noted by the travellers of the era. In the 1330s, Ibn Battuta narrates how the prince of Hamidoğulları sat on a rug on the floor, leaning on a cushion, while in 1432/33 Bertrandon de la Broquière describes the same arrangement for the ruler of Karamanoğulları²². In contrast, Byzantine imperial and aristocratic households used thrones and various types

20 Kantakouzenos, III, p. 28; '...πρὸς τὸ ἐσθίειν, ὅσον ὄρασθαι ὑπὸ βασιλέως...; 'συνήθειον δὲ βασιλεὺς μὲν καὶ Ὀρχάνης ὁ γαμβρὸς ἐπὶ τραπέζης τῆς αὐτῆς, οἱ υἱοὶ δὲ τέτταρες ὄντες, ἐξ ἑτέρων γυναικῶν αὐτῷ γεγεννημένοι, ἐφ' ἑτέτρας οὐ μακρὰν τῆς βασιλείως.'

21 Nicholas Trépanier, *Foodways and Daily Life in Medieval Anatolia: A New Social History*, University of Texas Press, Austin 2014, pp. 92-93.

22 Ibn Battuta, p. 423; Bertrandon de la Broquière, *A Mission to the Medieval Middle East. The Travels of Bertrandon de la Broquière to Jerusalem and Constantinople*, trans. Thomas Johnes, introduction by Morris Rossabi, I.B. Tauris, London and New York 2019, p. 186.

of seating, as well as tables and chairs for dining²³. Kantakouzenos presumably conveys these details of the gathering not only to enrich his narrative, but also to showcase the cultural similarities and differences of the Ottomans, the “others” in the relationship. Highly attentive to hierarchy and rank also elsewhere in his history, Kantakouzenos emphasizes his -also Orhan Bey’s- higher rank in this Byzantine-Ottoman gathering by pointing out the separate dining arrangement for the two rulers. Seating according to one’s rank and standing in a feast or dinner, was part of the dining etiquette both for the Byzantines and the Ottomans²⁴. The closest one was to the ruler or the host, the higher rank it denoted. Indeed, this was a signifier that both Kantakouzenos and Orhan Bey would be familiar with and thus culturally united the two rulers. However, dining tables seem to have been introduced for the more prestigious ‘host’ corners. Thus, it seems that Orhan Bey and his sons did not dine à la Ottoman but sat at a ‘proper’ table like the Byzantines would. This could either have been done on Kantakouzenos’ request, or on Orhan Bey’s initiative, who perhaps wished to offer Kantakouzenos a more familiar dining arrangement. The rest dined while reclining on carpets in the “other” Turkish manner; and within this group, the Byzantines went along with the Ottomans. Later, Orhan’s sons and some high-ranking Ottomans accompanied Theodora to Constantinople while the Ottoman ruler did not join them²⁵. Once more, Kantakouzenos strives to represent himself as a gracious host to the Ottomans, emphasizing that they had been hosted honourably (εὐερεγτηθέντων φιλοτίμως) in Constantinople by the emperor²⁶.

In the cases of Gregory Palamas and Manuel II Palaiologos, we will focus on some passages from their anti-Islamic dialogues. The origins of this tradition of anti-Islamic treatises went back to the eighth century. These treatises were also

23 Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, pp. 159-173. However, the common people usually did not own dining tables and chairs, instead making use of folding tables and trays, tops of chests or niches in the walls; Nicolas Oikonomides, “The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 44, 1990, pp. 205-214. Finally, the custom of the Ottomans to recline/lean on carpets and cushions should not be confused with the earlier Byzantine custom of reclining on couches for dining in elite settings.

24 For medieval Anatolian and Muslim dining customs and seating hierarchies, see Trépanier, *Foodways and Daily Life...*, pp. 79-80.

25 Shukurov, *The Byzantine Turks 1204-1461*, p. 222, interprets Orhan’s refraining from a visit to Constantinople as a move of power-signalling; by avoiding stepping on Byzantine soil, Orhan also avoids becoming a guest of the emperor in Byzantine territory. Telling, he also had not travelled to Selymbria for his wedding to Theodora.

26 Kantakouzenos, III, p. 28.

rooted in the *Adversus Iudaeos* literature, texts penned against Judaism, and both genres functioned not as comparative theological studies, but as vehicles to assert the superiority of Christianity²⁷. Thus, Islam was never accurately represented in these works and their authors relied on earlier Byzantine treatises, usually merely proliferating their faulty contents. Not only strange beliefs and practices—like revering the star of Aphrodite or viewing the angels as corruptible—are falsely attributed to Islam, but even the most important theological sources of Muslims, namely the Quran and the hadith, remain undiscussed. The proliferation of Byzantine anti-Islamic literature also had deep connections with the increase in Byzantine-Muslim contacts. For instance, in the fourteenth and fifteenth centuries, the rapid Ottoman conquests, increasing conversions to Islam and face-to-face contacts between the Christians and the Muslims were the factors contributing to the surge of anti-Islamic treatises. While some of the anti-Islamic treatises could lack any attempt at establishing characters and settings, those of Palamas and Manuel II possess many elements of story-telling, vivid character portrayals and episodes of daily life narratives, displaying strong literary flavour²⁸.

Gregory Palamas (c.1296-1359), an archbishop and eminent theologian, was another Byzantine who had the opportunity to observe Ottoman daily culture like Kantakouzenos, albeit under very different circumstances²⁹. While travelling

27 See Çelik, “The emperor, the sultan and the scholar...”, p. 211-212. Some earlier important Byzantine anti-Islamic works are those of John of Damascus (8th c.), Niketas Byzantios (9th c.), George Monachos (9th c.), Zigabenos (12th c.) and Niketas Choniates (12th c.). Some general studies on Byzantine anti-Islamic literature are John Meyendorff, “Byzantine views of Islam”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 18, 1964, pp. 263-286; Théodore Houry, *Polémique byzantine contre l’Islam; VIIIe-XIIIe siècles*, Brill, Leiden 1972.

28 Çelik, “The emperor, the sultan and the scholar...”, pp. 211-212, 215; Elizabeth Zachariadou, “Religious dialogue between the Byzantines and Turks during the Ottoman expansion”, *Religionsgespräche im Mittelalter*, eds. Bernard Lewis and Frederich Niewöhner, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1992, pp. 289-304, reprinted in Elizabeth Zachariadou, *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans* Ashgate, Aldershot 2007, Study II; Speros Vryonis, “Byzantine attitudes towards Islam during the late Middle Ages”, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol. 12/No. 2, 1971, pp. 263-286 and Apostolos Karpozilos, “Byzantine apologetic and polemic writings of the Palaeologan epoch against Islam”, *Greek Orthodox Theological Review*, Vol. 15/No. 2, 1970, pp. 213-248.

29 The complete oeuvre of Palamas relating to his Ottoman captivity has been edited and translated into French in Anna Philippidis-Braat, “La captivité de Palamas chez les Turcs, dossier et commentaire”, *Travaux et Mémoires*, Vol. 7, 1979, p. 109-222. See now Norman Russell, *Gregory Palamas: The Hesychast Controversy and the Debate with Islam. Documents Relating to Gregory Palamas*, Liverpool University Press 2020, for an English translation of this “dossier”, an Daniel J. Sahas, “Captivity and Dialogue: Gregory Palamas (1296-1360) and the Muslims”, *The Greek Orthodox Theological Review*, Vol. 25, 1980, pp. 409-436, for an earlier English translation of the “Letter to

from Tenedos to Gallipoli in the summer of 1355, Palamas was caught up in a storm and ended up being captured by Ottoman pirates in Lampsakos. According to Palamas, upon witnessing the respect he commanded among the local Greek population, the Ottomans demanded even a higher ransom. Palamas spent many months among the Ottomans, he was taken to Bursa and then finally conveyed to İznik. On the journey to İznik, he met and conversed with Ismail, a grandson of Orhan Bey, mingled with men of religion and at Orhan Bey's court he engaged in a public debate on Islam and Christianity, with some men called *khiones* (χιόνες), sometimes interpreted by scholars to be Islamicized Jews³⁰. Later, he wrote some letters and a dialogue based on his sojourn and the debates he participated in. As in the case of many other Byzantine travel accounts and anti-Islamic dialogues, Palamas' writings should not be read as exact transcriptions of the debates, but as literary works, as modified and embellished versions of Palamas' actual experiences, possibly with some fictional aspects³¹. Throughout his narratives, he represents himself as the suffering and righteous Christian amidst the Muslim "others", and his account borrows elements from travel romances and hagiography³². Moreover, as in the cases of other Byzantines who engaged in debates with Muslims, Palamas emerges as the superior discussant in all conversations, his opponents rarely able to make any sound argument against him. Overall, despite their generally respectful and tolerant attitude, the Ottomans emerge as the "others" and the "barbarians" in Palamas' narrative. Yet, it is also unfair to dismiss Palamas' entire captivity oeuvre as fictional. His capture and the events that transpired are verified by other sources, while Palamas' narrative is also adorned with quite accurate

---

His Church". On Palamas' writings see also George Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and documents of his captivity as historical source", *Speculum*, Vol. 26/No. 1, 1951, pp. 104-118 and Zachariadou, "Religious dialogue..."

30 On the much debated identity of *khiones* see Philippidis-Braat, "La captivité de Palamas...", pp. 214-218 and Russell, *Gregory Palamas...*, p. 379. A newer interpretation arguing that the name signified a place origin and not a Jewish root for these men; Ruth A. Miller, "Religious v. ethnic identity in fourteenth-century Bithynia: Gregory Palamas and the case of the Chionai", *International Journal of Turkish Studies* 13, 2007, pp. 27-42. More generally, for Orhan bey's patronage of theologians and religious figures, Haşim Şahin, *Dervişler, Fakihler, Gaziler. Erken Osmanlı Döneminde Dini Zümreler (1300-1400)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, pp. 186-201.

31 On this issue concerning anti-Islamic dialogues of the Palaiologan era see Çelik, "The emperor, sultan and scholar...", pp. 217-218. For Byzantine travel accounts and their literary constructions of the self, Galatariotou, "Travel and perception in Byzantium", pp. 221-241.

32 Messis, "La memoire de 'Je Souffrant'...", pp. 107-146, especially pp. 120-121.

and intriguing insights into the Ottoman culture he observed³³. As in the case of Kantakouzenos, the literary function of food and daily life routines in fashioning the depiction of the “other” in Palamas’ account has not received much attention.

According to Palamas’ narrative, on his way from Bursa to İznik, Palamas was taken to a village on top of a hill, with a view of the mountains. The place boasted cool winds, the shadows of the trees and a cold spring; Palamas remarks that “the most powerful of the barbarians” spent his summer there. The “barbarian” in question is Orhan Bey and the location described by Palamas is clearly a *yayla*³⁴. Indeed, the association of *yayla* and the early Ottoman rulers is also found in several travellers’ accounts, as well as in the early Ottoman chronicle of Aşıkpaşazade³⁵. Here, Palamas’ narrative does not only reflect the nomadic customs of the early Ottomans, but also underlines their differences from the “urbane” Byzantines who remained in cities throughout the year. Palamas then recounts his conversations with Orhan’s grandson Ismail in the *yayla*, where the Ottoman prince invited him to share a meal. Once more, the differing customs of the Ottomans are highlighted; the men sit on the grass to share a meal. While Palamas, an ascetic man of Christian religion was served fruits -presumably on his request- Ismail enjoyed his meat³⁶. The actual contents of these two platters are not stated. But, given that they are outdoors and in a *yayla*, one may presume that İsmail consumed some form of roast meat or *kebap*, as these were the dishes that were often prepared while outdoors³⁷. The early Ottomans and other Turkish Muslims of Anatolia are indeed always associated with roast meat and dairy products such as cheese, yoghurt and cream in the travel accounts of the period. Similarly, the narrative of Aşıkpaşazade concerning the reign of Osman refers to sheep, cheese and *kaymak* as presents for the governor (*tekfür*) of Bilecik³⁸. As well as mentioning meat and dairy as the staple foods of the Turks, on one occasion,

33 Kaldellis, *Ethnography After Antiquity*, pp. 154-156; Gregoras III, p. 227-229.

34 Philippidis-Braat, “La captivité de Palamas...”, pp. 146-147.

35 Aşıkpaşazade. *Aşıkpaşazâde Tarihi (1285-1502)*, ed. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, p. 10, speaks of the Ottomans’ travels from the *kışlak* to the *yayla* in the summers. Several traveler accounts also refer to the nomadic customs of the early Ottomans, for instance *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger*, 1396-1427 ed. and trans. John B. Telfer, Hakluyt Society, London, 1879, pp. 127-129 and Bertrand de la Broquière, p. 164.

36 Philippides-Braat, “La captivité de Palamas...”, p. 146-147.

37 Trépanier, *Foodways and Daily Life...*, p.74, for the association between outdoor cooking and *kebaps*.

38 Aşıkpaşazade, *ibid*, p.10 and 19.

the traveller Bertrandon de la Broquière was served with roast meat that was being sliced while it was cooked on a spit, as well as with *kaymak*, (clotted cream). The Spanish traveller Clavijo also frequently refers to the meat and dairy products offered to him by various Turkic groups³⁹.

In contrast, many travellers note Byzantines' preference for fish and vegetables, especially stressing their great love for seafood⁴⁰. Particularly in Constantinople, seafood such as fish, shellfish and shells were very popular due to the sea-borne location of the city— a fondness that can be observed throughout centuries. Yet, a strong reason for the widespread consumption of seafood was the Orthodox Christianity of the Byzantines; they were required to observe a diet of seafood and vegetables during their numerous fasting periods. Thus, across centuries, on many occasions in travellers' accounts, seafood almost becomes a marker of Byzantine identity and their Orthodox faith⁴¹. Likewise, the travellers narrate the diet of the Turks not only to liven their accounts, but also as they are markers of the “otherness” of the Turks. Their food, tasty though it may be, is that of nomads: roasted meat, dairy and variations of flatbreads. As such, Palamas does not provide the details about the meal in the *yayla* merely to enrich his narrative, but to showcase the cultural differences between himself and the Ottoman prince, the “other”. While Ismail's consumption of roasted meat does indeed reflect the culinary preferences of the early Ottomans, it also hints at his nomadic ways and lack of sophistication in Palamas' eyes⁴². Finally, Palamas' vignette of his

39 Bertrandon de la Broquière, p. 204 for the *kebab* and the *kaymak*, pp. 164-165, p. 172 and p. 286; Priscilla M. Işın, *Avçılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*, Kitap Yayınevi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, p. 225, proposes that the meat dish that de la Broquière ate may be an early form of *çevirme kebabı*. Ruy González de Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, trans. Guy Le Strange, Routledge London, 1928, pp. 68-69, pp. 121-124.

40 For some examples see Tafur, pp. 145-147, pp. 151-153 and Schiltberger, p. 82; Clavijo, p. 63.

41 For the association between Christianity and seafood, especially crustaceans in Islamic texts, and the Muslims with meat and pastries, also see Buket Kitapçı Bayrı, “Taam, Şölen, Oruç ve Bizanslı Öteki (13.-15. Yüzyıllar)”, *Türkiye'de Bizans Çalışmaları. Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler*, eds. Koray Durak, Nevra Necipoğlu, Tolga Uyar, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2022, pp. 517-528, pp. 521-522 and p. 52; Buket Kitapçı Bayrı, *Warriors and Dervishes...*, pp. 57-87. These studies focus especially on the Turkish epics *Battalname* and *Danışmendname*.

Even after the conquest of Constantinople, despite also being consumed by the Muslims, caviar would continue to be associated with Orthodox fasting. Likewise, the majority of the Muslims in the Ottoman Empire remained cool towards items like oysters and shrimps despite their presence in the Ottoman palace, Priscilla M. Işın, *Osmanlı Mutfağ İmparatorluğu*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, pp. 167-170.

42 Indeed, a preference for roasted meat was sometimes attributed to those the Byzantines

Ottoman meal serves to point out the different religious practices of the ascetic Christian ecclesiastic and the Muslim prince. While Palamas shuns meat as an ascetic Christian, Ismail consumes it freely. Palamas underlines that they opt for different meals not only as they have different culinary preferences, but also different religious practices. Indeed, their different choices of food also function as the starting point of their religious debate; Ismail immediately inquires about the reasons for Palamas' abstinence and the two men start to converse about Christianity and Islam. The conversation and the meal then end abruptly due to an outpouring of rain. When the two men separate, tellingly Ismail goes away while Palamas returns to join other captives under the rain. Both go back to their own groups and the Ottoman prince is represented as having no qualms about leaving the captive Christian to soak under the rain. Palamas thus further accentuates his portrayal of Ismail as the "other"; he is depicted as a rude and unthoughtful man despite his earlier courtesies. Palamas, on the other hand, emerges as a morally superior Christian suffering during his captivity at the hands of the Ottomans.

While narrating his religious debates with the Ottomans, Palamas usually portrays them as being tolerant and generally respectful— save for the one incident when a man attempts to punch him at the end of the debate and is quickly restrained by the other Ottomans⁴³. Similarly, from time to time, Palamas points out the common ground between Christianity and Islam, such as the importance attached to almsgiving and charity⁴⁴. Still, he also misses no occasion to highlight the "barbarian nature" of the Ottomans, putting special emphasis on their non-Christian faith. In Palamas' narrative, the Ottomans are compared always unfavourably to the local Christian population; they appear as ignorant, less skilled and more prone to unkind behaviour. In contrast, the local Christian population is

---

considered "barbarians" or less sophisticated than themselves. Anna Komnene, the twelfth-century Byzantine historian, narrates how the Crusader leader Bohemond avoided the seafood offered to him by the Byzantines as he suspected them of being poisoned, instead ordering the cooks to prepare meat in his custom, quoted in Andrew Dalby, *Tastes of Byzantium. The Cuisine of a Legendary Empire*, I.B Tauris, London, 2010, p. 120. Here, too, being "Byzantine" is associated with seafood. Likewise, the fourth-century historian Ammianus Marcellinus emphasizes the Huns' fondness for meat and dairy; Paul Tuffin and Meghan McEvoy, "Steak à la Hun: food, drink and dietary habits in Ammianus Marcellinus", *Feast, Fast or Famine: Food and Drink in Byzantium*, eds. Wendy Mayer and Silke Trzcionka, Routledge, Farnham 2005, pp. 69-84.

43 Philippidis-Braat, "La captivité de Palamas...", pp. 182-183.

44 For instance, see Philippidis-Braat, "La captivité de Palamas...", pp. 146-149.

portrayed as being kind, wise and patient, silently enduring their Ottoman rulers⁴⁵. Even when discussing Orhan Bey's liver disease and his consultations with his Christian physician, Palamas underlines the Christianity of Taronites, saying that he was a good and capable Christian physician, was God-loving and a beloved of God among physicians⁴⁶. His narrative thus not only reflects the multicultural nature of Orhan Bey's court, but also serves to highlight the dependence of the Ottomans on the medical knowledge of the "wise" Christians.

Palamas' observations on a Muslim funeral he witnessed fulfil a similar literary function. While it adds liveliness and authenticity to his account, it also contributes to the portrayal of the Ottomans as the "other" with strange customs: *I saw a cube fashioned out of marble... a group of the barbarians, carrying the dead, walked up to that cube...they placed the coffin on the cube. They gathered thus, having in their middle one of their tasimanes— this is the name given to those who act as priests among them. Extending out his hands, he cried out; the others repeated the cry after him. This happened three times*⁴⁷. Palamas here clearly describes the *musalla*, a marble table on which the deceased would be placed during the funeral prayers. Interestingly, he calls the Muslim man of religion leading the funeral *tasimanes* (τασιμάνης), often interpreted by scholars as a distortion of the title *danişmend*⁴⁸. It has been argued that the words that Palamas heard repeated three times correspond probably to the *takbîr*⁴⁹. Finally, as in the case of his meal with Ismail, this scene has the literary function of serving as the basis for another debate on Islam and Christianity— in which Palamas again emerges as the superior discussant.

The third and final work to be examined is the *Dialogue with a Persian* of Manuel II Palaiologos (r.1391-1425), emperor and a noteworthy author of the late Byzantine

45 Philippidis-Braat, "La captivité de Palamas...", p. 140-145, for some examples; also see "La memoire de 'Je Souffrant'...", pp. 107-146, especially pp. 120-121.

46 Philippidis-Braat, "La captivité de Palamas...", pp. 148-149.

47 Philippidis-Braat, "La captivité de Palamas...", pp. 152-153 ; '...ὄρω κύβον ἐπὶ πεδιάδος ἐκ μαρμάρων ἐσκευασμένον... εἶδομεν βαρβάρων σόνταγμα νεκρὸν ἐκφερόντων καὶ βαδιζόντων εὐθὺς τοῦ κύβου... τὸ κιβώτιον... ἐπὶ τοῦ κύβου κοσμίως ἔθεντο.' Ἐἶτα περιστάντες αὐτοὶ μέσον εἶχον τῶν παρ' αὐτοῖς τασιμανῶν —ἐνα —καλεῖν δὲ εἰώθασιν οὕτω τοὺς ἀνακειμένους τῷ κατ' αὐτοὺς ἱερῷ. Τὰς χεῖρας οὖν οὕτως ἀνατείνας ἐβόησεν. οἱ δὲ ἐπεβόησαν. Καὶ τοῦτο πεποίηται τοῦτοις τρίς.'

48 Philippidis-Braat, "La captivité de Palamas...", pp. 152-153 ; Russell, *Gregory Palamas...*, p. 159, 382, 294 ; Balivet, *Romanie Byzantine...*, p. 166.

49 Balivet, *Romanie Byzantine...*, p. 166.

era⁵⁰. Both before and after his succession to the throne, Manuel II had intense interactions with the Ottomans and adorned many of his work with portrayals of them, especially that of Bayezid I⁵¹. His *Dialogue with a Persian* is a significant work among his sizable oeuvre not only on account of its theological content, but for its literary features such as its abundant vignettes of daily life, lively dialogue and complex character portrayal⁵². From June 1391 to January 1392, Manuel II had been obliged to serve alongside Bayezid I in his campaign in Asia Minor, directed against various Turkish emirates⁵³. When the Ottoman army retreated to Ankara to spend the winter there, Manuel was hosted by a *müdderris*, a scholar of Islamic theology. According to Manuel, the two enjoyed long discussions on Islam and Christianity, often accompanied by an enthusiastic audience⁵⁴. It was based on these conversations that Manuel penned the *Dialogue with a Persian* after his return to Constantinople, between 1392 and 1399.

The work has many Ottoman characters in it, the most notable two being the *müdderris* and Bayezid I. While Bayezid I, against whom Manuel seems to have held great hatred, is depicted as a bloodthirsty and violent tyrant, the *müdderris* is portrayed as a kind, well-learned and amiable man. Yet, from time to time, Manuel highlights his lesser status as the ‘other, depicting him as the lesser discussant, defeated easily by Christian arguments and lacking the learning of a well-educated Byzantine. As in the case of the work of Palamas, the *Dialogue with a Persian* is fiction in many aspects, a modified and embellished version of the

- 50 John W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, Rutgers University Press, New Brunswick 1969 and more recently Siren Çelik, *Manuel II Palaiologos (1350-1425): A Byzantine Emperor in a Time of Tumult*, Cambridge University Press, New York 2021, studying Manuel as a ruler, author and personality.
- 51 Çelik, *Manuel II...* discusses at length Manuel’s literary representations of the Ottomans, especially pp. 130-156, 247-249 and 308-310.
- 52 The work has been edited twice in full, Manuel II Palaiologos, *Dialoge mit einem “Perser”*, ed. Erich Trapp, Böhlau, Vienna 1966 and Karl Förstel, *Dialoge mit einem Muslim*, 3 vols, Oros-Verlag, Würzburg-Altendorf 1993-1996, with some minor emendations to the Trapp edition and with a German translation. This study will cite the Trapp version. For a detailed discussion of the work see Çelik, “The emperor, sultan and scholar...” and Çelik, *Manuel II...*, pp. 138-57.
- 53 Çelik, *Manuel II...*, pp. 130-138 and Elizabeth A. Zachariadou, “Manuel II Palaeologus on the strife between Bayezid I and Kadi Burhan al-Din Ahmad”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 43/No. 3, 1980, pp. 471-481.
- 54 The identity of the *müdderris* remains unclear; but two notable suggestions are Hacı Bayram Veli and Şemsettin Fenari; Michel Balivet, “Le soufi et le basileus: Hacı Bayram Veli et Manuel II Paléologue”, *Medioevo-Greco*, Vol. 4, 2004, pp. 19-31.

actual conversations. This is also evident from Manuel's representation of himself and Christianity as the utterly prevailing side, as well as from the lengthy and meticulous arguments of the emperor. But there is also no doubt that at least some of the dialogue and the everyday life scenes dispersed throughout the work originated from Manuel's actual experiences⁵⁵. It is now to some of these scenes in Ottoman Ankara that this paper will turn, especially those concerning food and dining:

...Someone from among his people came in carrying wood to light a great fire. He also brought a considerable amount of nuts and honey to us — such was the hospitality of the Persians. The old man (the *müderis*), who pointed at these with his finger, started joking as on previous occasions: 'I have come to you bringing arms, with which we shall scare away the present storm.' And since I was pleased with those words, I said: 'This is well thought of, we shall not be bothered by the snow while eating.' I sat down and partook in the offering so that I did not dishonour the host and distributed all remainders to those standing nearby...⁵⁶

Manuel thus describes a morning gathering he shared on a snowy Ankara morning, with the *müderis*. The serving of nuts, fruits and honey to guests was indeed a custom in Asia Minor, one that travellers such as Clavijo and Ibn Battuta also experienced⁵⁷. As mentioned above, food functioned as one of the main conveyors of hospitality in medieval Anatolia, while sharing food further emphasized the bond between the guest and the host. Furthermore, hospitality could confer prestige on the hosting party⁵⁸. Manuel's narrative here also mirrors

55 Çelik, "The emperor, sultan and scholar...", p. 215, pp. 217-218 and Çelik, *Manuel II...*, pp. 138-157. On the religious figures of the era of Bayezid I, Şahin, *Dervişler...*, pp. 119-127, 149-150, 205-209.

56 *Dialogue with a Persian*, p. 50. "Ταῦτα τοῦτου μεθ' ἡδονῆς εἰρηκότος εἰσήει τις τῶν αὐτοῦ ζῦλα τε μεγίστην ἀνάφαι πυρὰν ἰκανὰ καὶ κάρυα καὶ μέλι κομίζων ἡμῖν (τοιαῦτα γὰρ τὰ ξενία τῶν Περσῶν). Ταῦτα τοῖνυν τῷ δακτύλῳ μοι δείξας ἔφη πάλιν ὁ γέρων τοῖς προτέροις παραπλήσια παίζων. Ἔκω σοι κομίζων ὄπλα, οἷς τὸν ἐπιόντα χειμῶνα ἀποσοβήσομεν. Καὶ ἡσθεῖς τῷ τῶν ῥημάτων ἀστείρ, τοιγαροῦν καταφρακτέον ἔφηγν, καλῶς, ὅπως ἐν τῷ ἀριστᾶν μὴ ταῖς νιφάσι διανοχλώμεθα. Καθίσας δὲ καὶ τῶν ξενίων ἀψάμενος, ὅσον ἐκείνους μὴ ἀτιμάσαι, ἔπειτα τοῖς περιεσθηκόσι πάντα διένειμα." Translation from Çelik, "The emperor, sultan and scholar...", p. 222.

57 Ibn Battuta, p. 411, 428 and 432. Yet, one must note that the food offered to Ibn Battuta by ruler of Aydnogulları in Birgi is quite different; sweets, nuts and fruits are not mentioned and instead, the dishes contain rice, spices, oil and vegetables, pp. 421-422. Clavijo, p. 121-123.

58 Trépanier, *Foodways and Daily Life...*, p. 92.

a similar experience. He is aware that declining the nuts and the honey would be tantamount to refusing the hospitality of his host. As such, not wanting to dishonour and upset the *müderriş*, towards whom he is sympathetic throughout the narrative, the emperor partakes in the offerings. He also portrays the *müderriş* as a gracious and witty host, not as a stereotypical barbarian. However, neither wishing to appear too eager and pleased with his status as a guest in this Ottoman household, Manuel also underlines that he only takes a little of the offerings. Instead, he distributes the rest of the food to those standing nearby, thus attempting to maintain a more aloof and dignified stance.

The exact time of this morning meal cannot be discerned with certainty. Here, I would like to expand my previous discussions of Manuel's depictions of the Ottomans' morning meals in the *Dialogue*. Was this meal consumed early in the morning, soon after waking up, or towards noon? As the text indicates that it was the first encounter of the two men for that day and that the hunt for the day had just been cancelled, it seems that it still was early morning. The fact that the *müderriş* comes into the room where the emperor slept and that someone lights a fire also suggests earlier hours. In the fourteenth century, both the Byzantines and the Ottomans had two meals in the day. The Byzantines would have one in late morning/early noon, and the other before sunset, a similar practice was also observed by the Ottomans. The distinction between breakfast and lunch in the sense we have today, did not exist. Manuel uses the verb *aristan* in this passage, which is reasonable as *ariston* was the name usually given to the morning meal. Yet, it also seems that this meal was partaken more towards earlier morning than noon. Indeed, on several more occasions in the dialogue, Manuel makes it clear that the household of the *müderriş* ate as soon as they woke up, at dawn⁵⁹. The emperor remarks twice that this was their custom (*ethos*), clearly indicating that he found the practice foreign. He also seems to have found this habit peculiar as in one passage, he underlines that the *müderriş* and his sons came to him at dawn, even without having eaten anything. Thus, Manuel here seems to be describing a meal closer to 'breakfast' in the sense we understand today, which he was unaccustomed to in Constantinople. While this custom of eating a light meal soon after waking up cannot be observed in the Ottoman palace until the reign of Bayezid II, it can be traced in fourteenth and fifteenth-century *zawiyas* and *madrassa* circles. Several

59 *Dialogue with a Persian*, p. 50, 120, 134. On *ariston* see *Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, 3 vols. (Oxford 1991) 1, 170.

translations of the *Qabusname* into Turkish from these circles point out that the first meal was to be eaten at dawn— a specification not found in the original Persian text⁶⁰. Manuel's *müderri*s could be observing this practice, making the *Dialogue* one of the rare instances where we can observe a more 'breakfast-like' morning meal for the Ottomans.

On another occasion, the emperor describes a dinner, narrating how the *müderri*s had graciously greeted him at the door of the house upon his return from a hunt and led him inside a room, showing hospitality according to his customs⁶¹. Manuel remarks that near a fire was a sizeable bronze platter that was full of winter fruits. He is probably referring to a *sini* that could function as a low table around which the Ottomans would sit on the floor to eat⁶². Moreover, besides the fruits, on this bronze platter were also some badly baked and paper-like (χαρτοειδεις) bread loaves. Manuel remarks that his brother Theodore, the addressee of the work, would recognize these loaves—undoubtedly thanks to the time he spent among the Ottomans⁶³. His unflattering description of the Ottoman flatbread, probably a form of *yufka*,⁶⁴ conveys Manuel's dislike for it. Bertrandon de la Broquière also refers to this type of Turkish bread as being badly baked⁶⁵. In 1403, The Spanish traveller Clavijo also describes the flatbread in Erzincan in a similar manner: ... *Their bread in these villages was indeed of very bad quality, being made in a strange fashion. They take a little flour, knead it and make pancakes of the same. Then they take a frying pan set it on the fire and when it has got hot throw the thin cake of dough into it, which as soon as it is heated and baked through, they remove*⁶⁶. As such, it is quite possible that all

60 Priscilla M. Işın, "Fatih dönemi Osmanlı mutfakı", *Entelektüel Bir Osmanlı Padişahu. Fatih Sultan Mehmed*, ed. Haşim Şahin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2022, pp. 444-477, p. 454; Trépanier, *Foodways and Daily Life...*, p. 77-78.

61 *Dialogue with a Persian*, p. 190. '... εὐθὺς τοῦ ἵππου καὶ τῆς χειρὸς με λαβόμενος ὁ πρεσβύτερος ἦγεν ἐπὶ τὸν οἶκον ἐπιχωρίως ζενίσων. Δίδες οὖν ἦσαν ἡμέραι καὶ πῶρ ἰκανὸν χειμῶνος ἐλέγχειν δριμύτητα καὶ πρὸς αὐτῶ τι σκεδὸς χαλκοῦν οὐ μικρὸν, γέμον μὲν ὄπωρων τούτων δι τῶν χειμερίων, ἔχον δὲ καὶ ἄρτους, οὓς οἶσθα, τοὺς χαρτοειδεις ἐκείνους καὶ κακῶς ὠπτημένους...'

62 It is not certain how widespread was the use of *sinis* for dining during the reign of Bayezid I. Mehmed II is known to have used a *sini* for eating, but it was also very common eat directly on a *sofra*, either of cloth or leather, see Işın, "Fatih dönemi Osmanlı mutfakı", p. 454.

63 Çelik, "The emperor, sultan and scholar...", pp. 223-224.

64 Işın, *Avçılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*, pp. 229-230 and eadem, *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, pp. 11-12 for the types of bread consumed by the Ottomans in the fourteenth and early fifteenth centuries.

65 Bertrandon de la Broquière, pp. 216-217.

66 Clavijo, p. 66.

three indeed disliked this bread, perhaps comparing it negatively with the fluffy white bread of finely grounded flour praised in both Byzantine and European cuisines⁶⁷. In Manuel's case, his depiction of the Ottoman flatbread also serves the literary function of indicating a culinary, hence cultural inferiority on behalf of the Ottomans, whose "barbarian" qualities Manuel often highlights despite his positive depiction of the *müdderris*⁶⁸.

The final cultural encounter between Manuel and the Ottomans we will discuss, concerns game meat brought by the emperor after a day's hunting. Upon greeting Manuel, who is still on horseback, the *müdderris* asks whether he and the others would be able to share the spoils of the hunt for dinner. The emperor answers as follows:

"Of course", I replied to him, "it is possible, if they wish to taste from all, since we cannot divide the game; this is not the custom for hunters." I said this in jest, and I will now explain the joke. Someone from our party had hunted a big and fat boar with his spear and unknown to anyone had concealed it in the grass, while bringing it on horseback, so that he would not be subjected to many curses and abuses, and perhaps also blows, of those who could not bear even to see pigs...⁶⁹

Here, the emperor is referring to the Islamic dietary regulations concerning pork, which was a forbidden food for Muslims. Indeed, especially in many Muslim texts from the period, pork emerges almost as a marker of Christian identity⁷⁰. One poignant example is Ibn Battuta's narration of the journey of an illegitimate daughter of Emperor Andronikos III and the wife of the Mongol ruler on a visit to her parents in Constantinople. The traveller disapprovingly notes how the princess sheds her newly forged Muslim identity as she gets closer to Constantinople, no

67 See Dalby, *Tastes of Byzantium*, p. 77-78, 180.

68 Çelik, "The emperor, sultan and scholar...", p. 223-224.

69 *Dialogue with a Persian*, p. 190. 'Κάγω ταῦτὸν ἐκείνω ποιῶν καί, μάλ' ἔξεστιν, εἶπον, εἰ πάντων ἐθελήσαιεν ἀπογεύσασθαι, οὐδὲ γάρ τὰ μὲν μερίζειν, τὰ δὲ μὴ θεμιτὸν θηραταῖς. Τοῦτο δὲ εἶπον παιζῶν, τὴν δὲ παιδιὰν ἤδη λέξω. Κάπρον τις τῶν ἡμετέρων μέγαν τε καὶ πίονα σφόδρα δόρατι που κατενεγκῶν μηδενός τινος συνειδότης συρφετῶδει χόρτω ἐλίξας, ὡς ἂν μὴ ὑπὸ τῶν μηδὲ βλέπειν χοίρους ἀνεχομένων συχνὰς ἀράς καὶ προπηλακισμοὺς, τυχόν δὲ καὶ πληγὰς δέξαιτο, ἐκόμιζεν ἐφ' ἵππου.' Translation from Çelik, "The emperor, sultan and scholar...", p. 223.

70 For instance, pork has the same function also in *Danışmendname* and many other Islamic texts, see Kitapçı Bayrı, "Taam, Şölen, Oruç", p. 525, eadem. *Warriors and Dervishes*, p. 57-87, especially p. 79-80. A similar attitude towards pork is reported by Pachymeres in his history, when the Seljuk Sultan Kaykavus proposes to consume pork to prove his sincerity about his conversion to Christianity, see Shukurov, *The Byzantine Turks 1204-1461*, p. 62-63 for the reference and analysis of this passage.

longer performing the Muslim prayers, and accepting gifts of wine and pork, which Ibn Battuta emphasizes, she would *eat*⁷¹. In Ibn Battuta's account, the consumption of pork plays a pivotal role in showcasing her transformation into her former Christian and Byzantine identity. In the *Dialogue with a Persian*, Manuel approaches the symbolic value of pork from a slightly different angle; it is abstinence and not consumption that serves as an identity marker. The *müderris* merely laughs at the emperor's joke about the boar and takes no offence since, Manuel points out, he was a witty and urbane man. Ultimately, the emperor employs this exchange not only to showcase the wittiness and tolerance of the *müderris*, but also to highlight the culinary, thus cultural and religious differences between the Ottomans and the Byzantines. The two men then go inside the house, where the previously mentioned dinner scene unfolds.

In conclusion, the writings of John VI Kantakouzenos, Gregory Palamas and Manuel II Palaiologos offer precious insights into the interactions between the Ottomans and the Byzantines in daily life. Their accounts, combined with various travellers' accounts of the era, open a new window into the daily life in Anatolia in the fourteenth and early fifteenth centuries. Not only do they provide observations on the food and daily habits of the early Ottomans, but a close reading reveals how the authors use narratives of daily life to underline the perceived cultural differences of their counterparts. By providing detailed narrations on the Ottomans' nomadic ways, their fondness for meat and flatbreads, abstinence from pork, and their customs regarding seating and tables, the Byzantine authors hone further their literary fashioning of the Ottomans as 'the other'.

71 Ibn Battuta, p. 501. David Waines. *The Odyssey of Ibn Battuta. Uncommon Tales of a Medieval Adventure*, I.B. Tauris, London 2010, p. 67-68, notes Ibn Battuta's interest in food, as well as in religious aspects of food such as taboo or forbidden foods. Some of the dining experiences and hospitality received by Ibn Battuta in Anatolia are also discussed in the work, yet this episode of the Byzantine princess and pork is omitted, p. 90-105.

BIBLIOGRAPHY

Primary Sources

Aşıkpaşazade, *Âşıkpaşazâde Tarihi (1285-1502)*, ed. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, Istanbul 2013.

Bertrandon de la Broquière, *A Mission to the Medieval Middle East. The Travels of Bertrandon de la Broquière to Jerusalem and Constantinople*, trans. Thomas Johnes, introduction by Morris Rossabi, I.B. Tauris, London and New York 2019.

Gregory Palamas, “La captivité de Palamas chez les Turcs, dossier et commentaire,” *Travaux et Mémoires* 7, ed. and trans. with introduction and notes Anna Philippidis-Braat, 1979, pp. 109-222.

Gregory Palamas, *The Hescyast Controversy and the Debate with Islam: Documents Relating to Gregory Palamas*, trans. with introduction and notes Norman Russell, Liverpool University Press, Liverpool 2020.

Ibn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta: A.D 1325-1354*, 3 vols, English trans. H. A. R. Gibb, based on ed. and French trans. Charles Defrémery - Beniamino R. Sanguinetti, Cambridge University Press, Cambridge 1962.

Ioannes Kantakouzenos. *Historiarum Libri IV*, ed. Ludwig Schopen, 3 vols, Weber, Bonn 1828-1832.

Johann Schiltberger, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger*, 1396-1427 ed. and trans. John B. Telfer, Hakluyt Society, London 1879.

Le Destan d'Umur Pacha (Düsturname-i Enveri), ed. and trans. Irène Mélikoff-Sayar, Presses Universitaires de France, Paris 1954.

Manuel Palaiologos, *Dialogue mit einem “Perser”*, ed. Erich Trapp, Böhlau, Vienna 1966.

Manuel Palaiologos, *Dialogue mit einem Muslim*, 3 vols, ed. and trans. Karl Förstel, Oros-Verlag, Würzburg- Alternberg 1993-1996.

Nikephoros Gregooras, *Byzantina Historia*, Vols. 1-2: ed. L. Schopen, Weber, Bonn, 1829-1830, Vol. 3, ed. I. Bekker, Weber, Bonn 1855.

Pero Tafur, *Travels and Adventures, 1435-1439*, trans. Malcolm Letts, Gorgias Press, London 1926.

Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies, ed. and trans. Ruth J. Macrides, Joseph A. Munitiz and Dimitar G. Angelov, Routledge, Farnham 2013.

Ruy González de Clavijo. *Embassy to Tamerlane*, trans. Guy Le Strange, Routledge, London 1928.

Secondary literature

Arnakis, George, “Gregory Palamas among the Turks and documents of his captivity as historical source”, *Speculum*, Vol. 26/No. 1, 1953, pp. 104-118.

Balivet, Michel, *Romanie Byzantine et pays de Rûm Turc: histoire d'un espace d'imbrication Gréco-Turque*, Isis Press, Istanbul 1994.

Balivet, Michel, “Le soufi et le basileus: Haci Bayram Veli et Manuel II Paléologue”, *Medioevo-Greco*, Vol. 4, 2004, pp. 19-31.

Barker, John W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, Rutgers University Press, New Brunswick 1969.

Bryer, Anthony A. M., “Greek historians on the Turks: the case of the first Byzantine-Ottoman marriage”, *Writing of History in the Middle Ages: Essays Presented to R. W. Southern*, eds. Ralph Henry C. Davis - John M. Wallace-Hadrill, Clarendon Press, Oxford 1981, pp. 471-493.

Çağaptay, Suna, *The First Capital of the Ottoman Empire: The Religious, Architectural and Social History of Bursa*, I.B. Tauris, London and New York 2020.

Çelik, Siren, “The emperor, the sultan and the scholar: the portrayal of the Ottomans in the Dialogue with a Persian of Manuel II Palaiologos”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 41/Issue 2, 2017, pp. 208-228.

Çelik, Siren, *Manuel II Palaiologos (1350-1425): A Byzantine Emperor in a Time of Tumult*, Cambridge University Press, New York 2021.

Dalby, Andrew, *Tastes of Byzantium. The Cuisine of a Legendary Empire*, I.B Tauris, London 2010.

Förstel, Karl, *Johannes Kantakuzenos. Christentum und Islam. Apologetische und polemische Schriften*, Orlos-Verlag, Altenberge 2005.

Galatariotou, Catia, “Travel and perception in Byzantium”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 47, 1993, pp. 221-241.

Işın, Priscilla, *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, Kitap Yayınevi, Istanbul 2014.

Işın, Priscilla, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, Istanbul 2019.

Işın, Priscilla, “Fatih dönemi Osmanlı mutfacı”, *Entelektüel Bir Osmanlı Padişahı. Fatih Sultan Mehmed*, ed. Haşim Şahin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Istanbul 2022 pp. 444-477.

- İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Phoenix Press, London 2000.
- Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1995.
- Kaldellis, Anthony, *Ethnography After Antiquity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2013.
- Kaldellis, Anthony, "Ethnicity and clothing in Byzantium", *Identity and the Other in Byzantium*, eds. Koray Durak - Ivana Jevtić, Koç University Press, Istanbul 2019, pp. 41-52.
- Kitapçı Bayrı, Buket, *Warriors, Martyrs and Dervishes: Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13-15th centuries)*, Brill, Leiden and Boston 2019.
- Kitapçı Bayrı, Buket, "Taam, Şölen, Oruç ve Bizanslı Öteki (13.-15. Yüzyıllar)", *Türkiye'de Bizans Çalışmaları Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler*, eds. Koray Durak, Nevra Necipoğlu, Tolga Uyar, İş Bankası Yayınları, Istanbul 2022, pp. 517-527.
- Khoury, Théodore, *Polémique byzantine contre l'Islam; VIIIe-XIIIe siècles*, Brill, Leiden 1972.
- Kolbaba, Tia, *The Byzantine Lists: The Errors of the Latins*, University of Illinois Press, Illinois 2000.
- Kubiski, Joyce, "Orientalizing costume in early fifteenth-century French manuscript painting (Cité des Dames Master, Limbourg Brothers, Boucicaut Master, and Bedford Master)", *Gesta*, Vol. 40/No. 2, 2001, pp. 161-180.
- Messis, Charis, "La memoire de 'Je Souffrant'. Construire et écrire la mémoire personnelle dans les récits de voyage", *L'écriture de la mémoire: la littérature de 'historiographie, Actes du colloque international sur la littérature Byzantine, Nicosie 6-8 mai, 2004*, eds. Paolo Odorico - Panagitos Agapitos, Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est-européennes, Paris 2006, pp. 107-146.
- Messis, Charis, "Fiction and/or novelisation in Byzantine hagiography", *The Ashgate Companion to Byzantine Hagiography*, Vol. 2, ed. Stephanos Efthymiadis, Ashgate, Farnham 2014, pp. 313-342.
- Meyendorff, John, "Byzantine views of Islam", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.18, 1964, pp. 263-286.
- Miller, Ruth A., "Religious v. ethnic identity in fourteenth-century Bithynia: Gregory Palamas and the case of the Chionai," *International Journal of Turkish Studies* 13, 2007, pp. 27-42.

Miller, Timothy, *The History of John VI Cantacuzenus (Book IV): Text, Translation and Commentary*, The Catholic University of America, PhD thesis, 1975.

Nicol, Donald, *The Reluctant Emperor*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

Oikonomides, Nicolas, “The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 44, 1990, pp. 205-214.

Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, 3 Vols, Oxford University Press, Oxford 1991.

Parani, Maria, *Reconstructing the Reality of Images*, Brill, Leiden and Boston 2003.

Sahas, Daniel, “Captivity and dialogue: Gregory Palamas (1296-1360) and the Muslims”, *The Greek Orthodox Theological Review*, Vol. 25, 1980, pp. 409-436.

Shukurov, Rustam, *The Byzantine Turks 1204-1461*, Brill, Leiden and Boston 2016.

Şahin, Haşim, *Dervişler, Fakihler, Gaziler. Erken Osmanlı Dönemide Dini Zümreler (1300-1400)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.

Todt, Klaus-Peter, *Kaiser Johannes VI Kantakuzenos und der Islam. Politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz*, Orlos-Verlag, Würzburg-Altenberge 1991.

Trépanier, Nicolas, *Foodways and Daily Life in Medieval Anatolia: A New Social History*, University of Texas Press, Austin 2014.

Tuffin, Paul - McEvoy, Meaghan, “Steak à la Hun: food, drink and dietary habits in Ammianus Marcellinus”, *Feast, Fast or Famine: Food and Drink in Byzantium*, eds. Wendy Mayer and Silke Trzcionka, Routledge, Farnham, 2005, pp. 69-84.

Waines, David. *The Odyssey of Ibn Battuta. Uncommon Tales of a Medieval Adventurer*, I.B. Tauris, London 2010.

Vryonis, Speros, “Byzantine attitudes towards Islam during the late Middle Ages”, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol. 12/No. 2, 1971, pp. 263-286.

Vryzidis, Nikolaos, “Ottoman textiles and Greek clerical vestments: prolegomena on a neglected aspect of ecclesiastical culture”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 42/Issue 1, 2018, pp. 92-114.

Vryzidis, Nikolaos, “Late Byzantium as an Eurasian borderland: trade, material and visual culture at the western end of the Silk Road”, *Byzantiaka* 36, 2022, pp. 237-264.

Zachariadou, Elizabeth, “Manuel II Palaeologus on the strife between Bayezid I and Kadi Burhan al-Din Ahmad”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 43/No. 3, 1980, pp. 471-481.

Zachariadou, Elizabeth, "The presents of the emirs", *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World*, Centre for Neohellenic Research, Athens, 1991, pp.79-84, reprinted in Elizabeth Zachariadou, *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans* Ashgate, Aldershot 2007, Study V.

Zachariadou, Elizabeth, "Religious dialogue between the Byzantines and Turks during the Ottoman expansion", in *Religionsgespräche im Mittelalter*, eds. Bernard Lewis - Frederich Niewöhner, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1992, p. 289-304, reprinted in Elizabeth Zachariadou, *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*. Ashgate, Aldershot 2007, Study II.

Şahin Geray Han'ın Oğulları Meselesine Dair

On the Question of the Sons of Şahin Geray Khan

Hakan Kırımlı*

Öz

Kırım Hanlığı'nın son hükümdarı Şahin Geray Han 1787'de Rodos'ta katledildiğinde haremi ve oğlu Devlet Geray Sultan Osmanlı Devleti'nde bulunmaktaydı. Dönemin kayıtlarında sabık Han'ın Devlet Geray Sultan'dan başka bir oğlundan söz edilmemektedir. Müteakip yıllarda Devlet Geray Sultan ve onun oğlu Mustafa Geray Sultan İstanbul'da yaşadılar ve Osmanlı Devleti'nin Geray sülalesinin bütün mensuplarına tahsis ettiği gelirlere hayatlarının sonuna kadar istifade ettiler. Mustafa Geray Sultan'dan sonra bu soyun devam ettiğine dair herhangi bir belge ve bilgi bulunamamıştır. Bununla birlikte, 1840'larda İskender Süleyman isimli bir kişi Şahin Geray Han'ın oğlu olduğu iddiasıyla ortaya çıkarak gerek Osmanlı gerekse Rus devletlerinden gelir taleplerinde bulundu. İskender Süleyman'ın kimlik özellikleri ve anlattıkları açıkça pek çok hayal ürünü unsuru barındırmakta ve gayet şüpheli görünmekteydi. Buna rağmen, Bâbîâli İskender Süleyman'a ve onun ölümünden sonra kızlarına da hayatları boyunca düzenli gelir ödemeyi sürdürmüştür. Bu durum,

* Doç. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü - Assoc. Prof., Bilkent University, The Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of International Relations, Ankara/TÜRKİYE, kirimli@bilkent.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-2223-103X>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Bâbiâli'nin Geray hanedanı mensuplarına yönelik politikasına önemli ölçüde ışık tutmaktadır. Gerek Mustafa Geray Sultan'ın, gerekse (hakkındaki şüphelerimizi bir taraf bıraksak dahi) İskender Süleyman'ın hayatta kalan oğulları bilinmediğinden, Şahin Geray Han'ın doğrudan erkek soyunun XX. yüzyıla kadar devam etmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Geray sülalesinin yüzlerce diğer fertleri sonraları da Osmanlı Devleti'nde ve Kuzey Kafkasya'da yaşamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırım Hanlığı, Geray, Giray, Şahin Geray Han.

Abstract

At the time when Şahin Geray Khan, the last khan of the Crimean Khanate was put to death on the island of Rhodes in 1787, his harem and his son Devlet Geray Sultan were in the Ottoman Empire. The contemporary records did not testify to the presence of another son of the late khan. In the following years, Devlet Geray Sultan and his son Mustafa Geray Sultan lived in Istanbul and received the allowances which the Ottoman Empire traditionally allocated to all members of the Geray dynasty. There are no documents or information about the existence of any male issues of Mustafa Geray Sultan. Nevertheless, in 1840s, a man named İskender Süleyman emerged, claiming that he was the son of Şahin Geray Khan, and made material demands from both the Ottoman and Russian empires. The credentials of İskender Süleyman were dubious and his stories contained obviously absurd and imaginary elements. These notwithstanding, the Porte still granted him and, after his death, to his daughters the traditional Geray allowances for their lives. Though, apparently, the male line of Şahin Geray Khan did not extend to the 20th century, hundreds of other members of the large Geray pedigree continued to live in the Ottoman Empire and Northern Caucasus.

Keywords: Crimea, Crimean Khanate, Geray, Giray, Şahin Geray Khan.

Şahin Geray Han Kırım Hanlığı'nın son hanı olduğu gibi, muhtemelen en tartışmalı hükümdarlarından da biridir. Özellikle, 1783'te Rusya İmparatorluğu'nun Kırım Hanlığı'nı ortadan kaldırarak topraklarını ilhak etmesinde onun birinci derecede alet olarak kullanıldığı görüşü yaygındır. Nitekim, Osmanlı Padişahı Sultan I. Abdülhamid bu sebepten Şahin Geray Han'dan nefret etmekteydi. Kırım Hanlığı'nın ortadan kaldırılması sonrasında dört yıl kadar Rusya'da yaşayan Şahin Geray Han'ın 1787'de Osmanlı Devleti'ne yerleşmek isteği Sultan I. Abdülhamid tarafından kabul edilmiş, ancak gizli olarak onun ilk fırsatta ortadan kaldırılması

emri de verilmişti. Onun katli yönündeki birçok örtülü teşebbüs başarısız olduysa da, nihayet 1787'de Rodos'a iskân edilen Şahin Geray Han aynı yıl içinde bu adada boğdurulmuştu¹.

Şahin Geray Han'ın ailesi hakkında ancak sınırlı bilgilere sahibiz. Öldüğü tarih olan 1787 yılı itibarıyla Şahin Geray Han'ın kaç hanımı ve kaç çocuğu olduğu hususu açık değildir. Bir kaynağa göre hanlığı sırasında üç hanımı bulunmaktaydı². Şahin Geray Han saltanatı sonrasında Rusya'nın Voronej şehrinde yaşadığında haremının de yanında olduğu belirtilmektedir³.

Şahin Geray Han ile birlikte Osmanlı Devleti'ne gelen haremi (yahut haremının bir kısmı) onun ölümünden sonra Çatalca'da ikamet etmekte olan II. Sahib Geray Han'ın yanına gönderildi⁴. Şahin Geray Han'ın haremi ve oğlu Devlet Geray Sultan o tarihten sonra Osmanlı Devleti'nde yaşamaya devam etti.

Osmanlı Devleti'nin yerleşik uygulamasına göre Geray hanedanı mensubu bütün fertlere düzenli olarak yıllık (sâlyâne) ve başka türlü gelirler tahsis edilirdi. Nitekim, Şahin Geray Han'ın geride kalan ailesine de bu şekilde gelir tahsis edilmiştir. Kasım 1796'ya ait bir belgede kaydedildiğine göre, Şahin Geray Han'ın oğlu Devlet Geray Sultan ve onun annesi Hanım Sultan, Anapa taraflarında vefat eden iki Geray sultanın mahlul olan sâlyânelerinin kendilerine tahsisini istemişlerdi. Yerleşmiş usule uygun olarak Bâbiâli Devlet Geray Sultan'a ve Hanım Sultan'a 30.000'er akçe sâlyâne tahsisine karar verdi⁵. O tarihte ana-oğulun nerede buldukları belgede belirtilmemektedir. Ancak, onların kısa bir süre sonra İstanbul'da ikamet etmekte oldukları bilinmektedir.

Esasen, gerek Kırım Hanlığı'nın mevcut olduğu dönemlerde, gerekse hanlığın ortadan kaldırılmasından kabaca Tanzimat'a kadar olan devirde Osmanlı Devleti

1 Şahin Geray Han'ın Osmanlı Devleti'ne getirilmesi ve Rodos'ta boğdurulması hakkında bk. Feridun M. Emecen, "Son Kırım Hanı Şâhin Giray'ın İdamı Mes'elesi ve Buna Dair Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 34, İstanbul 1984, s. 315-346; Hakan Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar: Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022, s. 917-919.

2 Janna Farhanovna Sankina, "Vizit poslednogo krımskogo hana v Bogoroditskuyu usadbu v 1786 godu", *Tulskiy kraevedçeskiy almanah*, S. 14, Tula 2017, s. 114.

3 Sankina, "Vizit poslednogo krımskogo hana", s. 117.

4 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I.), 365/25485; BOA, Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C.MTZ.), 14/672.

5 BOA, Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III.), 151/9098. Belgede müteveffa Şahin Geray Han'ın hanımı ve Devlet Geray Sultan'ın annesi "Hanım Sultan" olarak zikredilmektedir. Bu ibarenin onun ismi mi yoksa bir han hanımı olarak tanımlı mı olduğu anlaşılmamaktadır.

Geray hanedanı mensuplarının İstanbul'da daimî surette ikametlerini uygun görmemektedir⁶. Bu kaidenin az sayıdaki istisnaları için Padişah'ın özel izni gerekiyordu. 1796'da Geray hanedanının Osmanlı Devleti'nde yaşayan mensuplarının Sahib-i Arzı konumundaki sabık Kırım Hanı II. Sahib Geray Han, o sırada çocuk yaşta bulunan ve annesi ile birlikte İstanbul'da yaşamakta olan yeğeni Devlet Geray Sultan'ın Osmanlı payitahtında daimî ikametine izin verilmesi için arzda bulundu. Bunun üzerine Sultan III. Selim, Devlet Geray Sultan'ın İstanbul'da ikametini uygun gördü⁷. Osmanlı kayıtlarında Şahin Geray Han zâde Devlet Geray Sultan'ın zihnî özürü "aklı kalil" olduğu kaydedilmektedir. Bu durum onun için özel izin çıkmasında etkili olmuş olabilir.

Devlet Geray Sultan 1801 yılı itibarıyla İstanbul'da ikamet etmekte ve kendisine tahsis edilmiş olan 30.000 sağ akçe sâlyâne ödenmekteydi. Bununla birlikte, Nisan 1801'de, Geray sülalesinin Sahib-i Arzı II. Sahib Geray Han Bâbîâlî'ye yazarak, Devlet Geray Sultan'ın gelirinin yeterli olmadığını bildirdi. Sabık Han yeğeninin maaşına zam yapılması, ancak yıllık verilmesi hâlinde vaktinden önce harcayıp sonra darlık çekeceği için ödemelerin aylık olarak yapılmasını istedi⁸.

Devlet Geray Sultan Kasım 1833'te öldü. Devlet Geray Sultan vefatına kadar Duhân gümrüğü malından 20.000, yine Edirne gümrüğü malından 30.000, Gelibolu cizyesi malından 24.000 ve Hazine-i Âmireden 30.000 yani toplam olarak 104.000 (bir yük dört bin) sağ akçe sâlyâne ile İstanbul emtia gümrüğü malından aylık 14 guruş 30 para maaş almaktaydı. Geray sülalesinin o zamanki Sahib-i Arzı olan Hacı Geray Sultan'ın müracaatı üzerine, Devlet Geray Sultan'ın vefatıyla mahlul olan bu gelirlerinin üçte ikisi Hazineye bırakılırken üçte biri de oğlu Mustafa Geray Sultan'a tahsis edildi⁹. Buna göre, Kasım 1833 itibarıyla Mustafa Geray Sultan'ın aylık maaşı 55,5 guruş olarak belirlenmişti¹⁰.

Beş yıl kadar bu geliri tahsil eden Mustafa Geray Sultan Bâbîâlî'ye müracaat ederek ihtiyacı sebebiyle gelirinin arttırılmasını rica etti. Padişah'ın bu husustaki

6 Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s. 230.

7 BOA, Hatt-ı Hümayûn (HAT), 201/10336.

8 BOA, Cevdet Maliye (C.ML.), 84/ 3891. Devlet Geray Sultan sâlyânesini 1817 itibarıyla İstanbul ve Tevâbü Duhân Gümrüğü akçesinden, 1818-1819 yılları itibarıyla da İstanbul Gümrüğü mukâtaası akçesinden almaktaydı. Buna bakarak, onun bu tarihlerde de İstanbul'da yaşamakta olduğu söylenebilir. BOA, Ali Emiri Mahmud II (AE.SMHD.II.), 95/ 8079; 90/7377.

9 BOA, C.MTZ., 8/388.

10 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 9328, s. 29.

iradesiyle Haziran 1838'den itibaren kayd-ı hayat şartıyla aylık maaşı 150 guruşa çıkarıldı¹¹. Onun 1838-1842 yılları arasında aylık maaş olarak bu meblağı aldığı görülmektedir¹². Bununla birlikte, bu meblağın da ailesini geçindirmeye yeterli olmadığı beyanıyla 1842'de tekrar Bâbîâli'ye başvuran Mustafa Geray Sultan'ın bu isteği kurallara uygun olmayacağı gerekçesiyle bu sefer kabul görmedi¹³. Bu tarihten sonra Devlet Geray Sultan zâde Mustafa Geray Sultan hakkında belge elde edemedik. Aynı şekilde, onun (eğer varsa) çocukları hakkında da bilgi sahibi değiliz.

Şahin Geray Han'ın varlığı belgelerle sabit olan nesli bu şekilde olmakla birlikte, Şahin Geray Han'ın oğlu olduğu iddiasıyla bir kişinin daha ortaya çıktığı görülmektedir. Bu kişi İskender Süleyman ismini taşımaktaydı. İskender Süleyman'ın kimliği ve hayatı hakkındaki mevcut bilgiler ve kendi ifadeleri ziyadesiyle tartışmalıdır. 1840'ların başlarında 70 yaşlarında olduğu kaydedilen İskender Süleyman, 1770'lerde doğmuş olmalıdır¹⁴. 1841'de Mısır'ın İskenderiye şehrinde İstanbul'a gelen İskender Süleyman'ın siyahi olduğu belirtilen bir hanımı ve bir kızı vardı. Bu hanımından olan iki oğlu ise İskenderiye'deyken vefat etmişti¹⁵.

İskender Süleyman'a dair Osmanlı kayıtlarında rastlayabildiğimiz en erken belge, onun 1840'ların ortalarında Şeyhülislâm'a hitaben kaleme aldığı bir arzihâldir. Arzihâlde İskender Süleyman o ana kadarki hâl tercümesinin bir özeti vermektedir. Ne var ki, burada verilen "bilgiler" in en azından bir kısmının ilk bakışta dahi gerçek dışı, çelişkili ve hatta açıkça fantastik mahiyette oldukları farkedilebilir. Metinde İskender Süleyman'ın nerede doğup büyüdüğünden bahsedilmemektedir. Anlatıklarına göre, İskender Süleyman belirtmediği bir sebepten dolayı Mısır'da 12 yıl sürgün (menfi) olarak yaşamıştı. [Serasker?] Halil Paşa'nın tavassutuyla İstanbul'a gelmiş, ancak bilahare "Midillili Osman Paşa'nın hakkındaki iftiralara sebebiyle" Trabzon'a sürgün edilmişti. 1832'de Mısır ordusunu kumanda eden Kavalalı İbrahim Paşa'nın Anadolu içlerine kadar girdiği dönemde, Kavalalı İbrahim Paşa'nın tavassutuyla İskender Süleyman sürgünden kurtulup tekrar Mısır'a gitmişti. Hatta, Mısır'a kaçırılmış olan Osmanlı donanmasının iadesinde (yani 1841 başlarında) güya onun da rolü olmuştu! Bu yararlığından dolayı Sultan Abdülmecid'in iltifatına mazhar olmuş ve Trabzon'da bıraktığı ailesini de alarak bu sefer Kırım'a gitmişti.

11 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 9328, s. 181.

12 BOA, AE.SMHD.II., 10/502; 30/1890.

13 BOA, C.ML., 34/1555.

14 Edmund Chojecki, *Wspomnienia z podróży po Krymie*, Varşova, 1845, s. 195.

15 Chojecki, *Wspomnienia z podróży po Krymie*, s. 196.

Onun Kırım'a gelişinden beyler, "hanlar" ve Ruslar memnun ve mesrur olmuşlardı. Kırım'a varmasından birkaç gün sonra "Rusya Kralı" [yani Çar I. Nikolay] onun hakkında sual edince "Kırım ve Karasu'yun ulemâsı ve Rusya'nın vezîrleri her vechile Geray sultan oğlu İskender Süleyman olduğumu Karasu'da î'lâm eylediler ve Bahçesaray içinde büyük ve küçük cümlesinin marifetleriyle Rusya Kralı tarafına gönderdiler." Bilahare "Rusya Kralı" "cenerali" vasıtasıyla ona yazdığı mektupta, "Seni Dersaadet'de kimseler bilmez, sakın inanmayasınız, senin düşmanın var" dedikten başka, "Düşmanı bulurum, şurûtlarımda kayd ederim. Taygan'da [yani Taganrog'da] olan karındaşımda bir senedin çıktı ve Kostanti'de [yani 1831'de ölmüş olan sabık veliaht Büyük Knyaz Konstantin Pavloviç'te!] bir senedin çıktı ve iki kıt'a senedin bende var, Kırım'da seni î'lâm etdikleri gibi ben de bilirim. Sen benim ümmetimsin" diye yazmış ve İskender Süleyman'a knyaz yani prens ünvanını vermişti. "Rusya Kralı" bununla da kalmamış, İskender Süleyman ile beraber Polonya taraflarına gitmiş, buralardaki maceralarından sonra "Şimden sonra canın ne tarafa ister isen sana ruhsat verdim" diyerek onun eline bir vesika teslim etmişti. İskender Süleyman elinde bu vesika ile dört bir tarafa seyahat etmiş, Peygamber'in "ism-i pâkini günden güne İslâm beylerine ve iş erlerine" ulaştırmış, en sonunda Şeyh Şamil'e kadar varıp "şeriat-ı Ahmediyye'yi bu derecelere getirmeğe" sebep olmuştu. Ne var ki, onun bu hizmetleri bilinmediğinden şimdi İstanbul'da kalmıştı. İskender Süleyman Şeyhülislâm'dan "bu kullarını bilmeyen zâlimler kimler ise dîn-i Ahmediyye uğruna" şeriat mahkemesine getirilerek ihkâk-ı hakkın icrasını rica etmekteydi¹⁶.

İskender Süleyman'ın büyük kısmının hayal ürünü olduğu belli olan ifadelerle ve açıkça saçma tabirlerle tasvir ettiği Kırım macerası Rus kaynaklarında çok daha farklı anlatılmaktadır. İskender Süleyman en geç 1841'de Mısır'dan İstanbul'a gelmiş olduğundan, Kırım'a gidişi de 1841'de veya ertesi yıl olmalıdır. İskender Süleyman Mısır'dan İstanbul'a geldikten sonra Rusya'nın Novorossiya Eyaleti Genel Valisi Knyaz (Prens) Mihail Semyonoviç Vorontsov'a müracaat ederek soyu hakkında elinde birtakım belgeler bulunduğunu bildirmişti. Vorontsov, Kırım'a gelmek isteyen İskender Süleyman'a bu izni verdi¹⁷. Bu şekilde, Kırım'a giden İskender Süleyman'ın 2-3 yıl kadar bir süre boyunca Bahçesaray'da yaşadığı görülmektedir. Onun Kırım'daki ikametine ait bilgiler de sınırlıdır.

¹⁶ BOA, HAT, 464/22755.

¹⁷ V. A. Alekseyev, "Şagin-girey, posledniy han krımskiy", *Nışa starina*, C I/S. 5, Sankt Petersburg Mayıs 1914, s. 453.

Mahallî Kırım tarihçisi Vasiliy Hristoforoviç Kondaraki 1875'te yayınlanan kitabında, İskender Süleyman hakkında şunları yazmaktadır: “Bundan 30 yıl önce Bahçesaray'da Mısır'dan gelen ve elinde kendisinin son Kırım Hanı Şahin Geray Han'ın öz oğlu olduğunu beyan eden birtakım belgeler ve planlar bulunan İskender Bey adında biri ortaya çıktı. İskender Bey bu belgelere istinaden güya tamamı babasına ait olan Manguş okrugundan [nahiyesinden] faydalanmak istemekteydi. O sırada genel vali olan Knyaz Vorontsov onun Şahin Geray Han'ın oğlu olduğu iddiasının ne ölçüde doğru bulunduğunu öğrenmek için Mısır'daki konsolosumuza yazdı. Vorontsov konsolostan İskender Bey'in Şahin Geray'ın bir Arap kadından olma gayrimeşru çocuğu olduğunu öğrendikten sonra onun ülkesine geri dönmesini sağladı”¹⁸.

Kırım'da bulunduğu sırada İskender Süleyman'ı gören ve tanıyanlar arasında 1843'te Kırım'ı gezmiş olan Polonyalı yazar Edmund Franciszek Maurycy Chojecki de bulunmaktaydı. Chojecki, kendisinin Kırım'a gelişinden iki yıl önce İskender Süleyman'ın Bahçesaray'da Şahin Geray Han'ın oğlu olduğu iddiasıyla ortaya çıktığını yazmaktadır. Chojecki'nin anlattığına göre, yolu Bahçesaray'dan geçen bir ressam resmini yapması için İskender Süleyman'dan izin istemişti. İskender Süleyman ise ressama ancak at üzerinde elinde bir kılıç olduğu hâlde, bir ordunun başında ve muharebe meydanında gösterilmesi hâlinde resminin yapılmasını kabul edebileceğini söylemişti¹⁹! Ne yazık ki, İskender Süleyman'ın tahayyülündeki bu şanlı sahne resmedilmeden kalmıştır.

İskender Süleyman'ın en geç 1844 yılının ilk yarısında İstanbul'a döndüğü (veya gönderildiği) ve 1844-1845 yıllarında ailesiyle birlikte İstanbul'da ikamet ettiği görülmektedir. İskender Süleyman İstanbul'a gelince Şahin Geray Han'ın oğlu olduğu ifadesiyle kendisine bir ev ve maaş tahsisi için Bâbüâlî'ye müracaatta bulundu. Bu müracaatı dikkate alan Osmanlı yetkilileri onu ailesi ile birlikte saray kapıcıbaşlarından Hâşim Ağa'nın ikametgâhına misafir olarak yerleştirdi. Bu sırada veya öncesinde İskender Süleyman'a bir miktar gelir tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Bu gelirin kesilmesi üzerine, İskender Süleyman Bâbüâlî'ye başvurarak içine düştüğü ekonomik sıkıntıdan kurtulabilmesi için kendisine bir maaş bağlanmasını, aksi takdirde memleketine yani Kırım'a gitmek için izin verilmesini istedi²⁰.

18 Vasiliy Hristoforoviç Kondaraki, *Universalnoe opisanie Kırma*, Kısım: X, Sankt Petersburg 1875, s. 21.

19 Chojecki, *Wspomnienia z podróży po Kırmię*, s. 196.

20 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 114/ 5752.

Ne var ki, İskender Süleyman'ın Kırım'a dönme niyetinden haberdar olan İstanbul'daki Rusya Sefareti, tekrar Kırım'a gitmesine muvafakat etmek şöyle dursun, onun İstanbul'da ikametinden dahi rahatsız olmuştu²¹. Bu durum karşısında, İskender Süleyman'ın Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş bir kişi olması itibarıyla kendisine red cevabı verilmesini uygun görmeyen Bâbîâlî, onun nispeten ucuz bir yer olduğu mülahazasıyla Manisa'ya yerleştirilmesine, ona aylık 300 guruş maaş bağlanmasına ve ayrıca ihtiyaçları için atıyye (yani bir seferlik) olarak 1000 guruş tahsisine karar verdi. İskender Süleyman ile beraberindeki hanımı ve oğlu Kapudan Paşa marifetiyle İzmir'e gidecek vapura bindirilecekler ve oraya vardıklarında Manisa'ya gönderilmeleri için bölgedeki yetkililere durum bildirilecekti. Bâbîâlî'nin bu kararı Sultan Abdülmecid'in 23 Aralık 1845 tarihli iradesiyle uygun görüldü²².

İskender Süleyman İstanbul'da iki yıl kadar ikamet etti. Bu süre boyunca onun ve ailesinin ikamet ve işleri bilahare devlet tarafından ödeneceği beyanıyla ve Hariciye Nazırı Mehmed Şekib Paşa ile Zühdü Bey'in tavassutlarıyla, Seyyid Mehmed adlı bir kişi tarafından karşılandı²³.

İskender Süleyman ve ailesi 1845'in son günlerinde veya 1846 başlarında Manisa'ya yerleşmiş olmalıdır. İskender Süleyman'ın Manisa'daki hayatı hakkında resmî belgelere yansiyabilen bazı olaylar dolayısıyla kısmen bilgi sahibi olabilmekteyiz. İskender Süleyman 1855 yılı sonlarında Bâbîâlî'ye başvurarak, kendisine bağlanmış olan 300 guruş maaşın ailesinin geçimi için yeterli olmadığı beyanıyla, bunun yükseltilmesi yahut kendisine Manisa pasbanbaşılığının verilmesini, bu da olmazsa Mısır tarafına gitmesine izin verilmesini istedi²⁴. Ancak, müteakip yıllarda onun maaşında veya durumunda bir değişiklik olmadığından bu talebinin kabul görmediği anlaşılmaktadır.

İskender Süleyman Manisa'dayken bir aile acısı da yaşadı. 1860'da (muhtemelen Aralık 1860'ın ilk yarısında) İskender Süleyman Bey'in hasta olan kızı Hatice, tabip olduğu söylenen İsmail adlı bir kişinin verdiği ilaçtan sonra hayatını kaybetti. Şikâyet üzerine olay yerine giden Manisa hâkimi ve diğer yetkililer ölümün

21 BOA, İ.DH., 114/5752.

22 BOA, İ.DH., 114/5752.

23 Ancak Seyyid Mehmed'in ifadesine göre, onun bunun için yapmış bulunduğu 25.000 guruş tutarındaki masraf 1861 yılı itibarıyla devlet tarafından hâlâ kendisine ödenmemişti. BOA, Meclis-i Vala Evrakı (MVL.), 365/102.

24 BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD.), 173/53.

verilen ilaçtan dolayı gerçekleştiği kanaatine vardılar²⁵. Bunun üzerine, İskender Süleyman bu olaydan dolayı İsmail'den davacı oldu. Ancak, Saruhan Sancağı Kaymakamı'nın, kadının ve sancak meclisi üyelerinin imzaladığı 6 Şubat 1861 tarihli mazbatada İsmail'in şimdiye kadar bir hatasının görülmediği, Hatice'nin kronik hastalığı olduğu, İsmail'in ona "iki parmak ucuyla koyduğu güherçile tozunu suyla karıştırıp" içirdiği, Hatice'nin ise birkaç gün sonra vefat ettiği, bu bakımdan İskender Süleyman'ın davasının haklı bulunmadığı belirtilmekteydi²⁶.

İskender Süleyman 1861 yılında Manisa'da öldü. Bu konuda Maliye Nezâretinin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyeye yazdığı takriri 12 Ekim 1861 tarihli olduğundan, İskender Süleyman bundan kısa bir müddet önce vefat etmiş olmalıdır. İskender Süleyman'ın vefatı sırasında almakta olduğu aylık 300 guruş maaşının 60 guruşluk kısmı Hazineye bırakılırken geri kalan meblağın 80'er guruşu kızları Lütfiye ve Zeyneb Hanımlara, 80 guruşu da Halvetiyye tarikatı şeyhi İbrahim Efendi'ye kayd-ı hayat şartıyla tahsis edildi²⁷. Bu tarihten 26 yıl sonra yani 1887'de Zeyneb Hanım Bâbîâli'ye müracaatla 80 guruş maaşının 47 guruşa düşürülmüş olduğunu ve bakmakta olduğu dört çocuğuyla zaruret içinde bulunduğunu bildirerek maaşına zam yapılmasını istedi. Zeyneb Hanım'ın bu isteği kabul gördü²⁸. Zeyneb Hanım'ın maaşına tam olarak ne kadar zam yapıldığı açık değilse de, Geray hanedanı mensuplarına Osmanlı hazinesinden düzenli olarak gelir tahsisi uygulamasının sona erdirilmiş olduğu bu geç dönemde dahi böyle bir talebin geri çevrilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu örneğin Osmanlı Devleti nezdinde Geray hanedanı mensubu kabul edilen kişilere gösterilegen imtiyazlı muamelenin sembolik de olsa tamamen ortadan kalkmamış olduğunun delillerinden biridir. Zeyneb Hanım'ın müracaatında kardeşi (yahut ablası) Lütfiye Hanım'dan söz edilmeyişine bakarak, onun bu tarih itibarıyla hayatta olmadığı tahmin edilebilir.

İskender Süleyman'ın gerek Osmanlı gerekse Rus yetkililerine Şahin Geray Han'ın oğlu olduğuna dair ne gibi delilleri göstermiş olduğunu bilemiyoruz. Her hâlükârda, en azından Osmanlı Devleti ona ve kızlarına ölene kadar (yani bilfiil en azından XIX. yüzyıl sonlarına kadar) maaş bağlamış ve Geray hanedanı mensuplarının hepsine tanıdığı diğer imtiyazları tanımıştır. Ancak, İskender

25 BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A.MKTUM.), 443/42.

26 BOA, MVL., 608/25, Aded: 3.

27 BOA, İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.), 456/20465.

28 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT), 1444/103.

Süleyman'ın hikâyesinde işaret ettiğimiz tutarsızlıklar ve bu konuda alışılanların dışındaki birçok hususlar onun gerçekten Şahin Geray Han'ın oğlu olduğuna dair ciddi şüpheler doğurmaktadır.

Öncelikle, İskender Süleyman Bey'in ismi Geray sülalesi geleneklerine hiç uymamaktadır. Değil Şahin Geray Han gibi ziyadesiyle namlı bir hanın hanzâdesinin, Geray hanedanının yahut sülalesinin taht verasetine en uzak kolundan bile olsa hiçbir erkek mensubunun isminin sonunda "Geray Sultan" ibaresinin bulunmaması düşünülemezdi. Bu statüdeki yüzlerce, belki binden fazla insan arasında bunun hiçbir istisnası bilinmemektedir. Hâl böyleyken, İskender Süleyman'a ilişkin herhangi bir belgede adında bu ibarenin yer aldığı görülmemektedir. Öte yandan, çok geniş olan Geray sülalesinin erkek mensupları arasında yüzyıllar boyunca büyük ölçüde sadece yirmi kadar şahıs ismi kullanıldığı söylenebilir. Gerayların isimleri meyanında Süleyman adına çok seyrek rastlanırken, İskender adına hiç rastlanmamaktadır.

İskender Süleyman'ın Geray hanedanı terminolojisine de ziyadesiyle yabancı olduğu görülmektedir. Meselâ, Bâbîâlî'ye yazdığı arzihâlde kendisini "Kırım hanlarından Geray Sultan'ın oğlu" olarak tanımlamaktadır²⁹. Hâlbuki, çok katı ünvan ve hiyerarşi kaidelerinin bulunduğu Geray hanedanında hiçbir han asla "Geray Sultan" olarak adlandırılmazdı; bu ünvan ancak hanedanın tahta çıkmamış erkek mensupları için kullanılırdı. Hanlar ise tahttan indirilmiş olsalar bile muhakkak "Han" ünvanıyla anılmaya devam ederlerdi. Her ne kadar o dönemde, Kırım Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasının üzerinden yaklaşık yarım asırlık bir süre geçmiş olsa da, Geray sülalesi mensupları arasında bu gelenekler ve hiyerarşi henüz titizlikle sürdürülmekteydi. İskender Süleyman'ın ise bunlardan bütünüyle habersiz olduğu bellidir.

Kırım Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasını müteakip Rusya İmparatorluğu'nun Geray hanedanı mensuplarının Kırım'da yaşamasına hiç sıcak bakmadığı açıktır. Nitekim, Rusya hâkimiyeti ile birlikte Geray hanedanının erkek mensupları Kırım'ı terk etmek zorunda kalmışlardı. XIX. yüzyıla gelindiğinde uzak kollardan olan çok az sayıdaki bazı istisnalar dışında artık Kırım'da Geray sultanlar bulunmuyordu. Hele XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra hanedanın en uzak kollarından dahi hiçbir erkeğin Kırım'da yaşadığı bilinmemektedir³⁰. Kırım Hanlığı'nın yıkılması

29 BOA, HAT, 464/22755.

30 Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s. 249-255. 1847'deki vefatına kadar Kırım'da yaşayan Kattı Geray Sultan yahut irtidasından sonra aldığı ismiyle Aleksandr Sultan-Kırım-Geray'ı bu kategori içinde

sonrasında Geray sülalesi mensuplarının çoğunluğu Rumeli'nde ve önemli bir kısmı da Kuzey Kafkasya'da Adıge ve Nogaylar arasında yaşamaktaydı. İskender Süleyman'ın bunlar arasında olmaması ve hatta (en azından belirli bir dönem için) Mısır'da yaşamış olması gerçekten sıradışıdır.

Kırım'da iki yıl kadar yaşadığı açık olmakla birlikte, İskender Süleyman'ın Kırım ve Rusya hakkında anlattıkları onun bu konularda da ne kadar bilgisiz olduğunu göstermektedir. Anlattıklarının büyük bir kısmının tamamen hayal mahsulü olduğu aşikârdır. “Rusya Kralı”ndan ve Kırım'daki “hanlar”dan söz eden İskender Süleyman'ın gerçekten yaşadığı ve şahit olduğu hususları naklederken de yerli tabir ve kavramlara hiç aşına olmadığı söylenebilir. Gerçekten Geray sülalesi mensubu bir kimsenin bu konulara böylesine yabancı olması düşünülemezdi.

Bir kaynakta zikredilen İskender Süleyman'ın “Şahin Geray Han'ın Mısırlı hanımından” doğduğu ifadesi de bütünüyle şüpheyi celp etmektedir. İskender Süleyman'ın annesinin gerçekten de Mısırlı olması çok muhtemeldir. Nitekim onun Mısır'da bulunması bunun delillerinden biri olabilir. Ancak (bilhassa hanlığın son dönemlerinde) hanların hanımlarının daha ziyade Kafkasyahlardan (özellikle de Adıgelerden) olduğu görülmektedir. Şahin Geray Han'ın hatta bir başka Kırım hanının Mısırlı bir hanımı olduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Esasen böyle bir hâl teorik olarak imkânsız değilse de hiç muhtemel gözükmemektedir. Mısır'daki Rusya konsolosunun Mihail Vorontsov'a yazdığı vechile İskender Süleyman Bey'in “Şahin Geray Han'ın bir Arap kadından olma gayrimeşru çocuğu olduğu” ifadesi de şüpheden ârî değildir. Bu bilginin İskender Süleyman Bey'in kendisinden mi kaynaklandığı yoksa bir söylenti mi olduğu belirtilmemiştir. Şahin Geray Han'ın niçin ve nasıl Mısırlı bir Arap kadından gayrimeşru çocuğu olabileceği, neden bu hanımı en azından cariye olarak almadığı, hatta Şahin Geray Han'ın Mısır ile ne gibi bir alakasının bulunabileceği kolay cevaplanabilececek sorular gibi gözükmemektedir.

İskender Süleyman'ın Geray sülalesine mensubiyeti hususunda Geraylardan herhangi birinin şehadetine atıfta bulunulmaması da dikkate şayandır. Esasen, Kırım Hanlığı'nın ortadan kalkmasını takip eden onyıllar boyunca da Geray sülalesinin erkek mensuplarının istisnasız hepsine ve kadın mensuplarının da çoğuna Osmanlı Devleti'nin gelir tahsis etmesi uygulaması sürdürülmüştür. Bu uygulamada kime gelir tahsis edilmesi gerektiği hususunda “Geray sülalesinin

---

değerlendirmiyoruz. Onun atalarının vatanındaki ikameti genç yaşta Protestan Hristiyanlığı kabul etmiş olmasıyla doğrudan ilişkilidir.

Sahib-i Arzı” olarak tayin edilen ve sülalenin yaş ve itibar bakımından diğerlerinin önünde gelen şahsiyeti kilit rol oynardı. Ancak Tanzimat Dönemi ile birlikte, bu gibi gelir tahsisleri kısıtlanmaya başlandığı gibi, XIX. asrın ortalarından itibaren Sahib-i Arzlık kurumu da ortadan kalktı. Bu tarihlerden sonra da yine Rumeli’nde ikamet etmekte olan çok sayıda Geray sülalesi mensupları vardı. Neden bunlardan İskender Süleyman hakkında görüş alınmadığını yahut alınıp alınmadığını bilemiyoruz. İskender Süleyman’ın hikâyesinin doğruluğunu göstermek üzere Bâbîâlî’ye nasıl deliller sunduğu da malum değildir. En azından belgelerde kendi ifadeleri haricinde herhangi bir delilden söz edilmemektedir. Bu hususta belki yegâne istisna, İskender Süleyman’dan alacaklı olduğunu beyan eden Seyyid Mehmed isimli şahsın o sırada Manisa’da bulunan İskender Süleyman Bey’in İstanbul’da vekili olarak “Amcazâdesi Mehmed Geray”ı bıraktığından söz etmesidir³¹. Bu beyan, İskender Süleyman’ın kendi ifadeleri haricinde Geraylardan bir diğeriyle ilişkisine yapılan tek atıftır. Burada sözü edilen Mehmed Geray’ın aynı isimdeki Geraylardan hangisi olduğunu tespit edemedik. Her halükârda, İskender Süleyman’ın Osmanlı Devleti’ndeki Geray çevrelerinin büyük ölçüde, hatta tamamen dışında yaşadığı açıktır. Bütün bunları göz önünde bulundurarak, (tartışmaya mahal bırakmayacak başka bir delil ortaya çıkmadığı takdirde) İskender Süleyman’ın gerçekten Şahin Geray Han’ın oğlu olmasına (bu ihtimal yok değilse de) çok şüpheyle bakmaktayız.

Tereddüdü gerektirecek bütün hâl ve ifadelerine rağmen İskender Süleyman ve kendi ölümünü müteakip kızları, giderek sembolik miktarlara inmekle birlikte Osmanlı Devleti’nden düzenli olarak maaş almayı sürdürmüşlerdir. Geray sülalesine mensubiyeti, hususan da Şahin Geray Han’ın oğlu olduğu iddiası bu kadar şüpheli esaslara dayanan İskender Süleyman’a ve onun vefatından sonra kızlarına Osmanlı Devleti’nin gelir tahsis etmiş olması kolay anlaşılabilir bir durum değildir. Tahminimiz, Bâbîâlî’nin Geray sülalesine aidiyet ihtimali bulunan bir kişiye inanmayarak hata yapmak yerine aksini tercih etmiş olabileceğidir. Bu da Kırım Hanlığı’nın ortadan kaldırılmasından yarım asrı aşkın bir süre sonra ve Tanzimat Dönemi içinde dahi Osmanlı Devleti nezdinde Geray hanedanının itibar ve öneminin süregeldiği şeklinde anlaşılabilir.

Gerek Şahin Geray Han’ın torunu olduğu kesin olan Mustafa Geray Sultan’ın, gerekse Şahin Geray Han’ın oğlu olduğu iddiasına ziyadesiyle şüphe ile baktığımız İskender Süleyman’ın en azından XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla soylarını

31 BOA, MVL., 365/112.

sürdüren erkekevlatlarının varlığı bilinmemektedir. Diğer bir ifadeyle, her halükarda son Kırım Hanı Şahin Geray Han'ın soyu bu dönemde kesilmiştir. Bununla birlikte, aynı durum Geray hanedanının çok sayıdaki diğer kolları için geçerli değildir. XVIII. yüzyılda tahta çıkmış diğer birçok Kırım hanlarının onlarca koldan oluşan doğrudan soyları nesiller boyu devam ettiğinden başka, tahta çıkmamış çok daha fazla sayıdaki Geray sultanın soyundan gelen Geray sülalesi mensubu yüzlerce kişi en azından XX. yüzyıla kadar kimliklerini koruyarak gelmişlerdir. Bu Gerayların çoğunluğu Rumeli'nde Osmanlı Devleti'nin sülalelerine tahsis etmiş olduğu çiftliklerde, önemli bir kısmı da Rusya İmparatorluğu hâkimiyetine girmiş yahut girecek olan Kuzey Kafkasya'da Adıge kabileleri arasında yaşamaktaydı. Sözünü ettiğimiz bütün bu Geray sülalesi mensupları kendilerine tanınmış olan pek çok imtiyazlardan faydalanmakta ve tarihî statüleri itibarıyla hem içlerinde buldukları toplum nezdinde hem de resmî olarak büyük saygı görmekteydi. Bu bakımdan, Şahin Geray Han'ın soyu iki nesil içinde kesilmiş olsa bile, bu durum hiçbir şekilde Geray sülalesinin ortadan kalktığı manasına gelmemektedir.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları**

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
 Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I.), 365/25485.
 Ali Emiri Mahmud II (AE.SMHD.II.), 10/502, 30/1890, 90/7377, 95/ 8079.
 Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III.), 151/9098.
 Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C.MTZ.), 8/ 388, 14/672.
 Cevdet Maliye (C.ML.), 34/1555, 84/3891.
 Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1444/103.
 Hatt-ı Hümayûn (HAT.), 201/10336, 464/ 22755.
 İrade Dahiliye (İ.DH.), 114/5752.
 İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.), 456/20465.
 Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 9328.
 Meclis-i Vala Evrakı (MVL.), 365/102, 608/ 25.
 Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD.), 173/53.
 Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.), 443/42.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Alekseyev, V. A., “Şagin-girey, posledniy han krımskiy”, *Naşa starina*, C I/S. 5, Sankt Petersburg Mayıs 1914, s. 440-453.
 Chojecki, Edmund, *Wspomnienia z podróży po Krymie*, Varşova 1845.
 Emecen, Feridun M., “Son Kırım Hanı Şâhin Giray’ın İdamı Mes’elesi ve Buna Dair Vesikalar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 34, İstanbul 1984, s. 315-346.
 Kırımlı, Hakan, *Geraylar ve Osmanlılar: Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti’ndeki Hikâyesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.
 Kondaraki, Vasiliy Hristoforoviç, *Universalnoe opisaniye Kırma*, Kısım: X, Sankt Petersburg 1875.
 Sankina, Janna Farhanovna, “Vizit poslednogo krımskogo hana v Bogoroditskuyu usadbu v 1786 godu”, *Tulskiy kraevedçeskiy almanah*, S. 14, Tula 2017, s. 112-119.

Russian-Turkmen Struggle Over Ashuradeh Island in the Caspian Sea
in 19th Century

19. Yüzyılda Hazar Denizi'nde Aşurâde Adası Üzerinden
Rus-Türkmen Mücadelesi

Furkan Külünk*

Abstract

From the 19th century onwards, Tsarist Russia began to dominate a wide area in Turkestan through economic and military incursions. While it carried out commercial activities in the coastal cities and peninsulas in the west and east of the Caspian Sea, it also went on to capture these regions, building military bases at strategic points. One place that the Russians considered of vital importance to capture was Ashuradeh Island. Located in the south of the Caspian Sea, this island, which facilitated access to Iran and Turkestan, was close to many trading ports, as well as being of crucial importance militarily. While the Russians were initially engaged in commercial activities there, they soon seized this region and turned it into a base. From 1838 onwards two distinct developments compounded Russian objectives in the area: on the one hand, conflicts between the Russian naval forces and the Yamut Turkmens,

* Assist. Prof., Düzce University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History - Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Düzce/TÜRKİYE, furkankulunk@duzce.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-9844-283X>.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC). / Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

the indigenous people of the island; on the other, a diplomatic crisis between the Russian and Iranian governments. This study analyses the process of the occupation of Ashuradeh Island by Tsarist Russia, the conflicts between the Yamut Turkmens and Tsarist Russia from 1836 to 1873, the development of Russian influence on the island vis-à-vis Iran, and the general situation of the Turkmens during this period. Using British archival materials, personal notes of Russian soldiers and ambassadorial reports, this study evaluates the effects of the occupation of Ashuradeh Island, which served as an important base for Tsarist Russia's military activities in Turkestan, on Russia, Iran, Britain and the Turkmens in the region.

Keywords: Russia, Turkmens, Turkestan, Caspian Sea, Ashuradeh.

Öz

Çarlık Rusya 19. yüzyıldan itibaren ekonomik ve askeri saldırılarla Türkistan'da geniş bir alana hâkim olmaya başladı. Bir taraftan Hazar Denizi'nin batı ve doğusundaki kıyı şehirlerinde ve yarımadalarda ticari faaliyetler yürütürken, diğer taraftan da stratejik noktalarda askerî üsler kurarak bu bölgeleri ele geçirmeye çalıştı. Rusların sahip olmayı mühim olarak gördükleri yerlerden biri de Aşurâde Adası'ydı. Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan, İran ve Türkistan'a ulaşımı kolaylaştıran bu ada, birçok ticaret limanına yakın olmasının yanı sıra askerî açıdan da büyük önem taşıyordu. Ruslar başlangıçta burada ticari faaliyetlerde bulunurken, kısa süre sonra bu bölgeyi ele geçirerek bir üs haline getirdiler. 1838'den itibaren meydana gelen gelişmeler Rusların bölgedeki hedeflerini daha da zorlaştırdı. Bir yandan Rus deniz kuvvetleri ile adanın yerli halkı Yamut Türkmenleri arasında çatışmalar yaşanırken diğer yandan Rus ve İran hükümetleri arasında diplomatik kriz meydana geldi. Bu çalışma, Aşurâde Adası'nın Çarlık Rusya tarafından işgal sürecini, 1836'dan 1873'e kadar Yomut Türkmenleri ile Çarlık Rusyası arasındaki çatışmaları, İran'a karşı adadaki Rus nüfuzunun gelişimini ve bu dönemde Türkmenlerin genel durumunu incelemektedir. İngiliz arşiv materyalleri, Rus askerlerin kişisel notları ve elçi raporları kullanılarak hazırlanan bu çalışmada Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki askerî faaliyetlerinde önemli bir üs vazifesi gören Aşurâde Adası'nın işgalinin Rusya, İran, İngiltere ve bölgedeki Türkmenler açısından meydana getirdiği etkiler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Türkmenler, Türkistan, Hazar Denizi, Aşurâde.

Introduction

Due to its location, the Caspian Sea was of strategic importance for Tsarist Russia to establish its dominance in Turkestan in the 19th century. Capturing the port cities, peninsulas and islands on the Caspian Sea's eastern shores provided access to Turkestan, and in this context, it was crucial that Russia gained influence in Turkestan both militarily and commercially¹. Gaining power in Turkestan meant that economically important trade routes would come under Russian control². The economic benefits of dominating the region represented only one side of the Russian policy. Capturing the territories of the Turkestan khanates, such as Khiva, Bukhara, and Khokand, was a crucial step for Russia to increase its influence over the neighboring regions. By doing so, Russia could better control Afghanistan, which acted as a buffer zone between India and Turkestan, and Iran, located at a strategic point south of the Caspian Sea. The expansionist policy of the Russians in Turkestan and the southern regions concerned Britain as much as it did the Turkestan khanates, Iran and Afghanistan. In the 19th century, the British were trying to prevent these states -especially Afghanistan and Iran, which they described as buffer zones for the protection of India- from being invaded by Russia or from having their domestic and foreign policies come under Russian control³.

From the early 19th century onwards, the gains made by Tsarist Russia following its invasion attempts in the western Caspian Sea facilitated military activities in the southern and eastern regions of the Caspian Sea. Under the terms of the Treaty of Turkmenchai (February 10, 1828) signed between Tsar Nicholas I (1825-1855) and the Shah of Iran, Fath Ali Shah (1797-1834), the khanates of Revan and Nakhchivan were annexed to Russia and all the lands between the Caucasus and the Caspian Sea -and the peoples living there- came under Russian rule⁴. The

- 1 Mikhail Volodarsky, "Persia and the Great Powers, 1856-1869", *Middle Eastern Studies*, Vol. 19/ No. 1, Jan. 1983, p. 75; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Second Edition, Ankara 1987, pp. 349-350; Murat Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, p. 116.
- 2 Mikhail Volodarsky, "Persia's Foreign Policy between the Two Herat Crises, 1831-56", *Middle Eastern Studies*, Vol. 21/No. 2, Apr. 1985, pp. 120-121; David MacKenzie, "Turkestan's Significance to Russia (1850-1917)", *The Russian Review*, Vol. 33/No. 2, Apr. 1974, p. 168.
- 3 Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1990, pp. 37-43.
- 4 Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A. Ü. Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No. 36, Erzurum, 2008, pp. 189-190; It is known that between 1801-1828, which covers the period

treaty declared that merchant ships of both states could operate in the Caspian Sea, as well as Russian warships⁵. This stipulation gave Russia a clear advantage in establishing dominance, affording their warships access to the Caspian's eastern shores and southern regions. In addition, Iran came to recognize Russia's leverage, and Russian influence increased in the domestic and foreign policy of the Shah⁶.

One of the key points for Tsarist Russia's expansionist aims in the eastern shores and southern regions of the Caspian Sea was Ashuradeh Island⁷. Ashuradeh was an island inhabited by the Yamut Turkmens, one of the Turkmen tribes in the region. It was situated in the southwest of the Khanate of Khiva (1512-1920), which was located in the Khwarezm region in the east of the Caspian Sea, and Mazandaran in northern Iran. It was also located close to Hasankulu Bay and Astrabad (Esterâbâd) Bay, where the Atrek River flows into the sea⁸. In addition to Turkmen merchants, Iranian and Russian merchants were also engaged in commercial activities in this region, where Turkmens would provide security⁹.

---

of Fath Ali Shah and until the Treaty of Turkmenchai, there was British, Russian and French influence on Iran. In this period of foreign interventions, the Iranian court had to act according to the political influence of the period and followed a policy of balance. See Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Vol. 12, İstanbul 1995, pp. 451-452. The Treaty of Turkmenchai was a complement to the Treaty of Gulistan (1813) signed in 1813 after the defeat of Iran in the Russo-Iranian War. Having captured strategic cities in the Caucasus such as Shuragel, Imeretye, Mingrilye, Abkhazia, Karabakh, Ganja, Shirvan and Derbend from Iran, the Russians gained supremacy in the Caspian Sea with Turkmenchai. See Sadokat B. Khujayorova, "The Role of the Governor-General of Turkestan in the Relations Between Russian Empire and Iran", *Journal of Positive School Psychology*, Vol. 6/No. 3, 2022, p. 1606.

- 5 George N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, Vol. I, Longmans, Green and Co., London 1892, p. 183; Yeşilot, *ibid.*, p. 190.
- 6 Peter Hopkirk, *Büyük Oyun Orta Asya'da Gizli Savaş*, Translated by Renan Akman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022, p. 120.
- 7 India Office Records (IOR), Private Papers (Mss Eur), F112/376, p. 38.
- 8 IOR/Mss Eur/F112/376, p. 23; Great Britain. *Naval Intelligence Division, A manual on the Turanians and Pan-Turanianism*, Naval Staff Intelligence Department, H.M. Stationery Office, London 1920, pp. 172; Zeynep Yıldırım, "Melgunov'a Göre 19. Yüzyılda İran'da Türkmen Boyları", *Bilgi*, No. 103, Güz 2022, p. 154. Mian Kaleh is a peninsula stretching from west to east in the south of the Caspian Sea. Ashuradeh Island is located at the eastern end of this peninsula and is actually a part of the peninsula. However, as a result of the tidal activity in the region, Ashuradeh Island sometimes appeared to be independent of the peninsula, while it was mostly connected to it. See Guive Mirfendereski, *A Diplomatic History of the Caspian Sea Treaties, Diaries, and Other Stories*, Palgrave, New York 2001, p. 30; Tahsin Yazıcı, "Esterâbâd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol. 11, İstanbul 1995, p. 437; In addition to Yamut Turkmens, this island was also inhabited by Iranians and was also known as Potomkin, Urus Kaleh and Mian Kaleh. See Yıldırım, *ibid.*, p. 154.
- 9 Yıldırım, *ibid.*, p. 154. Turkmens in the region established trade relations with both Russians

Ashuradeh Island had the potential to serve as a military base for the Russians to advance to Turkestan and at the same time for them to control the trade in the Caspian Sea. It served as a supply route to Merv, Herat, and Mashad in the northern border regions of Afghanistan and Iran, and provided access to the roads leading to the interior of Turkestan. In the long run, the island played a vital role in facilitating transportation and communication between these regions. The terms of the Turkmenchai Treaty and Iran's agreement not to keep warships on the Caspian Sea paved the way for the occupation of Ashuradeh Island by the Russians¹⁰.

After the treaty, the Iranian government imposed sanctions on the Turkmen because they did not accept Iran's authority in the coastal regions of the Caspian Sea, with Iran fearing that the Russian domination over the sea could lead the Turkmen tribes in the area to adopt a pro-Russian policy. Following the defeat in the Russo-Iranian War of 1826-1828, the Turkmen between Astrabad and the Atrek River were subjected to tribute as a result of the activities of the Governor of Azerbaijan, Abbas Mirza (1789-1833), the son of the Shah of Iran, Fath Ali Shah. He had pursued a policy of expansion on the shores of the Caspian Sea after the defeat in the Russo-Iranian War of 1826-1828 and was preparing an expedition against the lands of the Khiva Khanate in the Khwarezm region in the east of the Caspian Sea. The Yamut Turkmen north of the Atrek River had not paid tribute since the reign of Nadir Shah (1736-1747). The rivalry between the Turkmen in the region and the Shah of Iran continued even after Iran's defeat against Russia and led the Turkmen to revolt against Iran. One year after the Turkmenchai Treaty, in 1829, the Yamut Turkmen around Astrabad and Mazandaran revolted against the Shah of Iran and took up arms. However, this uprising was soon suppressed and Iran's authority over the Yamuts was restored (1832). Nonetheless, the Yamuts living in the coastal areas of the Caspian Sea continued to act independently and continued their trade in the region outside

---

and Iranians. On Ashuradeh Island, where fishing was at the forefront, Turkmen exported large quantities of fish, especially to Iran and Russia. In addition, handmade products such as carpets, saddles, saddle covers and horse harnesses were also produced on the island. For more information see. Mehmet Saray, *The Turkmen in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and Their Incorporation Into the Russian Empire*, Turkish Historical Society Printing House, Ankara 1989, pp. 28-29.

10 G. Curzon, "The Transcaspian Railway", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, New Monthly Series, Vol. 11/No. 5, May. 1889, pp. 291-292.

of Iran's control¹¹. The decline of Iran's influence over the Caspian Sea after Turkmenchai further increased Turkmen power in the region and, as a result, the Yamuts refused to be subordinated to Iran¹².

Unable to prevent the piratical activities of the Turkmens, who plundered the coasts between the Astrabad Bay in the southeast of the Caspian Sea and Hasankulu Bay¹³ in the north of the bay, where the Atrek River flows, taking many Iranian captives, the Shah of Iran had to ask for help from Russia, which paved the way for direct Russian intervention in the region (1838)¹⁴. The strategic importance of the island's location and Iran's loss of military power in the Caspian allowed the Russians to settle on Ashuradeh Island under the pretext of calming the turmoil in the region. This paved the way for the arrival of Russian ships and troops to the southeast of the Caspian Sea and a conflict involving the Iranians and Turkmens.

The permanent occupation of the island by the Russians in 1841 and the subsequent question of whether the island belonged to Iran or Russia triggered a political crisis that would last for many years. The Russians occupied the island and tried to establish a base there. The British government also got involved because they wanted to stop the Russians from advancing towards Turkestan and Afghanistan. Through its envoys in Iran, the British government sought to resolve this issue in favor of British interests. The risk for Britain was that if the Russians managed to turn Ashuradeh Island into a military base, it could facilitate the supply of Russian military operations directed towards Iran and Afghanistan in the south and create a Russian invasion route that would threaten India. This study analyzes the process of the Russian occupation of Ashuradeh Island and the problems it caused among the Russians, Iranians and Yamut Turkmens. The importance of Ashuradeh Island for the Russians and the gradual expulsion of Turkmens from the island (1838-1873) are among the topics covered in the study. At the same time, the process of the island's status from being a political issue between Russia and Iran to a large-scale crisis involving Britain is also explored.

11 Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism*, p. 71; Mirfendereski, *ibid.*, p. 67; "Abbas Mirza", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol. 1, İstanbul 1988, p. 27; Yazıcı, "Feth Ali Şah", p. 452.

12 Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism*, p. 71. In addition to trade, Turkmens also took captives from Iranian subjects. See Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism*, p. 71.

13 Hasankulu Bay is located to the north of Astrabad Bay, opposite Ashuradeh Island.

14 An Indian Officer, *Russia's March Towards India*, Vol. I, Sampson Low, Marston & Company, London 1894, p. 141; Mirfendereski, *ibid.*, p. 31.

1. The Events Preparing the Ground for the Occupation of Ashuradeh Island by the Russians

The loss of the Shah of Iran's influence over the Caspian Sea after the Turkmenchai Treaty enabled the Russians to play a more active role in the regions south of the Caspian Sea, while the Turkmen gained a wider commercial network in this region. In 1836, Haji Mirza Aqasi¹⁵, the vizier of Shah Mohammad (1834-1848), Shah of Iran, requested Russia's assistance to counter the growing influence of Turkmen in the southern Caspian region. This request was made on behalf of the Iranian government, which wanted to weaken Turkmen power in the area¹⁶. However, while this intervention was being carried out, it was important to how the Russians would behave in the region. Against the Iranian government, which claimed that the Turkmen in the region were subjects of Iran, the Russian government argued that the Turkmen were independent and could not be characterized as subjects of Iran¹⁷. The Russians informed Iranian officials that they would maintain order in the region and would do so with Russian naval power, and that Iran could not claim economic and political sovereignty over the Turkmen¹⁸.

Following the Iranian government's request for assistance, from 1836, Russian cruisers of the Caspian Fleet of Tsarist Russia, stationed on Sara Island near Lenkoran in the western Caspian Sea, began to be sent once a year to the Caspian's eastern shores. These patrols were intended to ensure coastal control of the Hasankulu and Astrabad bays in the southeast¹⁹. In 1836, under the patronage of the Tsarist Russian government, a Russian merchant from Astrakhan established a fishing business in Hasankulu Bay²⁰. The Russian commercial expeditions to

15 Haji Mirza Aqasi was an important statesman who played an important role in the upbringing of the Shah of Iran, Mohammad Shah, from his childhood and to whom he entrusted the administration of state affairs during his reign. See Osman Gazi Özgüdenli, "Muhammed Şah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol. 30, Ankara 2020, p. 568.

16 Saray, *The Turkmen in the Age of Imperialism*, p. 31; Özgüdenli, *ibid.*, p. 569.

17 Saray, *The Turkmen in the Age of Imperialism*, p. 71; Mirfendereski, *ibid.*, p. 31.

18 Saray, *The Turkmen in the Age of Imperialism*, pp. 71-72.

19 The National Archives (TNA), Kew., *Asia: Various Papers, 1871-1901*. 1871-1901. (Government Papers), FO 539/106, "The Russians in Akhal." p. 5; E. Delmar Morgan, "Colonel Stebnitzky's Report on His Journey in 1872 in Central and Southern Turkomania", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 44, 1874, pp. 221-222.

20 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 5. During the 1830s, the Russian government, and in particular the Minister of Finance, Count Egor Kankrin (1823-1844), made several attempts to increase the value of the currency. The volume of trade with Turkestan and the

the eastern shores of the Caspian since the 1830s had aimed to establish trade and friendship with the coastal Turkmens. The Turkmens in the region were a significant factor in controlling trade in the southern Caspian, independent of the Iranian government²¹. Therefore, it was not only the Iranians but also the Turkmens with whom the Russians had to contend in order to establish their desired presence. For this reason, the Turkmen presence on Ashuradeh Island, in the Mazandaran region and between Astrabad and Hasankulu bays, was an obstacle for both Iran and Russia to establish their patronage in the region²².

During an expedition in 1838, the Russians -who had increased and regularized their military expeditions from 1836 onwards- anchored near Ashuradeh Island and landed troops²³. After this date, Russia further established its military activities on the island, towards the goal of establishing a permanent military base²⁴. Alexander von Medem (1841-1845), the Russian envoy sent to Tehran with full authority, played an important role in taking steps for the occupation of the island²⁵. Medem was firmly convinced of the need for Russia to establish its permanent base²⁶. He raised the idea, citing the safety of Russian merchants trading in the region, who, he claimed to the officials at the Iranian court, were helpless against Turkmen pirates, no matter how much they avoided them. Medem buttressed his arguments with references to Russian-Iranian friendship, declaring that a Russian intervention on the island was also in the interest of security along Iran's coasts, which were being attacked by Turkmen pirates²⁷.

---

south-east of the Caspian was increased. In 1836, the charter of the Russia-Asia Company, which would work on Turkestan, was approved. See. Gregory L. Bondarevsky, *The Great Game A Russian Perspective*, ChristieBooks; 1st edition, September, Hastings 2002, p. 43.

21 Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism*, p. 68.

22 Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism*, p. 67.

23 *Russia's March Towards India*, p. 141.

24 After 1828, the influence of Fath Ali Shah, the Shah of Iran, in the administration decreased. In parallel with the increasing Russian-British influence in the Iranian court during this period, Russian sympathies prevailed especially among the rulers. See Muriel Atkin, *Russia and Iran 1780-1828*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1980, p. 160.

25 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", pp. 5-6; Alexander von Medem (1803-1859) entered the service of Tsarist Russia in 1828. After working at the Russian embassy in Istanbul, he served as a plenipotentiary Russian representative in Alexandria (1838-1841), Tehran (1841-1845), Rio de Janeiro (1848-1854) and Washington (1854-1855). Lastly, he was stationed in Shanghai. See. Böhlau Verlag, *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960*, Baltische Historische Kommission, 1970, p. 499.

26 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 6.

27 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 6.

The Russians organised an expedition in 1841 with the intention of capturing the island and building a military base there²⁸. During one of the annual Russian expeditions to the region in 1841, commanded by Russian Captain Alennikov, Russian troops encountered a detachment of Iranian troops on Ashuradeh Island²⁹. The presence of Iranian troops on the island was an indication of the Iranian government's intentions of increasing control over the Turkmen. As a matter of fact, there was a possibility of an attack by the Turkmen from the north of Iran. Another reason for the Iranian government to keep troops on the island was the invasive attitude of the Russians towards the island in the past (1838). From the Russian point of view, Iran seemed to have broken its previous commitment not to establish a military presence on the Caspian Sea. Although the Iranian government claimed that the island was part of Iran, from the Russian point of view, this was contrary to the provisions of Turkmenchai. In the same year, 1841, by order of Marshal Prince Bariatinsky³⁰, the "Araxes" ship, under the command of Captain Fofanov, was sent to anchor in the Astrabad Bay to protect Russian merchant ships and the Iranian coast from Turkmen piracy³¹. While there had not been any problems regarding the security of Russian merchants on the island under the administration of Turkmen until then, the Russians occupied Ashuradeh Island in 1841 without any prior warning³². It was decided that the Russian navy on the western shore of the Caspian Sea should move southwards, and in the same year, 1841, the Russian Naval Station was established in Ashuradeh³³. Thus, Russian

28 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 5.

29 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 5.

30 Marshal Prince Bariatinsky had achieved significant military successes in the Caucasus between 1838 and 1856, and in 1856 he was appointed by Alexander II as Commander-in-Chief of the Caucasian army and Governor of the Caucasus. Bariatinsky carried out radical reforms in the Russian army in the Caucasus and was a firm supporter of Russian expansionism. See Hugh Chisholm (ed.), "Baryatinsky, Alexander Ivanovich, Prince (1814–1879)", *Encyclopædia Britannica*, Vol. 3 Cambridge University Press, 11th ed., 1911, pp. 455-456; Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Tarih Dergisi*, No. 34, 1984, pp. 407-408.

31 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", pp. 5-6; Charles Marvin, *Reconnoitring Central Asia: Pioneering Adventures in the Region Lying Between Russia and India*, Second Edition, W. Swan Sonnenschein & Co., London 1885, p. 59.

32 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 5; Saray, *The Turkmen in the Age of Imperialism*, p. 72; L. P. Morris, "The Subjugation of the Turcomans", *Middle Eastern Studies*, Vol. 15/No. 2, May 1979, p. 199; Alfred Rambaud, *The Expansion of Russia*, Second Edition, Scott-Thaw Company, New York 1904, p. 66; *Russia's March Towards India*, p. 142.

33 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 6; Morris, *ibid.*, p. 199; Mohammad Ali Kazembeyki, *Society, Politics and Economics in Māzandarān, Iran, 1848-1914*, Routledge Curzon,

forces approached not only the Iranian coast but also the Turkmen coast in the southeast of the Caspian Sea³⁴.

In the wake of these developments, Russian Admiral Putiatin traveled from Astrabad to Tehran in 1842 to improve relations with the Iranian government. Putiatin, who moved with Medem and laid the foundations of the Russian harbour at Ashuradeh, returned to his ship in the Astrabad Bay after meeting with the Russian envoy in Tehran³⁵. Upon his return to Astrabad, Putiatin attacked one of the largest Turkmen encampments in the Chikishliar, located in the Hasankulu Bay. This move secured the surrender of an influential Turkmen *bey*, Yahshi Mehmed, and finally Putiatin demanded tribal tribute on behalf of Iran. At the same time, he set up a system of control in which no Turkmen would be allowed to enter the Astrabad Bay unsupervised³⁶. Several small Russian warships and steamships were deployed to ensure security in the bay³⁷. It was John McNeill (1836-1842), the British envoy in Iran, who urged the British government to take measures against the Russian activities in the region by reporting the developments that took place in 1841-1842 in Ashuradeh Island and in the Astrabad and Hasankulu bays³⁸.

2. British Support to Iran and Turkmen Revolts after the Occupation of Ashuradeh

During this period, the British closely followed the military activities of the Russians in Turkestan. The invasion meant that Afghanistan credibly came under

---

London 2003, p. 46; Volodarsky, "Persia and the Great Powers, 1856-1869", p. 90.

34 Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism*, p. 72.

35 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 6.

36 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 6. The method of granting entry permits to the Astrabad Bay was as follows. Turkmens wishing to enter the bay for barter purposes had to apply for a permit, which was issued by a mukhtar elected among the Turkmens. The permit was then replaced by a licence issued under the seal of the Russian naval officer commanding the guard ship stationed in the bay. However, all boats were searched and their weapons confiscated, to be handed back to the locals when they returned home from the bay. See TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", pp. 6-7. Chikishliar was located 65 kilometres north of Ashuradeh Island on the eastern shore of the Caspian Sea. Although Chikishliar, inhabited by Turkmens, had the advantage of its location, the shoal near the coast caused ships to anchor far from the shore. See Morgan, *ibid.*, pp. 221-222.

37 Demetrius Charles Boulger, *England and Russia in Central Asia*, Vol. II, W. H. Allen & Co. London 1879, p. 22.

38 Henry Rawlinson, *England and Russia in the East*, John Murray, Second Edition, London 1875, p. 140

threat from Russia, and that India too might become open to a Russian incursion. For this reason, the Government of British India was trying to strengthen its diplomatic ties with Iran and Afghanistan. In the contacts of the British envoys sent to Iran and Afghanistan with the officials of these states, the main issue discussed was the measures to be taken against the Russian advances. Accordingly, the foreign policies of both the Shah of Iran and the Afghan Emirate were of direct interest to the British, with British ambassadors dutifully sending reports on Iranian and Afghan relations with the Russians. All in all, Russia's occupation of Ashuradeh Island, the presence of a Russian harbor there, and the Russians' preparations to establish permanent settlements in Mazandaran to the south and Astrabad to the east of the island, further invested the British government as a party to the politics in the region.

In 1845, the Russians attempted to settle in Mazandaran, the mainland south of Ashuradeh and part of Iran, and asked the Iranian government to allow them to build a hospital there and to surround the building and warehouses with a wall. The Iranian government, however, rejected the offer, a move encouraged by the British envoy, John McNeill, through his contact with the Iranian court. Indeed, McNeill had warned the Iranian government that the Russian building to be constructed would in reality be a fortress³⁹. Despite these warnings from the British, however, the Russians could not be prevented from building permanent structures in the region in the long term. While Russian commercial investments and military sanctions continued, the Russian Consulate was established in Astrabad in 1846⁴⁰. This move increased the scale of the crisis between Russia, Iran and the Turkmen in the region. Although the military and diplomatic activities of the Russians in the region were protested by the Iranian government, but without yielding any results, since a sufficient military counterforce could not be established. As the threat to Turkestan was also against the interests of the British, they too responded to the invasions and in 1849, the British government even notified the Russian government that it was time to return the island to Iran – a warning that was ignored by Russia⁴¹.

39 IOR, Political and Secret Department Records (L/PS), 18/C28, p. 94.

40 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 8.

41 IOR/L/PS/18/C28, p. 94.

Another actor who should be mentioned is Mirza Taqi Khan (1848-1851), the vizier of the Shah of Iran, Nasir al-Din Shah (1848-1896), who held some influence on the increasing pressure on the Russians to return the island to Iran. Nasir al-Din Shah, who ascended the throne at the age of 16, appointed Mirza Taqi Khan as Amir Kabir (vizier/sadrizam) in 1848. From that point onwards he was active in both domestic and foreign policies, where he pursued a centralist policy, acting to produce permanent solutions to problems of state⁴². The diplomatic crisis between Russia and Iran over which state the island of Ashuradeh belonged to came to the agenda again during his reign, and between 1848 and 1851, many correspondences were made with the Russian government on this issue. The Russians recognised Iran's sovereignty over the region but nonetheless refused to evacuate⁴³. While the Russian occupation of the island continued to be protested at the level of state diplomacy, rebellions were also taking place in the region, and the Yamut Turkmens, whose lands had been seized by the Russians, started an uprising in 1850. The Turkmens carried out an unsuccessful expedition against the Russian Naval Station at Ashuradeh, which Russian soldiers stationed on the island managed to fight off⁴⁴. The struggle with the Turkmens led the Russians to take stronger measures for the fortification of the island⁴⁵. Following the quelling of the attack, there was a period of four years without any conflict. However, the Russians accused Mirza Taqi Khan, of being responsible for and supporting the attack. They demanded the dismissal of Mirza Taqi Khan, and threatened reprisals if Iran refused. Meanwhile, the British envoy in Tehran, Justin Sheil (1844-54), urged the vizier to acquiesce to this Russian demand and eventually the vizier was recalled and dismissed by Nasir al-Din Shah (1851)⁴⁶. After four years, the Russians were planning another expedition to increase the pressure on the Yamuts and strengthen their presence on the eastern shores of the Caspian Sea. Accordingly, the Russian authorities in Ashuradeh decided to organise a fierce

42 Gökhan Bolat, "Mirzâ Tâki Hân (Emir Kebîr) ve Reformları (1848-1851)", *Belleten*, Vol. 77/No. 278, 2013, pp. 157-158.

43 J. Qā'em-Maqāmī, "Āšūrāda", *Encyclopedia Iranica*, Vol. II, Fasc. 8, December 15, 1987, p. 877.

44 Jeff Eden, *Slavery and Empire in Central Asia*, Cambridge University Press, Great Britain 2018, p. 198.

45 The Turkmens raid took place on Easter eve. They wanted to catch the Russian soldiers unprepared. There are also sources that date this attack to 1851. By 1851 Ashuradeh Island was defended by Russian warships, each carrying between 4 and 8 guns. See. Robert Grant Watson, *A History of Persia*, Smith, Elder and Co., London 1866, p. 397.

46 Suād Pîrâ-Osman Gazi Özgüdenli, "Nâsirüddin Şah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol. 32, İstanbul 2006, p. 405; See. Grant, *ibid.*, p. 397.

attack on the Yamuts in 1854. They launched a landing attack on the Yamut village of Hasankulu. During this attack, 28 boats belonging to Turkmen were seized and some prominent Turkmen chieftains were taken prisoner⁴⁷.

Following the conflicts between the Russians and Turkmen on the island, the Iranian government, with the support of the British, asked the Russians to evacuate the island. The Russian Charge d'Affaires in Tehran accepted that Ashuradeh Island belonged to Iran. However, this acceptance was not an official acceptance from the Russian government. Ensuring the security of Russian merchants trading in the region, Iran's insufficient power at sea and their status in the Caspian Sea, which they obtained with Turkmenchai, were the factors that made it difficult for the Russians to evacuate from the region⁴⁸. The Turkmen were trapped between the Russian Tsardom and the Shah of Iran. In 1858, the Iranian Governor of Astrabad, Jafar Kulu Khan, with a force of 10.000 men, forcibly expelled the Turkmen from the vicinity of Karakalah, east of Astrabad, and took some of them back to Astrabad as prisoners. In response, the Turkmen engaged in looting activities in the countryside and took prisoners from the Iranians⁴⁹. The Turkmen were struggling to defend their territory under both Russian and Iranian pressure. While the Turkmen were trying to fend off Iranian attacks, the Russians decided to organise a reconnaissance expedition to the east of the Caspian Sea, where they could build permanent bases. The Russian government's military activities on the eastern shore of the Caspian Sea facilitated the strengthening of bases in the region and their establishing of permanent garrisons through the construction of fortresses⁵⁰.

In 1858, General Katenin, who was the Russian Governor-General of Orenburg from 1857 to 1860, along with Marshal Prince Bariatinski, Commander of the Caucasus Army, proposed a plan to invade the Balkhan Bay. Their plan involved attacking the area situated between Krasnovodsk in the east of the Caspian Sea and Ashuradeh Island in the south. In 1859, the Russian government approved the construction of a fortress in this bay. Russian Colonel Dandevil then organised an expedition to the eastern shore of the Caspian⁵¹. The survey started from the town

47 Eden, *ibid*, p. 198.

48 IOR/L/PS/18/C28, p. 94.

49 Eden, *ibid*, p. 198; Rawlinson, *ibid*, p. 140.

50 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 8.

51 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 8. The fortress planned to be built in Krasnovodsk

of Guriyev in the north-east of the Caspian Sea and continued to the Astrabad Bay in the south-east. With the aim of bringing Yamut and other Turkmens from Karagan on the Mangyshlak peninsula in the east of the Caspian Sea to the Gurgan River in the south-east, together with the entire Caspian fleet, land forces and many officers, to the Russian protectorate, negotiations were held with Turkmen chieftains and eventually the support of some of them was obtained⁵². In fact, the Russians continued these attempts to attract the Turkmens to their side up to 1865⁵³.

The Russian authorities in the Caucasus wanted to establish closer relations with the Turkmens so as to obtain general information about the Trans-Caspian (eastern) regions. They therefore organised expeditions with cargoes of various goods to trade with the Turkmens in Krasnovodsk and further south⁵⁴. Russian Captain Galkin, who participated in these expeditions, mentions in his diary that most of the tribes were strongly opposed to the Russians. Adayef Kyrgyz, led by Baimambet Mayev, created obstacles to the supply of camels, while the Turkmens carried out armed resistance to the Russian soldiers accompanying the expedition⁵⁵. Among the Turkmens of Yamut, the majority were opposed to the Russians' presence, and many resorted to armed struggle. Indeed, many Turkmens opposed and resisted both Russia's and Iran's presence in the region⁵⁶.

During the Russian expeditions, anti-Russian sentiment among the Turkmens became a major issue, resulting in more drastic measures on the part of the Russian military authorities. In 1859, Colonel Dandevil, who commanded Ashuradeh, attacked the Turkmens in Chikishliar in the Hasankulu Bay. The Turkmens in the area were heavily bombarded, driven from their homes, their

---

was also a fortified trading post. Krasnovodsk was in a critical position east of the Caspian Sea for the Russians to bring the economic vitality of the region under their control. This military and commercial base would also serve as a military base that would facilitate the control of Turkmens in the region who attacked the goods of Russian merchants. See: Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia Bukhara and Khiva, 1865-1924*, RoutledgeCurzon Taylor&Francis Group, London and New York 2005, p. 52; Gall Oda Tealakh, *The Russian Advance in Central Asia and the British Response 1834-1884*, A Thesis Submitted in Fulfilment of the requirement for the degree of Doctor of Philosophy, The University of Durham Department of History, 1991, pp. 37,79.

52 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 8.

53 Rawlinson, *ibid.*, p. 140.

54 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 8.

55 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 8.

56 Eden, *ibid.*, pp. 197-198.

tents and warehouses burnt and more than 50 boats destroyed⁵⁷. Subsequently, under threat of further severe punishment by the Russians, the Turkmen were forced to pay compensation for the camels that had not been supplied during the expeditions and to release the Iranian captives in their possession by sending them to the Russian Colonel Gusef in Astrabad⁵⁸. Some prominent Turkmen chieftains were bribed to serve the Russians. After reports of Russia's now superior position were presented to the naval commander in Ashuradeh and the Russian consul in Astrabad, the expedition was brought to an end. As a result of the mission, it was decided to establish a Russian military base in the Krasnovodsk Bay on the eastern shore of the Caspian Sea, which could have an impact on the Turkmen and serve as an observation point⁵⁹.

Following the decision to establish a base in Krasnovodsk, the Russian invasions moved further east. The Russian government suspended its activities in Khiva and against the Turkmen in the region until full control was established on the Siberian and Orenburg lines in the east. The government decided to move the Russian occupation route eastwards towards Bukhara and prioritised securing the Turkestan region⁶⁰. When the Russians directed their occupation policy towards the Turkestan region, this set the tone for an enduring atmosphere of conflict between the Turkmen and the Shah of Iran. In 1858, after Jafar Kulu Khan had forcibly expelled the Turkmen from the vicinity of Karakalah and took some of them as captives to Astrabad, the Turkmen retaliated by looting the countryside and taking captives. Just a few years later, in 1861, the Shah of Iran attacked the Tekke Turkmen in Merv in northwestern Afghanistan, this time suffering a heavy defeat. Iran responded by increasing its pressure on the Turkmen. In 1863, it organised two fierce attacks, against the Yamuts in Astrabad and Atrek in the north. In Astrabad, the Turkmen managed to repel the Iranians. However, the subsequent Iranian attack that along the upper reaches of the Atrek River resulted in the capture of 63 Yamut Turkmen, along with 3,000 camels and

57 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", pp. 8-9.

58 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 9. In his diary, Captain Galkin mentions the appearance of a British agent in Ashuradeh in April 1859. Galkin noted that the Englishman was ostensibly negotiating with the Turkmen for the purchase of some land in Atrek, but was secretly trying to obtain information about Russian intentions regarding the Turkmen and the aims of the expedition. See. TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 9.

59 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 9.

60 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", pp. 9-10.

20.000 sheep⁶¹. Again, in 1864, Iran launched an attack, with further heavy losses suffered by the Turkmens. In 1867, there was a Turkmen rebellion against the repressive regime of the Astrabad Governorate, but this ultimately resulted in the expulsion of many Yamuts to the north of the Atrek River, and the killing of Turkmen women and children by Iranian soldiers⁶².

The Atrek River constituted a kind of natural border in terms of its route, and the Iranian government sought to make it an official territorial line. In addition, the mouth of the river was located in Hasankulu Bay and its location close to Ashuradeh Island facilitated contact with the Russian harbour on the island⁶³. In the face of the Turkmen presence in the north and south of the river, the aggressive policy of the Iranian government -which endeavoured to push the Turkmens in the southern parts towards the north- made it necessary to determine a border in the region. This situation could have paved the way for an important gain for Russia, for whom the demarcation of the borders with Iran would also mean the legitimate recognition of the territories they had acquired. Russia made further encroachments in 1869, with the occupation of Krasnovodsk on the Balkhan Bay, helping to open a road from the east of the Caspian to Khiva and Turkestan. The Iranian government objected to the occupation and claimed that the coastal area belonged to Iran. The Russian envoy in Tehran, Nikolai Giers, however, argued that Iran had no territorial rights north of the Caspian Sea. On 13 December 1869, an agreement was reached between Russia and Iran that the Atrek River would be the border between the two states, but that no Russian fortresses would be built on this river. With the Russian and Iranian presence further solidified in the region, for those who had been excluded from these negotiations -the Turkmens- conditions in the region were to become even more difficult⁶⁴.

While the treaty declared that the northern part of the Atrek River was under Russian control, it also stated that Russia was not to carry out any activities to the south, which it recognised belonged to Iran⁶⁵. The Iranian government asked

61 Eden, *ibid*, p. 198.

62 Eden, *ibid*, p. 199.

63 Clement Augustus de Bode, "On the Yamud and Goklan Tribes of Turkomania", *Journal of the Ethnological Society of London (1848-1856)*, Vol. 1, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 1848, p. 61; Nikolaj Nikolaevič Muraviev, *Muraviev's Journey to Khiva Through the Turcoman Country 1819-20*, Tr. Philipp Strahl, Calcutta 1871, p. 13.

64 IOR/L/PS/18/C28, p. 94; Eden, *ibid*, p. 199.

65 IOR/L/PS/18/C18, p. 3; Edward Hertslet, *Treaties, &c. Concluded Between Great Britain and Persia*

the Russian government for information about the purpose of the fortress built in Krasnovodsk and also agreed that no Russian outposts or fortresses would be built at the mouths of the Atrek and Gurgan rivers. The Russians also agreed not to interfere with the Yamut Turkmen and other Turkmen tribes along the rivers. With this treaty, Turkmen living in the region were exposed to the influence of two states. Stuck as they were between the two competing states, Turkmen tribes living in the line along the Atrek and Gurgan rivers could still engage in activities that might trigger the Russian-Iranian conflict, in order to turn the status quo created by the treaty in their favour. In the period between 1869 and 1872, the Turkmen periodically descended south of the Atrek River and carried out small-scale attacks, in attempts to use these attacks as a means of manipulation. The aim here was to confront the army of Tsarist Russia against the Shahdom of Iran, which could not maintain order in the region in the face of the attacks⁶⁶.

The Russian consulate in Astrabad called on the Iranian governor in the region to intervene in the Turkmen rebellions, but the governor refused. Thus, it was up to the Russians to put an end to the Turkmen's activities themselves. In February 1872, Russian Colonel Markozov, commander of the Krasnovodsk garrison, landed south of the Atrek River and intervened against the Turkmen⁶⁷. While these developments were taking place to the south and north of the Atrek River, Colonel Markozov submitted a report to the Russian government. By that time, his expeditions to the Caspian Sea and the eastern coast -which had been continuing since 1828- had concluded. In this report, he stated that the military force in the Chikishliar should cooperate with the naval authorities on Ashuradeh Island, with the intention of making it easier to drive the Yamut Turkmen away from the Atrek⁶⁸. In the same year, 1872, Russian armies advanced further east into the Akhal Valley and occupied the valley where the Akhal Turkmen were located. They captured Kizilarvat, Bami and Burma⁶⁹. With this, Turkmen resistance against the Russian forces was broken and many Turkmen in the region had to

---

and Between Persia and Other Foreign Powers, Wholly or Partially in Force on the 1st April, 1891, Harrison and Sons, London 1891, pp. 133-134, "Agreement between Russia and Persia, recognizing the River Atrek as forming the Boundary between the two States on the East Coast of the Caspian Sea. 13th December, 1869."

66 Eden, *ibid.*, pp. 200-202.

67 Eden, *ibid.*, p. 202.

68 TNA.FO 539/106, "The Russians in Akhal.", p. 11.

69 IOR/L/PS/18/C28, p. 94.

submit to the Russians. The lands acquired by the Russians on the eastern shores of the Caspian Sea became strategically important locations for military bases that would play a crucial role in the occupation of Turkestan.

Considering the entire process of Tsarist Russia's occupation of Turkestan and the routes along which the Russian armies advanced, it must be noted that the southeast of the Caspian was only one of these routes. In this context, Ashuradeh Island was an important centre that prepared the ground for the invasion of Khiva Khanate, which Russia attempted to dominate in Turkestan. Accordingly, Russian armies landed on the mainland to the east of the island and built fortified structures on riverbeds such as Atrek and Gurgan, from where they exerted pressure on the Turkmen tribes in the region. In 1873, the Russians built a fortress north of the Atrek River called Chikishliar. Once again, the Russian armies moved south of the Atrek River and attacked the Yamut Turkmens. When Iran protested against this attack, the Russian armies withdrew, but this time the problem arose as to what was the status of the Atrek River. The river was determined as the natural border between Russia and Iran. However, it was not clear whether this boundary applied only at the mouth of the river or whether it extended along the riverbed⁷⁰.

According to Ronald Thomson, the British Chargé d'Affaires in Tehran, the area specified by Russia was bordering Astrabad. Accordingly, the area from the mouth of the Atrek River to the reaches of the riverbed was defined as the Russian border⁷¹. Russian military activities in the region, however, were not limited to the Atrek River, and the Russians continued to advance in the east and southern regions. Subsequently, Khiva Khanate was occupied by the Russians in 1873 and with the treaty signed on 12 August 1873, Khiva Khanate was annexed to Tsarist Russia⁷². In 1874, the Russians annexed a large area on the southeastern shore of the Caspian Sea between Khiva and Atrek, forming the military zone beyond the Caspian Sea⁷³. In 1876, Ashuradeh Island was flooded by the rising sea level and many Russian buildings were damaged. Russian troops in Chikishliar, Bayat and Atrek withdrew to Krasnovodsk⁷⁴. The British side did not consider the Russian withdrawal from the island as a retreat. On the contrary, it was believed

70 IOR/L/PS/18/C28, pp. 94-95.

71 Hertslet, *ibid.*, p. 134.

72 Murat Özkan, *Hive Hanlıği (1511-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, p. 97.

73 IOR/L/PS/18/C28, p. 95.

74 IOR/L/PS/20/253, p. 28.

that Ashuradeh Island would continue to serve as an ammunition depot for the Russians and that Krasnovodsk would be used as a base for military operations to the east of the Caspian Sea⁷⁵. Although Ashuradeh was in an important position to serve as a supply point, Krasnovodsk had more favorable conditions for the command and administration of troops, being both a port city and a territory connected to the mainland.

The Russian advance in the east and south of the Caspian gained momentum after this period. Advancing as far as Turkestan in the east and Murghab on the northwestern border of Afghanistan in the south, by 1885, the Russian armies had subjugated many Turkmen tribes in the region⁷⁶. During this time, Ashuradeh Island continued to be used by the Russians as a supply base⁷⁷. Indeed, the status of Ashuradeh Island -which was occupied by the Russians and was one of the most vital bases of the empire on the Caspian- remained uncertain until 1921. Although the Russians formally accepted that the island was officially Iranian territory, they did not leave the island. However, following the seminal fall of the Tsarist Russian regime in 1917 and with the ensuing treaty of friendship signed between the Union of Soviet Socialist Republics and Iran in Moscow on 26 February 1921, Moscow invalidated all treaties previously signed with the Iranian government and went on to withdraw from the island⁷⁸.

75 IOR/L/PS/20/253, p. 28.

76 Dilip Kumar Ghose, "Russo-Afghan Frontier Delimitation, 1885-87", *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 21, 1958, pp. 515-516.

77 Great Britain. FO. *Further Correspondence Respecting Central Asia*. Harrison, London 1879, pp. 52,69,83,

78 League of Nations, *Treaty Series*, Publication of Treaties and International Engagements Registered with the Secretariat of the League of Nations, Vol. 9, 1922, pp. 401-411, "No. 268. Treaty of Friendship Between Persia and the Russian Socialist Federal Soviet Republic, Signed at Moscow, February 26, 1921".

Conclusion

Tsarist Russia's occupation of Ashuradeh Island in 1841 constituted an important step for Russian occupation activities in Turkestan. The fact that the island was located at a strategic point both commercially and politically in the southeast of the Caspian Sea meant that it was a priority for Russian imperial interests in the region. In this process, Iran's military inferiority to Russia left the Russians open to act more effectively on the Caspian Sea. However, a similar political conflict between the Russians and Iranians was also experienced with the Turkmens in the region. The Turkmens, who were especially active in the south of the Caspian Sea and controlled the trade in the region, where the Iranian government was unable to intervene, resisted both Russian and Iranian pressure in this period.

Although the British government also sought to intervene in the crisis in the region through its envoys in Iran, in the long run, their intervention could not bolster a formidable counter to Russian advances in the Caspian Sea and Turkestan. Following the occupation of Ashuradeh in 1841, the Russians captured Krasnovodsk in 1869 and established Russian garrisons in the lands east of the Caspian Sea. Important supply points were established for Russian military activities in the east and south. During the Russian military advance in the regions where Turkmen groups, such as the Yamut, Tekke, and Akhal, were located, Turkmens were displaced from their homes and further Russian occupations were carried out at many points in Turkestan. Ashuradeh, which served as a base for military operations in Turkestan east of the Caspian Sea, played an important role in the provision of supplies and food for the Russian armies.

Although the occupation of the island could be read as having resulted from the Iranian government's request for assistance from the Russians against the activities of the Turkmens, it can be said that this request for assistance provided a pretext for the occupation of the island and facilitated Russian dominance in Turkestan. Here, it is crucial to foreground the presence of Russian expeditions in the Caspian Sea and the eastern coasts going back to the 1830s. That being said, it should be noted that considering these Russian expeditions, it is arguable that the Russians would have intervened militarily in these regions, regardless of any such pretext, such as Iranian requests for assistance. The contacts of the Russian government with the Turkmens in the region and the reports submitted by the Russian military authorities to the Russian government on the points where bases could be established in the territories east of the Caspian Sea provide compelling evidence for this interpretation.

BIBLIOGRAPHY

Archive and Primary Sources

An Indian Officer, *Russia's March Towards India*, Vol. I, Sampson Low, Marston & Company, London 1894.

Great Britain. Foreign Office, *Further Correspondence Respecting Central Asia*. Harrison, London 1879.

Great Britain. Naval Intelligence Division, *A manual on the Turanians and Pan-Turanianism*, Navel Staff Intelligence Department, H.M. Stationery Office, London 1920.

Hertslet, Edward, *Treaties, &c. Concluded Between Great Britain and Persia and Between Persia and Other Foreign Powers, Wholly or Partially in Force on the 1st April, 1891*, Harrison and Sons, London 1891.

India Office Records, Political and Secret Department Records (L/PS), 18/C18.

India Office Records, Political and Secret Department Records (L/PS), 18/C28.

India Office Records, Political and Secret Department Records (L/PS), 20/253.

India Office Records, Private Papers (Mss Eur), F112/376.

League of Nations, *Treaty Series*, Publication of Treaties and International Engagements Negistered with the Secretariat of the League of Nations, Vol. 9, 1922.

Muraviev, Nikolaj Nikolaeviç, *Muraviev's Journey to Khiva Through the Turcoman Country 1819-20*, Tr. Philipp Strahl, Calcutta 1871.

The National Archives, Kew., Asia: Various Papers, 1871-1901. 1871-1901. (Government Papers), FO 539/106.

Books and Articles

"Abbas Mirza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 1, İstanbul 1988, pp. 27-28.

Atkin, Muriel, *Russia and Iran 1780-1828*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1980.

Becker, Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia Bukhara and Khiva, 1865-1924*, RoutledgeCurzon Taylor&Francis Group, London and New York 2005.

Bolat, Gökhan, "Mîrzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848-1851)", *Belleten*, Vol. 77/No. 278, 2013, pp. 151-182.

Bondarevsky, Gregory L., *The Great Game A Russian Perspective*, ChristieBooks; 1st edition, September, Hastings 2002.

Boulger, Demetrius Charles, *England and Russia in Central Asia*, Vol. II, W. H. Allen & Co. London 1879.

Chisholm, Hugh (ed.), “Baryatinsky, Alexander Ivanovich, Prince (1814–1879)”, *Encyclopædia Britannica*, Vol. 3, Cambridge University Press, 11th ed., 1911, pp. 455-456.

Curzon, G., “The Transcaspian Railway”, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, New Monthly Series, Vol. 11/No. 5, May. 1889, pp. 273-295.

Curzon, George N., *Persia and the Persian Question*, Vol. I, Longmans, Green and Co., London 1892.

de Bode, Clement Augustus, “On the Yamud and Goklan Tribes of Turkomania”, *Journal of the Ethnological Society of London (1848-1856)*, Vol. 1, Published by: Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 1848, pp. 60-78.

Eden, Jeff, *Slavery and Empire in Central Asia*, Cambridge University Press, Great Britain 2018.

Ghose, Dilip Kumar, “Russo-Afghan Frontier Delimitation, 1885-87”, *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 21, 1958, pp. 515-522.

Hopkirk, Peter, *Büyük Oyun Orta Asya’da Gizli Savaş*, Translated by Renan Akman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

Kazembeyki, Mohammad Ali, *Society, Politics and Economics in Māzandarān, Iran, 1848-1914*, Routledge Curzon, London 2003.

Khujayorova, Sadokat B., “The role of the Governor-General of Turkestan in the Relations Between Russian Empire and Iran”, *Journal of Positive School Psychology*, Vol. 6/No. 3, 2022, pp. 1604-1616.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Second Edition, Ankara 1987.

MacKenzie, David, “Turkestan’s Significance to Russia (1850-1917)”, *The Russian Review*, Vol. 33/No. 2, Apr. 1974, pp. 167-188.

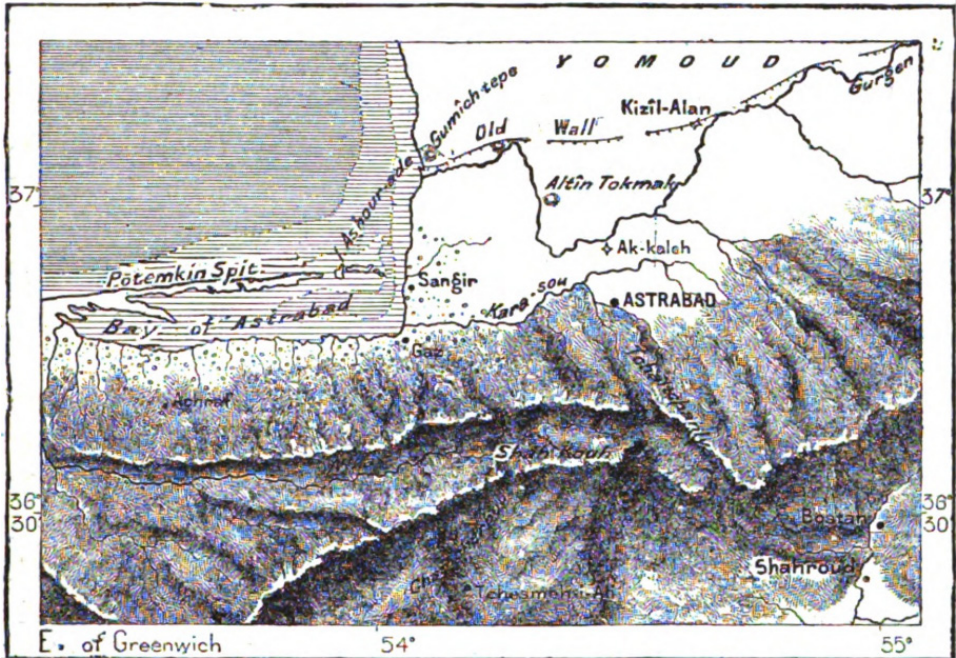
Marvin, Charles, *Reconnoitring Central Asia: Pioneering Adventures in the Region Lying Between Russia and India*, Second Edition, W. Swan Sonnenschein & Co., London 1885.

- Mirfendereski, Guive, *A Diplomatic History of the Caspian Sea Treaties, Diaries, and Other Stories*, Palgrave, New York 2001.
- Morgan, E. Delmar, "Colonel Stebnitzky's Report on His Journey in 1872 in Central and Southern Turkomania", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 44, 1874, pp. 217-227.
- Morris, L. P., "The Subjugation of the Turcomans", *Middle Eastern Studies*, Vol. 15/No. 2, May 1979, pp. 193-210.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Muhammed Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 30, Ankara 2020, pp. 568-569.
- Özkan, Murat, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- Özkan, Murat, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- Pîrâ, Suâd - Özgüdenli, Osman Gazi, "Nâsîrüddin Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 32, İstanbul 2006, pp. 405-406.
- Qā'em-Maqāmî, J., "Āšūrâda", *Encyclopædia Iranica*, Vol. II, Fasc. 8, December 15, 1987, pp. 876-877.
- Rambaud, Alfred, *The Expansion of Russia*, Second Edition, Scott-Thaw Company, New York 1904.
- Rawlinson, Henry, *England and Russia in the East*, Second Edition, John Murray, London 1875.
- Saray, Mehmet, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Tarih Dergisi*, No. 34, 1984, pp. 397-416.
- Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1990.
- Saray, Mehmet, *The Turkmens in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and Their Incorporation Into the Russian Empire*, Turkish Historical Society Printing House, Ankara 1989.
- Tealakh, Gall Oda, *The Russian Advance in Central Asia and the British Response 1834-1884*, A Thesis Submitted in Fulfilment of the requirement for the degree of Doctor of Philosophy, The University of Durham Department of History, 1991.
- Verlag, Böhlau, *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960*, Baltische Historische Kommission, 1970.

- Volodarsky, Mikhail, "Persia and the Great Powers, 1856-1869", *Middle Eastern Studies*, Vol. 19/No. 1, Jan. 1983, pp. 75-92.
- Volodarsky, Mikhail, "Persia's Foreign Policy between the Two Herat Crises, 1831-56", *Middle Eastern Studies*, Vol. 21/No. 2, Apr. 1985, pp. 111-151.
- Watson, Robert Grant, *A History of Persia*, Smith, Elder and Co., London 1866.
- Yazıcı, Tahsin, "Esterâbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 11, İstanbul 1995, pp. 437-438.
- Yazıcı, Tahsin, "Feth Ali Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 12, İstanbul 1995, pp. 451-452.
- Yeşilot, Okan, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No. 36, Erzurum, 2008, pp. 187-199.
- Yıldırım, Zeynep, "Melgunov'a Göre 19. Yüzyılda İran'da Türkmen Boyları", *Bilig*, No. 103, Fall 2022, pp. 149-179.

APPENDICES

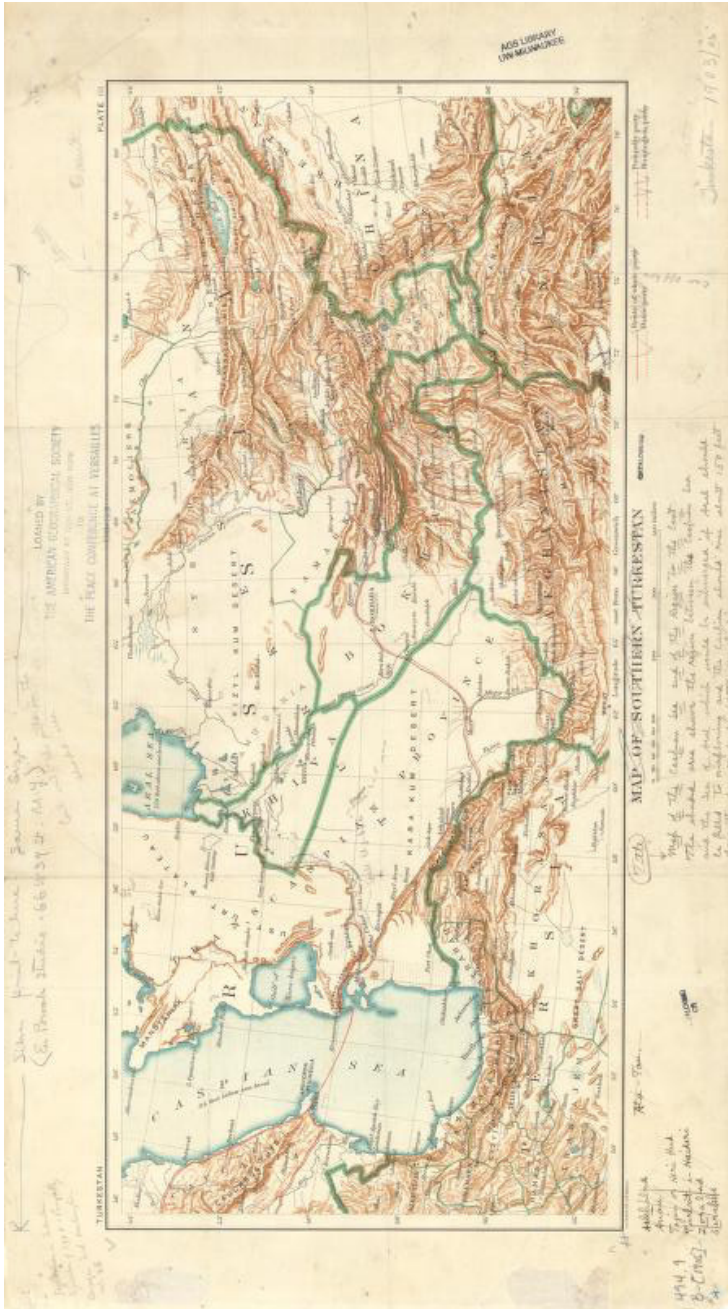
Appendix 1: Map showing the Astrabad Bay, Ashuradeh Island and the mountains and passes in the region.

Source: Elisee Reclus, Augustus Henry Keane, E. George Ravenstein, *The universal geography: the earth and its inhabitants*, Virtue & Co., Limited, London 1882, p. 83.

Appendix 2: Map of Iran, Afghanistan and Baluchistan, including the south-east of the Caspian Sea (1904).

Source: Americana Company. Persia, Afghanistan and Baluchistan. S.l.: The Americana Company, 1904], Map. <https://www.loc.gov/item/2004629037/>. Date of access: 27.06.2023.

Appendix 3: Map of South Turkestan (1903-1905).

Source: Carnegie Institution of Washington Creator, and United States Department of State Annotator. Map of Southern Turkistan. Washington, D.C.: AB. Graham, 1905. Map. <https://www.loc.gov/item/2021668606/>. Date of access: 27.06.2023.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 88 - Sayı/Issue: 312
Ağustos/August 2024

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 17.07.2023
Kabul/Accepted: 04.03.2024

DOI: 10.37879/belleten.2024.477

Araştırma Makalesi/Research Article

Osmanlı Devleti'nde İlk Banka Yolsuzluğu: Simonoviç Davası (1873-1875)

The First Bank Embezzlement in the Ottoman Empire: The case of
Simonovic (1873-1875)

Gökhan Demirkol* - Türkan Polatçı Demirkol**

Öz

1863 yılında İngiliz ve Fransız sermayesinin ortaklığı ile kurulan Osmanlı Bankası, sahip olduğu ayrıcalıklar açısından Osmanlı Devleti'nin "merkez bankası" statüsündedir. 19. yüzyılda Osmanlı finans sisteminin önemli bir parçası olan Osmanlı Bankası, 1873 yılında bir hırsızlık ile kamuoyu gündemine gelir. Mıgırdıç Simonoviç isimli bir veznedar yardımcısı beş yıl boyunca çalıştığı Osmanlı Bankasını soymuştur. Çalınan paranın miktarının yüksek oluşu ve hırsızlığın beş yıl boyunca fark edilememesi gibi hususlar hırsızlığı basın ve toplumun gündemine taşımıştır. 1875 yılında gerçekleştirilen mahkeme sürecinde Mıgırdıç Simonoviç'in Osmanlı Bankası ve çalışanları aleyhindeki iddiaları davaya olan ilgiyi daha da arttırmıştır. Osmanlı Devleti'nde basına yansıyan ilk banka yolsuzluğunu ve mahkeme sürecini konu edinen

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Sinema Televizyon Bölümü - Assoc. Prof., Çankırı Karatekin University, Faculty of Art, Design and Architecture, Department of Cinema-Television, Çankırı/TÜRKİYE, gokhandemirkol@karatekin.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-0672-0992>

** Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof., Çankırı Karatekin University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Çankırı/TÜRKİYE, tpolatci@karatekin.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-4914-3569>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atf/Citation: Demirkol, Gökhan-Polatçı Demirkol, Türkan, "Osmanlı Devleti'nde İlk Banka Yolsuzluğu: Simonoviç Davası (1873-1875)", *Belleten*, C 88/S. 312, 2024, s. 477-511.

bu çalışma basının olaya dair mağdur-fail-eylem tanımlarını tespit ederek toplumun olaya yaklaşımını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın hareket noktasını medya gündeminin kamuoyu gündemini şekillendirdiği varsayımı oluşturmaktadır. İçerik analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada basında olayla ilgili yayımlanmış haberler analiz birimi olarak seçilmiştir. Çalışma 1873 Aralık ile 1875 Ekim tarihleri ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada “Olayın ortaya çıkışı ve mahkeme sürecinde basın; eylem, fail ve mağdurları nasıl tanımlamıştır ve bu tanımlamalarda süreç içerisinde bir değişim olmuş mudur?” ve “Toplumun olaya yaklaşımı nasıldır?” sorularına cevap aranmaktadır. Yolsuzluk ve dava sürecinin daha önce incelenmemiş olması çalışmayı önemli kılan unsurdur. Çalışma sonucunda toplumun olay ile ilişkili olarak farklı mağdur-fail tanımları oluşturduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı Bankası, Osmanlı Basını, Yolsuzluk, Mıgırdıç Simonoviç.

Abstract

The Ottoman Bank established in 1863 with British and French capital had the status of “central bank” of the Ottoman Empire in its privileges. The Ottoman Bank playing an important role in the Ottoman financial system during the 19th century came to the public agenda with a theft that took place in 1873. A deputy cashier, Mıgırdıç Simonovic employed for five years, robbed the Ottoman Bank. The large amount of money stolen and the fact that the theft went undetected for five years put the theft on the agenda of the press and society. During the court process in 1875, the allegations of Mıgırdıç Simonovic against the Ottoman Bank and its employees further increased the interest. This study aims to reveal the society’s view to the event using the victim-perpetrator-action definitions of the press by focusing on the first bank embezzlement and the court process in the Ottoman Empire. The origin of the study is the assumption that the media agenda shapes the public agenda. Content analysis method was used in the study and the timespan is limited to December 1873 and October 1875. The study aims to answer how the event and the court process appeared in press, society’s approach to the event, the definitions of action, perpetrator and victims by the press and did the definitions change in the process. The importance of the study is being the first to examine the embezzlement and litigation process. As a result of the study, it is understood that the society created different victim-perpetrator definitions in relation to the event.

Keywords: Ottoman Empire, Ottoman Bank, Ottoman Press, Embezzlement, Mıgırdıç Simonovic.

Giriş

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için siyasal anlamda olduğu kadar ekonomik anlamda da önemli gelişmelerin yaşandığı birasırdır. Bu dönemde Avrupa ile geliştirilen ticari ilişkiler ve dışa açılan ekonomi beraberinde yeni bir finansal sistemi de getirmiştir ki bu yeni sistem içerisinde tesis edilen önemli kurumlardan biri “bankacılık” sistemidir.

Osmanlı Devleti’nde “banka” kurumunun temelleri Tanzimat Fermanı’nın ilanı sonrası devletin yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duymasıyla atılmıştır¹. Bu ihtiyaç karşısında devlet, iç borçlanma aracı olarak kâğıt paraları (kaime-i nakdiyye-i mu’tebere) 1840 yılında piyasaya sunmuştur. Bu esham memleket içinde ve dışında nakit para gibi alışverişlerde kullanılacak ve varislere intikal edebilecektir². Kaimelerin elle hazırlanması ve numaralandırılmaması, “sahte kaime”lerin piyasaya sürülmesine³ yol açmıştır. Bu durumun önünün alınamaması üzerine kaimelerin matbu olarak düzenlenmesine karar verilmiştir⁴. Kaimenin değer kaybını engellemek ve para kurlarını istikrara sokmak isteyen hükümet, Galata bankerleri Jasques Alle’an ve Theodore Baltazzi ile iki yıllık bir sözleşme imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre bankerler yıllık 2 milyon kuruşluk devlet desteği karşılığında sterlin kurunu 110 kuruşta tutma işini üstlenmişlerdir⁵. 1847 yılında iki bankerin ortaklığı Dersaadet Bankası (Banque de Constantinople) adını alarak Osmanlı Devleti’nin ilk bankası olmuştur⁶. Osmanlı Devleti’nin ilk bankası olan Dersaadet Bankası, 1848 yılında Avrupa piyasalarını sarsan buhran sonrası ağır bir darbe almış ve 1852 yılında tasfiye edilmiştir⁷.

1853 yılında başlayan Kırım Savaşı Osmanlı’nın mali yapısı açısından dönüm noktalarından birisini oluşturur. Hazinesinin askerî harcamaları karşılamak için

1 Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu, Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 39-40.

2 Akyıldız, *age.*, s. 44.

3 1858 yılında 72 milyon kuruşluk kaimeye karşı 12 milyon kuruşluk sahte kaime tedavüldedir. Bk. Muharrem Öztel, “Osmanlı Devleti’nin Kalpazanlıkla İmtihamı (1818-1921)”, *Belleten*, C 84/S. 299, 2020, s. 318.

4 Akyıldız, *age.*, s.44. ayrıca bk. André Autheman, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Bankası, Bank-ı Osmanî-i Şahane*, çev. Ali Berktaş, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s. 17.

5 Autheman, *age.*, s. 17-18; Akyıldız, *age.*, s. 60.

6 Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri Cilt I*, Orion Yayınevi, Ankara 2005, s. 16-17.

7 Autheman, *age.*, s.18.

kaynak arayışına girdiği bu dönemde iç borçlanma aracı olarak “kaime”nin yanı sıra dış borçlanma yoluna da gidilmiştir. Savaş sonrası bozulan mali yapıya karşın Osmanlı Devleti’nin borçlanma ihtiyacının yüksek ve faiz oranlarının da cazip olması Avrupalı sermayedarlar için Osmanlı’yı ticari anlamda yeni bir pazar hâline getirmiştir. Bu durumun en önemli sonuçlarından birisi de Osmanlı Devleti’ne yeni banka kurma tekliflerinin yapılmasıdır. Bu teklifler arasından İngiliz Glyn, Mills and Co. şirketinin teklifi kabul görür. İngiliz hukukuna göre tesis edilmiş, Londra’dan yönetilecek ve hiçbir imtiyaz talep etmeyen bir ticari banka kuruluşunu içeren teklifin kabulü üzerine 24 Mayıs 1856 tarihinde Ottoman Bank kurulur⁸. 13 Haziran 1856 tarihinde Galata’da işlemlere başlayan banka, İzmir, Beyrut, Galati (Kalas) ve Bükreş’te şubeler açmıştır⁹. Yedi yıllık bir faaliyet dönemi sonrası Ottoman Bank, 1863 yılında kurulan Osmanlı Bankasına tahvil edilmiştir¹⁰. 1856 yılından itibaren hayata geçirilmeye çalışılan ulusal ve geniş yetkili bir banka projesinin¹¹ ürünü olarak 1863 yılında kurulan Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmanî-i Şâhâne) iç ve dış borçlanma süreçlerini yürütmesi ve Avrupa sermayesi ile Osmanlı Devleti arasında aracılık görevlerini yerine getirmesi beklentileri¹² ile 4 Şubat 1863 tarihinde kurulmuştur. Bankaya kâğıt para basma, devletin iç ve dış borçlarının anapara ve faiz ödemelerini ve de yıpranmış paraların tedavülden çekilmesi gibi işlemlerin imtiyazları verilmiştir¹³. Bu görev tanımları bankaya Osmanlı Devleti’nin “merkez bankası” olma vasfı kazandırmıştır.

Statüsü, imtiyazları ve Hazine ile ilişkileri açısından Osmanlı finans sisteminin önemli bir parçası olan Osmanlı Bankası, 1873 yılında bir yolsuzluk ile toplumun gündemine gelmiştir. Banka çalışanlarının da dahil olduğu bu olay Osmanlı Devleti’nde basına yansımış ilk banka yolsuzluğu olma özelliğine de sahiptir. Olayın biçimi, failleri, çalınan miktar, mahkeme süreci ve ortaya atılan iddialar ile vaka 1875 yılı sonuna kadar basın ve toplum tarafından ilgiyle takip edilen bir olaya dönüşmüştür.

8 Autheman, *age.*, s. 22-23; Kaya Bayraktar, *Osmanlı Bankası’nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 75.

9 Autheman, *age.*, s. 24.

10 Bayraktar, *agt.*, s. 79.

11 Bayraktar, *agt.*, s. 86.

12 Bayraktar, *agt.*, s. 90.

13 Sudi Apak-Arzu Tay, “Osmanlı Devleti’nin 19. Yüzyıldaki Finans Sisteminde Osmanlı Bankası’nın Yeri ve Faaliyetleri”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 2012, s. 72.

1873 yılı Aralık ayında ortaya çıkan ve 1875 yılı Eylül-Ekim aylarında dava süreci gerçekleşen yolsuzluğu ve mahkeme sürecini konu edinen bu çalışmanın amacı; dönem basınının olaya ilişkin mağdur-fail-eylem tanımlarını tespit etmek ve bu tanımlar üzerinden toplumun olaya yaklaşımını ortaya koymaktır. Olayla ilişkili basında yer alan tanımlamaların toplumsal yapıdaki yaklaşımı ortaya koyabileceği düşüncesi, medya gündeminin kamuoyu gündemini şekillendirdiği varsayımına dayanmaktadır. Bu noktadan hareketle çalışmada; “Olayın ortaya çıkışı ve mahkeme sürecinde basın; eylem, fail ve mağdurları nasıl tanımlamıştır ve bu tanımlamalarda süreç içerisinde bir değişim olmuş mudur?” ve “Toplumun olaya yaklaşımı nasıldır?” sorularına cevap aranmaktadır. Yolsuzluk ve dava sürecinin daha önce incelenmemiş olması çalışmayı önemli kılan unsurdur. Betimsel araştırma motifinin kullanıldığı çalışmada İçerik Analizi yöntemi kullanılmıştır. Olaya ilişkin arşiv kaydının sınırlı olması sebebiyle dönem basınında olayla ilgili haber metinleri analiz birimi olarak seçilmiştir. İki evreden oluşan çalışmanın ilk kısmı olayın ortaya çıkışı ve soruşturulmasını ele almaktadır. Bu evre 1873 Aralık-1874 Şubat tarihleri ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın ikinci kısmı ise dava sürecini ele almakta ve 1875 Eylül-Ekim ayları ile sınırlıdır. Çalışmada literatür taramasının yanı sıra veri kaynağı olarak *Şark*, *Hakâyık’ül Vekayi*, *Basiret*, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, *Vakit*, *İstikbal*, *Ceride-i Havadis*, *La Turquie*, *Stamboul*, *The Levant Herald* gazeteleri ile *Hayal*, *Kara Sinan* ve *Geveze* mizah dergileri kullanılmıştır.

1. Osmanlı Bankasında “Külliyyetli Sirkat”

Osmanlı Bankası’nda, banka çalışanlarından birisi tarafından gerçekleştirilen sirkat, ilk kez 29 Kasım 1873 günü basına yansımıştır¹⁴. Olay, bankanın baş veznedarının kasa kontrolünde kasanın 20.000 lira eksik olduğunu fark etmesi ile gün yüzüne çıkmıştır. Baş veznedar, kasada eksik tespit etmesi üzerine bankanın iki “sandukkâr muavini”nden birisi olan Simonoviç’e paranın nerede olduğunu sorar ve Simonoviç bu soruya paranın başka bir kasada olduğu şeklinde cevap verir. Baş veznedar söz konusu kasayı kontrol etmek istediğinde Simonoviç eksik parayı kendisinin çaldığını itiraf eder¹⁵. Simonoviç’in bankada gerçekleştirdiği hırsızlık kasadan aldığı 20.000 lira ile sınırlı değildir. Bir süreden beri borsada “konsolid” oynayan veznedar yardımcısı birikimlerini borsada kaybetmesi üzerine zararını

14 Olaya ilişkin ilk haber *The Levant Herald* gazetesinin 29 Kasım 1873 tarihli nüshasında yer alması ve *La Turquie* gazetesi haberi iktibas ederek yayınlamıştır. Bk. *La Turquie*, 1 Aralık 1873, s. 1.

15 *Şark*, 13 Şevval 1290, s. 1-2; *Hakâyık’ül Vekayi*, 13 Şevval 1290, s. 2; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 13 Şevval 1290, s. 2; “Le vol à la Banque impériale ottomane”, *La Turquie*, 3 Aralık 1873, s. 2.

kapatmak için kasadan para almış ancak borsada tekrar kaybedip zararı artınca tekrar kazanma ümidiyle kasadan “akçe ahzı”na devam etmiştir¹⁶. Simonoviç’in kasadan para çalmasının daha önce tespit edilememesinin sebebi ise kullandığı yöntemdir. İçerisinde 1.000 liranın bulunduğu torbalardan aldığı liralara yerine “ahz” ettiği liralara ağırlığınca mecediye çeyreği¹⁷ koymuştur¹⁸. Bununla birlikte 5 liralık banknot çuvallarından da para çalmış ve aldığı banknotların yerine 2 liralık banknot koyarak hırsızlığını gizlemiştir¹⁹. Yapılan tahkikat sonrası hırsızlığın sadece para torbalarından değil tahvilat ve esham sandıklarında da gerçekleştiği anlaşılmış ve Pinard istikrazından²⁰ 2004 adet tahvilatın eksik olduğu tespit edilmiştir²¹. Bu yöntem ile Simonoviç dört yıldır Osmanlı Bankasını soymaktadır²². Soygunun “borsada oynamak” amacıyla gerçekleştirilmesi soruşturmanın Galata Borsası’na da uzanmasına sebep olmuştur. Simonoviç adına işlem yapan mübaayacı²³ ve tellaller²⁴ tespit edilerek sorguya alınır. Olayın ortaya çıkmasından üç gün sonra ilk olarak mübaayacı ve tellallerden oluşan altı yedi kişi sorgulanır²⁵. Daha sonra Aleksiyen ve Minakyan isimli iki Ermeni tellal daha sorgulanır²⁶. Bu sorguları Psalti, Fevtiyadis ve Lipska Namon isimli simsarların sorguları takip eder²⁷.

Soruşturma sürecinde olaya ilişkin kamuoyu ile paylaşılan ilk resmî açıklama 20 Şubat 1874 tarihlidir. Buna göre; Osmanlı Bankası veznedar yardımcısı Mıgırdıç Simonoviç, beş yıl boyunca bankadan toplam 94.921 lira 51 kuruş çalmıştır²⁸.

16 *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 13 Şevval 1290, s. 2.

17 Mecidiye çeyreği ya da çeyrek mecediye, 20 kuruş değerindeki gümüş mecediyenin ¼’ü olan 5 kuruşu ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Bk. Nezih Aykut, “Çeyrek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 8, İstanbul 1993, s. 298.

18 “Le vol commis à la Banque impériale ottomane”, *La Turquie*, 8 Aralık 1873, s. 2.

19 *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 13 Şevval 1290, s. 2.

20 1869 yılında Paris’te bulunan Comptoir d’escompte Bankası ile yapılan borçlanma anlaşması ile piyasaya sürülen tahviller bankanın İdare Meclis Başkanı Bay Pinard’ın ismi ile anılmaktadır. Bk. Abidin Paşa, *Borsa Risalesi: Hava Oyunları*, haz. Celali Yılmaz, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 134.

21 *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 24 Zilkade 1290, s. 2.

22 *Hakayık’ül Vakayi*, 13 Şevval 1290, s. 2.

23 Borsada kendi adına işlem yapan kişi ya da kuruluş.

24 Borsada alım ve satım işlemlerine belli bir komisyon karşılığı aracılık eden kişi.

25 *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 13 Şevval 1290, s. 2.

26 *Basiret*, 18 Şevval 1290, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 24 Zilkade 1290, s. 2.

27 *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 24 Zilkade 1290, s. 2.

28 *Şark*, 3 Muharrem 1291, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 3 Muharrem 1291, s. 2-3; *Basiret*, 3

Soruşturma kapsamında incelenen komisyoncuların defterlerine göre bu miktarın büyük bir kısmı borsada kaybedilmiştir ki bu miktarın dökümü şu şekildedir: 67.033 lira 57 kuruş; ziyan, 7.251 lira 17,5 kuruş; setelanc²⁹, 3.400 lira 99 kuruş; akçe güzleştesi, 8.321 lira 58 kuruş; itâ ve ikraz, 3.000 lira; kişisel harcama, 3.000 lira; sehven verilip bulunamayan, 2.910 lira 95 kuruş; açıklanamayan³⁰. Mıgırdıç Simonoviç bankadan çaldığı para ile borsada 11.304.000 konsolid oynamıştır. Bununla birlikte 3.170 adet Crédit général, 1.200 adet Şirket-i Umumiye, 7.300 adet Demiryolu hisse tahvilatı ve 1.600 adet Şirket-i Ticaret tahvilatı almıştır. Çaldığı nakit paranın yanı sıra bir diğer banka çalışanı Stefan Papazyan'ın yardımıyla emanet odasından çaldığı 2.004 adet Pinard tahvilatını Banque austro-ottomane'a vererek 21.000 lira nakit elde etmiştir³¹.

Bu resmî açıklama çalınan paranın miktarının nasıl tespit edildiği ve olayın ortaya çıkarılma sürecinin detaylarını içermemektedir. Bu bilgiler ancak iki yıl sonra, mahkeme sürecinde 15 Eylül 1875 tarihli beşinci duruşmada kamuoyu ile paylaşılır. Hırsızlığın tespiti sonrası banka tarafından 2 Aralık 1873 tarihli hazırlanan rapor; failleri, çalınan miktarın tespitini ve eylemin gerçekleşme sürecini detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Olayın kamuoyuna duyurulduğu 29 Kasım 1873 tarihinden resmî ilan yayımlandığı 20 Şubat 1874 tarihine kadar basına yansıyan bilgi ve detayların bu rapor üzerinden Osmanlı Bankası tarafından “sızdırıldığı” anlaşılmaktadır. Rapora göre 24 Kasım 1873 Pazartesi günü bankanın baş veznedarı Bay Smythe, idare sandığını kontrol ederken sandıkta olması gereken 23.000 lira yerine sadece 2.000 lira olduğunu fark ederek veznedar yardımcısı Simon Simonoviç ile kardeşi “teslimat hizmetinde müstahdem” olarak çalışan Mıgırdıç Simonoviç'e eksik meblağın nerede olduğunu sormuştur. Bu soruya Simonoviç kayıp miktarın İngiliz lirasına çevrilmesi için kendisi tarafından İstanbul'a gönderildiği şeklinde cevap vermiştir. Böyle bir işlemin “sandık hizmetkârı”nın vazifesi olmaması üzerine Bay Smythe hırsızlıktan şüphelenerek durumu bankanın muhasebecisi Bay Auboyneau'ya iletmıştır. Auboyneau ve Smythe, Simonoviç kardeşleri sorgulamak için sandığa gittiklerinde Simon'un oldukça telaşlı ve hiddetli bir şekilde kardeşine

---

Muharrem 1291, s. 3.

29 Borsada oynanan bir “hava oyunu” türüdür. Konsolid fiyatının hem yükselme hem de düşme ihtimaline para yatırılması şeklinde oynanır. Bk. Abidin Paşa, *age.*, s. 81-83.

30 *Şark*, 3 Muharrem 1291, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 3 Muharrem 1291, s. 2-3; *Basiret*, 3 Muharrem 1291, s. 3.

31 *Şark*, 3 Muharrem 1291, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 3 Muharrem 1291, s. 2-3; *Basiret*, 3 Muharrem 1291, s. 3.

bağırıldığını görmüş ve Simon'a 21.000 liranın akıbetini sormuşlar, Simon Simonoviç'in konu hakkında bir bilgisi olmadığını söylemesi üzerine aynı soruyu kardeşi Mıgırdıç Simonoviç'e yöneltmişlerdir. Bir süre sonra Mıgırdıç Simonoviç uzun süredir borsa oynadığını ve borsada kaybettiği parayı geri kazanabilmek için kasadan para çaldığını itiraf etmiştir³². Bu itirafın ardından durum baş direktör Bay Foster'e haber verilir ve bankanın bütün sandıkları kontrol edilmeye başlanır. Banka sandıklarının kontrol sürecinde memurlardan Stepan Papazyan, Pinard tahvilatlarından 2.400 adedinin eksik olduğunu, bu tahvilatların 1.000 adetini bizzat Mıgırdıç Simonoviç'in çaldığını, 1.004 adedinin ise Mıgırdıç'in "ricası" üzerine geçici olarak Mıgırdıç'e kendisi tarafından verildiğini idare reisi Bay Saint-Balmont'a itiraf eder. Sandıkların kontrolü sonrası kayıp miktarın 75.994 lira olduğu tespit edilir³³. "Kayıp" Pinard tahvillerinin geri alınması süreci ise oldukça sıkıntılı olmuştur. Mıgırdıç Simonoviç tahvilleri Baque austro-ottomane'a verdiği için iki banka arasında bir görüşme gerçekleştirilmiş, görüşme sonucunda Banque austro-ottomane'de bulunan 1.554 adet tahvil, 14.565 lira 89 kuruş bedel ile geri alınmıştır. Geriye kalan 450 tahvilin 150 adeti Hacıyan Biraderlere, 300 adetinin de Bay Eliasco'ya satıldığı bilgisi üzerine önce Hacıyan Biraderler ile görüşülmüş ve tahviller için peşin 1.500 lira teklif edilmiştir. Ancak Hacıyan Biraderler bu teklifi kabul etmemiş, yürütülen pazarlıklar sonucu 1.531 lira 62,5 kuruş üzerinde anlaşılmıştır. Bay Saint-Balmont'un 300 tahvil için Bay Eliasco ile yürüttüğü pazarlıkta da benzer bir durum yaşanmış, Bay Eliasco Pinard tahvillerinin yanı sıra başka tahviller³⁴ için de ödeme yaptığını gerekçe göstererek satışa yanaşmamış ama pazarlık sonucu 5.400 liraya tahvilleri geri vermeye razı olmuştur. Gerek sandıklarda tespit edilen eksikler gerekse Pinard'ın geri alınması sürecinde harcanan miktar dikkate alındığında bankanın kaybı 94.921 lira 51 kuruştur³⁵ ki bu meblağ yaklaşık 2.183.200 frank³⁶ etmektedir.

20 Şubat 1874 tarihli resmî ilan sonrası hırsızlık olayı basının gündeminden düşmüştür. Olayın basına yansıdığı 29 Kasım 1873 tarihi ile resmî ilanın yayımlandığı 20 Şubat 1874 tarihine kadar geçen süre zarfında basının fail-

32 "Affaire Simonovich", *La Turquie*, 19/20 Eylül 1875, s. 2; *İstikbal*, 2 Ramazan 1292, s. 3.

33 *İstikbal*, 2 Ramazan 1292, s. 4.

34 Bu tahviller 130 adet İtibar-i Umum-i Osman-i ve 130 adet Şirket-i Umumiyye hisseleridir. Osmanlı Bankası kendi kasasından çıkmayan bu tahviller için Bay Eliasco'ya 2.570 lira ödeme yapmıştır ki bu meblağ toplam ödenen 5.400 liraya dahil değildir.

35 *İstikbal*, 2 Ramazan 1292, s. 4.

36 "Affaire Simonovich", *La Turquie*, 19/20 Eylül 1875, s. 2.

mağdur-eylem ilişkisi çerçevesinde ön plana çıkardığı olgu eylemin gerekçesidir. Mıgırdıç Simonoviç, borsada uğradığı zararı kapatmak için bankayı soymuştur³⁷. Bu sürecin fasit bir döngüye dönüşmesi eylemin tekrarlanmasında asıl sebeptir. Eylemin gerekçesinin “borsa kumarı illeti” olması bir anlamda failin eylemine meşruiyet kazandırmaktadır. Bu yargıyı destekleyen olgu ise basının faile yaklaşım biçimidir. Mıgırdıç Simonoviç’in sorguda maaşının aylık 10 lira olduğunun öğrenilmesi basının fail-eylem arasında kurduğu ilişkinin niteliğini değiştirmiştir: (...)*merkum hakkında maaşı idare etmediğinden seksen bin lira açılmayı ihtiyar etmiş demek her ne kadar abes ve bi-mana ise de kendisini killet-i maaşının bu yola sevk ve icbar ettiği bedihidir(...)*³⁸ Sebep sonuç ilişkisi içerisinde düşük maaş-hırsızlık örgüsünün her ne kadar savunulamaz olduğu ifade edilmiş olsa da eylemin meşruiyet kazanması ya da “eylem kötüdür, fail suçludur ancak bu maaş karşısında sonuç doğaldır” algısının ortaya çıkması kaçınılmazdır. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasında bir diğer etken ise mağduriyettir. Olayın mağduru olan Osmanlı Bankası, dönem basınına göre çalışanlarına layık gördüğü düşük maaş karşısında onlardan hizmet ve sadakat beklemektedir. Bununla birlikte banka yönetiminin çalışanların borsa oynamalarına göz yumduğu da bilinmektedir³⁹. Böyle bir durum karşısında eylemin ortaya çıkması olağan bir sonuçtur. Ayrıca bankanın olay hakkında sessiz kalışı, herhangi bir açıklama yapmaması⁴⁰ da basının eylemi meşru görme kanaatini güçlendirmektedir. Eylem-mağduriyet ilişkisi çerçevesinde basının bankaya yönelttiği eleştirilerden birisi de kurum içerisinde beş yıl süren bu hırsızlığın nasıl daha önce fark edilememiş olduğudur⁴¹. Yoksa banka sandıklarının şimdye kadar hiç kontrol etmemiş veya üstün körü bir denetim mi yapmıştır?⁴² Mağdurun eylemlerinin failin eylemlerine sebebiyet verdiği algısının basında tezahürünün altında yatan bir başka unsur ise mağdurun kimliğidir. Galata’da faaliyet gösteren diğer bankalara kıyasla Hazine ile ilişkileri ve sahip olduğu imtiyazlar açısından Osmanlı Bankası bir “devlet bankası” ya da “merkez bankası” statüsünde kabul edilebilir. Bu açıdan bankanın soyulması hele ki bu eylemin kendi personeli

37 *Şark*, 13 Şevval 1290, s. 1-2; *Hakayık’ül Vakayi*, 13 Şevval 1290, s. 2; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 13 Şevval 1290, s. 2.

38 “Vukuat-ı Dersaadet”, *Şark*, 16 Şevval 1290, s. 2.

39 *Şark*, 15 Şevval 1290, s. 1; “Le vol à la Banque imperiale ottomane”, *La Turquie*, 3 Aralık 1873, s. 3.

40 *Şark*, 15 Şevval 1290, s. 1.

41 *Şark*, 15 Şevval 1290, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 16 Şevval 1290, s. 1; “The Imperial Ottoman Bank Robbery”, *The Levant Times and Shipping Gazette*, 23 Şubat 1874, s. 2.

42 *Şark*, 18 Şevval 1290, s. 1; “Le vol à la Banque imperiale ottomane”, *La Turquie*, 8 Aralık 1873, s. 2.

tarafından yapılmış olması ticari bir işletme olarak bankanın itibarından çok devletin itibarına dokunan bir durumdur. Çünkü fail sadece bankadan değil aynı zamanda devletten de çalmıştır ki böyle bir durumun ortaya çıkmasında basın bankayı sorumlu tuttuğu anlaşılmaktadır. Bankanın olay hakkında sessiz kalmaya devam etmesi de basının failden çok mağdura odaklanmasına yol açmıştır.

Osmanlı Bankasında yaşanan hırsızlık vakasının basında gündem olması sonrası toplumsal hayat içerisinde benzer söylemlerin “dedikodu ağı” üzerinden dolaştığı da görülmektedir: *Bankalar sanduklarınca ihtilâsât vukuu hakkında bugünlerde deveran etmekte olan şâyiat arasına nasılsa tramvay şirketinin sanduğundan dahi mebâlîğ-i külliye sirkat olunduğuna dair bazı eshab-ı ağraz tarafından rivayet sıkıştırılmış olup tahkikat-ı vakiamıza mebni bu rivayetin külliyyen asılsız olduğunu beyan ederiz*⁴³. Toplumsal iletişim ağında dolaşan “sirkat” olgusu dönem basının özellikle banka çalışanlarının kendi kurumlarını soyma vakalarına karşı bir algı geliştirmesine yol açmış, Berlin Bankası⁴⁴ ve Kopenhag Bankasının⁴⁵ çalışanları tarafından soyulması haberleri Osmanlı Bankası olayı sonrasında okuyuculara aktarılmıştır.

2. Simonoviç Davası: İddialar, İnkârlar ve Suçlamalar

Osmanlı Bankası soygununun sanıkları Mıgırdıç Simonoviç ve Stepan Papazyan olaydan 21 ay sonra, 6 Eylül 1875 tarihinde Pera Ceza Mahkemesinde hâkim karşısına çıkarılır. Başkanlığını Pertev Efendi'nin yaptığı mahkeme heyeti Samih Bey, Nicolaki Efendi ve Saib Efendi'den oluşmaktadır.⁴⁶ Mahkemede Mıgırdıç Simonoviç ve Stepan Papazyan'ın yanı sıra Şirin Şirinyan (Chirin Chirinian), Mıgırdıç Aleksinyan (Megherditch Alexinian) ve Movses Papazyan da sanık sıfatıyla yargılanmaktadır⁴⁷.

18 aylık bir soruşturma süreci sonrası hazırlanan iddianame oldukça uzun olduğu için gazeteler tarafından yayımlanmaz. Bu sebeple Mıgırdıç Simonoviç ve

43 *Şark*, 26 Şevval 1290, s. 1.

44 *Basiret*, 21 Şevval 1290, s. 2.

45 “Mevadd-ı Mütenevvia”, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 26 Zilhicce 1290, s. 3.

46 *Stamboul* gazetesi mahkeme heyetini; “Başkan, Pertev Efendi, azalar Samih Bey, Nicolaki Efendi, Saib Efendi; mümeyyiz, Saadeddin Efendi.” şeklinde vermektedir. Bk. “L'affaire Simonovitch”, *Stamboul*, 7 Eylül 1875, s. 2; 1875 Devlet Salnamesi'ne göre ise mahkeme heyeti şu şekildedir: Pertev Efendi-Reis, Sami Bey-Aza, Nicolaki Efendi-Aza, Sadeddin Efendi-Baş Mümeyyiz, Saib Efendi-Mümeyyiz. Bk. *Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye, Sene 1292*, 30. Def'a, Matbuat-ı Maarif, İstanbul 1292, s. 41.

47 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 7 Eylül 1875, s. 2; “L'affaire Simonovitch”, *Stamboul*, 7 Eylül 1875, s. 2.

Stepan Papazyan'ın hırsızlık suçuyla yargılanmaları dışında diğer sanıkların nasıl bir suçlama ile mahkeme karşısına çıktığını ancak davanın gazetelere yansıyan duruşma süreci üzerinden kavramsallaştırmak mümkündür. İki yıla yakın tedbir amaçlı tutuklu bulunan Mıgırdıç Simonoviç'in Osmanlı Bankasından nakit ve Stepan Papazyan vasıtasıyla da tahvil çalması ile bu süreçte kullandığı yöntemler olayın ortaya çıkmasının ardından gazetelere yansımıştır. Anlaşılan Şirinyan, Aleksinyan ve Movses Papazyan bu noktadan sonra devreye girmektedir. Şirinyan ve Aleksinyan "M. Ch. Alexinian et Cie" isimli bir şirketin ortaklarıdır. Movses Papazyan ise bu şirketin kâtibidir. İddianame; Mıgırdıç Simonoviç'in bu şirketin üçüncü ve gizli ortağı olduğunu, bankadan çalınan nakit ve tahvillerin bu şirket üzerinden özellikle de Şirinyan aracılığıyla borsa spekülasyonları ile diğer faaliyetler için kullanıldığını ileri sürmektedir. Şirinyan ile Simonoviç arasındaki ilişkinin varlığı şirket isminde yer alan "M" harfinin Mıgırdıç Simonoviç'i temsil ettiği düşüncesine dayanmaktadır. *La Turquie* gazetesi *Courrier d'Orient* gazetesinden aktıbas ettiği bir yazıda bu ilişki ağını şöyle açıklar:

...Simonovich, nakit veya devlet tahvili cinsinden fonları Chirinian'a aktarıyor, o da bunları hemen kendi adına veya M. Ch. Alexinian et Cie adına bir bankada cari hesaba yatırıyor. Nakite ihtiyacı olduğunda Chirinian menkul kıymetlerin depozitosunu kullanıyordu. Tam tersi menkul kıymete ihtiyacı olduğunda ise yatırdığı bankadan şirketin kredisi veya Simonovich'in ona sağladığı fonlarla menkul kıymeti çekiyordu. Chirinian'ın bankada kapsamlı bir kredisi vardı bu krediyle 300 lirahak çek tahsil etme hakkı vardı. Normal prosedürün ardından kasaya gittiğinde dolandırıcı olduğuna ihtimal vermeyen diğer çalışanların önünde Simonoviç ona 300 lira yerine 3.000 lira veriyordu...⁴⁸

Mıgırdıç Simonoviç'in tutuklanmasının ardından Şirinyan ve Aleksinyan, Simonoviç ile ilişkilerinin ortaya çıkmaması için hesap defterlerinde Movses Papazyan aracılığıyla tahrifat yapmıştır. Bu isimler arasındaki ilişkinin Şirinyan'ın 1871 yılında İzmit Demiryolu inşaatında hafriyat müteahhidliği yapmasına kadar uzandığı ve bu işte de üçünün ortak oldukları düşünülmektedir.

Bu iddiaları içeren iddianame, 6 Eylül 1875 tarihli ilk duruşmada sanıklar huzurunda okunmaya başlanır. Ancak sanıkların araya girerek itiraz etmeleri ile okuma süreci kesintiye uğrar. İddianamenin okunmasına 8 Eylül 1875 tarihli

48 "L'affaire Simonovitch", *La Turquie*, 17 Eylül 1875, s. 2.

ikinci duruşmada devam edilir. Bu duruşmanın en dikkat çeken olayı Mihali isimli bir tanığın ifadesidir. Kalpazanlık suçundan hüküm giymiş bir mahkûm olan Mihali, Mıgırdıç Simonoviç ile aynı hapisanede tutulmaktadır. Mihali ifadesinde, Simonoviç'in kendisine hırsızlık yaptığını itiraf ettiğini, bir miktar parayı güvenli bir yere sakladığını ve Şirinyan'ın ortağı olduğunu söylediğini belirtmiştir. Bu ifadeye Simonoviç, on beş yıldır hapiste olan bir hükümlünün ifadesinin kabul edilemeyeceği şeklinde itiraz eder. Şirinyan'ın Mihali'yi tanık olarak kimin gösterdiği sorusuna Pertev Efendi'nin *Osmanlı Bankası* cevabını vermesi üzerine Simonoviç, Osmanlı Bankasının Mihali ile iletişim kurduğuna dair elinde kanıt olduğunu ayrıca hırsızlık olayı ile ilgili olarak şu anda açıklayamayacağı ama zamanı geldiğinde ifşa edeceği önemli bilgilere sahip olduğunu söyler⁴⁹.

11 Eylül 1875 tarihindeki üçüncü duruşmada tanık Mihali ile ilgili bir gelişme yaşanır. Simonoviç, Mihali'nin kendisine bir mektup gönderdiğini belirterek mektubu mahkeme heyetine okur:

“Bay Simonovich,

(...) bu mektubu af dilemek için yazıyorum. (...) Tanrı biliyor ki siz, Papazyan ve diğer pek çok kişi benim yalancı şahitliğim yüzünden aylarca hapiste acı çektiniz. Beni baştan çıkaran Bay Smythe ve Bay Allan idi. (...) Tüm dertlerinizin ve ıstıraplarımızın sebebi benim. Yanlış yaptım, yanıldım. (...) eğer mahkeme beni çağırırsa Tanrı'nın ve yargıçların huzurunda Osmanlı İmparatorluk Bankası'nın sizin aleyhinizde yalan beyanda bulunmam için beni yönlendirdiğini hatta zorladığımı açıklarım (...)”⁵⁰.

Mektubun okunmasının ardından komisyon raporları⁵¹ okunur. Bu komisyon Mıgırdıç Simonoviç'in borsa spekülasyonlarındaki kayıpları ile Simonoviç'in ortağı olduğu iddia edilen M. Ch. Alexinian et Cie şirketinin faaliyetlerindeki kayıpları incelemiştir⁵² ve özellikle şirkete ait defterlerde tespit edilen hata, silme (özellikle isimlerin üzerinin çizilerek başka isimler yazılması gibi) ve düzensizlikleri

49 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 9 Eylül 1875, s. 2.

50 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 13 Eylül 1875, s. 2.

51 Soruşturma sürecinde Zaptiye Nezareti ve Pera Ceza Mahkemesi tarafından iki komisyon oluşturularak inceleme başlatılmış ve çalınan miktar 75.784 lira olarak tespit edilmiştir. İkinci komisyon borsa delegeleri Serkis Sovedjan, Serap Hekimyan, Artin Cherbetjian ile polis delegesi Ohannes Efendi'den oluşuyordu ve komisyon başkanı da Serap Hekimyan'dır. Bk. “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 15 Eylül 1875, s. 330.

52 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 12/13 Eylül 1875, s. 2.

Simonoviç-Şirinyan ilişkisinin bir kanıtı olarak değerlendirmiştir. Bu iddialara itiraz eden Şirinyan, defterlerinde tespit edilen dengesizliklerin Simonoviç ile arasında bir ilişki olduğunu kanıtlamayacağını, raporu hazırlayanların muhasebe ilkelerinden habersiz olduğunu ve böyle bir sonuca nasıl ulaşıldığını sorması üzerine Pertev Efendi iddianamede bu duruma bir ima olduğunu söyler. Komisyon başkanı Serap Hekimyan'ın da Şirinyan'ın bu konuda haklı olduğunu belirtmesi üzerine Pertev Efendi ile Hekimyan arasında kısa bir tartışma yaşanır⁵³. Komisyon raporlarında yer alan diğer bir bilgi ise Şirinyan'a ait her biri 500-600 sayfayı bulan dört defterin kaybolduktan sonra yerlerine yenilerinin hazırlanmış olmasıdır. Şirinyan bu iddiaya karşı söz konusu defterlerin üstüne yanlışlıkla mürekkep döküldüğünü, kurutmak için eve götürdüğünde eşi ve hizmetçisinin reçel kavanozu sarmak için bu defterleri kullandığı şeklinde savunma yapmıştır⁵⁴. Duruşmanın son kısmında ise bankanın baş veznedarı Bay Smythe söz alarak Mihali'yi bankanın bulmadığını tam tersi Mihali'nin bankaya ulaşarak hırsızlık hakkında bilgilere sahip olduğunu söylediğini ifade eder⁵⁵.

Dördüncü duruşma 13 Eylül 1875 tarihinde gerçekleşir ve komisyon raporlarının okunmasına devam edilir. Raporlar, Şirinyan'ın İzmit Demiryolu inşaatı hafriyat işine dair hesaplarında çok fazla silme olduğunu, özellikle Simonoviç'in isminin birkaç kez silinip yerine Aleksinyan'ın isminin yazıldığını iddia etmektedir. Şirinyan bu iddialara karşı raporu tanımadığını ve üzeri çizilen ismin Simonoviç değil Mühendis Leyburn olduğunu söyler⁵⁶. Komisyon raporlarının okunmasından sonra Pertev Efendi tanık Mihali'in dinlenmesine karar verir. Mihali önceki duruşmada Simonoviç tarafından okunan mektubu kendisinin yazmadığını, hapiste tutuklu bulunan Simonoviç'in adamı tarafından yazıldığını ve tehditle kendisine imzalatıldığını, Bay Smythe ile görüşmediğini ama Bay Allan ile konuştuğunu söyler⁵⁷. Mihali'nin ifadesi sonrası söz alan Simonoviç, mahkemeye Mihali'nin yemin edip etmediğini sorar:

53 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 13 Eylül 1875, s. 2.

54 “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 15 Eylül 1875, s. 330.

55 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 12/13 Eylül 1875, s. 2.

56 “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 15 Eylül 1875, s. 330.

57 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 14 Eylül 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 14 Eylül 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 15 Eylül 1875, s. 330.

“(…) Başkan- Evet, bu mahkemenin Hristiyan bir üyesi olan Nicolaki Efendi’nin huzurunda.

Simonovich- Ne üzerine?

Başkan- İncil üzerine.

Simonovich- Evet bu sefil insan İncil üzerine yemin etti mi? Bu adam Yahudi ve Hristiyan İncil’i üzerine yemin etti! ve siz yeminini kabul ettiniz ve beyanını kaydettiniz!

Başkan- Siz Yahudi misiniz?

Mihali gerçekten de Yahudi olduğunu kabul eder (...)”⁵⁸.

Bu diyalogun ardından Simonoviç, Mihali’nin tanıklığına itiraz ederek Mihali’nin ifadesinin önceden Bay Smythe ile aralarında kararlaştırıldığını söyler. Pertev Efendi, Simonoviç’in sözünü keserek başkalarının onurunu kırıcı ifadeler kullanmaması gerektiğini söyleyerek sanıkların mahkeme salonundan çıkarılmasını emreder⁵⁹. Sonrasında iddianamenin okunması tamamlanır.

15 Eylül 1875 tarihli beşinci duruşma ise Osmanlı Bankasının olay hakkındaki şikâyet dilekçesinin Bay Smythe’nin tercümanı ve banka çalışanı olan Agop Efendi tarafından okunması ile başlar. Bankanın talebi; 94.000 lirayı çalan Mıgırdıç Simonoviç ve Stepan Papazyan’ın cezalandırılmaları, suç ortaklarının tespit edilmesi ve çalınan 94.000 liranın faiziyle bankaya ödenmesidir⁶⁰. Bu iddialar karşısında Mıgırdıç Simonoviç ve Stepan Papazyan hırsız olmadıklarını beyan ederek savunmalarını yapmak için avukat talep ederler. Simonoviç ayrıca ilk sorgulamalarda usulsüzlükler olduğunu ve hiçbir banka çalışmanın sorgulanmadığını belirtir. Pertev Efendi’nin olayla ilişkili itiraflarının bulunduğunu hatırlatması üzerine ikisi de hırsız olmadıklarını tekrarlayarak gerçek hırsızların kimler olduğunu kanıtlarıyla ortaya koyacaklarını ama avukatları olmadan hiçbir soruya cevap vermeyeceklerini ifade ederler. Pertev Efendi’nin ısrarlı sorularını Simonoviç; Şirinyan’ın ortağı olmadığı ama onunla iş yaptığı, verdiği paraya

58 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 14 Eylül 1875, s. 2. Ayrıca bk. “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 14 Eylül 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 15 Eylül 1875, s. 330.

59 “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 15 Eylül 1875, s. 330.

60 “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 22 Eylül 1875, s. 337; “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 16 Eylül 1875, s. 1; “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 16 Eylül 1875, s. 2.

karşılık bazen faiz aldığı bazen de almadığı şeklinde cevaplar⁶¹. Duruşma, Osmanlı Bankası tarafından hazırlanarak Zaptiye Nezaretine gönderilen 2 Aralık 1873 tarihli raporun okunması ile devam eder. Pertev Efendi duruşmayı kapatmadan önce Mihali'nin tanıklığının bilgi amacıyla dinlendiğini ve mahkemenin karar verirken onun ifadelerini dikkate almayacağını belirtir⁶².

20 Eylül 1875 tarihli altıncı duruşmaya sanıklar avukatlarıyla beraber katılır. Mıgırdıç Simonoviç'i Bay Rota, Stepan Papazyan'ı Cebrail Kırkor Efendi (Gabriel Efendi Gargour), Şirin Şirinyan'ı ise Toros Efendi temsil etmektedir. Bay Rota'nın Osmanlı tebaası olmadığına anlaşılması üzerine mahkeme Simonoviç'i temsil etmesine izin vermez. Simonoviç, yabancı uyruklu bir avukatın Osmanlı Bankasını temsil etmesine⁶³ mahkemenin izin verdiğini gerekçe göstererek karara itiraz eder ancak mahkeme geri adım atmaz⁶⁴. Diğer avukatlar Toros ve Kırkor Efendiler müvekkileri adına savunma yapabilmeleri için iddianamenin bir kopyasını talep ederler. Ancak mahkemenin böyle bir yetkisi olmadığını belirten Pertev Efendi talebi reddeder. Sanıklar ve avukatlarının iddianamede hatalar ve usul yanlışlıkları olduğunu belirterek ısrarla taleplerini yinelemeleri üzerine Pertev Efendi iddianamede ne tür hatalar olduğunu sorar. Bu soruya Toros Efendi, sanıkları sorgulayan komisyonun hükümet yetkilisi olmamalarının hukuk ihlali olduğunu, Mihali'nin ifadesinin 'kimsin, kaç yaşındasın, dinin ne?' gibi sorular sorulmadan alınmasının⁶⁵ ve iddianamede ifadesi bulunanların ifadelerini imzalamamalarının⁶⁶ önemli hatalar olduğunu söyler. Pertev Efendi ile avukatlar arasında yaşanan kısa bir tartışmanın ardından mahkeme, avukatların savunmalarını hazırlayabilmeleri ve not alabilmeleri için iddianamenin devam eden duruşmadan bağımsız

61 "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 22 Eylül 1875, s. 337; "Tribunal correctionnel de Pera", *La Turquie*, 16 Eylül 1875, s. 2.

62 "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 22 Eylül 1875, s. 337; "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 16 Eylül 1875, s. 1; "Tribunal correctionnel de Pera", *La Turquie*, 16 Eylül 1875, s. 2.

63 Gazetelere yansıdığı şekliyle Osmanlı Bankasının avukatı Bay Bardaut isminde birisidir. Ancak kendisi duruşmaların hiçbirisine katılmamıştır. Bankayı duruşmalar boyunca tercüman Agop Efendi savunmuştur.

64 "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 22 Eylül 1875, s. 337; "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 21 Eylül 1875, s. 1; "Tribunal correctionnel de Pera", *La Turquie*, 21 Eylül 1875, s. 2.

65 "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 21 Eylül 1875, s. 1.

66 "Tribunal correctionnel de Pera", *La Turquie*, 21 Eylül 1875, s. 2.

iki celsede yeniden okunmasına karar verir⁶⁷. İddianame konusunun karara bağlanmasının ardından Pertev Efendi Simonoviç'e bankadan çaldığı paranın 30.554 lirasının komisyoncuların defterlerinden tespit edildiğini ifade ederek kalan miktarın nerede olduğunu sorar. Simonoviç bu soruya avukatı olmadan cevap vermeyeceği şeklinde karşılık verir. Bunun üzerine mahkeme Simonoviç'in sorgu tutanaklarının okunmasına karar verir. Simonoviç sorgusunda; Osmanlı Bankasına aylık 9 lira maaş ile başladığını daha sonra maaşının 12 liraya çıktığını, Şirinyan ve Aleksinyan'ı altı yıldır tanıdığını, M. Ch. Alexinian et Cie şirketi ile bağının olmadığını ama Şirinyan'a yatırımlarında sermaye verdiğini, bankanın eski menkul kıymetler kasiyeri Karabet Sakayan'ın borsadaki zararlarının miktarını bildiğini, bankada pek çok çalışanın borsada kumar oynadığını ve kasadan para çalma eyleminin beş yıl önce küçük meblağlarla başladığını belirtmiştir⁶⁸. Simonoviç'in sorgu raporlarının okunması sırasında yaşanan ilginç olay ise Agop Efendi'nin Şirinyan ve Toros Efendi'yi işaret ederek *Bu beyler güliyor! Bize bakıp gülmelerine izin vermeyin.*⁶⁹ şeklindeki Pertev Efendi'ye şikâyetine Şirinyan'ın *Sen önceki duruşmalarda Bay Smythe ile gülmeyi bıraktın mı?*⁷⁰ cevabını vermesidir. Bu diyalogun arasına giren Toros Efendi'nin banka imtiyaz sözleşmesinin 19. maddesi gereği bankanın her ay bilançosunu gazetelerde yayımlaması gerektiği için kasaların düzenli kontrol edilip edilmediğini sorması üzerine Pertev Efendi Toros Efendi'ye Şirinyan'ın avukatı olduğunu, bankayı soyanın Şirinyan olmadığını ve bu sebeple de bankadaki işlemler hakkında soru soramayacağını söyler⁷¹.

22 Eylül 1875 tarihinde görülen yedinci duruşma, Simonoviç'in geçici olarak kendisini Kırkor Efendi'nin temsil edeceğini beyan etmesi ile başlar⁷². Daha sonra Simonoviç'in sorgu raporlarının okunmasına devam edilir. Raporları okuyan mahkeme kâtibi Sadettin Efendi, 8. ve 9. sorgu raporlarının banka aleyhine suçlamalar içerdiğini ve bunları okumasının gerekip gerekmediğini sorması

67 “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 22 Eylül 1875, s. 337; “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 21 Eylül 1875, s. 1; “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 21 Eylül 1875, s. 2; *İstikbal*, 21 Şaban 1292, s. 2.

68 “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 22 Eylül 1875, s. 337.

69 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 21 Eylül 1875, s. 2.

70 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 21 Eylül 1875, s. 2.

71 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 21 Eylül 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 22 Eylül 1875, s. 337.

72 “Affaire Simonovich”, *La Turquie*, 23 Eylül 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 23 Eylül 1875, s. 1.

üzerine Pertev Efendi gerek olmadığını belirtir. Bu karara itiraz eden Toros Efendi gerçeğin gün yüzüne çıkabilmesi için tüm sorgu raporlarının okunmasını talep eder⁷³. Konuyu müzakere eden mahkeme heyeti itirazı kabul ederek sorgu raporlarının tamamının okunmasına karar verir. Bu raporlara göre Simonoviç, bankanın borsa oynadığını bildiğini hatta borsa oynayan tek banka çalışanının kendisi olmadığını, banka çalışanlarının borsa oynamaya Bay Balconnet'in yönetimden ayrıldıktan sonra başladıklarını ve özellikle Deveaux, Baron Hübsch, James Lafontaine, Smythe ile Antoine Foltz'un borsada oynadığını hatta Bay Deveaux'un 4.000 lira⁷⁴ Bay Smythe'nin de 20.000 lira kaybettiklerini kendisine itiraf ettiklerini ayrıca bankada kilitli iken Bay Deveaux'un kendisini görmeye geldiğini; hiçbir şey açıklamamasını aksi takdirde *sana çok fenalık ederiz* şeklinde kendisini tehdit ettiğine dair ifade vermiştir⁷⁵.

Sekizinci duruşma 25 Eylül 1875 tarihinde gerçekleştirilir. Mahkeme başkanı Pertev Efendi Simonoviç'in sorgularının okunmasının tamamlandığını ve bunlar hakkında neler söyleyeceğini sorar. Simonoviç avukatı Kırkor Efendi'nin gerekçe göstermeden avukatlığını bıraktığını bu yüzden avukatı olmadan hiçbir soruya cevap vermeyeceğini beyan eder. Bunun üzerine Pertev Efendi Stepan Papazyan'ın sorgu raporlarının okunmasını emreder. Papazyan sorgusunda; bankada menkul kıymetler kasasında Bay Saint-Balmont'un emrinde aylık 6 lira maaş ile çalıştığını, Simonoviç'i uzun zamandır tanıdığını, Şirinyan'ı da tanıdığını ama aralarındaki ilişki hakkında bilgisi olmadığını, Pınard tahvillerini Simonoviç'e kasasında açık bulunduğunu söylemesi üzerine verdiğini ancak her seferinde Simonoviç'in taleplerini eski amiri Karabet Sakayan'a⁷⁶ danıştığını ve onun da hep *Simonoviç'e yardımcı olmalıyız* şeklinde cevap verdiğini, tahviller karşılığında Simonoviç'ten hiçbir şey almadığını ve onun ortağı olmadığını beyan etmiştir.⁷⁷ Papazyan

73 "Affaire Simonovich", *La Turquie*, 23 Eylül 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 22 Eylül 1875, s. 337; *Vakit*, 27 Şaban 1292, s. 3.

74 "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 23 Eylül 1875, s. 2.

75 "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 29 Eylül 1875, s. 345; "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 23 Eylül 1875, s. 2.

76 Çalınan paradan 5.000 lira aldığı tespit edilen ve yurtdışında bulunan Sakayan'ın yakalanması için Paris ve Londra sefareterine yazılar gönderilmiştir. Ancak Sakayan sanık sıfatıyla yargılanmamaktadır. Yazışmalar için bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT), 821/44, 6 M 1291/ 23 Şubat 1874.

77 "Tribunal correctionnel de Pera", *La Turquie*, 26/27 Eylül 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 27 Eylül 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 29 Eylül 1875, s. 346.

tutuklu olduğu süreçte tekrar komisyona ifade vererek Osmanlı Bankasının tahvil kuponlarının ödemeleri için Maliye'den gerekli meblağı aldıktan sonra tamamını ödemek yerine kuponları %1 ve %1,5 oranında iskonto edip ödediğini ve de bu yolla Maliye'yi her yıl 3.000 ile 4.000 lira arası zarara uğrattıklarını, yöneticilerin bu durumu kimseye söylememeleri için çalışanlara talimat verdiğini ayrıca Bay Deveaux, Auboyneau ve Antoine Foltz'un borsada oynamak için halka ödetilen faizden daha düşük faiz oranlarıyla kasadan para aldıklarını ifade etmiştir. Bu sorgunun okunmasından sonra Agop Efendi iskontolu işlemlerin bankanın yetkisinde olduğunu ve hâlen devam ettiğini, suçluların kim olduğunu herkesin bildiğini, böyle iddialara şaşırılmamak gerektiğini belirterek *her suçlu aynı zamanda iftiracıdır* ifadesini kullanır. Bunun üzerine Şirinyan Agop Efendi'ye dönerek *Osmanlı Bankasının ne olduğunu da herkes biliyor!* şeklinde karşılık verir. Araya giren Pertev Efendi'nin, yasaya göre Şirinyan'ın kimseyi aşağılamaya hakkı olmadığını söylemesi üzerine Şirinyan, Pertev Efendi'ye *Banka da bizim kadar yasaya tabi değil mi? Neden terciimamı aracılığıyla bize hakaret ediyor* cevabını verir⁷⁸. Bu arada Agop Efendi söz alarak Şirinyan'ı protesto eder. Şirinyan da Agop Efendi'yi protesto ettiğini söyler. Tartışmanın sona ermesinden sonra Pertev Efendi, Şirinyan ve Aleksinyan'ın sorgu raporlarının okunmasını emreder. Şirinyan, avukatı Toros Efendi'nin, Aleksinyan da avukatı Kırkor Efendi'nin başka bir dava için gittiğini söyleyerek raporların okunmasının ertelenmesini talep eder⁷⁹.

27 Eylül 1875 tarihinde görülen dokuzuncu duruşmada Şirin Şirinyan'ın sorgu raporları okunur. 38 yaşında İzmirli bir Osmanlı tebaası olduğunu belirten Şirinyan sorgusunda; sarraflık, kömür ve travers ticaretiyle uğraştığını, Simonoviç'i 5-6 yıldır tanıdığını, borsada para kaybettiğinde oynamaması yönünde tavsiye verdiğini ancak Simonoviç'in kendi hesabına değil diğer banka çalışanları hesabına oynadığı şeklinde kendisine karşılık verdiğini, bu konu ile ilgili banka çalışanlarının sorgulanması yönünde Sadrazam Şirvanizade'ye bir dilekçe yazdığını ancak bir sonuç alamadığını, Simonoviç tarafından kendisine verilen tahvilatların kaynağını sormanın görevi olmadığını ayrıca Simonoviç'in komisyoncusunun Mirakian olduğunu bu sebeple de ne kadar para kaybettiğini bilmediğini, Simonoviç'ten 2.000 ile 3.000 lira arası borç aldığını ama hepsini

78 "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 27 Eylül 1875, s. 2.

79 "Tribunal correctionnel de Pera", *La Turquie*, 26/27 Eylül 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 27 Eylül 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 29 Eylül 1875, s. 346.

ödediğini ve Simonoviç'e hiçbir borcu olmadığını belirtmiştir⁸⁰. Duruşmanın en ilginç olayı ise Şirinyan'ın bankada yaşanmış bir tahvilat olayını anlattığı sırada Agop Efendi'nin itiraz etmek için araya girme çabasının izleyiciler tarafından uzun bir “şşşt” sesi ile engellenmesidir⁸¹.

Davanın onuncu duruşması 29 Eylül 1875 tarihinde gerçekleştirilir. Duruşma, Mıgırdıç Aleksinyan'ın sorgu raporlarının okunmasıyla başlar. Aleksinyan sorgusunda; Şirin Şirinyan'ı uzun süredir tanıdığını, M. Ch. Alexanian et Cie şirketini bir buçuk yıl önce kurduklarını, şirketin kuruluş sermayesinin Şirinyan'ın İzmit Demiryolu inşaatı hafriyat müteahhitiği işinden elde ettiği 4.000-5.000 liralık kâr olduğunu, Osmanlı Bankası çalışanlarından Simon Simonoviç, Mıgırdıç Simonoviç, Serkis ve Antoine Foltz'u tanıdığını, bunların şirket ile ilişkilerini bilmediğini, Mıgırdıç Simonoviç'in ayda 20-25 lira maaş aldığını düşündüğünü, ona borsada oynamama nasihatinde bulunduğu kendisine banka çalışanları adına oynadığını ifade ettiğini, Simonoviç'in borçları hakkında bir bilgisinin bulunmadığını ve Simonoviç'in şirketin ortağı olmadığını belirtmiştir⁸². Sorgu raporlarının ardından Pertev Efendi Simonoviç'e kayıp 60.000 lirayı sorar. Simonoviç ise kendisinin hırsız olmadığını ve ifadelerinin zorla alındığı cevabını verir⁸³. Pertev Efendi sonra sözü savunma avukatlarına verir. İlk olarak Mıgırdıç Simonoviç ile Stepan Papazyan'ı temsil eden Kirkor Efendi⁸⁴ söz alır. Kirkor Efendi; bankanın iki çalışanı Simonoviç ve Papazyan'ın her şeyi itiraf ettiklerinin söylenmesine karşın ikisi de ifadelerinin zorla alındığını belirtmelerine rağmen dikkate alınmadıklarını ayrıca Simonoviç'in itirafları bankadaki üstlerinin onurlarını lekelememek için yaptığını fakat kendisine verilen sözlerin tutulmayarak suçun tüm sorumluluğu üzerine yıkılınca ve “günah keçisi” olarak ortaya atıldığında fikrini değiştirerek banka çalışanlarının borsada oynadığını ve kendisinin de borsa oynadığından haberleri olduğunu hatta Bay Deveaux'un emri

80 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 28 Eylül 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 28 Eylül 1875, s. 1-2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 29 Eylül 1875, s. 346.

81 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 28 Eylül 1875, s. 2.

82 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 1 Ekim 1875, s. 2.

83 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 1 Ekim 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 6 Ekim 1875, s. 354.

84 Kirkor Efendi, dokuzuncu duruşmanın sonunda müvekkilleri ile hapisanede görüşemediği için onları temsil etmeyi bıraktığını ancak bu sorunun hal olmasından dolayı Simonoviç ve Papazyan'ı tekrar temsil edeceğini mahkemeye beyan etmiştir. Bk. “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 28 Eylül 1875, s. 2.

ve tavsiyesiyle hareket ettiğini söylemesine rağmen dikkate alınmadığını, diğer çalışanların gözü önünde ya da katılımı olmadan bu kadar büyük bir meblağın bir kişi tarafından çalınmasının mümkün olmadığını ayrıca bankanın her ay faaliyet bilançosunu gazeteler aracılığıyla kamuoyuna açıklama zorunluluğu var iken hırsızlığın beş yıl tespit edilememesinin tek açıklamasının üst düzey yönetimin hırsızlık hakkında bilgisi olduğu veya hırsızlıkta suç ortağı olmaları ile izah edilebileceğini belirttikten sonra müvekkillerinin Ceza Kanunu'nun 217 ve 222. maddelerine göre hırsızlıktan suçlanamayacaklarını ancak 236. maddeye göre "güveni suistimal" ile suçlanabileceklerini, bu suçun cezasının da bir yıl hapis olduğu ve müvekkillerinin yargılanmadan neredeyse iki yıl tutukluluklarının da dikkate alınması gerektiğini ifade ederek savunmasını tamamlar.⁸⁵ Agop Efendi ise bu savunmaya; sanıkların kendi suçlarını kapatmak için bankanın üst düzey yönetimini karalamaya çalıştıklarını, Simonoviç'in kasadan para çaldığını ve de nasıl çaldığını itiraf ettiğini ayrıca borsada uğradığı zararın büyük bir kısmının 1873 Haziran-Kasım ayları arasında olup bu dönemde Bay Deveaux ve Smythe'nin Avrupa'da olduklarını, Smythe'nin vekaletinin o dönem Simon Simonoviç'te bulunduğunu bu sebeple de Simon Simonoviç'in kardeşinin eylemlerinden habersiz olmasının mümkün olmadığı şeklinde itiraz eder⁸⁶. Bu itiraz sonrasında Kırkor Efendi tekrar söz alarak Simonoviç'in hırsızlığın tespit edildiği gün neden polise teslim edilmediğini sorar. Agop Efendi de Londra ve Paris'ten talimat beklediği için teslim edilmediğini söyler. Bunun üzerine Pertev Efendi, seyirciler arasında bulunan Simon Simonoviç'i hırsızlığın tespit edilmesinden sonra yaşananları anlatması için davet eder. Simon Simonoviç, kardeşini kendisine Bay Smythe'nin teslim ettiğini, onu eve götürdüğünü ve kendisine kasadan 20.000 lira aldığını itiraf ettiğini ama bunda utanılacak bir şey olmadığını söylediğini belirtir. Ayrıca kardeşinin kendisine teslim edilmesine bir anlam veremediğini, bunun ancak kardeşinin kaçması ve olayın kapanmasını umarak yapıldığını düşündüğünü ifade ettikten sonra Agop Efendi'nin sözlerine atfen banka kendisini suçlayacaksa bir avukat tutacağını söyler⁸⁷. Daha sonra Şirinyan'ın avukatı Toros Efendi söz isteyerek savunmasını yapar. Savunma, Şirinyan'ın Simonoviç'in hırsızlık

85 "Tribunal correctionnel de Pera", *La Turquie*, 1 Ekim 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 30 Eylül 1875, s. 2.

86 "Tribunal correctionnel de Pera", *La Turquie*, 1 Ekim 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 30 Eylül 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 6 Ekim 1875, s. 354.

87 "Tribunal correctionnel de Pera", *La Turquie*, 1 Ekim 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 6 Ekim 1875, s. 354.

yaptığından haberdar olmaması üzerine kuruludur ve bu durumun gerekçelerini; bankanın her ay yayımlanan bilançosunda bir sıkıntı olmaması, Simonoviç'in kayıpları karşısında banka yönetiminin sessiz oluşu, borsadaki operasyonlarının büyüklüğü, bankanın simsarları Rosette ve Levi'nin kıdemli banka çalışanıyla iş yapması ve tüm operasyonların gündüz, açık seçik yapılması şeklinde sıralar ki buna göre Şirinyan'ın Simonoviç'in hırsızlık yaptığından şüphelenmesi için hiçbir sebep yoktur⁸⁸. Avukatı Toros Efendi'den sonra söz alan Şirinyan da Simonoviç'in 1873 Haziran ve Ağustos aylarında bankadan 94.000 lira çaldığının iddia edildiğini ama kendisinin 1871 yılında İzmit Demiryolu işinde ortak olmakla suçlandığını ve bu iddiaya bakarak 1873 Haziran ayından önce Simonoviç'in hırsız olmadığı sonucunun ortaya çıktığını belirterek; (...) *Simonoviç'le iş yaptım. Ondan borç para aldım ama defterlerinde görüldüğü gibi ona geri ödedim ve tutuklanana kadar onun bir hırsız olduğunu bilmiyordum (...)*⁸⁹ şeklinde konuşur. Pertev Efendi, Şirinyan'ın Simonoviç'e yazdığı ve önceki duruşmalarda okunmuş 32 adet mektubun tekrar okunmasını emreder.

2 Ekim 1875 tarihinde görülen on birinci duruşma Pertev Efendi'nin Şirinyan'ın defterlerinde tespit edilen silme, hata ve tutarsızlıklar hakkında açıklama talebiyle başlar: (...) *defterlerinizin 28, 42, 98 vb. sayfalarının üzeri çizilmiş (...) belli ki Meg Simonovich ismi çizilmiş yerine Meg Alexanian yazılmış (...) bize gerçeği söyleyin (...)*⁹⁰. Bu soruya Şirinyan defterlerini Simonoviç'in tutuklanmasından bir yıl sonra teslim ettiğini, bu süre içerisinde istese defterleri değiştirebileceğini ve üzeri çizili ismin Mıgırdıç Simonoviç değil Mühendis Leyburn olduğunu, bu konu hakkında sorgusunda gerekli cevapları verdiğini artık bu sorulara cevap vermeyeceği şeklinde karşılık verir⁹¹. Söz alan Toros Efendi de Agop Efendi'nin önceki duruşmada ifade ettiği Simonoviç'in borsada önemli miktarda para kayıplarının Haziran 1873 tarihinden sonra gerçekleştiği söylemine dayanarak bu tarihten önce de Simonoviç'in borsada para kaybettiğini ispatlayacak belgelere sahip olduklarını bunun da Şirinyan'ın hırsızlık ile bağı olmadığını kanıtlayabileceğini söylemesinin ardından Pertev Efendi'nin sunulacak belgelere güvenmediğini söylemesi üzerine Şirin Şirinyan ile Pertev Efendi arasında bir tartışma yaşanır. Pertev Efendi'nin bir sorusuna *bu seni ilgilendirmez* cevabını vermesi ve Şirinyan'ın da buna *o zaman bana*

88 "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 1 Ekim 1875, s. 1-2

89 "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 1 Ekim 1875, s. 2

90 "Tribunal correctionnel de Pera", *La Turquie*, 3/4 Ekim 1875, s. 2

91 "Tribunal correctionnel de Pera", *La Turquie*, 3/4 Ekim 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 4 Ekim 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 6 Ekim 1875, s. 354.

*soracağın soruların cevapları da seni ilgilendirmez.*⁹² şeklinde karşılık vermesi seyircilerin kahkahalarına sebep olur. Durumun sakinleşmesi üzerine Toros Efendi tekrar söz alarak: (...) *Sayın başkan siz her zaman bankayı destekliyorsunuz ve sanıkların aleyhine konuşmasına izin vermiyorsunuz (...) Peki ne hakkında konuşmamızı istiyorsunuz? Sayın başkan sizi memnun edecekse Evet! 100.000 lirayı çaldık, başka suçlu yok, vicdanımız sızladı, affınıza sığınıyoruz! Mahkeme mutlu mu.*⁹³ cümleleriyle tepkisini gösterir. Ancak Pertev Efendi hesap defterleri ve şirket faaliyetleri hakkında Şirinyan'dan açıklama talep etmeye devam eder. Bu taleplere Şirinyan ısrarla cevap vermeyeceğini belirtir. Son olarak Pertev Efendi şirketin isminin (M. Ch. Alexanian et Cie) Mıgırdıç, Şirinyan ve Aleksinyan'ı temsil edip etmediğini sorar. Şirinyan ise şirketin ismine istedikleri anlamı atfetmelerini artık bu mahkemede konuşmayacağını ifade eder⁹⁴.

Davanın on ikinci ve son duruşması 5 Ekim 1875 tarihinde görülür. Duruşmada sanık avukatları ikinci savunmalarını yaparlar. İlk söz alan Toros Efendi müvekkilleri Şirinyan ve Aleksinyan'ın; şirketlerinin ismi olan M. Ch. Alexanian et Cie'nin sanık isimlerinden oluştuğu, Şirinyan'ın Simonoviç'e yazdığı 32 adet mektup ve şirketin hesap defterlerini inceleyen komisyon raporları⁹⁵ üzerinden suçlandıklarını belirterek; öncelikle Ticaret Kanunu'nun 32. maddesinde şirket ortaklarının isimlerinin sözleşmede yer alması gerektiğini ancak M. Ch. Alexanian et Cie şirketinin sözleşmesinde Simonoviç'in isminin bulunmadığı için şirket ismi üzerinden iddiada bulunmanın gerçekçi olmadığını söyler. Pertev Efendi'nin araya girerek komisyon raporlarına dikkat çekmesi üzerine Toros Efendi söz konusu komisyonu tanımadıklarını çünkü Osmanlı Bankası tarafından oluşturulan ve maaşları ödenen bu komisyonun banka çıkarlarını koruyacağını açık olduğunu söyler ve Şirinyan'ın Simonoviç'e yazdığı 32 mektupta Simonoviç'in şirketin ortağı olduğuna dair hiçbir ifadenin yer almadığını, sadece Şirinyan'ın Simonoviç'ten para istediğini ve şirketinin işleyişi hakkında bilgi vermesinin Simonoviç'in yatırımları konusunda güvence vermek için olduğunu ifade eder⁹⁶. Toros Efendi'nin savunmasının ardından Pertev Efendi mektupları tekrar okumaya başladığında Şirinyan Pertev Efendi'ye hitaben dava konusunun mektupları olmadığını, Osmanlı Bankasından çalınan

92 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 4 Ekim 1875, s. 2.

93 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 4 Ekim 1875, s. 3.

94 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 3/4 Ekim 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 4 Ekim 1875, s. 2.

95 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 6 Ekim 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 6 Ekim 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 13 Ekim 1875, s. 361.

96 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 6 Ekim 1875, s. 2.

94.000 lira olduğunu ve eğer kendisini Simonoviç'in suç ortağı yapmak istiyorsa boşa zaman harcamadan kararını vermesi gerektiğini söyler⁹⁷. Pertev Efendi'nin Simonoviç'e bakarak *daha sonra bu hırsızca geleceğiz* demesi üzerine Kirkor Efendi söz alarak müvekkili Simonoviç'in henüz ceza almadığı için ona bu şekilde hitap edilmesinin yanlış olduğunu, Osmanlı Bankasının tüzüğü'nün 2. maddesi gereğince bankanın teminatsız hiçbir çalışanı istihdam etmediğini ancak Simonoviç'in bu şartı yerine getirmeden bankada çalıştığını ifade ederek bu durumun açıklanması gerektiğini söyler⁹⁸. Bununla birlikte Bay Deveaux'un neden Simonoviç'i hapisteye iki kere görmeye gittiğini ve ne söylediğinin araştırılması gerektiğini söylemesi üzerine Agop Efendi itiraz etmek üzere iken Kirkor Efendi *Otur Agop Efendi!* diye bağırarak sözlerine; (...) *Eğer Simonovich bir kefil olmadan bankaya alındysa bu durum sayın Deveaux'un işine geldi ve o da suçludur. Nasıl olur da Avrupa'nın önde gelen finans kuruluşlarından birinin direktörü tahtından inip hapsedilmiş bir hırsız olan alt kademe çalışanıyla gizlice görüşmeye gider? Elbette burada ciddi sebepler olmalı... Görünüşe göre Simonovich'in ortağı olduğu ortaya çıkıyor*⁹⁹ şeklinde devam eder. Bu sözler üzerine Pertev Efendi, Kirkor ve Agop Efendi arasında Bay Deveaux'un sorgulanıp sorgulanamayacağı konusu üzerine bir tartışma yaşanır. Tartışmaya Toros Efendi'nin de dâhil olması üzerine Pertev Efendi *seni ilgilendirmez!* şeklinde Toros Efendi'yi azarlamasından sonra Kirkor Efendi tekrar söz alarak; (...) *eğer bu kimseyi ilgilendirmezse, sadece sizin ve Agop Efendi'nin konuşma hakkı varsa Ahkam-ı Adliye Nizamnamesi'nin 1. maddesine göre adaleti sağlama şeklinize itiraz ediyorum ve müvekkilimin bu kadar açıkça haksızlıkların ardı ardına yaşandığı bu mahkeme tarafından değil başka bir mahkeme tarafından yargılanmasını talep ediyorum*¹⁰⁰ cümleleriyle mahkemeyi protesto eder. Simonoviç'in konuşma talebini reddeden Pertev Efendi Aleksinyan'a yönelir ama o da avukatlarının konuşurulmamasını protesto ederek soruları cevaplamaz. Mahkeme daha sonra sanık Movses Papazyan ile tanıklar Karabet Sakayan, Mirakian, Thomas Beryantz ve Margossian'ı sorgulayarak yargılamasını sona erdirdiğini duyurur ve avukatlara savunmalarına eklemek istedikleri bir şey olup olmadığı sorulur. Önce Şirinyan'ın avukatı Toros Efendi söz alarak mahkemenin adaletsizliğini, tarafılığını ve de Osmanlı Bankasını kayırmasını protesto ettiğini belirtir. Kirkor Efendi de mahkemenin izlediği usulün hukuka uygun olmadığını

97 "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 6 Ekim 1875, s. 2.

98 "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 7 Ekim 1875, s. 1; "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 13 Ekim 1875, s. 361-362.

99 "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 7 Ekim 1875, s. 2.

100 "Tribunal correctionnel de Pera", *Stamboul*, 7 Ekim 1875, s. 2; "Tribunal correctionnel de Pera", *The Levant Herald*, 13 Ekim 1875, s. 362.

ve üst mahkemeye başvuracağını belirterek mahkemeyi protesto ettiğini söyler¹⁰¹. Kirkor ve Toros Efendi'nin bu sözleri salonda bulunan izleyiciler tarafından alkışlanır¹⁰².

Mahkeme kararını 26 Ekim 1875 tarihinde açıklar. Buna göre Mıgırdıç Simonoviç ve Stepan Papazyan hırsızlık suçuyla Ceza Kanunu'nun 222. maddesine göre 3 yıl hapis cezasına, Şirin Şirinyan ve Mıgırdıç Aleksinyan çalınan para ve menkul kıymetleri saklamak ve hırsızlığa yardım suçuyla Ceza Kanunu'nun 230. maddesine göre 3 yıl hapis cezasına, Şirin Şirinyan'ın katibi Movses Papazyan hesap defterleri üzerinde tahribat yapmak suçuyla Ceza Kanunu'nun 230. maddesine göre 4 ay hapis cezasına ve Karabet Sakayan ise çalıntı malı kendi yararına kullanma suçuyla 1 ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Bankadan çalınan paranın Mıgırdıç Simonoviç tarafından, 2004 adet Pinard tahvilatının bedelinin ise Stepan Papazyan tarafından bankaya ödenmesine karar verilmiştir¹⁰³.

Davanın son duruşmasında seyirciler tarafından alkışlanan Kirkor ve Toros Efendi, 7 Ekim 1875 tarihinde Divan-ı Ahkam-ı Adliye Nezaretine bir dilekçe verirler. Dilekçede; Pera Ceza Mahkemesi müvekkillerinin savunmalarını yapmak için gerekli zamanı tanımamış, itirazlarına kulak asmamış, Osmanlı Bankası tarafından maaş verilmekte olan kişilerden oluşmuş komisyon tarafından hazırlanmış raporla her şey Simonoviç'in üzerine yıkılmış ve bazı kişilerin isimlerine raporda yer verilmeyerek korunmuşlardır. Mahkemenin halka açık bir duruşmada bir tarafı kayırması “şân-ı adalete muğâyir”dir. Bu olaylara salondaki dinleyiciler tanık olmuş ve Pera gazeteleri de yazmıştır. Tüm bu unsurlar dikkate alınarak davanın yeniden incelenmesi için başka bir mahkemeye havale edilmesi talep edilmektedir¹⁰⁴.

Pera Ceza Mahkemesinin kararı 1876 yılının Ocak ayı başında hapiste bulunan davalılara tebliğ edilir¹⁰⁵. 7 Mart 1876 tarihli *Stamboul* gazetesinde Temyiz

101 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 7 Ekim 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 13 Ekim 1875, s. 362; “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 6 Ekim 1875, s. 2; *Ceride-i Havadis*, 9 Ramazan 1292, s. 2-3.

102 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 7 Ekim 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 13 Ekim 1875, s. 362; *İstikbal*, 6 Ramazan 1292, s. 2.

103 “Tribunaux”, *Stamboul*, 27 Ekim 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 3 Kasım 1875, s. 388; “Affaire Simonovitch”, *La Turquie*, 27 Ekim 1875, s. 2; *Basiret*, 29 Ramazan 1292, s. 2; *Vakit*, 28 Ramazan 1292, s. 1; *İstikbal*, 27 Ramazan 1292, s. 2.

104 “Affaire Simonovitch-Protestation des Avocats”, *Stamboul*, 8 Ekim 1875, s. 2; *İstikbal*, 28 Ramazan 1292, s. 2-3.

105 “Affaire Simonovitch”, *Stamboul*, 29 Ocak 1876, s. 2.

Mahkemesinin Pera Ceza Mahkemesinin hem soruşturmacı hem de yargıç olarak davayı görmesinden dolayı usul eksikliği gerekçesiyle kararı iptal ettiği¹⁰⁶ haberi yer alır ancak 10 Mart 1876 tarihli nüshada bu bilgi düzeltilerek kararın iptal edilmediği ama Temyiz Mahkemesinin davayı kabul ettiği duyurulur.¹⁰⁷ Temyiz davasının ilk duruşması 16 Mayıs 1876'da görülür. Pera Ceza Mahkemesinin kararının okunmasından sonra Toros ve Kirkor Efendi savunmalarını yapar. Kirkor Efendi, müvekkilleri tarafından önceki dava sürecinde isimleri zikredilen banka çalışanlarının çağrılarak sorulara cevap vermelerini talep eder. Mahkeme talebi kabul ettikten sonra duruşmayı erteler.¹⁰⁸ 23 Mayıs 1876 tarihinde görülen ikinci duruşmada Osmanlı Bankasının avukatı Hasan Fehmi Efendi ve Simonoviç'in avukatı Kirkor Efendi karşılıklı savunmalarını yaparlar. Bunun ardından mahkeme başkanı duruşmanın belirsiz bir tarihe ertelendiğini ve duruşma tarihinin gazetelerle ilan edileceğini duyurur.¹⁰⁹ Bundan sonraki süreç belirsizdir. 8 Haziran 1876 tarihli *Stamboul* gazetesi Simonoviç'in 6 Haziran tarihinde serbest bırakıldığını yazar¹¹⁰. Ancak 13 Haziran 1876 tarihli gazetede ise Simonoviç ve Papazyan'ın tekrar tutuklandığı ve sebebinin bilinmediği haberine rastlanır¹¹¹.

3. Fail mi Mağdur, Mağdur mu Fail: Simonoviç Davası'nda Arda Kalanlar

6 Eylül 1875 tarihinde başlayan dava 26 Ekim 1875 tarihinde gerçekleştirilen karar duruşmasıyla toplam 13 celsede gerçekleşmiştir. Dönem basımına yansıdığı kadarıyla duruşma süreleri oldukça uzundur. Bazen tek celsenin görüldüğü davada bazen üçer saatlik iki oturum gerçekleşmiştir. İddianamenin uzun oluşu, tanık sayısının fazlalığı ve sanıkların itirazları sonucu yaşanan tartışmalar sürenin uzamasında temel etkindir. Bu durumun bir diğer sonucu ise davayla ilgili haber metinlerinin bazı detaylardan azade edilerek oluşturulmasıdır.

Dönem basımı içerisinde yabancı dilde yayın yapan *La Turquie*, *Stamboul* ve *The Levant Herald* gazeteleri tüm duruşma sürecini aktarmıştır. Türkçe basın ise bu üç

106 "L'affaire Simonovitch", *Stamboul*, 7 Mart 1876, s. 1.

107 "L'affaire Simonovitch", *Stamboul*, 10 Mart 1876, s. 1.

108 "L'affaire Simonovitch", *Stamboul*, 16 Mayıs 1876, s. 1; *Vakit*, 5 Mayıs 1292, s. 2.

109 "Affaire Simonovitch", *Stamboul*, 23 Mayıs 1876, s. 1.

110 "Simonovitch", *Stamboul*, 8 Haziran 1876, s. 1.

111 "L'affaire Simonovitch", *Stamboul*, 13 Haziran 1876, s. 1.

gazete üzerinden olayı takip eder. Bunun sebebi Türkçe basın olayı önemsiz bulmasından ziyade “mali zorluklar”dır. 19. yüzyıl İstanbul basını mekânsal bir ayrışma yaşamış, yabancı dilde yayın yapan süreli yayınlar Galata ve Beyoğlu çevresinde kümelenmişken Türkçe basın Eminönü, Sirkeci ve Cağaloğlu çevresinde toplanmıştır¹¹². Mekânsal ayrışmadan kaynaklı haber toplama sürecinde “muhabir” kullanımının ek maliyet getirmesi davanın takibinde Türkçe basına engel oluşturmuştur. Türkçe basın içerisinde sadece *İstikbal* gazetesi ve Teodor Kasap, davayı duruşma salonundan takip edebilen tek gazete(cı)dir.

Dava sürecini yakından takip eden *La Turquie*, *Stamboul* ve *The Levant Herald* gazetelerinin olaya yaklaşımları birbirlerinden farklıdır. Haftalık yayımlanan *The Levant Herald* dava sürecini oldukça olay odaklı ve yorumsuz aktarmıştır. Diğer iki gazetede sıkça rastlanan tartışma, iddia ve söylemlerden ziyade süreci özetleyici bir yaklaşıma sahip olan gazete, tek yorumu davanın karar duruşması sonrasında yayımlamıştır. Oldukça kısa olan bu yorumda *The Levant Herald* davanın beklentileri karşılayamadığını çünkü kayıp olan yaklaşık 60.000 liranın akıbetinin belirsizliğini koruduğunu belirtmektedir¹¹³.

La Turquie gazetesinin dava sürecine sanıkların suçluluklarından emin bir tavır ile başladığı ve süreç içerisinde ortaya atılan iddialara rağmen çizgisini değiştirmedeği görülmektedir. Gazeteye göre sanıklar “Simonoviç ve suç ortakları”dır¹¹⁴. Haklarında kesinleşmiş bir hüküm bulunmamasına karşın başta Simonoviç olmak üzere tüm sanıklar suçlarını itiraf etmiş ve bu itiraflarını mahkemede onaylamışlardır¹¹⁵. İtirafı karşısında mahkemede sergiledikleri tavırlar mahkemenin işleyişini engellemek¹¹⁶ amacıyla sergilenen “kötü niyetler”¹¹⁷dir. Gazetenin faillere dair tavrı Aleksinyan hakkında kaleme aldığı (...) *Geniş sarı sakalı, kurnazlığı ve açgözlülüğü ifade eden iki delici göz çevreliyordu (...)*¹¹⁸ tasvirinde net şekilde görülmektedir. *La Turquie* gazetesi Mıgırdıç Simonoviç, Şirin Şirinyan ve Mıgırdıç Aleksinyan arasında Simonoviç’i “elebaşı” olarak tanımlar. Ancak dava sürecinde

112 Cem Sökmen, *Tarihsel ve Mekansal Değişimiyle İstanbul Gazeteciliği, Babıali’den Medya Plazalara*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2022, s. 57.

113 “Tribunal correctionnel de Pera”, *The Levant Herald*, 3 Kasım 1875, s. 388.

114 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 26/27 Eylül 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 1 Ekim 1875, s. 2.

115 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 1 Ekim 1875, s. 2.

116 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 28 Eylül 1875, s. 2.

117 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 26/27 Eylül 1875, s. 2.

118 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 26/27 Eylül 1875, s.2.

gazete tarafından öne çıkarılan isim Şirin Şirinyan'dır. Bu durum Şirinyan'ın fail olarak dava sürecinde ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Bu yeni fail; tüm duruşmaları bitmez tükenmez itirazlarla doldurur,¹¹⁹ her fırsatta komisyon üyelerine ve bankaya hakaret eder¹²⁰. Kavgacı, ağgözlü ve kötü niyetli failler ve avukatları karşısında (...) *sonsuz bir sabır bahşedilmiş* (...) ¹²¹ ve duruşmaları (...) *büyük bir beceri, incelik, tarafsızlık ve nezakette* (...) ¹²² yöneten alçakgönüllü mahkeme başkanı Pertev Efendi bulunmaktadır. Gazetenin, mağdur-fail-eylem ilişkisinde yer almayan Pertev Efendi'yi öne çıkarmasının altında yaptığı fail tanımlarını güçlendirmek olduğu söyleyebilir. *La Turquie* gazetesi fail-mağdur-eylem ilişkisinde oldukça nettir. Sebebi ve biçimi önemsiz olmakla birlikte eylem bir hırsızlıktır. Bu eylemin failleri olan sanıklar suçludur çünkü suçlarını itiraf etmişlerdir ve Osmanlı Bankası bu eylemler karşısında uzun süredir mağduriyet yaşamıştır. Gazete, 1873 yılında eylemin sorumluluğunu mağdura yansıtırken, dava sürecinde faile odaklanmıştır.

Stamboul gazetesi ise dava sürecini duruşma metinleri ve köşe yazıları olmak üzere iki farklı mecrada okuyucularına aktarmıştır. Duruşmaya dair metinler *La Turquie* gazetesi ile kıyaslandığında yorumdan arınmış ve olay odaklıdır. Gazeteye göre eylem “bankalar tarihinde görülmemiş devasa bir hırsızlık”tır¹²³. “Olağan failler” Simonoviç, Şirinyan ve Aleksinyan hakkında net bir karar ya da yorum ortaya konulmaz ancak banka aleyhinde dile getirilen iddialar detaylıca aktarılır. Fail-eylem-mağdur ilişkisinde gazetenin odak noktası mağdur sıfatıyla şikâyetçi olan Osmanlı Bankasıdır. Duruşma metinlerinde doğrudan banka yerine onun mahkeme salonunda vücut bulmuş hâli olan Agop Efendi merkeze alınmıştır. Hayatında ilk kez bir davada savunma yapan¹²⁴ Agop Efendi; sanıklar tarafından *Şirinyan- Sözüümü kesme, kapa çeneni!*¹²⁵ ya da *Simonoviç- Agop Efendi, otur!*¹²⁶ şeklinde azarlanan, avukatlar tarafından *Kırkor Efendi- Otur Agop Efendi!* sözleriyle susturulan, tanıklar tarafından da *Margossian- Bana cevap verecek nitelikte olduğunuzu*

119 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 16 Eylül 1875, s. 2.

120 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 26/27 Eylül 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 1 Ekim 1875, s. 2.

121 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 12/13 Eylül 1875, s. 2.

122 “Tribunal correctionnel de Pera”, *La Turquie*, 12/13 Eylül 1875, s. 2.

123 *Stamboul*, 20 Eylül 1875, s. 2.

124 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 30 Eylül 1875, s. 2.

125 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 28 Eylül 1875, s. 2.

126 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 7 Ekim 1875, s. 2.

*düşünmüyorum Agop Efendi...*¹²⁷ ifadeleriyle “aşığılanan”, sanıkları ve seyircileri kendisine güldükleri gerekçesiyle mahkeme başkanına şikâyet eden¹²⁸ birisi olarak tanımlanmıştır. Gazete, davaya yaklaşımını köşe yazılarında daha net bir şekilde ortaya koymuştur. Öncelikle alt seviye bir çalışmanın beş yıl gibi bir süre kasayı soymasının fark edilememesi şaşkınlık vericidir. Bununla birlikte Simonoviç’in bankadaki tek hırsızın kendisi olmadığına dair iddiaları ile tüm bankayı töhmet altında bırakması karşısında bankanın sessizliğini korumasına da anlam verilememektedir.¹²⁹ Ayrıca Osmanlı Devleti’nin ticaretini geliştirme misyonu ile kurulmuş bu kurumun yükümlülüklerini yerine getirmediği, tüm şehirlerde şube açması gerekirken sadece kâr elde edebildiği yerlere şube açması eleştirilmiş ve iddialar karşısındaki sessizliğin kamuoyunda sanıkların iddialarının doğruluğuna dair şüpheye yol açtığı belirtilmiştir. Ayrıca mahkeme başkanı Pertev Efendi de eleştirilir. Eleştirinin odağı mahkeme boyunca sık sık dile getirdiği “Bu seni ilgilendirmez!” cümlesidir. Sanıkların savunmalarını yapma haklarının bu söz ile engellenmesi gazeteye göre küstahçadır.¹³⁰ Sekizinci duruşma sonrası yayımlanan köşe yazısında ise hırsızlığın uzun süre fark edilememesi bankanın denetim eksikliğine bağlanır¹³¹. Onuncu duruşma sonrası ise duruşmanın geldiği noktada hiçbir şeyin açıklığı kavuşturulamadığı ileri sürülerek sanıkların ortaya attığı iddiaların “Avrupa’nın en büyük finans kurumlarından birisi” olan Osmanlı Bankasının onuru ve kredisini tehlikeye attığının altı çizilir¹³².

Stamboul gazetesinin eyleme dair bakış açısının tıpkı *La Turquie* gibi net olduğunu söylemek mümkündür. Ancak ortaya atılan iddiaları daha sorgulayıcı bir tavırla izlemiştir. Gazete failden ve eylemden çok mağdura odaklanmıştır. Çünkü gazete, eylemin süresi ve bu süre zarfında mağdur olanın kendi mağduriyetini yaratarak aslında fail olduğu kanısındadır. Mağdurun fail olmasındaki unsurlar ise gazeteye göre personel politikası ve denetimsizliktir.¹³³ Hükûmetin banka ile olan ilişkilerinde hükûmeti destekleyen gazetenin, bankanın kâr odaklı politikalarına

127 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 7 Ekim 1875, s. 2.

128 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 21 Eylül 1875, s. 2; “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 28 Eylül 1875, s. 2.

129 *Stamboul*, 16 Eylül 1875, s. 1.

130 *Stamboul*, 25 Eylül 1875, s. 1.

131 *Stamboul*, 28 Eylül 1875, s. 1.

132 *Stamboul*, 4 Ekim 1875, s. 1.

133 Autheman bu iki olguyu “bankayı aşırı tasarruf ilkelerine göre işletme kaygısı” ile açıklamaktadır. Bk. *age.*, s. 65

eleştiri getirmiş olmasının¹³⁴ davaya yaklaşımını etkilemiş olma ihtimali de unutulmamalıdır.

Basın kadar halk da davaya yoğun ilgi göstermiştir. İlk duruşmadan itibaren mahkeme salonu izleyici kalabalığı ile dolar. Hatta izdiham o kadar büyür ki basın mensupları salona ulaşmakta zorluk çeker¹³⁵. Salonda oturacak yer bulamayanlar camlara tırmanır¹³⁶. Bazen “sel gibi” salona koşan halkı zabtîyeler bile kontrol altına alamaz¹³⁷. Halk davayı izlemekle yetinmeyip sürece de dâhil olur. Şirinyan konuşurken araya girmek isteyen Agop Efendi’yi “şşşşt” sesi ile susturur¹³⁸. Sanıkların Agop Efendi’ye verdiği cevaplardan sonra kahkahalar atar¹³⁹. Mahkemeyi protesto eden avukatları alkışlar ve alkışları “şakacı” bir grubun işi olarak açıklayan Pertev Efendi’yi ıslıklar¹⁴⁰. Tüm bu tepkileri *İstikbal* gazetesi (...) *Bizim halk henüz bu türlü muhakeme-i alenilerde bulunmaya alışmamış olduklarından adab-ı lazımede bulunmayıp kendilerini tiyatrodâ ve avukatları aktör zannederek muhakemenin hitamında avukatı makam-ı tahsinde alkışladıkları taaccüp ile görülmüştür(...)*¹⁴¹ cümleleri ile eleştirmiştir. Bu tepkiler bir adab-ı muaşeret olayından ziyade halkın olaya yaklaşımının göstergeleridir. Dava sürecinde; sanıkların diğer banka çalışanlarının da sorgulanma talebinin ve özellikle Bay Deveaux hakkındaki hırsızlıktan haberi olması, Simonoviç’i tehdit etmesi ve de borsa oynaması gibi iddiaların mahkeme tarafından dikkate alınmaması, soruşturma komisyonunun Osmanlı Bankasından maaş alması ve bu komisyon raporları ile Şirinyan-Simonoviç arasında ilişki kurulması, mahkeme heyetinin sanıkları hem sorgulaması hem de yargılaması, Simonoviç’ten para aldığı bilinen Karabet Sakayan’ın sanıksıfatıyla yargılanmaması ve banka ile anlaşığına dair iddianın soruşturulmaması, sanık avukatlarının konuşmalarına bazen banka temsilcisi Agop Efendi’nin bazen de mahkeme başkanı Pertev Efendi’nin engel oluşu halkın olaya yaklaşımını şekillendirmiş unsurlardır. Verilen tepkilerin zamanlaması, hedefi ve biçimi; fail-eylem-mağdur

134 Korkmaz Alemdar, *İstanbul (1875-1964) Türkiye’de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*, A.İ.T.İ.A. Yayınları, Ankara 1980, s. 37.

135 “Affaire Simonovich”, *La Turquie*, 23 Eylül 1875, s. 1.

136 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 21 Eylül 1875, s. 1.

137 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 23 Eylül 1875, s. 1.

138 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 28 Eylül 1875, s. 2.

139 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 4 Ekim 1875, s. 3; “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 7 Ekim 1875, s. 2.

140 “Tribunal correctionnel de Pera”, *Stamboul*, 7 Ekim 1875, s. 2.

141 *İstikbal*, 6 Ramazan 1292, s. 2.

ilişkisinde geçerli olan tanımlamalara halkın katılmadığını göstermektedir. Halkın yaklaşımında mahkeme salonunda söylenenlerden çok söylen(e)meyenlerin baskın olduğu anlaşılmaktadır. Halkın, mevcut fail-eylem-mağdur tanımlamaları dışında bir yaklaşım geliştirmesinin kırılma noktasının Mihali'nin ifade süreci olduğu söylenebilir. Özellikle Mihali'nin bir Yahudi olmasına karşın İncil üzerine yemin ettirilmesi ve bu ifadenin resmen kabulü ve de ifade sürecinde banka yetkilileri ile görüşerek banka tarafından tanık olarak mahkemeye sunulması halkta fail ile mağdura dair soru işaretlerinin ortaya çıkmasına sebep olmakla birlikte davanın dayandığı delillerin de meşruiyetini sorgulatmıştır. İkinci kırılma noktası ise mahkemenin tavrıdır. Sanıklar tarafından ortaya atılan iddialar karşısında harekete geçmek yerine ilk dört duruşmada okunmuş rapor ve mektupları tekrar tekrar okuma eylemi halk nezdinde dava sürecinin sağlıklı yürütülmediği kanısına yol açmıştır. Hırsızlığın tespiti sonrası gazetelere yansıyan fail tanımlamalarında var olan “düşük maaşın eyleme sebebiyet vermesi” söyleminin romantizmi ile dava sürecinde havada kalan pek çok sorunun, 1874 yılında Sadık Paşa'nın Osmanlı Bankası yerine güçlü sermayeye sahip yeni bir milli banka için sermaye aramak için Avrupa'ya gidişi¹⁴² ile 6 Ekim 1875 kararlarını¹⁴³ bankanın “görüşü alınmadığı” için protestosu ve Bâbîâli'nin de krizin sorumlusu olarak Osmanlı Bankasını işaret etmesinin¹⁴⁴ toplumsal bellekte yarattığı bankaya ait negatif imge ile birleşmesinin de toplumun davaya yaklaşımını şekillendirdiği ileri sürülebilir.

Toplumun davaya dair gündemi dönemin mizah basınından da takip edilebilmektedir. Teodor Kasap'ın *Hayal* dergisi yedinci duruşma sonrası yayımladığı bir Hacivad-Karagöz muhaveresinde (...) *Ne demek? Beş liralık torbaların içine mecdiye doldursun da beş senede bankanın idaresi bunu görmesin olur mu?*(...)¹⁴⁵ cümlesi ile bankanın denetimsizliğine vurgu yaparken, onuncu duruşma sonrası; Simonoviç'in borsada kendi adına değil de banka çalışanları adına oynadığı, Şirin Şirinyan'ın Simonoviç'in hırsız olduğunu bilmemesini, bankanın her ay bilançosunun gazetelerde yayımlanmasına ve senede iki kere temettü ve faiz ödemesine karşın hırsızlığı beş yıl tespit edememesini ve Mıgırdıç Simonoviç'in kaçması için kardeşi Simon Simonoviç'e teslim edilmesini davaya dair konu

142 Hüseyin Al-Şevket Kâmil Akar, *Osmanlıdan Günümüze Borsa, Galata Borsası 1830-1873*, Borsa İstanbul A.Ş., İstanbul 2013, s. 250-254.

143 Hükümet, beş yıllık bir süre boyunca bütün istikraz kuponlarının yarısı nakit, yarısı % 5 faizli yeni tahviller hâlinde ödeneceğini açıklamıştır. Bk. Autheman, *age*, s. 81.

144 Autheman, *age*, s. 81.

145 *Hayal*, 11 Eylül 1291, s. 2.

başlıkları olarak özellikle avukatların savunmaları üzerinden (...) *Kırkor Efendiyle Toros Efendi bankayı berbat ettiler* (...) ¹⁴⁶ cümlesiyle verir. Mehmet Tevfik'in *Geveze* dergisi ise dava sürecinin olayı aydınlatamaması üzerinde durur: (...) *Simonoviç Efendinin istintak ve muhakemesini bazı gazeteler yazmakta iseler de ya hakikat hâlâ layıkıyla kesb-i ıttulâ edemediklerinden veyahut işe ehemmiyet vermediklerinden midir? yoksa nedir? aslım anlayamadık gitti!!!*(...) ¹⁴⁷. İzmir'de yayımlanan *Kara Sinan* dergisinin de avukatların şikâyet dilekçesini okuyucusuna aktarması ¹⁴⁸ davanın İstanbul dışında da takip edildiğini göstermektedir. Mizah basınının gündemini oluşturan bu başlıkları bir anlamda toplumsal iletişim ağı içerisinde dolaşan davaya dair “temel unsurlar” olarak okumak mümkündür.

Davanın kararı ile ilgili *Hayal* dergisinin aktardığı bir detay ise oldukça ilginçtir: (...) *bundan iki sene evvel bankadan doksan beş bin lira çalmış olan mahut Mıgırdıç Simonoviç'in Beyoğlu Ceza Mahkemesi'nde ekseriyet üzerine verilen karar ile üç sene ve bunun yatağı denilen Şirin Şirinyan ile Mıgırdıç Aleksinyan'ın dahi bil-ittifak yine o ilamda üç sene hapislerine hükm olunmuş. Nasıl? Kararı beğendiniz mi? Asıl hırsız ekseriyetle yatakları ise bil-ittifak mahkâm oluyorlar.* (...) ¹⁴⁹. Mahkeme heyetinden kimin hangi gerekçe ile kararın hangi kısmına katılmadığı belirsiz olsa da anlaşılan en az bir üye için Mıgırdıç Simonoviç'in ortaya attığı iddialar karşılık bulmuş ve bu karar verici içinde “hırsız” mı “günah keçisi” mi sorusu cevapsız kalmıştır.

Sonuç

Osmanlı Bankasında ortaya çıkan hırsızlık vakası 1873 Kasım-Şubat ve 1875 Eylül-Ekim ayları olmak üzere iki evrede kamuoyuna yansımıştır. İlk evre eylemin niteliği, şekli ile fail ve mağdur kimliği üzerinden şekillenirken ikinci evre dava sürecini içermektedir. Dönem basını açısından olayın ilk evresinde iki unsur ön plana çıkar; eylemin nedeni ve mağdurun eylemleri. İkinci evre olan dava sürecinde ise ön plana çıkan fail ve mağdur olgularıdır. Bu iki süreç içerisinde fail-mağdur-eylem tanımlarına dair değişim gözlemlenen tek gazete Bordiano'nun sahibi olduğu *La Turquie* gazetesidir. Olayın ilk evresinde Bordiano sahibi olduğu *La Turquie* ve *Şark* gazeteleri aracılığıyla mağdurun/Osmanlı Bankasının mali denetim zafiyeti ve personel politikası üzerinden eleştiri getirirken ikinci evrede

¹⁴⁶ *Hayal*, 20 Eylül 1291, s. 2.

¹⁴⁷ *Geveze*, 6 Ramazan 1292, s. 3.

¹⁴⁸ “Dünya Yağh Bir Kuyruktur Yiyebilene Aşk Olsun”, *Kara Sinan*, 19 Şevval 1292, s. 2.

¹⁴⁹ “Bir Tuhaf Karar”, *Hayal*, 2 Teşrinievvel 1291, s. 2.

odak noktasını faille çevirmiştir. Burada gazete fail tanımlamasında ilk evrede dile getirilen “düşük maaş alma ve borsa kumarı illeti” olgusunu bir kenara bırakmış ve tamamen “itiraf etmiş olma” durumu üzerinden “hırsız” tanımlamasını geliştirmiştir. 1875 yılında yayın hayatına başlayan *Stamboul* gazetesi *La Turquie*'nin aksine fail tanımlamasından çok mağdura ve eylemlerine odaklanır. Gazetenin sahibi John Laffan Hanly, *Stamboul*'dan önce yayımladığı *Levant Times and Shipping Gazette* ile olayın ilk evresinde bankanın yönetim zafiyeti üzerinden mağduru eleştirmiştir. Bu tavrını yeni gazetesi *Stamboul* ile devam ettirmiş olması süreç içerisinde fail-eylem-mağdur tanımlamasına dair bir değişim yaşamadığını göstermektedir.

Simonoviç olayı başından sonuna değin basın kadar toplumun da ilgisini çekmiştir. Olayın ilk evresinde toplumun tek bilgi kaynağının gazeteler olması mevcut fail-eylem-mağdur tanımlamalarının toplum tarafından paylaşıldığı düşüncesini akla getirmektedir. Ancak olayın ikinci evresinde mahkeme sürecinde katılımcıların varlığı ve vermiş oldukları tepkilerin hedefi ile biçimi dikkate alındığında toplumun özellikle fail ve mağdura dair mahkeme nezdindeki tanımlamalara bağlı kalmadıkları anlaşılmaktadır. Dava sürecinde ortaya atılan iddialar karşısında gerek bankanın gerekse de mahkemenin tutumu toplumsal tahayyülde sanıkların “fail”den çok “günah keçisi” olduklarına, bankanın ise “mağdur”dan ziyade “fail” olduğuna dair bir algı yaratmıştır. Bu algı çerçevesinde dava süreci ve mahkemenin kararının halkın gözünde adaletin tecellisini sağlamaktan uzak olduğunu söylemek mümkündür. Burada altının çizilmesi gereken nokta toplumsal tahayyülde “fail”in eylem sorumluluğundan tamamen azade edilmemiş olmasıdır. Neticede Simonoviç, dava sürecinde 30.000 lirayı çaldığını itiraf etmiştir. Ancak kalan 60.000 lira için hırsız olarak suçlanmayı reddetmesi ve kendisi gibi hırsızlık yapan diğer banka çalışanlarının suçlanmaması toplumsal tahayyülde “fail”den “kurban”a dönüşmesini sağlarken sessiz kalması yönündeki tehdit iddialarının banka tarafından inkâr edilmemesi de “mağdur”un “fail”e evrilmesinde etkilidir.

Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen bu “sirkat” vakası eylemin niteliği açısından ilk olma özelliğine sahiptir. Toplum tarafından sanıkların borsa üzerinden “kaybettikçe çalma çaresizliği” ile romantikleştirildiği olay, Osmanlı Bankası açısından 1873 yılı net kârında 80.000 liralık bir azalıştan başka bir şey ifade etmemektedir. Hükûmet açısından da olay kapanmış görülmektedir ki soruşturma süreci devam ederken, 17 Şubat 1875 tarihinde bankanın imtiyazları yenilenir. İlginç bir tesadüf ise yıllarca hükûmet tarafından denetim altına alınmak istenen

ve olayla dolaylı ilişkisi bulunan borsanın, hırsızlığın tespit edildiği 24 Kasım 1873 Pazartesi gününden yaklaşık on gün sonra, 2 Aralık 1873 tarihinde yayımlanan nizamname ile devlet denetimine geçmesidir.

Simonoviç vakası, Osmanlı Devleti'nin kayıtlara geçmiş ilk banka yolsuzluğu olmasının yanı sıra ardında bıraktığı pek çok cevapsız soru ile toplumun gündemini yaklaşık üç yıl işgal etmiştir.

Yazar Katkıları

Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Toplanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Analizi	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT), 821/44, 6 M 1291/ 23 Şubat 1874.

Sürelî Yayınlar

Basiret

Ceride-i Havadis

Geveze

Hakayık'ül Vakayi

Hayal

İstikbal

Kara Sinan

La Turquie

Ruzname-i Ceride-i Havadis

Stamboul

Şark

The Levant Herald

The Levant Times and Shipping Gazette

Vakit

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abidin Paşa, *Borsa Risalesi: Hava Oyunları*, haz. Celali Yılmaz, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Akyıldız, Ali, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

Al, Hüseyin-Akar, Şevket Kamil, *Osmanlıdan Günümüze Borsa, Galata Borsası 1830-1873*, Borsa İstanbul A.Ş., İstanbul 2013.

Alemdar, Korkmaz, *İstanbul (1875-1964) Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*, A.İ.T.İ.A. Yayınları, Ankara 1980.

Apak, Sudi-Tay, Arzu, “Osmanlı Devleti’nin 19. Yüzyıldaki Finans Sisteminde Osmanlı Bankası’nın Yeri ve Faaliyetleri”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 2012, s. 63-103.

Autheman, André, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Bankası, Bank-ı Osmanî-i Şahane*, çev. Ali Berktaş, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2002.

Aykut, Nezihi, “Çeyrek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 8, İstanbul 1993, s. 298-299.

Bayraktar, Kaya, *Osmanlı Bankası’nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.

Kazgan, Haydar, *Galata Bankerleri Cilt I*, Orion Yayınevi, Ankara 2005.

Öztel, Muharrem, “Osmanlı Devleti’nin Kalpazanlıkla İmtihanı (1818-1921)”, *Bellekten*, C 84/S. 299, 2020, s. 315-356.

Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye, Sene 1292, 30. Def’a, Matbuat-ı Maarif, İstanbul 1292.

Sökmen, Cem, *Tarihsel ve Mekansal Değişimiyle İstanbul Gazeteciliği, Babıali’den Medya Plazalara*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

Salonica Fire of 1890 and its Impacts on the Transformation of the City

1890 Selânik Yangını ve Şehrin Gelişimine Etkileri

Özer Özbozdağlı

Abstract

This study aims to evaluate the 1890 Salonica fire and its effects on the development of the city. Fires caused by natural causes or human error were part of everyday life in Salonica. Small fires were common for everyday life. But when fires grew, the consequences became devastating. The narrow and dead-end streets most affected by the fires were the Jewish quarters in the city center, where wooden houses were located. The existing wooden building stock of these neighbourhoods was the most important cause of the fires. These neighborhoods, with their old and wooden buildings, did not match the new modern face of the city. These neighborhoods had to be transformed according to the new urbanism and the zoning law of 1882. However, due to the current property situation of the region and the high cost of expropriation, the Municipality of Salonica could not enter these areas. At this point, the fire of 1890 was a turning point for the city. The fire caused a major humanitarian disaster, leaving

* Assoc. Prof., Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History - Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Hatay/TÜRKİYE, oozbozdogli@mku.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3486-7270>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC). / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

thousands of people homeless. But the fire was an opportunity for the transformation of Salonica. The fire destroyed some of the Jewish neighborhoods with wooden buildings in the city center. The Municipality of Salonica, using the authority given by the zoning law of 1882, prohibited reconstruction in the area and prepared maps of the area. The burned areas were rebuilt according to the understanding of modern urbanism. This transformation marked the final phase of Salonica's modernization.

Keywords: Salonica, Fire of 1890, 1882 Zoning Law, Municipality of Salonica, Jewish.

Öz

Bu alışma, 1890 Selânik yangını ve kentin gelişimine etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Doğal sebeplerle ya da insan hatası nedeniyle çıkan yangınlar Selânik'te gündelik hayatın bir parçasıydı. Küçük yangınlar gündelik hayat için olağan karşılanmaktaydı. Fakat yangınlar büyüdüğü zaman sonuçları yıkıcı olmaktaydı. Yangınlardan en çok etkilenen dar ve çıkılmaz sokaklar ahşap evlerin bulunduğu kent merkezindeki Yahudi mahalleleriydi. Bu mahallelerin mevcut ahşap yapı stoğu yangınların da en önemli sebebiydi. Aynı zamanda Eski ve ahşap yapıların bulunduğu bu mahalleler kentin yeni modern yüzüyle uyuşmuyordu. Bu mahallelerin yeni şehircilik anlayışı ve 1882 İmar Kanunu'na göre dönüştürülmesi gerekiyordu. Ancak bölgenin mevcut mülk durumu ve istimlakın pahalı olması nedeniyle Selânik Belediyesi bu alanlara giremiyordu. Bu noktada 1890 yangını kent için bir dönüm noktası oldu. Yangın büyük bir insani felakete yol açtı ve binlerce insanı evsiz bıraktı. Ancak yangın Selânik'in dönüşümü için de bir fırsat oldu. Yangında şehir merkezinde ahşap yapıların bulunduğu Yahudi mahalleleri yok oldu. Selânik Belediyesi 1882 tarihli imar kanununun verdiği yetkiyi kullanarak bölgede yeniden yapılaşmayı yasakladı ve bölgenin haritalarını hazırladı. Yanan bölgeler modern şehircilik anlayışına göre yeniden inşa edildi. Bu dönüşüm Selânik'in modernleşmesinin son evresini belirledi.

Anahtar Kelimeler: Selânik, 1890 Yangını, 1882 İmar Kanunu, Selânik Belediyesi, Yahudi.

Introduction

Fire is one of the disasters caused by natural means or human errors. If not effectively combated, the results can be devastating. Fires, the results of which could be devastating, became one of the determining factors in the transformation of some Ottoman cities such as Salonica in the 19th century. In this context, it considerably affected the architectural features and structure of the cities¹. Fires used to be a part of daily life in Salonica, which underwent a gradual transformation in the second half of the 19th century and became one of the most important port cities of the Ottoman Empire². Fires, which were a part of urban life in Salonica, caused great damage to the city³. The Jewish settlements, including the bazaar areas, were most affected by the fires⁴. The archive documents of the 19th century reveal that Salonica struggled against the fires many times. For instance, 14 fires broke out in the city between 1839 and 1857. In 1888, 2 inns, 4 shops, 3 houses and 1 tannery burned in 9 fires in the city centre and its neighbourhoods⁵.

Even if there were not always life losses, what were the causes of such great fires and the factors that facilitated the spread of the flames in the city? Answers to be given for these questions will also make it easier to understand the transformation of the city resulting from the fires. The existing building stock and architectural features of the city of Salonica were wide open to fires. The wooden houses in Salonica were one of the primary causes of fires. The Jewish dwellings, which were built in the style of rooms and courtyards, were built of wood and adjacent to each other in narrow streets. The rooms, built in layers around a courtyard, were intended to make more economical use of the land and streets that did not

- 1 Baha Öztunç, “20. Yüzyılın Başında Biga’da Yangın Afeti ve Sosyal Yardımlaşma”, *Bellelen*, Vol. 82/No. 293, 2018, p. 295.
- 2 Martinidiz Vilma Hastaoglou, “A Mediterranean City in Transition: Salonica Between The Two World Wars”, *The Scientific Journal Facta Universitatis*, Vol. 1/No. 4, 1997, p. 494.
- 3 Nancy Carol Stein, *Using The Visual To “See” Absence: The Case of Salonica*, Florida Atlantic University, Florida 2013, p. 52.
- 4 Diren Çakılcı, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Selânik Şehri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Phd Thesis, Antalya 2021, p. 150; Hüseyin Özgür - Sedat Azaklı, “Osmanlı Yangınları ve İtfaiye Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Vol. 3/ No. 1, 2001, p. 162.
- 5 Çakılcı, *ibid*, p. 357; Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selânik*, trans. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, p. 74; *1307 (Hicri) Selânik Vilâyeti Salnâmesi*, Vilayet Matbaası, Selânik 1307 (Hicri), pp. 260-261.

have enough place to build large households⁶. Adjacent buildings in narrow and dead-end streets caused the fire to spread to a very large area in a short time with the effect of the wind⁷. On the other hand, there were no firewalls among the houses for preventing the spread of flames due to the narrow streets. This caused the fires to create a domino effect and spread over large areas in a short time. Another factor was the north wind, which the Thessalonians called the “Vardar wind”. When it blew heavily, the Vardar created a fan effect, causing the flames to spread in a very short time. Another factor was the scarcity of water resources which were only sufficient for daily needs⁸. The lack of infrastructure and a modern firefighters union to fight fires with water effectively caused the fires to grow in a short time.

It was necessary to find a solution for the fires, which was an important problem of the cities throughout the empire. One of the priorities of the regulations made after 1838 regarding roads and buildings was to set out a solution to the fires experienced by the cities. Although the provisions of the roads and zoning regulations, issued in 1848 and 1863, were different by their periods, they generally included the rules to be applied in the execution of zoning activities such as building materials, measures to be taken against fires, street widths, building heights, fire resistance, taxes to be collected and duties of civil servants⁹. One of the important tasks of the municipalities, which started to be established in the second half of the 19th century based on the regulations, was to find solutions to fires. The Municipality of Salonica was founded in 1869¹⁰. The Municipality of Salonica extended its urban transformation efforts after the 1870s to prevent the destructive effects of fires. The municipality and its city planners reconstructed the city streets according to the grid system by taking advantage of the fires that devastated the city from time to time. These arrangements were made with the existing regulations. The widening of the roads in the city centre, the dock and port, the immigrant quarters and the construction of suburbs outside the centre was built with the regulations¹¹.

6 Çakılcı, *ibid*, p. 151.

7 Ceylan İrem Gençer, “19 Yüzyılda İzmir ve Selanik’te Kentsel Dönüşüm: Rıhtım ve Limanların İnşası”, *Meltem: İzmir Akdeniz Akademi Dergisi*, No. 1, 2017, p. 36.

8 Anastasiadou, *ibid*, pp. 73-75.

9 Kayra Kirpi, *II. Abdülhamit Dönemi Ebniye Nizamnameleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Unpublished Master of Arts Thesis, İstanbul 2020, p. 78.

10 Gençer, “19 Yüzyılda İzmir ve Selanik’te Kentsel Dönüşüm: Rıhtım ve Limanların İnşası”, p. 36.

11 Ceylan İrem Gençer, “19. Yüzyılda Kentsel Dönüşüm Dinamikleri: İzmir ve Selanik (1840-

However, in 1870, with the construction of the quay following the destruction of the sea walls, the city could go beyond its traditional borders¹².

Did the 1890 fire have an impact on the transformation that Salonica experienced? The developments in the waterfront and suburbs created a stark contrast with the neighbourhoods in the city centre. The squalor and poor conditions of the neighbourhoods just a few streets behind the waterfront buildings did not align with the progress of the city. Narrow and disorderly streets and devastated wooden buildings, discoloured the urban appearance. These neighbourhoods, predominantly inhabited by impoverished Jews, posed a problem for the municipality and city planners. The irregular and dead-end streets, urban clustering, and old wooden structures also hindered the transformation of the city. The Municipality of Salonica was unable to carry out the necessary transformation to prevent fires in this area. The existing ownership status of these neighbourhoods prevented serious intervention by Ottoman authorities. The high cost of expropriation hindered the municipality from undertaking the task of organizing the streets and avenues in these areas. The 1890 fire paved the way for the redevelopment of the Salonica city centre. Although the fire caused a catastrophe and left thousands homeless, it created an opportunity for urban transformation. All fires in Salonica contributed to the development and change of the city¹³. The destruction of wooden structures by fires, the subsequent change in building materials towards masonry, and the reconstruction of streets and avenues brought about many innovations¹⁴. This article aimed to examine the Salonica fire of 1890, which destroyed the old wooden structures in the Jewish neighbourhoods of the city center, and its impact on development of the city.

1. Occurrence of the Fire and the Damage it Caused

The fires that occurred in June and July before the fire of September 1890 seemed to foreshadow the conflagration. A fire broke out in Unkapanı on June 2nd resulting in the burning of 10 rooms belonging to the Greek community. On the same day, a fire occurred in a house on the Street of Çavuş Manastırı, where one

---

1910)", *Mimarlık*, 394, Mart- Nisan 2017, p. 51.

12 Hastaoglou, "A Mediterranean City in Transition: Salonica Between The Two World Wars", p. 494; Sotirios Dimitriadis, *The Making of An Ottoman Port City: The State, Local Elites and Urban Space in Salonica, 1870-1912*, University of London, London 2013, p. 34.

13 Dimitriadis, *ibid*, pp. 103-104.

14 Öztunç, "20. Yüzyılın Başında Biga'da Yangın Afeti ve Sosyal Yardımlaşma", p. 295.

person was found dead. Fires also occurred on June 19th and 20th. Additionally, the drought experienced during the summer of 1890 boosted the water shortage in the city¹⁵. The aqueducts that carried water from the hills had dried up. This situation further hindered effective firefighting as there was a lack of water to combat the fires¹⁶.

The Salonica Fire of 1890 started on the night of Wednesday, September 3rd, in a Jewish distillery in the Küçük Pazar neighbourhood near Unkapanı. Fanned by the strong Vardar wind, the fire split into five branches and lasted for approximately 12 hours¹⁷. The narrow and dead-end streets, along with the predominantly wooden and adjacent buildings in the area where the fire started, led to its rapid spread. The fire was described in Ottoman documents and newspapers of the time as “a great conflagration, an astonishing conflagration, a horrific conflagration, a terrible catastrophe” The fire, which caught people in their sleep, was announced to the public through cannons fired from the fortress. It continued until noon the following day¹⁸.

Due to the wind, the fire quickly spread to the neighbourhoods inhabited by poor Jewish families with wooden houses. Despite the efforts of Governor Galip Pasha, who participated in coordinating firefighting efforts, the fire could not be brought under control. The scarcity and outdatedness of fire pumps also played a role in this¹⁹. The pumps sent by the municipality and insurance companies proved to be useless. Two pumps were destroyed by the intensity of the fire. The limited water supply, difficult transportation, irregular streets, and densely packed wooden structures made it almost impossible to combat the fire effectively²⁰. Therefore,

15 Presidency of the Republic of Turkey, Presidency of State Archives, Ottoman Archives (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)) Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN), 4/28, 4 Haziran 1306 /16 Haziran 1890; BOA, Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT), 6/55, 6 Haziran 1306/18 Haziran 1890; Anastasiadou, *ibid*, p. 111.

16 “The Salonica Fire”, *The Aberdare Times*, 13 September 1890, p. 2.

17 BOA, Yıldız Perakende Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), 64/2, 24 Ağustos 1306/5 Eylül 1890; BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1757/123, 23 Ağustos 1306 /4 Eylül 1890; *Şuhûr*, No. 175, 27 Ağustos 1306/8 Eylül 1890, p. 2; *Şuhûr*, No. 180, 1 Eylül 1306 /13 Eylül 1890, p. 1.

18 “Harik-i Hâil”, *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3652, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890), p. 3; *Şuhûr*, No: 180, 1 Eylül 1306 /13 Eylül 1890, p. 1.

19 BOA, Y.PRK.ASK. 64/2, 24 Ağustos 1306/5 Eylül 1890.

20 *Mürüvvet*, No:19, 6 Eylül 1306/18 Eylül 1890, p. 4; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, p. 212.

the only option was to prevent loss of life and save portable belongings. Due to the inadequate water supply and fire brigade, it became evident that the fire could not be extinguished, and the people focused on saving their lives and possessions²¹. The people piled their belongings in open areas to protect them from the fire, but the fire reached and destroyed those areas as well²². The fire lasted for approximately 20 hours before it was finally brought under control the next day and extinguished in Kalamaria around noon²³. After the fire was extinguished, the extent of the material damage became apparent. The fire had destroyed a significant portion of the wooden structures in the city centre²⁴. The Jewish neighbourhoods located in the southeastern part of the city were devastated by the fire²⁵. Due to the cold weather, the people faced difficult hours until aid reached them²⁶.

The initial information concerning the intensity of the event in natural disasters is unreliable. The credibility of the initial information must be questioned. It was reported that a reliable investigation regarding the damage caused by the fire could not be conducted based on the initial information. Rumors spread in the foreign press on the first day, stating that 200 people had perished in the fire. However, subsequent investigations revealed that this was not true²⁷. The initial reports sent by the Ottoman official authorities indicated that a considerable number of residences and shops had burned down, and two-thirds of the city had been damaged by the fire. Initial examinations conducted after the fire was extinguished determined that the number of burned houses was nearly one thousand. According to the investigation report, it was determined that a significant number of buildings were affected, including 816 large and small houses and rooms, 171 shops and stores, three silk factories, one tannery, five schools, ten synagogues, one hospital, and

21 “Selânik’te Harik Dehşeti”, *Tercümân-ı Hakikat*, No: 3646, 25 Ağustos 1306/6 Eylül 1890, p. 1-2; *Żuhûr*, No. 123, 25 Ağustos 1306/6 Eylül 1890, p. 1.

22 “The Salonica Fire”, *The Aberdare Times*, 13 September 1890, p. 2.

23 BOA, DH.MKT. 1757/123, 23 Ağustos 1306 /4 Eylül 1890; *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3646, 25 Ağustos 1306/6 Eylül 1890, p. 1-2; “Selânik Harik-i Haili”, *Mürüvvet*, No. 7, 25 Ağustos 1306/6 Eylül 1890, p. 2.

24 Stein, *ibid*, p. 52.

25 1311 (*Hicri*) *Selânik Vilayet Salnamesi*, Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası, Selânik 1309, p. 225; Mark Mazower, *Selanik, Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, (1430-1950)*, trans. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, p. 322.

26 “Harik-i Haili”, *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3652, 1 Eylül 1306 /13 Eylül 1890, p. 3.

27 “Selânik’te Harik Dehşeti”, *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3646, 25 Ağustos 1306/6 Eylül 1890, pp. 1-2; “Selânik Harik-i Haili”, *Mürüvvet*, No. 8, 26 Ağustos 1306 /7 Eylül 1890, pp. 3-4.

one mosque. Subsequent investigations reported that approximately 1,400 houses, shops, stores, schools, mosques, churches, and synagogues had been burned down and destroyed. More than 12,000 people were left homeless as a result of the fire, with 90% of them being Jewish and the majority of the remaining population being Greek, while Muslims accounted for only 4-5 families. Among foreigners, 7/8 of Jewish and Christian families were affected by the fire²⁸. According to the accounts of the Greek and Jewish press, 6,000 families comprising over 20,000 individuals were left homeless²⁹. An investigation conducted by representatives of the Alliance Israelite estimated the number of homeless Jews to be 1,700 families³⁰. According to Jewish researchers, approximately two thousand houses were destroyed in this area³¹.

The fire devastated the neighbourhoods located in the centre of Salonica and Küçük Pazar, where a poor and densely populated population resided³². A 20-hectare area consisting mainly of Jewish neighbourhoods between the quay and Vardar Street was destroyed in the fire. The population density was high in this part of the city³³. The majority of the fire victims were impoverished Jews, many of whom became homeless³⁴.

The fire also destroyed religious structures and public buildings. Official investigations revealed that significant symbols of Salonica, such as the Hagia Sophia Mosque, the Kasimiye Mosque, the Greek Orthodox Metropolitan Cathedral, three churches, and 14 synagogues, were burned down along with their belongings³⁵. The poor had moved their belongings to the courtyard of the

28 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi (Y.PRK.BŞK),19/28, 25 Ağustos 1306 /6 Eylül 1890; "Selânik Hariki", *Tercümân-ı Hakikat*, No: 3652, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890, p. 3; *Żuhâr*, No. 180, 1 Eylül 1306 /13 Eylül 1890, p. 1.

29 Anastasiadou, *ibid*, p. 112.

30 Dimitriadis, *ibid*, p. 108.

31 Rena Molho, *Selanik Yahudileri 1856-1919*, trans. Panayot Abacı, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005, p. 105.

32 BOA, Y.PRK.ASK. 64/2, 24 Ağustos 1306 /5 Eylül 1890.

33 Gençer, "19. Yüzyılda Kentsel Dönüşüm Dinamikleri: İzmir ve Selanik (1840-1910)", p. 51.

34 BOA, DH.MKT. 1757/123, 23 Ağustos 1306/4 Eylül 1890; BOA, Y.PRK.ASK. 64/2, 24 Ağustos 1306/5 Eylül 1890; *Mürüvvet*, No. 7, 25 Ağustos 1306 /6 Eylül 1890, p. 2; *Mürüvvet*, No. 19, 6 Eylül 1306 /18 Eylül 1890, p. 4.

35 BOA, Y.PRK.ASK. 64/2, 24 Ağustos 1306/5 Eylül 1890; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), 12/3, 7 Eylül 1306/19 Eylül 1890; "Selânik Hariki", *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3650, 30 Ağustos 1306 /11 Eylül 1890), p. 2.

Hagia Sophia Mosque to save them; however, when the fire spread to the mosque, the items stored there caused the ancient structure to be destroyed³⁶. The Hagia Sophia Mosque was one of the largest religious buildings in the city. The wooden parts of the structure, including the doors, windows, the roof surrounding and partially covering the dome, and the tip of the minaret, were severely damaged. It had suffered heavy damage in the 1890 fire and had remained unrepaired for a long time. The majority of the synagogues in the city were destroyed and collapsed. The major schools belonging to non-Muslims were burned down³⁷. The Catholic St. Theodora Monastery, the branch of the Ottoman Bank, the revenue administration, the public debt department, and the telegraph office were among the buildings damaged by the fire³⁸. The consulate buildings of England and Greece were also rendered inoperational due to the fire. The Ottoman Sultan conveyed his condolences to the British consul because of the unavailability of the British consulate³⁹.

The financial damage caused by the fire was substantial. The civil and military authorities, in their telegrams, indicated that the general damage resulting from the fire amounted to around 600,000 Turkish liras, with the losses incurred by insurance companies estimated at approximately 220,000 Ottoman liras⁴⁰. The British Consul in Salonica calculated the cost to be around 600,000 pounds, of which only one-third was insured⁴¹. According to a news article in the *Zuhûr* newspaper dated to September 11th, the total loss incurred by nine insurance companies amounted to 164,000 lines⁴². While the larger houses and structures affected by the fire were insured, the residences belonging to the poor were entirely uninsured⁴³. As reported by the *Sabah* newspaper, in 1889, ninety per cent of the

36 *Zuhûr*, No: 175, 27 Ağustos 1306/8 Eylül 1890, p. 2.

37 Dimitriadis, *ibid*, pp. 105-110.

38 Bea Lewkowicz, *The Jewish Community of Salonica: An Exploration of Memory and Identity in A Mediterranean City*, University of London, London 1999, p. 140; "Selânik'te Harik Dehşeti", *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3646, 25 Ağustos 1306/6 Eylül 1890, pp. 1-2.

39 BOA. Y.PRK.EŞA. 12/3, 7 Eylül 1306 /19 Eylül 1890; "Selânik Hariki", *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3650, 30 Ağustos 1306 /11 Eylül 1890, p. 2.

40 BOA. Y.PRK.ASK. 64/2, 24 Ağustos 1306 /5 Eylül 1890; "Selânik Hariki", *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3652, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890, p. 3; *Zuhûr*, No. 180, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890, p. 1.

41 Dimitriadis, *ibid*, p. 105.

42 *Zuhûr*, No. 178, 30 Ağustos 1306 /11 Eylül 1890, p. 1.

43 "Selânik Hariki", *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3652, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890, p. 3; *Zuhûr*, No. 180, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890, p. 1.

shops in Salonica were insured. The residences of the affected merchants and prominent individuals, being insured, had their losses covered by the insurance companies. Consequently, this particular class in the city did not suffer significant losses. The middle-class artisans and traders were the ones most affected⁴⁴.

Fire insurance had become an established practice in the Ottoman Empire following major fires. In the second half of the 19th century, British and French insurance companies opened branches in Salonica, with the majority of them being British companies. Some of the British insurance companies that suffered considerable losses in the fire decided to cease their operations in Salonica⁴⁵. The Royal company transferred its operations to the Feniks company⁴⁶.

Official records and documents belonging to the government were also damaged in the fire. Only a small portion of the registers and official correspondence kept in the Hagia Sophia Mosque could be saved⁴⁷. An examination conducted to assess the extent of the burned documents resulted in a report prepared by the provincial administrative council and sent to the Ministry of the Interior. The report revealed that the following documents were destroyed: cancelled or worthless birth and death registers to belong to the Population Registry Administration, burned-out delivery records and Bulgarian identification papers among the 7,999 flawed copies of Ottoman identity documents, five record books for which no inventory record was maintained due to their cancellation⁴⁸. In addition, the number of passport document stubs and guarantee bonds could not be determined. Furthermore, it was found that within the heavily damaged Ayasofya Mosque, there were also some documents belonging to the population administration, including⁴⁹

- Seven population registers specific to Greeks,
- Two population registers belonging to Jews,
- Two discontinued order books transferred by former population registration officers,

44 *Miirüvvet*, No. 17, 4 Eylül 1306/16 Eylül 1890, p. 5-6; Ortaylı, *ibid*, p. 212.

45 “Sigorta Şirketleri”, *Tercümân-ı Hakikat*, No: 3657, 7 Eylül 1306/19 Eylül 1890, p. 3; *Żuhür*, No. 186, 7 Eylül 1306/19 Eylül 1890, p. 2; Fatih Kahya, *Osmanlı Devleti’nde Sigortacılığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master of Arts Thesis, İstanbul 2007, p. 80.

46 “Selânik Sigorta Kumpanyaları”, *Miirüvvet*, No. 20, 7 Eylül 1306/19 Eylül 1890, p. 5.

47 “Selânik Harik-i Haili”, *Miirüvvet*, No. 13, 31 Ağustos 1306 /12 Eylül 1890, p. 4.

48 BOA, DH.MKT. 1802/60, 12 Kanun-i sani 1306/24 Ocak 1891.

49 BOA, Şura-yı Devlet (ŞD), 2019/16, 1 Teşrin-i evvel 1306/13 Ekim 1890.

- Ten discontinued registers of future transactions until the end of 1304 AH (Islamic calendar),
- 205 cancelled Bulgarian identification papers,
- 692 cancelled Bulgarian identification papers,
- 2,376 cancelled worthless Ottoman identity documents,
- 500 worthless Bulgarian identification papers,
- Five record books,

Following the fire, to better protection of the state archives, it was decided to move the official documents to a more sheltered and spacious building against fires. Due to the lack of space in the government mansion, it was decided to rent a separate building at an annual cost of 9 liras for the preservation of the registers, documents, and packages stored in the governor's archive department⁵⁰.

The financial damage caused by the 1890 fire was extensive. As the assessment of the damages continued in the aftermath of the fire, the governorship and religious communities took action to assist the public.

2. Local and International Aids

The Governorate of Salonica and religious communities began taking necessary measures for the resettlement and sustenance of the victims of the fire. Sultan Abdulhamid II issued instructions for the distribution of tents and bread to the poor. The Ottoman government sent tents and essential supplies⁵¹. It was decided to establish a relief committee for the fire victims under the presidency of the Sultan and the vice-presidency of Governor Galip Pasha of Salonica, composed of prominent individuals and leaders of the city. Sultan Abdulhamid II initially donated 50,000 cents to the fire victims. The Mayor of London conveyed his gratitude to the Sultan for the establishment of the relief commission⁵². The relief commission held its meetings at the Salonica branch of the Ottoman Bank. The commission launched a relief campaign and approached the city's wealthy citizens to collect substantial aid. Significant donations were collected. A concert

50 BOA, DH.MKT. 1837/28, 16 Mayıs 1307/28 Mayıs 1891.

51 *Şuhûr*, No: 179, 31 Ağustos 1306/12 Eylül 1890, p. 2.

52 BOA, İrade-i Hariciye (İ.HR), 338/ 21932, 24 Ağustos 1306 /5 Eylül 1890; *Mürüvvet*, No. 19, 6 Eylül 1306/18 Eylül 1890, p. 4; *Şuhûr*, No: 177, 29 Ağustos 1306/10 Eylül 1890, p. 2.

was also scheduled in Salonica to raise funds for the fire victims⁵³. By September 15th, the amount of aid collected had been approximately 14,000 Ottoman liras⁵⁴. The District Governor of Kavala, Said Efendi, established a relief committee for the fire victims and sent 130 liras to Salonica within a few days⁵⁵.

Upon the request of the Salonica relief commission, telegrams were sent to important businessmen in Istanbul to request aid, leading to the establishment of another relief commission in the capital under the chairmanship of Minister of Justice, Rıza Pasha. The commission held a meeting at the Ottoman Bank and formed two sub-committees, one in Beyoğlu and the other in Galata⁵⁶. In the first meeting of the commission, 540 liras were collected, including 150 liras from the Ottoman Bank⁵⁷.

It was arranged that the relief commission would provide accommodation for the poor and needy⁵⁸. Hotels, inns, coffeehouses, churches, synagogues, schools, and other facilities were made available to the victims. With the efforts of Governor Galip and the relief commission, a significant portion of the fire victims, approximately 7,000 people, were temporarily housed in various buildings and vacant inns due to the approaching winter season⁵⁹. To accommodate those left exposed, it was decided to establish a tent city. Governor Galip Pasha ordered the use of tents stored in the military depots for the fire victims. Initially, 350 tents were obtained from the military, but due to their insufficiency, extra 300 tents were requested from Istanbul. With the arrival of the tents from Istanbul, the Governorate of Salonica established a tent city. Nearly 4,000 fire victims were settled in the tent city at Kışla Square⁶⁰. According to Molho, approximately 25,000 people began

53 “Selânik Hariki”, *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3652, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890, p. 3; *Mürüvvet*, No. 17, 4 Eylül 1306/16 Eylül 1890, pp. 5-6.

54 “Selânik Hariki”, *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3650, 11 Eylül 1890; “Muavenet”, *Mürüvvet*, No. 36, 23 Eylül 1306 /5 Ekim 1890, p. 3.

55 *Zuhûr*, No: 188, 9 Eylül 1306 /21 Eylül 1890, p. 3.

56 BOA, Y.A.HUS. 238/88, 27 Ağustos 1306 /8 Eylül 1890; “İane Komisyonu”, *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3650, 11 Eylül 1890; “İane Komisyonu”, *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3658, 20 Eylül 1306/ 2 Ekim 1890 p. 2; *Zuhûr*, No. 191, 13 Eylül 1306 /24 Eylül 1890, p. 2.

57 “İane”, *Mürüvvet*, No. 21, 8 Eylül 1306 /20 Eylül 1890, p. 2.

58 *Mürüvvet*, No. 17, 4 Eylül 1306/16 Eylül 1890, p. 5-6.

59 Anastasiadou, *ibid*, p. 112; *Mürüvvet*, No. 19, 6 Eylül 1306 (18 Eylül 1890), p. 4; “Muavenet”, *Mürüvvet*, No. 36, 23 Eylül 1306 (5 Ekim 1890), p. 3.

60 BOA, DH.MKT. 1757/123, 23 Ağustos 1306/4 Eylül 1890; BOA, Y. PRK.ASK, 64/2, 24 Ağustos 1306 /5 Eylül 1890; *Mürüvvet*, No:7, 25 Ağustos 1306 /6 Eylül 1890, p. 2; *Mürüvvet*,

living in tent cities⁶¹. On the other hand, as winter approached, it was decided to build temporary barracks in the “Nusret” garden with the funds collected⁶². The Governorate of Salonica, in a telegram to the government, stated that permission had been granted for the construction of temporary barracks for the fire victims and requested that no more tents be sent⁶³. The plan for the barracks was prepared by the chief engineer of the province. They would be single-storey⁶⁴. About 50 barracks had been completed by September 20th⁶⁵.

Two additional sub-committees were established under the coordination of the Salonica relief commission. It was determined that these committees would meet at the Alliance Israelite School and the Gra Club on the quay to initiate efforts to meet the essential needs of the fire victims, including food and various supplies⁶⁶. The provision of food and clothing was carried out through these committees. The committees continued to collect aid regularly by touring the city with carp. The Governorate distributed daily rations of food. Due to the cold weather, the fire victims urgently needed blankets, bedding, and clothing⁶⁷. Clothing donations were also made due to the cold weather⁶⁸. The commander’s wife and sister donated a total of 43 suits of clothing⁶⁹. The Salonica Municipality and the people of Alatinizade assisted the fire victims by supplying bread, cheese, water, and candles. They also sent large vehicles from their factories to transport the belongings of the poor during and after the fire⁷⁰.

No:19, 6 Eylül 1306 /18 Eylül 1890, p. 4.

61 Molho, *ibid*, p. 105.

62 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM), 18/76, 3 Eylül 1306/15 Eylül 1890; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ), 17/93, 3 Eylül 1306/15 Eylül 1890; *Mürüvvet*, No. 15, 2 Eylül 1306 /14 Eylül 1890, p. 3.

63 BOA, DH. MKT. 1762/83, 16 Eylül 1306/28 Eylül 1890; BOA, DH.MKT. 2028/36, 11 Teşrin-i sani 1308/23 Ekim 1892; *Tercümân-ı Hakikat*, No: 3646, 25 Ağustos 1306/6 Eylül 1890, p. 1-2.

64 *Mürüvvet*, No. 32, 19 Eylül 1306/1 Ekim 1890, p. 3.

65 *Mürüvvet*, No. 37, 24 Eylül 1306/6 Ekim 1890, p. 3.

66 “Selânik Hariki”, *Tercümân-ı Hakikat*, No: 3652, 1 Eylül 1306 /13 Eylül 1890, p. 3; *Şuhûr*, No: 180, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890, p. 1; *Mürüvvet*, No. 17, 4 Eylül 1306/16 Eylül 1890, pp. 5-6.

67 *Mürüvvet*, No. 17, 4 Eylül 1306/16 Eylül 1890, p. 5-6.

68 “The Salonica Fire”, *The Aberdare Times*, 13 September 1890, p. 2.

69 “İane”, *Mürüvvet*, No. 51, 8 Teşrin-i evvel 1306/20 Ekim 1890, p. 3.

70 “Selânik Hariki”, *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3652, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890, p. 3; *Şuhûr*, No. 180, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890, p. 1.

Special efforts were made to ensure uninterrupted healthcare services. The injured and sick were taken to military hospitals⁷¹. Additionally, quarantine and municipal doctors visited the areas where the fire victims were settled to provide healthcare services⁷².

While relief activities for the fire victims continued in the city, the Jewish Community took action to raise funds for the construction of new buildings. This initiative mobilized the Jewish collective. The Jewish Community organized a donation campaign to meet the needs of those affected by the fire⁷³. Through the efforts of Charles Allatini, 4,000 liras were collected from wealthy Jews in Salonica⁷⁴. Monsieur Allatini donated 600 liras, and Saiol Modiyano donated 300 liras to the Salonica relief commission⁷⁵. The Allatini family took action to get international assistance.

The expenses for the construction of new homes for the Jews were to be covered by the community. Telegrams were sent to Jewish societies in Europe to seek assistance. The Jewish Community of Salonica mobilized the international Jewish collective to gather support in the aftermath of the fire. While efforts of the community to collect aid for the fire victims continued, their situation intertwined with that of the Ashkenazi Jews who had fled from the pogroms in Corfu and Russia⁷⁶ and began arriving in the city from 1891 onwards. The Jewish Community faced new challenges with these settlements. To cope with this double tragedy and hardship, the Jews established new relief organizations in the international arena. International aid was organized for the Jews, initiated by the Allatini family. The Rothschilds in Paris contributed 10,000 francs, the Rothschilds in

71 BOA, DH.MKT. 1757/123, 23 Ağustos 1306/4 Eylül 1890; BOA, Y.PRK.ASK. 64/2, 24 Ağustos 1306/5 Eylül 1890; "Selânik'te Harik Dehşeti", *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3646, 25 Ağustos 1306/6 Eylül 1890, pp. 1-2.

72 "Selânik Hariki", *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3652, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890, p. 3.

73 "Selânik'te Harik Dehşeti", *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3646, 25 Ağustos 1306/6 Eylül 1890, pp. 1-2.

74 Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, p. 120.

75 "Selânik Hariki", *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3649, 29 Ağustos 1306/10 Eylül 1890, p. 2.

76 The word pogrom (погром) is derived from the Russian verb gromit, meaning to cause destruction. Literally, it refers to the practice of violence and cruelty by one ethnic group against another. In the same period, the word, which was transferred from Russian to English, began to be used to express violence and massacres against Jews. Bernard Lewis, *Semitizm ve Anti-Semitizm*, trans. Hür Güldü, Everest Yayınları, İstanbul 2004, p. 73; Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, Üniversal Yayıncılık, İstanbul 2000, p. 85; Şir Muhammed Dualı, *Çarlık Rusyası'nda Yahudiler*, Divan Kitap, İstanbul 2016, p. 116.

London provided 200 pounds, the Anglo-Jewish Association donated 200 pounds, the London branch of the Alliance Israélite Universelle (AIU) contributed 550 pounds, and Baron Maurice de Hirsch sent 60,000 francs in aid⁷⁷. The total amount of aid collected through international support exceeded 40,000 liras⁷⁸. While the aid was distributed to the fire victims and refugees, it was also used to finance the construction of new housing.

In European countries, relief commissions were established to gather aid for the fire victims. To collect assistance for the Salonica fire victims, a commission was created under the leadership of the Mayor of London. Among the members of the commission was Rüstem Pasha, the Ottoman Empire's Ambassador to England⁷⁹. The commission initially collected 2,750 pounds and later sent 250 pounds to the Consul of England in Salonica. The Consul delivered the aid to the Salonica Relief Commission⁸⁰. The donation commission established in Paris, the capital city of France, collected 1,200 francs, and an additional 27,300 francs collected in Marseille were sent to Salonica⁸¹. The American Ambassador also provided 10,000 francs in aid for the Salonica Jews⁸².

The Greek government facilitated the establishment of a relief commission in Athens, consisting of 23 members from the prominent figures of the city under the presidency of the Athens Metropolitan, to collect aid for the fire victims⁸³. The Greek Crown Prince, bankers, and British businessmen in the country made significant donations to the commission⁸⁴. The aid collected by the Istanbul Consulate of Greece was delivered to the Athens Relief Commission to be sent

77 İpek, *ibid*, p. 120; Anastassiadou, *ibid*, p. 113.

78 Dimitriadis, *ibid*, pp. 105-106; Anastassiadou, *ibid*, p. 113; Molho, *ibid*, p. 105.

79 BOA, Y.A.HUS. 238/107, 10 Eylül 1890; BOA, Hariciye Nezareti İdare (HR.İD), 1910/90, 10 Eylül 1890; "Selânik Hariki", *Tercümân-ı Hakikat*, No: 3652, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890, p. 3; *Zuhûr*, No. 180, 1 Eylül 1306 /13 Eylül 1890, p. 1; "İane", *Miürüvvet*, No: 14, 14 Eylül 1306 /26 Eylül 1890, p. 3.

80 BOA, Y.A.HUS. 240/94, 27 Teşrin-i evvel 1306/8 Kasım 1890; "İane", *Miürüvvet*, No. 50, 13 Teşrin-i evvel 1306/25 Ekim 1890, p.2.

81 BOA, Y.PRK.UM. 19/17, 4 Teşrin-i evvel 1306,16 Ekim 1890, "İane", *Miürüvvet*, No. 46, 3 Teşrin-i evvel 1306/14 Ekim 1890, p. 4.

82 "Selânik Harik-i Malumi", *Miürüvvet*, No. 24, 11 Eylül 1306/23 Eylül 1890, p. 4; "İane", *Miürüvvet*, No. 21, 8 Eylül 1306/20 Eylül 1890, p. 2.

83 "Selânik Harik-i İanesi", *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3654, 4 Eylül 1306/16 Eylül 1890, p. 2.

84 "Selânik Hariki", *Tercümân-ı Hakikat*, No. 3656, 6 Eylül 1306/18 Eylül 1890, p. 1.

to Salonica⁸⁵. After getting informed of the fire, the Greek government sent two warships to assist the Greeks⁸⁶. The Athens Red Cross Society sent three hospital tents because the Greek hospital was damaged in the fire, 100 tents, 460 blankets, biscuits, and oil, as well as aid worth 30,000 francs for fire victims. The aid was delivered to the Governorate of Salonica⁸⁷. Greek banker Andreas Syggros promised to contribute to the construction of the buildings belonging to the Salonica Greek Community that were destroyed in the fire and arrived in Salonica by a ship provided by the Greek government⁸⁸. Singrosi donated 500 French francs to the commission to be distributed to the fire victims⁸⁹.

Prince Ferdinand of Bulgaria also donated 20,000 francs for the fire victims in Salonica and the flood disaster in Edirne, with half of the money being sent to the Salonica donation commission⁹⁰. The Prince of Montenegro also donated 10,000 florins⁹¹. Some countries made significant donations to the fire victims through their consulates in Salonica. The consuls of Austria-Hungary and Italy contributed 1,000 liras to the donation commission⁹².

International aid played a significant role in alleviating the financial burden, as the communities were responsible for the settlement of their people. These aid efforts were particularly utilized in areas such as the construction of new housing, schools, and places of worship.

3. Effects of Fire on the Development and Transformation of the City

The 1890 fire provided an opportunity for urban transformation and marked an important phase of the modernization of Salonica. The fire resulted in significant

85 “Selânik Harikzedegâni”, *Mürüvvet*, No. 28, 15 Eylül 1306/27 Eylül 1890, p. 3.

86 “Salonica in Ruins”, *The Morning Call*, 5 September 1890, p. 8.

87 BOA, Y.A.HUS. 238/92, 28 Ağustos 1306/9 Eylül 1890; *Żuhûr*, No. 180, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1380, p. 3; “Selânik Harik-i Malumi”, *Mürüvvet*, No. 14, 14 Eylül 1306/26 Eylül 1890, p. 3.

88 BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), 14/76, 19 Eylül 1890; BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 145/96, 13 Eylül 1306 /25 Eylül 1890; *Mürüvvet*, No. 24, 11 Eylül 1306/23 Eylül 1890, p. 4

89 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A), 6/6, 14 Eylül 1306 /26 Eylül 1890; Selânik Harik-i Malumi”, *Mürüvvet*, No: 24, 11 Eylül 1306/23 Eylül 1890, p. 4.

90 BOA, İrade Bulgaristan (İ.MTZ.(04)), 15/893, 1 Eylül 1306/13 Eylül 1890; “İane”, *Mürüvvet*, No. 71, 28 Teşrin-i evvel 1306/9 Kasım 1890, p. 2.

91 BOA, HR.TO. 49/41, 4 Mart 1307/16 Mart 1891.

92 *Żuhûr*, No:183, 4 Eylül 1306 /16 Eylül 1890, p. 2.

changes and transformations in the urban fabric of the city⁹³. When the maps of the city before the fire were examined, it was seen that the fire eradicated a large irregular-shaped area in the heart of the city. The burned areas mainly consisted of Jewish neighbourhoods, such as Baru, Leviye, Hagia Sophia, Kaldırgöç, certain parts of Pulya, and the vicinity of the Cathedral, as well as the surrounding Greek neighbourhood⁹⁴. The primary cause of the fire spread was the presence of wooden structures. The fire-ravaged area underwent a significant urban transformation. The new reconstruction encouraged the use of masonry structures in the urban fabric, resulting in a more permanent urban landscape⁹⁵. All these regulations were implemented by the 1882 Building/Urban Planning Law.

During the reign of Sultan Abdul Hamid II, the reconstruction and improvement of the appearance of cities were fundamental aspects of urban planning activities. The 1882 Building Law shaped urban planning policies. Various building and urban planning regulations had been issued before the reign of Sultan Abdul Hamid II, but they were consolidated and finalized during this period, remaining in effect until the end of the empire. With the Building/Urban Planning Law of November 5, 1882, the 1863 Roads and Building Regulation, the 1863 Taxation and Levies Regulation for Various Types of Buildings, the 1863 Survey Taxes Regulation, the Istanbul and the Three Cities (Üsküdar, Galata, and Eyüp) External Facade Construction Regulation were rendered invalid, and the provisions of all regulations related to building and urban planning were consolidated under a single law with some amendments⁹⁶. The 1882 Building/Urban Planning Law, consisting of 98 articles and one provisional article, covering various aspects, including the width and direction of streets, the organization of burned areas, projections on building facades facing the streets, building height, prohibited repairs, permit certificates, building construction and repair taxes, survey taxes, the characteristics of buildings to be constructed in Istanbul and the three cities, and sanctions for non-compliance with the law⁹⁷. The third section of the law (articles 20-25) regulated urban planning activities in the burned areas, while the

93 Alexandra Yerolympou- Vassilis Colonas, “Kozmopolit Bir Kentleşme”, *Selânik 1850-1918*, pandectist: Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, p. 207.

94 Dimitriadis, *ibid*, p. 106.

95 İlhan Tekeli, “Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, p. 882.

96 Kirpi, *ibid*, p. 67- 78; *Düstür*, Zeyl 3, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1300, p. 2.

97 *Düstür*, Zeyl 3, pp. 2-20.

sixth section (articles 38-48) addressed precautions to be taken against fires⁹⁸.

The third section of the Building/Urban Planning Law was related to urban development activities in the areas affected by the fire. The law included provisions regarding the form and organization of streets as a fire prevention measure⁹⁹. It was envisaged that the construction of intersecting streets at right angles and their differentiation based on location, the construction of masonry buildings around rectangular building blocks, and the regulation of areas to be opened for new development or damage as a result of the fire would be governed by the rules specified in this section¹⁰⁰. When an entire neighbourhood or an area with more than ten houses bounded by roads was completely burned, that area would be redivided into field-like plot. A map would be drawn, considering the pre-existing roads in the area and the area of each plot. A new division would be made, taking the previous boundaries and measurements of each plot into consideration, with an emphasis on making them square or rectangular in shape. The owners would be provided with a documented notification of the new arrangements through a mapped certificate (Article 20). Dead-end streets in the reorganized building blocks would be opened or closed and divided according to the situation of the area (Article 21). The implementation of the map mentioned in the twentieth article would be carried out according to the twelfth article (Article 22). In cases where it was necessary to open new streets, expand existing ones, or align them properly in built and unbuilt areas, the municipality would arrange and notify the relevant plot and property owners with a special document. Objections to the maps had to be submitted within fifteen days (Article 12). Due to the block reorganization, each plot owner would be allowed to transfer the debris in their plot to their new parcel (Article 23). Buildings that were not prohibited from repairs were exempted from the regulations specified in Article 20. However, the provisions of Articles 10 and 11, which determine the form and direction of streets, would still apply (Article 24). When, as a result of road opening, alignment, expansion works, and regulation activities, a plot became unsuitable and irregular for building a single dwelling, the adjacent plot owners would be obliged to provide an appropriate amount of land for the construction of the smaller and irregular plot owner's

98 *Düstâr*, Zeyl 3, pp. 7,10.

99 *Düstâr*, Zeyl 3, pp. p. 2.

100 Afife Batur, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, p. 1048; Gençer, "19. Yüzyılda Kenttsel Dönüşüm Dinamikleri: İzmir ve Selanik (1840-1910)", p. 51.

dwelling. If the small plot owner refused, they would be offered to sell the plot to the larger plot owner. If no agreement was reached between the two parties, the municipality would purchase the small plot at the estimated value (Article 25)¹⁰¹.

The sixth section, which covered measures to be taken regarding fires, included provisions such as the requirement for houses to be constructed of masonry and the absence of wood, except for items like cabinets, the use of stone and brick in stove construction, guidelines for the installation of pipes passing through wooden structures, the construction of chimneys using stone and brick, regulations concerning the height and proximity of chimneys to wooden buildings, the placement of metal materials in front of stoves and coffee stoves, the condition of metal materials passing through the wood, and the requirement for houses to be entirely masonry. It also specified that ovens, baths, factories, and shops where the fire was used should be surrounded by walls and have doors covered with sheet metal¹⁰².

These regulations gave local authorities an important opportunity to exercise their legal powers after the fire of 1890. The city centre needed rearrangement, and new areas for redevelopment were now available. The Municipality of Salonica took action by initiating the preparation of maps and plans for the burned area, by the 1882 Building Law¹⁰³. However, the municipality refused to provide construction materials to the homeless victims of the disaster. In previous practices, when people had been provided with construction materials, they would rebuild their properties in the same location. However, the municipality did not do this and imposed a ban on all construction activities in the affected areas until reconstruction plans for the burned areas were established¹⁰⁴. The Municipality of Salonica prepared a new plan in compliance with the new urban planning law for the devastated areas. As per the law, changes were made in the construction materials, and it was decided that houses should be built with stone and brick, and roofs should be made of tiles to prevent fires¹⁰⁵. The plan prepared by the municipality aimed to create regular

101 *Düstür*, Zeyl 3, pp. 5-13; Kirpi, *ibid*, p. 84.

102 *Düstür*, Zeyl 3, pp. 10-13.

103 "Selânik Hariki Malumi", *Mürüvvet*, No. 15, 2 Eylül 1306/14 Eylül 1890, p. 3.

104 Dimitriadis, *ibid*, pp. 81-105.

105 Alexandra Yerolympos, *Urban Transformations in the Balkans 1820-192*, University Studio Press, Salonica 1996, pp. 21-85.

streets and buildings¹⁰⁶. It had been desired to implement the plan prepared by the municipality immediately after the fire¹⁰⁷. However, it took approximately two years to implement the plan.

In early 1892, the municipality presented the new plan to the public. Engineers redesigned the streets according to a square and rectangular pattern, creating a grid system and six parallel streets running towards the harbour in the heart of the traditional city. Streets and iconic structures were named subsequently¹⁰⁸. The fire sites were organized, and parcel division was carried out. The resulting parcels were distributed to their original owners based on the size of their properties and the modifications made to widen the streets¹⁰⁹. Dead-end streets were removed, and 12-18 meter wide streets were opened in tcentrey center. The new urban planning law allowed for determining building heights based on the width of the streets, resulting in the decision to construct 3-4-story masonry buildings in the newly developed areas¹¹⁰. The area to be built according to the new plan was divided into 10 new building zones, each with a large number of newly numbered blocks. The new plan envisioned a systematic street layout, with buildings arranged to face the main street.¹¹¹ Reconstruction began with the completion of the plan. Schools and places of worship were primarily built in their original locations before the fire. The remaining area was utilized for the construction of new-style houses and businesses by the 1882 Building Law. In the newly developed area, the density of buildings remained low due to the presence of wide streets¹¹². The largest urban redevelopment in Salonica took place after the fire, contributing to urban transformation in terms of widening streets, constructing new roads, and other aspects. When the city map based on the new plans was checked, it was observed that linear structures and square blocks were formed¹¹³. According to Gounaris, the number of houses in Salonica decreased from 12,000

106 “Selânik”, *Miirüvvet*, No. 32, 19 Eylül 1306 /1 Ekim 1890, p. 3.

107 “Selânik”, *Miirüvvet*, No. 37, 24 Eylül 1306 /6 Ekim 1890, p. 3.

108 Dimitriadis, *ibid*, p. 106.

109 Dimitriadis, *ibid*, p. 107.; Gençer, “19. Yüzyılda Kentsel Dönüşüm Dinamikleri: İzmir ve Selanik (1840-1910)”, p. 51.

110 Gençer, “19 Yüzyılda İzmir ve Selanik’te Kentsel Dönüşüm: Rıhtım ve Limanların İnşası”, p. 37

111 Angelos Kastritis, *Mapping Port Towns from the 16th to 19th Centuries: Stockholm and Salonica*, Uppsala Universitet Historiska Institutionen, 2016, p. 43.

112 Dimitriadis, *ibid*, pp. 107-108.

113 Stein, *ibid*, p. 53; İpek, *ibid*, p. 12.

to 8,300¹¹⁴. The destroyed neighbourhoods were redesigned, narrow streets were widened, infrastructure services were completed, and a new water network was established¹¹⁵.

In the reconstructed area, more streets stretched from the sea, to the quay. The streets of Pulya Havres and Hagia Sophia Mosque connected the beach to the long road. This road stretched up to the hills of the Muslim quarter. A large square was opened in front of the Hagia Sophia mosque. The biggest change in the historical centre came about with the re-planning of the burned areas around Hagia Sophia and Metropolis, which were between Egnatia Street and the quay¹¹⁶. After that, Hagia Sophia became known as the street of the rich and beautiful house. Properties here changed owners and former residents moved to other areas¹¹⁷. The fire severely affected the cultural heritage. It had destroyed structures that had stood for centuries¹¹⁸.

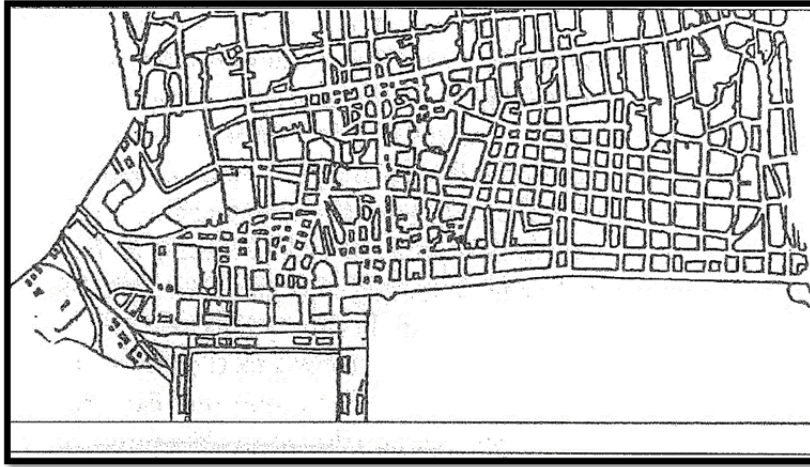
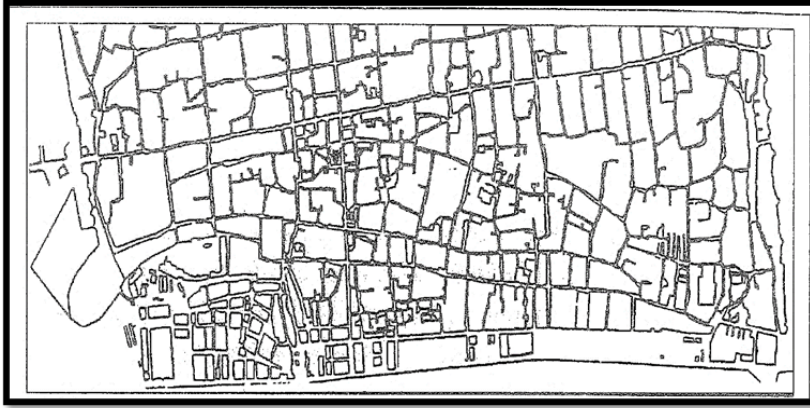
114 Basil C. Gounaris, "Salonica", *Review*, Vol. XVI/No. 4, 1993, p. 501.

115 Kastritis, *ibid*, p. 58.

116 Alexsandra Yerolympas, "Salonica Before and After", p. 5.

117 Dimitriadis, *ibid*, pp. 107-108.

118 "Salonica in Ruins", *The Morning Call*, 5 Septemper 1890, p. 8.

Plan1: Salónica city centre before and after the fire of 1890

(Source: Meropi Anastasiadou, *Salónica*, p. 117)

It would have taken a long time for the municipality to prepare maps of the burned areas, parcel them out, and widen the streets following the Building Law of 1882, that is, prepare the areas for construction. Certain housing projects were required in urban planning to help homeless refugees fleeing pogroms from Russia, as well as thousands of fire victims. It was decided to establish new neighbourhoods outside the city for this purpose. The amount of aid collected from Jewish wealthy individuals, organizations, and institutions internationally exceeded 40,000 Turkish liras. Half of the money was distributed to those affected

by the fire and immigrants, while the other half was allocated to the plots of land to be used for constructing new houses. The Jewish community decided to acquire new land to build new homes for those left homeless and the immigrants. Since the plots of land in the city centre were expensive, the community canalized to the areas around Salonica¹¹⁹. With the donations allocated for the purpose, two plots of land were purchased: one measuring 19,740 square meters in Kalamaria in the eastern region of the city, and the other measuring 35,480 square meters in Vardar, across from the railway station in the northern part of the city¹²⁰. The housing to be built on these plots was designed by the provincial chief engineer. Emin Lütü Efendi, Agrad Alantini, Samuel Modiyonu, and Saiyaz Efendi were appointed by the municipality to oversee the construction process according to the plan¹²¹. The initial survey determined that 400 houses would be built for 20,000 liras. Each of these houses was planned to be two stories high, with two rooms each. According to the plan, this neighbourhood would have spacious and open streets, a square, and a market¹²².

Vardar-Hirsch and Kalamaria became the first examples of planned building projects in the city. Low-cost social housing was constructed for the fire victims and impoverished Jews arriving from Russia. The construction of social housing neighbourhoods was a collaboration between the community and the municipality¹²³. With the aid received, new grid-planned neighbourhoods were created outside the city walls, both to the east and west¹²⁴. Two new sites were built to accommodate two families in each house, as the demand for housing was high¹²⁵. Most of the Jews gradually moved to the newly constructed residential areas in the eastern and western parts of the city. Wealthy ones, on the other hand, built mansions along the coastline in the eastern part of the city¹²⁶.

119 Anastasiadou, *ibid*, p. 114.

120 Dimitriadis, *ibid*, p. 106; Molho, *ibid*, p. 106.

121 “Selânik Gazetesinde Okunmuşdur”, *Mürüvet*, No. 50, 7 Teşrin-i evvel 1306 / 19 Ekim 1890, p. 4.

122 “Selânik”, *Mürüvet*, No. 17, 4 Eylül 1306/16 Eylül 1890, pp. 5-6.

123 Nora Lafi, “The Municipality of Salonica between Old Regime, the Ottoman Reforms and the Transition From Empire to Nation State”, *Proceedings of the “Salonica 1912-2012” Conference, Municipality of Salonica*, 2013, p. 80; Gençer, “19 Yüzyılda İzmir ve Selanik’te Kentsel Dönüşüm: Rıhtım ve Limanların İnşası”, p. 37; Devin E. Naar, *Jewish Salonica: Between the Ottoman Empire and Modern Greece*, Stanford University Press, Stanford California 2016, p. 74.

124 Lewkowicz, *ibid*, p. 140

125 Dimitriadis, *ibid*, p. 108; 1311 (*Hicri*) Selânik Vilayet Salnamesi, p. 225.

126 Stein, *ibid*, pp. 53-54.

Until the 1890 fire, the majority of Jewish neighbourhoods were located in the city center and around the port. The distribution of Jews within the city changed with the construction of the new neighbourhoods. The new residential areas led to the emergence of new patterns of social stratification. Following the fire, bourgeois suburbs developed in the southern part of the city where Jews, Muslims, and Christians lived. These suburbs were accompanied by middle-class neighbourhoods¹²⁷. The division based on religion and ethnicity, which continued to characterize the old city centre, underwent a transformation¹²⁸. As the city expanded, the gap between the rich and the poor widened¹²⁹. The poor moved to the newly established neighbourhoods outside the city, and people began to live according to their income levels, in addition to their ethnic and religious similarities. This new distribution also symbolized a departure from tradition¹³⁰. The lower classes congregated in the outskirts of the city, forming the first suburbs that carried social rather than ethnic characteristics. On the other hand, the city centre, which had rid itself of its negative image, became suitable for accommodating new institutions and structures such as hotels, cafes, and luxury stores. These were the structures that emerged as a result of new consumption habits and lifestyles¹³¹. Socioeconomic differentiation became more evident with new reconstruction in the city. It can be argued that the social transformation and restructuring experienced by Salonica had significant effects on the relationships between communities.

Conclusion

Salonica was an Ottoman city and served as one of the most important port cities of the empire. Fires were a common occurrence in daily life in Salonica. While small fires had become ordinary, rapidly spreading large fires resulted in catastrophic disasters. The primary reason for the rapid spread of fires and the difficulty in combating them was the prevalence of wooden structures. Narrow and dead-end streets where these structures were located, along with water scarcity, hindered effective fire-fighting efforts. To combat fires, various regulations and laws were enacted, and urban planning measures were implemented. Additionally, local administrations were established.

127 Hastaoglou, "A Mediterranean City in Transition: Salonica Between The Two World Wars", p. 495.

128 Yerolympos, "Salonica Before ve and After", pp.4-5.

129 Mazower, *ibid*, p. 334.

130 Yerolympos- Colonas, *ibid*, p. 208.

131 Anastasiadou, *ibid*,p. 177; Tekeli, *ibid*, p. 881.

One of the fundamental responsibilities of the municipalities, which began to be established in the Ottoman Empire in the second half of the 19th century, was to combat fires. This responsibility also entailed facilitating the transformation of cities. The establishment of the Municipality of Salonica in 1869 accelerated urban transformation. In this transformation process, the fires that occurred in the second half of the 19th century played a significant role in the urban transformation of Salonica. The municipality, citing the high cost of expropriation, did not transform certain areas but instead intervened in these areas after fires, facilitating their redevelopment. It was understood that Salonica underwent piecemeal renewal after each fire.

The fire of 1890 was a humanitarian catastrophe. However, it marked a turning point for Salonica and contributed significantly to the transformation of the city. A large part of the city centre, where Jews had lived for generations, was destroyed because of the fire. The municipality, utilizing the authority granted to it by the municipal law, prohibited construction in these areas where impoverished Jews resided and prepared new plans for the region. The municipality devised plans for the fire-ravaged area by the Urban Planning Law of 1882. A grid-based system was established in the city centre based on the modern urban planning structures. After the devastation caused by the fire, a large portion of the city center was reconstructed. The city plans revealed that the city centre became more planned. The orderly layout of the streets was crucial for effective fire-fighting efforts. The newly constructed areas by modern urban planning and zoning regulations represented one of the most significant examples of the emerging urban planning concept in the Ottoman Empire. It should also be noted that the new structures that emerged in the city centre, such as hotels, cafes, theatres, and commercial buildings, brought about changes in consumption habits and social relationships.

BIBLIOGRAPHY**Archival Sources****Presidency of the Republic of Turkey, Presidency of State Archives, Ottoman Archives (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) BOA**

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT), 757/123;1802/60; 1837/28; 1762/83; 2028/36.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.),145/96.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD),1910/90.

Hariciye Nezareti Tercime Odası (HR.TO), 14/76;49/41.

İrade Hariciye (İ.HR), 338/ 21932.

İrade Bulgaristan (İ.MTZ.(04)), 15/893.

İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD), 2019/16.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 238/107; 238/92;238/88;240/94.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A), 6/6.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), 64/2.

Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN), 4/8 .

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 19/28.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ), 17/93.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemilterlik (Y.PRK.EŞA), 12/3.

Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT), 6/55.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM), 18/76;19/17.

Newspapers

Mürüvvet

Tercümân-ı Hakikat

The Aberdare Times

The Morning Call

Şuhûr

Official Publications

Düstûr, Zeyl 3, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1300.

1307 (Hicri) *Selânik Vilayeti Salnamesi*, Vilayet Matbaası, Selânik 1307 (Hicri).

1311 (Hicri) *Selânik Vilayeti Salnamesi*, Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası, Selânik 1309.

Books and Articles

Anastassiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehir Selanik*, trans. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Çakılcı, Diren, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Selanik Şehri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Phd Thesis, Antalya 2021.

Batur, Afife, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Mimarlığı”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, pp. 1038-1048.

Besalel, Yusuf, *Yahudi Tarihi*, Üniversal Yayıncılık, İstanbul 2000.

Dimitriadis, Sotirios, *The Making of An Ottoman Port City: The State, Local Elites and Urban Space in Salonica, 1870-1912*, University of London, London 2013.

Dualı, Şir Muhammed, *Çarlık Rusyası’nda Yahudiler*, Divan Kitap, İstanbul 2016.

Gençer, Ceylan İrem, “19 Yüzyılda İzmir ve Selanik’te Kentsel Dönüşüm: Rıhtım ve Limanların İnşası”, *Meltem: İzmir Akdeniz Akademi Dergisi*, No. 1, 2017, pp. 36-51.

Gençer, Ceylan İrem “19. Yüzyılda Kentsel Dönüşüm Dinamikleri: İzmir ve Selanik (1840-1910)”, *Mimarlık 394*, Mart- Nisan 2017, pp. 50-55.

Gounaris, Basil C., “Salonica”, *Review*, Vol. XVI/No. 4, 1993, pp. 499-517.

Hastaoglou, Martinidiz Vilma, “A Mediterranean City in Transition: Salonica Between The Two World Wars”, *The Scientific Journal Facta Universitatis*, Vol. 1/ No.4, 1997, pp. 493-507.

İpek, Nurdan, *Selanik ve İstanbul’da Yahudi Bankerler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

Kastritis, Angelos, *Mapping Port Towns from the 16th to 19th Centuries: Stockholm and Salonica*, Uppsala Universitet Historiska Institutionen, 2016.

Kahya, Fatih, *Osmanlı Devleti’nde Sigortacılığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master of Arts Thesis, İstanbul 2007.

Kirpi, Kayra, *II. Abdülhamit Dönemi Ebnîye Nizamnameleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Unpublished Master of Arts Thesis, İstanbul 2020.

Lewis, Bernard, *Semitizm ve Anti- Semitizm*, trans. Hür Güldü, Everest Yayınları, İstanbul 2004.

Lewkowicz, Bea, *The Jewish Community of Salonica: An Exploration of Memory and Identity in a Mediterranean City*, Universtiy of London, London 1999.

Lafi, Nora, "The Municipality of Salonica between Old Regime, the Ottoman Reforms and the Transition From Empire to Nation State", *Proceedings of the "Salonica 1912-2012" Conference, Municipality of Salonica*, 2013, pp. 74-89.

Mazower, Mark, *Selanik, Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, (1430-1950)*, trans. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.

Molho, Rena, *Selanik Yahudileri 1856-1919*, trans. Panayot Abacı, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005.

Naar, Devin E., *Jewis Salonica: Between the Ottoman Empire and Modern Greece*, Stanford Universtiy Press, Stanford California 2016.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Özgür, Hüseyin - Azaklı, Sedat, "Osmanlı Yangınları ve İtfaiye Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Vol. 3/No. 1, 2001, pp. 153-172.

Öztunç, Baha, "20. Yüzyılın Başında Biga'da Yangın Afeti ve Sosyal Yardımlaşma", *Belleten*, Vol. 82/No. 293, 2018, pp. 295-324.

Tekeli, İlhan, "Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, pp. 878-890.

Stein, Nancy Carol, *Using The Visual To "See" Absence: The Case of Salonica*, Folorida Atlantic University, Florida 2013.

Yerolympoş Alexandra, - Colonas, Vassilis, "Kozmopolit Bir Kentleşme", *Selânik 1850-1918*, pandectist: Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, pp. 199-223.

Yerolympoş, Aleksandra, *Urban Transformations in the Balkans 1820-192*, University Studio Press, Salonica 1996.

Aristokratik Zihniyetin Siyasal Düzene Müdahalesi:
Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Haziran Krizi
(16-18 Haziran 1918)

The Intervention of Aristocratic Mentality in the Political Order:
The June Crisis in the Establishment of the Republic of Azerbaijan
(June 16-18, 1918)

Gıyas Şüküroğlu*

Öz

1917'deki Rus ihtilallerinden sonra Kafkasya'nın güneyindeki Türkleri temsil eden siyasi partilerin istikballe ilgili planları ve yeni düzen kurma çabaları, bu makalenin başlıca araştırma konusunu oluşturur. Konunun ana kaynakları, dönemin olaylarına ışık tutan arşiv belgeleri ile olayların doğrudan tanığı olan siyasetçilerin tarihe not düşen kayıtlarıdır. Kaynak materyalin karşılaştırmalı olarak araştırılması sonucunda ulaşılan bulgulara göre, Rus ihtilallerinin doğurduğu yeni konjonktürde hızlıca örgütlenerek Kurucu Meclis seçimlerine katılan siyasal akım, temsilcisi olduğu milletin istikbali hususunda federalist düşünceden millî istiklal tezine doğru evrildi. Örgütlenme düzeyi nispeten zayıf olup meclis seçimlerine katılamayan ve dolayısıyla yeni düzende temsil olunamayan siyasal akım ise Osmanlı Devleti'ne birleşme siyasetini benimsedi. Savundukları siyasi anlayış yüzünden demokratik ve aristokratik güçler olarak tasnif edilen

* Dr. - Ph.D., Ankara/TÜRKİYE, giyassukuroglu@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0844-3490>
Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

bu iki akım arasındaki mücadele, iki önemli aşamadan geçti. Mücadelenin Trabzon ve Batum Konferansları dönemindeki ilk aşaması, Osmanlı Devleti'nin izlediği irredantist siyasetin de etkisiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla sonuçlandı. Birinci grubun zaferi olarak telakki edilen bu olay karşısında ikinci grubun cumhuriyetin yaşama ve yürütme kurumlarının meşruiyetini tartışmaya açması, mücadelenin ikinci aşamasını tetikledi. Toplam iki gün süren müzakereler boyunca tarafların sağduyulu davranması neticesinde karşılıklı tavizler içeren çözüm paketi üzerinde anlaşmaya varıldı. Yasama kurumu ile ilk hükûmetin sahneden çekilmesi karşılığında bütün tarafların dâhil olduğu bir koalisyon hükûmeti kuruldu. Bu yeni yapılanma, Azerbaycan'ın ikinci hükûmeti olarak hem yasama hem de yürütme yetkileriyle donatıldı.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Güney Kafkasya, Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan Millî Şurası, Haziran Krizi.

Abstract

The main subject of this article is the future plans and efforts to establish a new order by the post-revolutionary political parties representing south Caucasian Turks after 1917. The archival documents and personal notes of the politicians of the period constitute the main sources. A comparative study of the sources put forth that the political movement, which became organized rapidly under the new conjuncture posed by the Russian revolutions and participated in the Constituent Assembly elections, had evolved from a federalist point of view to an independist one. The relatively less organized political movement, which could not participate in the elections, adopted a policy of uniting with the Ottoman State. The struggle between these movements tagged as the democratic and aristocratic powers due to their political stance, experienced two important phases. The first phase, which coincided with the Trebizond and Batumi Conferences, was under the influence of the irredentist policies of the Ottoman State and resulted in the establishment of the Republic of Azerbaijan. This was considered as the victory of the first group, however the legitimacy of the legislative and executive institutions of the republic was opened to discussion by the second group paving the way to the second phase of the struggle. An agreement was reached after two days of negotiations and mutual compromises. A coalition including all sides was established after the withdrawal of the legislative institution and the government. This new institution was vested with both legislative and executive powers as the second government of Azerbaijan.

Keywords: The Caucasus, South Caucasus, Republic of Azerbaijan, National Council of Azerbaijan, June Crisis.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın son merhalesinde Rusya'da meydana gelen ihtilallerin ortaya çıkardığı yeni koşullarda Kafkasya'nın güneyindeki Türkler ile diğer Müslüman milletlerin vahdeti olarak tarih sahnesine çıkan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yasama ve yürütme kurumları, Tiflis'teki on sekiz günlük zorunlu misafirlikten sonra taşındığı Gence'de ciddiye arz eden bir siyasi krizle karşılaştı. Cumhuriyeti ilan eden kadroya karşı örgütlenen muhalif cenah, geniş halk kitlesinin de desteğini edinerek yasama kurumu ile ondan güvenoyu alan hükûmetin meşruiyetini tartışmaya açtı. Azerbaycan'ın yakın tarihine “Haziran Krizi” olarak geçen bu siyasi bunalımla ilgili iktidar cenahının bakışını açıklayan birçok kaynak materyal günümüze ulaşmıştır. Millî Şuranın 17 Haziran 1918'de yapılan oturumlarındaki tartışmaların tam olmayan Rusça tutanakları, söz konusu meselenin öğrenilmesinde dikkate alınması gereken ana malzemedir¹. Bu materyal grubundaki eksik kısımları, Millî Şura kâtiplerinden Rahim Kosalı'nın cumhuriyetin birinci yıl dönümü dolayısıyla 28 Mayıs 1919'da yayımlanan *İstiklal Mecmuası*'nın özel sayısındaki makalesinde nakledilen Türkçe tutanaklar tamamlamaktadır². Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi ve idari tarihiyle ilgili 1920'de neşredilen resmî salnamede de bahis konusu tutanakların Rusça tam olmayan metinleri mevcuttur.³

Sorunun meclisteki çözülme sürecinin başaktörlerinden Mehmet Emin Resulzade'nin eserlerinden birinde meselenin özü demokratik güçlerle aristokratik zihniyet arasında mücadele olarak değerlendirilmiştir⁴. Ordu Komutanlığının kriz sırasındaki tutumuna eleştirel yaklaşan Mirza Bala Mehmetzade, yasama ve yürütme kurumlarının sahneden

- 1 Millî Şuranın 17 Haziran 1918'deki toplantılarının tutanakları, Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti Arşivinde muhafaza edilmektedir (ARDA, 970/1/1, vr. 48-48a, 17 Haziran 1918; ARDA, 9701/1/1, vr. 57-61, 17 Haziran 1918; ARDA, 970/1/3, vr. 12-15, 17-18 Haziran 1918). Bahsedilen tutanakların yayınlanmış nüshası için bk. *Zaqafqaziya Seyminin Müselman Fraksiyası ve Azerbaycan Millî Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci il* (bundan sonra: *ŞSMF ve AMŞ Protokolları*), haz. A. E. Paşayev, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı 2006, belge no. 27-29, s. 70-78.
- 2 Rahim Kosalı, “Seymden Parlamana: Cumhuriyetimiz Tarih-i Teşekkülünden”, *İstiklal (Cumhuriyetimizin Bir Yıllık Devri - İstiklali Münasebetiyle Telif Edilmiş Mecmuası)*, 28 Mayıs 1919, s. 56-84.
- 3 “İstoriya Voznikoveniya Azerbaydjanskoy Respubliki”, *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920-y g na Tyurkskom i Russkom Yazıkah (1-y god izdaniya)*, (bundan sonra *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*), ed. A. İ. Stavrovski, Pravitelstva Tipografiya Gaz. Azerbaydjan, Bakı 1920, s. 18-22. *Adres-Kalendar*'daki materyalin müellifi Rahim Kosalı olup, bu materyal 1988'de Bakı'de Rahim Vekilov imzasıyla bağımsız kitapçık hâlinde neşredilmiştir. Eserin yeni baskısındaki ilgili kısım için bk. Ragim Vekilov, *İstoriya Voznikoveniya Azerbaydjanskoy Respubliki*, İzdatelstvo Elm, Bakı 1998, s. 18-21.
- 4 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı 1339/1923, s. 62.

çekilmesinden sonra Nuri Paşa'nın isteği doğrultusunda bir hükümet kurulduğu düşüncesini ortaya koymuştur⁵. İkinci kuşağın temsilcilerinden Hüseyin Baykara'nın eserinde ise meselenin içyüzü *çayın ortasında saltanat ve demokrasi uyumsuzluğu* metaforu ile açıklanmıştır⁶. Zikredilen materyallerden hareketle iktidar cenahının krize yaklaşımı rahatlıkla öğrenilebilir. İktidara muhalif cemahtakilerin soruna bakışını açıklayan kaynak bir eser günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte, dönemin olaylarını anlatan birçok arşiv belgesinde muhalif cenahın lider kadrosu, düşünce biçimi ve sosyal tabanıyla ilgili bazı bilgilere ulaşılabilir⁷. Mehmet Emin Resulzade'nin "Azerbaycan'ın Teşekkülünde Müsavat" başlığıyla yaptığı haftalık konferans konuşması da muhalif cenahı ortaya çıkaran tarihî süreç ile muhaliflerin taleplerini anlamaya yardımcı materyaldir⁸. Komutanlığın kriz günlerinde benimsediği tarafsızlık ilkesi ise Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş talimatnamesiyle açıklanabilir⁹.

Azerbaycan'daki cumhuriyet düzeninin karşılaştığı ilk siyasi kriz, çağdaş akademik literatürde genellikle millî istiklal taraftarları ile Osmanlı Devleti'ne ilhak olunmayı talep edenler arasında siyasi mücadele olarak irdelenmiştir¹⁰. Alanın batılı araştırmacılarından Tadeusz Swietochowski, meseleyi ordu komutanlığının davet edildiği ülkenin iç siyasetine müdahalesi olarak değerlendirmiştir¹¹. Buna benzer şekilde Ronald Grigor Suny de Millî Şuranın siyaset sahnesinden çekilmesini

- 5 Mirza Bala Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 92.
- 6 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975, s. 266.
- 7 *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, haz. Vasif Qafarov ve Qiyas Şüküroğlu, Teas Press, İstanbul 2018, belge no. 147, s. 443-489; *Azerbaycan Cumhuriyeti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, haz. Qiyas Şüküroğlu ve Vasif Qafarov, Teas Press, İstanbul 2018, belge no. 29-32, s. 96-120.
- 8 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat: Haftalık Müsavat Muhazaralarından*, Azerbaycan Gazetesi Hükümet Matbaası, Bakü 1920, s. 22-26.
- 9 *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi* (bundan sonra *ATBD*), Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan Harekâtı) Özel Sayısı, haz. Nurcan Aslan, Nuri Bayrak ve Melike Gürler, C 69/S. 148, Kasım 2020, belge no. 17, s. 50-51.
- 10 Bahsi geçen çalışmalar için bk. Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelvalq Münasibetler Sisteminde: 1918-1920*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı 1993, s. 97; Nâsir Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağistan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağistan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 55-56; Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 178-179; Vasif Qafarov, *Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, Azernes, Bakı 2011, s. 204-208.
- 11 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 179.

Müsavet'in etkisinin zayıflatılması ve Türklere yakın duran bir hükûmet kurulması girişimi olarak ele alınmıştır.¹² İktidara muhalif cenahın Azerbaycan siyaset sahnesinin etkisiz ve belirsiz faktörü olduğuna dikkat çeken Vügar İmanov, söz konusu meselede Nuri Paşa'nın "asıl oyuncu" veya "oyun kurucu" olduğu fikrini ileri sürmüştür.¹³ Konunun çağdaş araştırmacılarından Reşad Qasimov ve Vasif Qafarov, ilhakçılar denilen grubun Kafkas İttihat ve Terakki Fırkasının etkisi altında örgütlenen yapılanma olduğu kanaatini ortaya koymuşlardır¹⁴. Azerbaycan'ın yakın tarihini psiko-sosyal merceklerle irdeleyen Tefvik Orkun Develi'nin alanında örnek eserinde bahsedilen vaka saltanat ile cumhuriyet veya eski düzen ile yeni düzen arasında gerilim olarak ele alınmıştır¹⁵. Alandaki en son araştırmalardan Zeynep Akarslan'ın doktora tezinde, Başvekil Fethali Han Hoyslu başta olmak üzere, Azerbaycan devlet ricalinin kriz boyunca izlediği siyasetin ayrıntıları irdelenmiştir¹⁶.

Bu çalışmayı öncekilerden farklı kılan en önemli özellik, sorunun ele alınış biçimi ve araştırmanın irdelendiği bağlamdır. Savaş ve ihtilallerin etkilerinin yoğun biçimde hissedildiği coğrafyada iktidar ile muhalefeti arasındaki mücadelenin mahiyetinin öğrenilmesi bu araştırmanın başlıca hedefidir. Kriz sürecinde yaşananları zihniyet farklılığıyla ilişkilendiren Mehmet Emin Resulzade'nin değerlendirmesinden de esinlenerek şöyle bir hipotez geliştirilmiştir: İki ihtilal arası dönemde çoğunlukla büyük şehirlerde örgütlenerek Kurucu Meclis seçimlerine katılan ve yeni siyasal düzende temsil olunan demokratik güçler ile burjuvazi temsilcileri, din adamları ve soyluların ittifakı sonucunda genellikle kırsal kesimde oldukça yavaş örgütlenen ve seçimlere katılmadığı için yeni düzenin dışında kalan aristokratik zihniyet arasındaki sürtüşmeler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinin başlıca siyasî bunalımını ortaya çıkarmıştır. Taraflar, altı aylık süreye yayılan mücadele boyunca kritik meselelerde en azı iki kere karşı karşıya

- 12 Ronald Grigor Suny, *Bakü Komününü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1990, s. 280.
- 13 Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2003, s. 95.
- 14 Reşad Qasimov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı Münasibetleri (Osmanlı Menbeleri Esasında)*, Mütercim Neşriyyatı, Bakı 2018, s. 113-115; Vasif Qafarov, *Birinci Dünya Müharibesi İllərində Osmanlı İmperiyasının Azərbaycan Siyasəti*, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi A. Bakühanov Tarih Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilimler Doktorası Tezi, Bakü 2022, s. 160.
- 15 Tefvik Orkun Develi, *Azerbaycan'ın Psikososyal Yakın Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2021, s. 372.
- 16 Zeynep Akarslan, *Azerbaycan Siyasal Tarihinde Fethali Han Hoyslu*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022, s. 127-132.

gelmişlerdir. Bolşeviklerin Kurucu Meclisi dağıtmasından sonra Kafkasya'nın güneyindeki Türklerin istikbaliyle ilgili Osmanlı Devleti'nin izlediği irredantist siyasetin sonucu olarak teşekkül eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yaşanan tartışmalar, mücadelenin ilk aşamasını teşkil eder. Yasama ve yürütme kurumlarının Gence'ye taşınmasından sonra iktidarın muhalefetiyle yaşadığı sorunlar ise mücadelenin ikinci aşamasını oluşturur. İfade edilenlere ek olarak özellikle Haziran krizinde Nuri Paşa'nın izlediği tarafsızlık ilkesinin de ana kaynaklara dayalı olarak açıklığa kavuşturulması gereklidir.

1. Siyasi Örgütlenme

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus siyasal düzenini değiştirmeyi amaçlayan ihtilalci hareketin periferide örgütlenmesiyle birlikte Kafkasya'nın güneyindeki milletleri temsilen birçok siyasi fırka ortaya çıktı. Bu dönemin önde gelen endüstri merkezlerinden biri olan Bakü'deki Müslüman işçiler arasında gayrimillî ihtilalci sosyal-demokrasinin tutulmamasından dolayı Hümmet adıyla ilk Müslüman Sosyal-Demokrat Fırkası kuruldu (1904). Mehmet Emin Resulzade, Neriman Nerimanov, Meşhedi Azizbeyov, Sultan Mecit Efendiyev, Mehmet Hasan Hacinski, Mehmet Ali Resulzade ve Esedullah Ahundov gibi Bakü muhitinin iyi bilinen münevverleri Hümmet'in kurucu kadrosunu oluşturdular¹⁷. Hümmet'in millî ve mahallî örgütlenme olma özelliği, Bolşevik eğilimli fırka olarak gelişmesinin önüne geçti. Lider kadrosu çoğunlukla matbuat ve maarif alanlarında çalışan münevverler olduğundan eylemleri çarlık bürokrasisinin hegemonyasını eleştirmekle sınırlı kaldı¹⁸. 1905'teki ihtilalden sonra işbaşına geçen Başbakan Pyotr Stolipin'in uyguladığı baskıcı siyaset karşısında, diğer partiler gibi Hümmet'in de faaliyet alanı daraldı. Neriman Nerimanov ve Sultan Mecit Efendiyev başta olmak üzere bazı Hümmetçiler tutuklandılar, Mehmet Emin Resulzade ve diğer birçok fırka üyesi komşu ülkelere muhacerete gitmek zorunda kaldı¹⁹. İhtilal sürecinde Kafkasya'nın güneyinde patlak veren milletlerarası çatışmalar sırasında Türkler ile diğer Müslüman milletlerin savunmasız kalmasından dolayı Kafkasyalı aydınlardan Ahmet

17 Hümmet Fırkasının kurucu kadrosu için bk. Mehmed Şerif Efendizade, *Azerbaycan ve İnkılabı*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1337/1921, s. 21-22; Baykara, *age.*, s. 77-80; İrade Bağirova, "20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Siyasi Partiler", *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)*, C 1, ed. Ali Asker, çev. Orhan Zahidov, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2021, s. 115.

18 Swietochowski, *age.*, s. 81; Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford & California 1992, s. 64-65.

19 Swietochowski, *age.*, s. 84.

Ağaoğlu'nun örgütlemesiyle Difai adıyla gizli bir fırka oluşturuldu (1906). Ekber Refibeyli, Ali Ekber Hasmehmetli, Ali Asker Hasmehmetli, Nasip Yusufbeyli ve Hasan Ağaoğlu örneğinde Gence'nin milliyetçi ve muhafazakâr aydınları bu fırkanın kurucu kadrosunu oluşturdular²⁰. Hücreler şeklinde örgütlenen fırkanın kuruluş amacı, Rusya Hükümeti'nin zapt ettiği Müslüman okulları ile evkaf emlakinin iade olunmasını, Kafkasyalı Türklerin diğer milletler gibi siyasal, ekonomik ve kültürel haklar elde etmesini sağlamak ve Türklerin hukuklarını ihlal edenlere karşı önlemler almaktan ibaretti²¹. Toplam 2 sene faaliyet gösteren Difai'nin etkinliği, çarlık polisinin baskılarından dolayı zayıfladı ve fırkanın kurucu kadrosu öteye beriye dağıldı²².

İhtilalin baskılanması üzerine muhacerete gitmeye mecbur olan ihtilalci ve milliyetçi kadronun bir kısmı, Osmanlı Devleti ve İran'daki meşrutiyet hareketlerine katıldı. Mehmet Ali Resuloğlu, Taki Nakioğlu ve Abbas Kazımzade örneğinde Bakü'de kalan kadro ise Müsavat Halk Fırkası adıyla yeni bir fırka kurdu (1911). Müsavat'ın ilk programında ümmet ile millet ve Türklük ile Müslümanlık ilkeleri birbirine eklenmiş hâldeydi. Fırkanın kuruluş gayesi, bağımsız Müslüman devletlerinin bağımsızlıklarının korunmasına ve mahkûm Müslüman milletlerinin bağımsızlığını kazanmasına yardımcı olmaktan ibaretti. Çağın oldukça hızlı değişen koşullarında Müsavat da taktik itibarıyla inkılapçı, içtimai doktrin hasebiyle halkçı bir fırkaya dönüştü. Müsavat'ın taktiksel inkılapçılığı, çarlık düzeninin yıkılması uğrunda çalışan diğer ihtilalci örgütlerle teşrikimesaiden ibaretti. Teorik düzeyde ise halktan kuvvet aldığı deklare eden bir siyasi doktrini vardı²³. Romanovların tahta cülusunun 300. yıl dönümü dolayısıyla 1913'te çıkarılan genel aftan yararlanarak yurda dönen Mehmet Emin Resulzade'nin fırkanın başına geçmesiyle birlikte Türkçü ve milliyetçi eğilimler de Müsavat'ın siyasal çizgisine eklendi²⁴.

Dünya genelini sarsan büyük savaşın son merhalesinde Rusya'da vukua gelen Şubat İhtilali, Kafkasya'nın güneyindeki Türkleri temsil eden siyasal örgütlere yeni

20 Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s. 34-35.

21 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 509/55, vr. 3, 21 Kanunusani 1322/3 Şubat 1907.

22 BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH.EUM.KLH), 1/22, vr. 2-1, 5 Şubat 1330/18 Şubat 1915; Bağirova, agm., s. 131.

23 Mehmetzade, *age.*, s. 1-2.

24 Mehmetzade, *age.*, s. 2; Baykara, *age.*, s. 205, 211; Ahmet Karaca, *Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1982, s. 13.

fırsatlar sundu. İhtilal öncesinde gizlice örgütlenen fırkalar açık faaliyete geçerken, ihtilal sonrasında oluşan mümbit ortamda birçok yeni fırka kuruldu. Yeni süreçte iki gruba ayrılan Hümmet'in Bakü siyaset sahnesinde Neriman Nerimanov'u izleyen üyeleri Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisinin Bolşevik fraksiyonuna yaklaşıırken, Tiflis siyaset sahnesinde İbrahim Abilov, Samet Ağamalıoğlu ve Ahmet Cevdet Pepinov ile temsil olunan üyeleri ise Menşevik fraksiyonuna yaklaştılar²⁵. Gence'de Nasip Yusufbeyli başkanlığında Hasan Ağaoğlu, Şefi Rüstembeyli ve Hasmehmetli kardeşlerinin katılımıyla kurulan Türk Adem-i Merkezîyet Fırkasının programı yeni dönemin ana mihrini belirledi²⁶. Bu fırkanın yeni düzen önerisi, 1917'nin Nisan ayında Bakü'de yapılan Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nda genişçe tartışıldı ve müstakbel Rusya için coğrafya temelli federal cumhuriyetin en iyi siyasal düzen olduğu kanaatine varıldı²⁷. Adem-i Merkezîyetçilerin Müsavatçılar tarafından içtenlikle desteklenen önerisi, 1917'nin Mayıs ayında Moskova'da yapılan Umum Rusya Müslümanları Kurultayı'nın da gündemini oluşturdu ve kapsamlı tartışmalar sonunda yapılan oylama ile Rusya'nın millî ve mahallî muhtariyete dayalı federal cumhuriyet olması hususunda tavsiye karar alındı²⁸.

Bahsedilen kurultaylardaki tartışmalar sonunda alınan kararlar, Kafkasya'nın güneyindeki Türkler ile diğer Müslüman milletleri temsil eden fırkaların geleceğini doğrudan etkiledi. Fırka programlarındaki yakınlık ve mefkûre ortaklığından dolayı Gence merkezli Türk Adem-i Merkezîyet Fırkası ile Bakü merkezli Müsavat Halk Fırkası birleşme kararı aldı (Haziran 1917)²⁹. Entegrasyon sürecinde genellikle birleştirici unsurlar esas alındı ve ayrıştırıcı hususlardan uzak kalındı. Milliyetçi gelenek ile ihtilalci zihniyetin bütünleşmesi üzerine Türk Adem-i Merkezîyet Müsavat Halk Fırkası adını alan partinin siyasal çizgisi hürriyetçi, milliyetçi, istiklalci, halkçı ve cumhuriyetçi ilkelerle donatıldı. Rus siyasal sisteminde

25 Swietochowski, *age.*, s. 127.

26 Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Mars Matbaası, Ankara 1966, s. 143-144; Swietochowski, *age.*, s. 125; Mehmetzade, *age.*, s. 47-48.

27 Rezulzade, *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat*, s. 6-8; Rezulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 38; Baykara, *age.*, s. 206; Mehmetzade, *age.*, s. 48-49.

28 Rezulzade, *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat*, s. 9-10; Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İpek Matbaası, Ankara 1971, s. 231.

29 Zenkovsky, *age.*, s. 397; Karaca, *age.*, s. 14; Swietochowski, *age.*, s. 132; Altstadt, *age.*, s. 81; İmanov, *age.*, s. 75-76; Ali Asker, "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)", *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)*, ed. Ali Asker, C 1, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2021, s. 25.

anayasal monarşiyi savunan Kadetlerle iş birliği hâlinde olan liberal eğilimli İttifak Fırkasının Azerbaycan'daki temsilcileri de yeni konjonktürde Tarafsız Demokrat Grup olarak Müsavatçı-Federalist cepheye yanaştılar³⁰. Böylece liberaller, ihtilalciler, muhafazakârlar ve milliyetçilerin katılımıyla sağ ve sol düşünceyi temsil eden siyasetçiler, Kafkasya'nın güneyindeki Türklerin istikbalinin belirlenmesinde mühim görevler üstlendiler.

Müsavat'ın aktif muhalefetini, Rusya Müslümanlarının birliği tezini savunan siyasal gelenek teşkil etti. Bu geleneğin Bakü'de Rusya'da Müslümanlık Fırkası ile Gence'de İttihad-ı İslam Fırkası adıyla temsil olunduğu iki önemli yapılanma mevcuttu. Bakü'deki kurucu kadrosu arasında Sultan Mecit Ganizade, Beşir Aşurbeyov, Miryakup Mehdiyev, Kerim Sultanov ve Ali Ekber Abbaskuluzade gibi etkin siyasetçiler bulunmaktaydı³¹. Gence'deki kadronun en etkin siyasi figürü ise Kafkasya Şeyhülislamı Muhammet Pişnamazzade idi³². Mefkûre yakınlığından dolayı her iki fırka Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkası adıyla birleşme kararı aldı (Eylül 1917)³³.

1917'deki iki ihtilal arası dönemde örgütlenme çalışmaları hızlanan fırkaların ilk önemli sınavı, Rusya'nın siyasal düzenini biçimlendirmesine umut edilen Kurucu Meclis seçimleri oldu. 26-28 Kasım 1917 tarih aralığında yapılan seçimlerde Kafkasya'nın güneyinde Gürcü Menşevikler 11, Müsavatçılar 10, Taşnaklar 9, Müslüman Sosyalist Blok 2, Bolşevikler 1, Sosyalist İhtilalciler 1, Hümmeçiler 1, İttihatçılar 1 sandalye kazandılar³⁴. Seçimin ortaya çıkardığı manzaradan hoşnut olmayan Bolşeviklerin izledikleri siyaset sonucunda yasama kurumu işlevsiz hâle geldi (Ocak 1918). Bütün umutlarını parlamenter demokrasiye bağlayan mahkûm milletler, meclisin feshedilmesinden dolayı hayal kırıklığına uğradılar. Brest-Litovsk Konferansı döneminde aktüellik arz eden self-determinasyon ilkesi onlar açısından yeni bir nefeslik oldu. Bu ilke doğrultusunda Tiflis'te toplanan Kafkasyalı mebuslar, bölgesel olarak Kurucu Meclise seçilen vekil sayısının üç kat artırılarak aritmetik oluşturulması ve yeni mebusların da katılımıyla Seym adlı yasama kurumunun açılmasına karar verdiler. İfade edildiği üzere oluşturulan Seymde Gürcü Menşevikler 33, Müsavat 30, Taşnaksutyun 27, Müslüman Sosyalist Blok 7, Sosyalist İhtilalciler 5, Hümmeç 4,

30 "İttifaqi-Müslimin", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, C 2, Bakı 2005, s. 66-68.

31 "İttihad", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, C 2, Bakı 2005, s. 68.

32 Tuğaç, *age.*, s. 144.

33 Swietochowski, *age.*, s. 127-128.

34 Suny, *age.*, s. 180; Swietochowski, *age.*, s. 149-150; Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-ynı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 126.

İttihat 3, Kadetler 1, Gürcü Nasyonal Demokratlar 1, Gürcü Sosyal Federalistler 1 mebusla temsil olundular³⁵. Yasama dönemine 23 Şubat 1918'de başlayan Seym çatsısı altında Kafkasya'nın güneyinde sayıca kalabalık olan milletleri temsilen üç fraksiyon oluşturuldu. Kafkasyalı Türklerin temsil olundukları Müslüman Fraksiyonundaki mebusların fırkalara göre dağılımı şöyleydi:

Tablo 1: Müslüman Fraksiyonu Mebusları³⁶

Türk Adem-i Merkezîyet Müsavat Halk Fırkası ve Tarafsız Demokrat Grup			
Fethali Han Hoylu	Ali Merdan Topçubaşı	Nasip Yusufbeyli	Mehmet Emin Resulzade
Hasan Ağaoğlu	Hüsrev Paşa Sultanov	Mehmet Hasan Hacinski	Mirhidayet Seyyidov
Mehmet Yusuf Caferov	Halil Hasmehmetli	Yusuf Efendizade	Arslan Kardaşov
Şefi Rüstembeyli	Cevat Melikyeganov	Mustafa Mahmudov	Mehdi Hacıbababeyov
Selim Ahuntzade	Hudadat Melikaslanov	Mehdi Hacinski	Musayip Ahicanov
Lütfali Behbudov	Feridun Kögerli	İbrahim Vekilov	Hamit Şahtaşinski
Rahim Vekilov	Ali Asker Mahmutbeyov	Gazi Ahmet Mehmetbeyov	Mirza Celal Yusufzade
Mehmet Rıza Vekilov	İslam Kabulov		
Müslüman Sosyalist Blok		Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkası	Müslüman Menşevik Hümmet Fırkası
İbrahim Haydarov	Ali Han Kantemir	Sultan Mecit Ganizade	Cafer Ahundov

35 BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 2371/4, vr. 33, 19 Mart 1334/19 Mart 1918; Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi / Eski Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), 2943/611, f. 2-5, 19 Şubat 1334/19 Şubat 1918.

36 Müslüman Fraksiyonu mebuslarının isimlerinin belirlenmesinde kullanılan materyal için bk. *Adres-Kalendar Azerbaydžanskoy Respubliki*, s. 9; Vekilov, *age.*, s. 11; Kosah, *agm.*, s. 58-59.

Arslan Safiyurtlu	Ahmet Cevdet Pepinov	Miryakup Mehdiyev	İbrahim Abilov
Bakır Rızayev		Heybetkulu Mehmetbeyov	Ekber Şeyhülislamov
Mehmet Muharremov	Camo Hacinski		Samet Ağamalıoğlu

Müslüman Fraksiyonunun Seymin 28 Şubat 1918'deki oturumunda onaylanan heyetinde bir süre sonra değişiklikler vukua geldi, üyesi olduğu firkadan ayrılanlar olduğu gibi bir firkadan diğer firkaya geçenler de oldu. Örneğin, önceleri Müsavat Fırkası ve Tarafsız Demokrat Grup üyesi olan Gazi Ahmet Mehmetbeyov Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkasına geçti. Ailevi nedenleri gerekçe gösteren İslam Kabulov hem Seym üyeliğinden hem de mensubu olduğu firkadan ayrıldı. Müsavatçı olarak bilinen Hüsrev Paşa Sultanov partisinden ayrılarak tarafsız olduğunu duyurdu. Tarafsız oluşuyla bilinen Mustafa Mahmudov Müsavat Fırkasına katıldı. Cafer Ahundov ise Hümmet Fırkasından ihraç edildi³⁷. Müsavat Fırkasının lideri Mehmet Emin Resulzade Müslüman Fraksiyonu Reisi, Mehmet Yusuf Caferov ile Nasip Yusufbeyli Reis Muavinleri, Mustafa Mahmudov ile Rahim Vekilov ise fraksiyonun kâtipleri oldular³⁸.

Bakü burjuvazisinin seçkin temsilcileriyle ittifaka giren Gence soylularının temsil olunduğu aristokratik zihniyet, Rus ihtilalci hareketi içerisinde örgütlenerek yeni siyasal düzende mevkieler elde eden siyasal güçlere pek sıcak bakmadı. Aristokratik ve demokratik zihniyetler arasında ortaya çıkan ideolojik uyumsuzluğun Kafkasya'nın günündeki Türklerin istikbaline olumsuz yansımaları oldu. Söz konusu dönemde Osmanlı Hükûmeti tarafından İttihat ve Terakki Fırkasının Kafkasya Şubesi Başkanı sıfatıyla bölgeye izam edilen İstihbarat Subayı Hasan Ruşeni de firkalar arasındaki ideolojik ihtilafları gidermeye çalıştı. Ancak fırka reislerinin siyasal hırsları yüzünden Ruşeni'nin çabaları sonuçsuz kaldı³⁹. Kafkasya genelinde firkalar arası siyasal vahdetin oluşmadığı ortamda değişik bir yol izleyen Hasan Ruşeni, Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası adıyla Osmanlı Devleti'ne yakın siyaset izleyen bir fırka kurmaya karar verdi. İsa Aşurbeyli, Cihangir Kayıpzade, Sadık Hüseyinzade, Ağa Aşurov, Abdülali Emircanzade, Muhammet Kayıpzade ve Rüstem Han Hoylu gibi

37 Kosalı, agm., s. 59.

38 *Adres-Kalendar Azerbaydžanskoy Respubliki*, s. 10; Vekilov, *age.*, s. 12; Kosalı, agm., s. 59.

39 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C 3, Hürriyet Vakfı Yayınları, Sefaköy 1989, s. 629.

bölge ileri gelenleri, sözü edilen fırkanın kurucu kadrosunu teşkil ettiler⁴⁰. Fırka üyeleri Ruslaştırılan isimleri Türkçeleştirmeyi ve günlük hayatta Türkçe konuşulmasını teşvik etmeyi kendilerine meslek edindiler⁴¹. Kafkasya'nın tamamen Osmanlı Devleti'ne ilhak olunması ve Kafkasya Müslümanlarının halifenin bayrağı altına girmesi gibi meseleler, yeni kurulan fırkanın başlıca siyasi çizgisi oldu⁴².

Siyaset sahnesindeki rakiplerine göre nispeten geç tarihte örgütlenmesinden dolayı Kurucu Meclis seçimlerine (dolayısıyla Seym çalışmalarına) katılmayan fırka, Kafkasya'daki diğer İttihatçı oluşumlar ile koordineli hâlde kazalardaki millî şuralar aracılığıyla propaganda çalışmaları yürüttü. Çoğunlukla kırsal kesimdeki toprak ağaları ile köylüler ve din adamlarının desteğini kazandı. Fırkanın 1918'in ilkbaharı boyunca kazalarda yaptığı propagandanın sonucu olarak ahali organize oldu, Osmanlı Devleti'ne ilhak olunmayı talep eden binlerce imzayı muhtevi ilhaknameler tertip edildi ve söz konusu evrakları ilgili makamlara iletmek üzere delegeler belirlendi⁴³. Bahsedilen gelişmelerle neredeyse aynı tarihte Bolşevikler ile Taşnakların Bakü şehri ve vilayetin diğer kazalarında uyguladıkları mezalim, Seym çatısı altındaki Müslüman Fraksiyonuna bağlı siyasi fırkalarla ilgili olumsuz kamuoyu oluşmasına neden oldu. Müslüman Fraksiyonu mebusları, kargaşa ve otorite boşluğundan usanan ahalinin kanaatince, Türk askerinin kardeşlerine yardım etmesine engel olmaktaydılar.⁴⁴ Ne var ki bu kanaatin gerçeklikle pek alakası yoktu. Müsavat Fırkası önderlerinden Nasip Yusufbeyli'nin girişimiyle İttihat Fırkasından Hudadat Refibeyli ile Müslüman Sosyalist Blok üyesi Arslan Safiyurtlu gibi siyasetçilerin katılımıyla yapılan toplantıda alınan karara binaen Gence Millî Komitesini temsilen Türk askerini Azerbaycan'a davet etmekle görevli özel

40 ATASE, BDH, 3818/2, f. 1-19, 28 Mart 1334/28 Mart 1918.

41 Tunaya, *age.*, C 3, s. 534.

42 ATASE, BDH, 1847/89, f. 6-1, 25 Mart 1334/25 Mart 1918; ATASE, BDH, 3818/2, f. 1-12; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), (Azerbaycan Millî Arşivindeki Türk Tarihiyle İlgili Belgeler) 930.1.0.0/4.78.4, vr. 7, 30 Kanunusani 1334/30 Ocak 1918; İbrahim Ethem Atnur, "Kafkas İttihat ve Terakkî Fırkası ve Programı", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, 2006, s. 51.

43 Sözü edilen ilhaknameler için bk. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan*, belge no. 147, s. 443-489; *Azerbaycan Cumhuriyeti*, belge no. 29-32, s. 96-120; Qıyas Şükürov, "Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)", *Büyük Devletler Kışkırcında Bağımsız Azerbaycan*, ed. Qıyas Şükürov ve Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 38-72; Vasif Qafarov, "1918-ci İlin Yazında Azerbaycandan Osmanlı Dövletine Gönderilen İlhaknameler ve İlhak Heyetleri", *Dölet İdarçılığı: Nezeriyeye ve Tecrübe*, S. 2 (62), 2018, s. 205-212.

44 Resulzade, *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat*, s. 21-22.

bir heyet İstanbul'a gönderilmişti⁴⁵. Buna ek olarak Kafkasya'nın güneyine statü kazandırmak amacıyla Trabzon'da düzenlenen konferansa katılan Kafkasya Heyetinin Müslüman delegeleri, temsil oldukları coğrafyanın sorunlarını açık veya gizli görüşmelerde Osmanlı Heyetine aktararak, kargaşa ve kaosun giderilmesi amacıyla Türk askerinin ivedilikle bölgeye girmesini talep etmekteydiler⁴⁶.

3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta akdedilen muahedenameye binaen Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki nüfuz alanı Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum) ile sınırlandırıldığından düzenli kıtaatın genel kabul gören sınırların ötesine geçmesinin meşru zemini mevcut değildi. Buna ilaveten, Osmanlı Devleti ile barış içinde yaşamak isteyen Güney Kafkasya'nın da uluslararası sisteme entegre olması gerekliydi. Bu faktörden dolayı Seymdeki fraksiyonların oylaması sonucunda bağımsız cumhuriyetin ilan edilmesiyle Güney Kafkasya'nın uluslararası sisteme entegre olmasının yolu açıldı (22 Nisan 1918). Osmanlı Devleti'nin doğrudan desteklediği bu formül, Kafkasyalı Türkleri temsil eden siyasi fırkalar ile kazalardaki ilhak taraftarı örgütlerin arasını iyice açtı. Güney Kafkasya Müslüman Millî Merkezi Şurasının organizasyonu olarak Gence, Şuşa, Zengezur, Cebrail, Cavanşir, Zakatala, Şeki, Aktaş, Kazah, Şamahı, Gökçay, İrevan, Nahçıvan, Borçalı, Ahıska ve Ahılkelek'teki yerel millî şuraların vekilleri, Sadrazam Talat Paşa ile Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'ya yazılı olarak başvuruda bulunarak Güney Kafkasya'nın bağımsızlığı çerçevesinde oluşan yeni statükoyu protesto ettiler (9 Mayıs 1918). Söz konusu mektupları imzalayan Hüseyin Paşa Sultanov, Hudadat Refibeyli, Albüdlahmit Haşimzade, Ali Yusufzade, Bayram Niyazi Küçükhanzade, Mustafa Kabulov, Ruşen Efendizade, Ali Asker Mahmutbeyov, Ömer Faik Numanzade ve diğerleri, Duma kanunlarına göre seçilen Müslüman mebusların Seym toplantılarında milletin taleplerini savunamadıklarını ve kamuoyunun beklentilerine tercüman olamadıklarını deklare ettiler. Rusya'ya bağlı bir cumhuriyet veya bağımsız devlet olarak Güney Kafkasya Hükûmeti'nin Müslümanların can ve mal güvenliğini temin edemediğini ve kargaşayı yatıştıramadığını beyanla Osmanlı Devleti'nin meseleye müdahil olup bölgeyi idare ve himayesine almasını talep

45 Tuğaç, *age.*, s. 156-157; Keykurun, *age.*, s. 84-85; Mustafa Sarı, "Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)", *Kafkasya Çalışmaları – Sosyal Bilimler Dergisi*, C I/S. 2, Mart 2016, s. 78-90.

46 BOA, HR.SYS, 2371/4, vr. 17, 14 Mart 1334/14 Mart 1918; BOA, HR.SYS, 2371/4, vr. 25, 16 Mart 1334/16 Mart 1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti: 1918-1920*, belge no. 18/3-5, s. 68-71; Resulzade, *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat*, s. 23.

ettiler⁴⁷. Yine, Gence'deki İttihatçıların başında bulunan Kafkasya Şeyhülislamı Molla Muhammet Pişnamazzade'nin organize ettiği Bayram Niyazi Küçükhanzade, Yakup Saferalioğlu, Safer Molla Muhammetoğlu, Hasan Hacı Mustafaoğlu, Yasin Mustafazade, Muhammet Kamberoğlu ve benzeri ahali vekilleri, Batum Konferansı sırasında Osmanlı Heyetine başvuruda bulunarak Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesini protesto ettiler ve Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin Osmanlı Devleti'ne ilhak olunmak istediklerini beyan ettiler⁴⁸.

İfade edilenlerden görüldüğü üzere, özellikle Batum Konferansı sırasında Osmanlı Devleti'ne birleşme eğiliminde artış meydana geldi ve Kafkasyalı Türkleri temsil eden ahali vekilleri ellerindeki binlerce imzayı muhtevi itimatnameler olduğu hâlde Osmanlı Heyeti ile görüşmek amacıyla Batum'a akın ettiler⁴⁹. Ahali vekillerinin ilk elden sundukları taleplere muhatabı olan Osmanlı devlet ricali ise ideal olan ile mümkün olan arasında seçim yapmak zorunda kaldı ve uluslararası sistemde dost veya muhasım devletlerin kabul edebileceği bir formülü uygulamaya koydu. İlk önce Seymdeki Müslüman Fraksiyonu Azerbaycan Millî Şurasına dönüştürüldü (26 Mayıs 1918). Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin de teşvikiyle Kafkasya'nın güneyindeki Türkler ile diğer Müslüman milletlerin siyasal vahdeti olarak Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi (28 Mayıs 1918). Azerbaycan Millî Şurasının Tiflis'teki toplantı odasında ilan edilen cumhuriyetin ilk kabinesindeki bakanların siyasal firkalara göre dağılımı şöyleydi:

47 BOA, HR.SYS, 2398/4, vr. 8, 9 Mayıs 1334/9 Mayıs 1918; ATASE, BDH, 2923/521, f. 2:2a, 9 Mayıs 1334/9 Mayıs 1918.

48 ATASE, BDH, 2923/521, f. 2-4:2-4a; Mayıs 1334/Mayıs 1918.

49 Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında: Hatıralar ve Tahassüsler*, Matbaa-ı Orhaniye, İstanbul 1919, s. 75-76; Keykurun, *age.*, s. 109-110.

Tablo 2: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Birinci Hükümeti⁵⁰

Bakanın Adı	Bakanlık	Siyasi Görüş
Fethali Han Hoylu	Başvekil ve Dâhiliye Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Hüsrev Paşa Sultanov	Harbiye Nazırı	Rusya'da Müslümanlık ve İttihat
Mehmet Hasan Hacinski	Hariciye Nazırı	Müsavât
Nasip Yusufbeyli	Maliye ve Maarif Nazırı	Müsavât
Halil Hasmehmetli	Adliye Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Mehmet Yusuf Caferov	Ticaret ve Sanayi Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Ekber Şeyhülislamov	Ziraat ve Mesai Nazırı	Müslüman Menşevik Hümme't
Hudadat Melikaslanov	Münakalat Nazırı	Müslüman Sosyalist Blok
Camo Hacinski	Devlet Müfettişi	Müslüman Sosyalist Blok

Cumhuriyetin ilan edilmesine fazlaca tepkili olan ahali vekillerini yatıştırma görevi, yine Osmanlı Heyeti Reisi Halil Bey'e havale olundu. Ahali vekillerini kabul eden Halil Bey, dost ve muhasım devletlerin Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'ne birleşmesini istemediğini beyanla yurtlarına dönmelerini ve kurulan yeni devleti koruyup kollamalarını tavsiye etti. İlk ağızdan tatmin edici cevap alan ahali vekilleri, Nuri Paşa'nın Gence'ye ulaştığı haberini duydukları vakit ziyadesiyle mutlu oldular ve buldukları ilk trenlere binerek Gence'ye gittiler⁵¹. Konferans boyunca Kafkasya Heyetindeki Türk delegeleri iyice etüt eden Halil Bey ise cumhuriyetin kurucu kadrosuyla ilgili mülahazalarını yazılı olarak Sadrazam Talat Paşa'ya ilettiler (6 Haziran 1918). Çoğunlukla Rus okullarında yetişen kurucu kadronun sosyalist ve cumhuriyetçi düşünceye sahip olduğuna dikkat çeken Halil Bey, hükümet işlerinin bunlara bırakılması hâlinde Azerbaycan'ın devamlı olarak siyasi kriz içerisinde olacağını bildirdi. Çözüm formülü olarak, İzmir Valisi Rahmi Bey gibi ehil birinin

50 Müslüman Fraksiyonu heyetinde Müsavat Fırkası ve Tarafsız Demokrat Grup üyesi olan Hüsrev Paşa Sultanov, bağımsızlığın ilanından sonra oluşturulan kabinede Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkası üyesi, Hudadat Melikaslanov ise Müslüman Sosyalist Blok üyesi olarak kayıtlara geçmiştir (*Adres-Kalendar Azerbaydjanskoj Respubliki*, s. 9, 16; Vekilov, *age.*, s. 11, 17). İlk kabinedeki bakanların isimlerinin belirlenmesinde kullanılan malzeme için bk. *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 22, ek 4, s. 64-65; *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoj Respubliki*, s. 16-18; Vekilov, *age.*, s. 17-18; Şahin, *age.*, s. 602; Kosalı, *agm.*, s. 72; Akarşlan, *agt.*, s. 123.

51 Keykurun, *age.*, s. 111-112.

yeni cumhuriyete sefir olarak gönderilmesini ve aynı nitelikte 5-10 memurun da Azerbaycan'ın önemli merkezlerine konsolos tayin edilmesini önerdi⁵².

Deneyimli bir devlet adamı olan Halil Bey'in istikbal hususundaki öngörülerinin ne kadar isabetli olduğunu sonraki günlerin gelişmeleri gözler önüne serdi. Kurucu kadronun muhalefeti temsilen harekete geçen Kafkasya Şeyhülislamı Muhammet Pişnamazzade'nin önderliğinde organize olan Zakatalalı Bayram Niyazi Küçükhanzade, Şekili Yakup Saferalioğlu, Genceli Hacı Behlul İbrahimov, İsmail İsmailzade ve diğer ahali vekilleri, Osmanlı Devleti'nin siyaseti gereğince Kafkasya Türkleri namına bağımsız bir cumhuriyet kurulmasından duydukları memnuniyetsizliği açıkça ifade ettiler (8 Haziran 1918). Onların kanaatine, bağımsızlık yerine şimdilik geçici formül olarak Güney Kafkasya Hükûmeti'ne bağlı kalınabilir ve ortaya çıkan ilk fırsatta Osmanlı Devleti'ne ilhakin gerçekleşeceği halka duyurulabilirdi⁵³. İfade edilen protesto çerçevesinde arz edilen hoşnutsuzluğun münferit bir girişim olmaktan ziyade toplumsal tabandan gelen aristokratik bir uyarı olduğu ziyadesiyle belirgindi. Batum'daki görüşmelerde mücadelenin ilk aşamasını kaybetmiş gibi gözükten aristokratik güçler, uluslararası konjonktüre uygun olarak ortaya çıkan yeni siyasal düzeni ihtilalci gelenek içerisinde evirilerek yeni dönemin cumhuriyetçilerine dönüşen demokratik güçlere bırakmaya niyetli değillerdi.

2. Siyasi Kriz

Olağanüstü koşullar altında 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığı ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yürütme ve yasama kurumları, Tiflis'teki kısa süreli zorunlu misafirlikten sonra geçici başkent olarak belirlenen Gence'ye taşındı. Gence'deki ilk iş gününden itibaren memleket işlerinin kolaylıkla idare edilemeyeceği anlaşıldı. Kazaların fiili yönetimini elinde bulunduran millî şuralar üzerinden konumunu pekiştiren muhalif cenahın yürütme ve yasama organının meşruiyetini tartışmaya açması, memleket idaresinde büyük bir siyasi krize sebebiyet verdi. Gence soyluları ile Bakü burjuvazisinin seçkin temsilcileri de muhalif cenahı desteklediler⁵⁴. Yürütme ve yasamanın işlevsiz hâle geldiği ortamda Millî Şura Reisi Mehmet

52 BOA, HR.SYS, 2398/5, vr. 38-2, 6 Haziran 1334/6 Haziran 1918. Halil Bey'in önerdiği büyükelçi ve konsoloslar hiçbir vakit atanmadılar. Bunun yerine Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Hariciye Nezareti ve Maliye Nezaretine birer Türk müşavir atanması mevzubahis oldu. Bu konuda bilgi için bk. BOA, HR.SYS, 2398/7, vr. 40-41, 9 Haziran 1334/9 Haziran 1918.

53 BOA, HR.SYS, 2373/1, vr. 67, 8 Haziran 1334/8 Haziran 1918.

54 *Adres-Kalendar Azerbaydžanskoy Respubliki*, s. 18; Vekilov, *age.*, s. 18; Qafarov, *Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 204.

Emin Resulzade ile Başvekil Fethali Han Hoylu ve Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'den oluşan iktidar heyeti, ülkedeki askerî kuvvetlerin komutanı olan Nuri Paşa ile görüşerek siyasi bunalımı suhuletle çözmenin yollarını aradı. Bir asker olarak siyasi meselelerden anlamadığını beyan eden Nuri Paşa ise bahsedilen hususun siyasi müşaviri Ahmet Ağaoğlu ile görüşülmesini tavsiye etti⁵⁵. Nuri Paşa'nın ortaya koyduğu yaklaşım, işin özüne bakılırsa, Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş talimatnamesinde not edilen ilkelerle doğrudan alakalıydı. Belirtilen talimatnamenin dördüncü maddesi gereğince, ordu komutanının karşılaşıcağı siyasi meseleler Siyasi İşler Şubesi aracılığıyla tedvir edilmeliydi⁵⁶. Haziran ayının ikinci yarısında ortaya çıkan bunalım günlerinde Siyasi İşler Şubesi henüz oluşum aşamasında olduğundan sorunun çözülmesi, ifade edildiği üzere, ordu komutanının siyasi müşavirine havale edildi. Paşanın kendisi ise krizin çözülmesi sürecinde Gence'de bulunmadı. Siyasi krizle neredeyse aynı günlerde Karameryem taraflarındaki vahim gelişmeler üzerine kurmay heyetini de beraberine alarak Müsülü-Gökçay cephesini gitti ve Gökçay-Karameryem hizasında yarılan cephenin onarımıyla meşgul oldu⁵⁷.

Ordu teşkilatının hukuki temelini oluşturan talimatnamede belirlenen görev tanımı ve muharebe cephesindeki ağır koşullar nedeniyle iktidar cenahını temsil edenlerinin müzakere masasındaki muhatabı, siyasi müşavir sıfatıyla Ahmet Ağaoğlu oldu. Tarafların görüşmesinde iki formül üzerinde duruldu: Millî Şuranın feshedilmesi kaydıyla mevcut siyasal düzenin korunması, müzakereye açılan ilk formül oldu. Millî Şuranın yetki ve gücünün genişletilmesini telkin eden ikinci formülde ise örgütlerin temsil olunma kontenjanının genişletilmesiyle mebus sayısının artırılması önerildi. Bu şekilde yenilenecek olan Millî Şuraya Gence Millî Komitesinden 10 üye, Bakü Belediyesinden 10 üye, kazaların şuralarından 2 üye ve sabık Merkezi Millî Komiteden diğer üyelerin katılması mevzubahisti. Millî Şuranın yenilenmesinden sonra hükümeti istifa etmeli ve şura reisinin uygun gördüğü siyasetçilerden biri yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmeliydi⁵⁸. Ağır muharebe günlerindeki iç gerilimi suhuletle çözmeye gayret gösteren Ahmet Ağaoğlu, muhalif cenahın taleplerini de göz önünde

55 ARDA, 970/1/1, vr. 48-48a; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 27, s. 70; Mehmetzade, *age.*, s. 92; Baykara, *age.*, s. 266; Kosalı, *agm.*, s. 74; Akarslan, *agt.*, s. 128.

56 *ATBD*, C 69/S. 148, belge no. 17, s. 50.

57 Siyasi kriz günlerinde Nuri Paşa'nın cephe hattındaki faaliyetleriyle ilgili bilgi için bk. Rüşti, "Büyükharpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", *93 Sayılı Askeri Mecmua'nın 34 Sayılı Tarih Kısmı*, Askeri Matbaa, İstanbul 1934, s. 46-47; Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2023, s. 188-190.

58 ARDA, 970/1/1, vr. 48a; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 27, s. 70; Akarslan, *agt.*, s. 129.

bulundurarak *halk sizi istemiyor. Kumandanlık da sizin işinize karışmak istemiyor. Kendi kuvvetinize güveniyorsanız meclisimizi açınız, hükümetinizi kurunuz. Fakat halk size karşı isyan ederse Türk askeri karışmaz. Çünkü asker buraya kardeşlerini düşmandan halas etmek için gelmiş, ahaliye kurşun atmak için değil* şeklinde bir yaklaşım ortaya koydu⁵⁹. Siyasi müşavirin sözlerine mukabelede bulunan iktidar temsilcileri, komutanlığın hangi koşullarda Azerbaycan Hükümeti'ne yardım edebileceğini sordular. Bu soruyu Nuri Paşa namına yanıtlayan Ahmet Ağaoğlu, Millî Şuranın lağvedilmesini ve komutanın desteklediği yeni bir hükümetin kurulmasını önerdi. İktidar temsilcileri ise Azerbaycan'ın uluslararası düzendeki bağımsız imajına zarar verebileceği gerekçesiyle söz konusu formülü kabul etmediler. Müzakerelerin sonraki aşaması yapıcı bir havada geçti ve ordu komutanlığını temsil eden siyasi müşavirin Azerbaycan'ın iç işlerine dolayısıyla siyasal düzenin işleyişine karışmaya niyetli olmadığı ortaya çıktı. Bu yüzden Millî Şuranın bütün yetkileri yeni kurulacak hükümete devretmesi kaydıyla kendini feshetmesini öneren formül üzerinde mutabakata varıldı⁶⁰.

İktidar temsilcilerinin büyük tavizler içeren bahis konusu formülü kendi başlarına kabul etmeleri mümkün değildi. Bu yüzden mutabakata varılan formülün Millî Şuranın özel oturumunda tartışılmasını istediler. 17 Haziran 1918 günü saat 12'de Gence Belediyesi binasında yapılan ilk oturumda ordu komutanlığı ve siyasi müşavirle yapılan görüşmelerin içeriğiyle ilgili mebusları bilgilendirdiler⁶¹. Aynı gün saat 2'de tekraren belediye binasında toplanan şuranın sonraki (yedinci) oturumunda, siyasal bunalımla ilgili en son durum müzakereye açıldı. Millî Şura Reisi sıfatıyla oturumu açan Mehmet Emin Resulzade, toplantıya katılan mebuslara olağanüstü koşullardan dolayı hissiyattan uzak kalınmasını ve meselenin serinkanlılıkla tartışılarak ülkenin çıkarlarına uygun bir çözüm üretilmesini öğütledi. Millî Şura Reisi'nin konuşmasını müteakiben söz alan Başvekil Fethali Han Hoylu, zorluklar içeren olağanüstü koşullarda memleket dışında ilan edilen hükümetin sorumluluk üstlendiğine dikkat çekti ve idari yapının memlekete taşınmasından

59 Mehmetzade, *age.*, s. 92; Kosalı, *agm.*, s. 74. Siyasi krizden yaklaşık iki ay sonra İstanbul gazetelerinden birine verdiği röportajda durumu değerlendiren Ahmet Ağaoğlu, taraflar arasındaki münakaşanın derinliğine şöyle dikkat çekmiştir: "... Ahali ile bunlar arasında büyük bir uçurum açılmış ve iki taraf değil yalnız yekdiğerini anlamamak, hatta yekdiğerine karşı münaferet tutmaya bile başlamıştır. O dereceye kadar ki Azerbaycan'a gelmiş olan Osmanlılar iki taraf arasında itilafçı, telifci bir vaziyet almak mecburiyetinde bulunmuşlardır..." "Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat: Ağaoğlu Ahmed Bey'in Muharririmize Mühim Beyanatu", *Vakit*, no. 294, 14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918, s. 1.

60 Mehmetzade, *age.*, s. 92; Baykara, *age.*, s. 267; Kosalı, *agm.*, s. 74.

61 ARDA, 970/1/1, vr. 48-48a; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 27, s. 70.

sonra görülen lüzum üzerine kabinenin istifa etmek niyetinde olduğunu beyanla istifanın kabul edilmesini rica etti⁶².

Müzakere gündemini oluşturan konunun görüşülmesi sırasında ilk önce söz alan Müslüman Sosyalist Blok üyesi Arslan Safiyurtlu, Sosyalistlerin eskiden beri Türk taraftarı olduklarına dikkat çekerek Nuri Paşa'nın meclisi ve hükûmeti dağıttuktan sonra kendi görüşüne uygun hükûmet kurmak istemesinden dolayı üzüntü duyduğunu ifade etti. Elindeki zili çalarak konuşmacının sözünü kesen Millî Şura Reisi, paşanın bu meseleyle hiçbir ilgisi olmadığını bildirdi. Konuşmasına devam eden Safiyurtlu, benimsenen yolun milleti kurtuluşa götürmeyip Türklere karşı hayal kırıklığı oluşturacağını ve Azerbaycan'ın ileride Gürcistan ile Ermenistan'ın idaresi altına geçebileceğinden endişelendiğini beyan etti. Safiyurtlu'nun konuşmasındaki birkaç meseleye itirazda bulunan Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski, komutan paşanın askerî meselelerle meşgul olduğunu ve Azerbaycan'ın kendisine nüfuzlu bir hükûmet kurmasını samimi kalple istediğini bildirdi. Hükûmetin istifa etmesini ise meclisin önceden aldığı bir kararla ilişkilendirdi ve istifa kararının herhangi bir dış etkenden kaynaklanmadığının altını çizdi⁶³.

Tarafsız Demokrat Grup kimliğiyle Millî Şuranın özel oturumundaki müzakarelere katılan Mehmet Yusuf Caferov, hükûmet ile millet arasındaki muhtemel cepheleşmede Türk askerinin tarafsız kalacağına atıfta bulunarak aynı kuvvetin yeni kurulan hükûmeti hangi mantıkla destekleyeceğini sorguladı⁶⁴. Müzakerelerin bu aşamasında konuşmak üzere söz alan Müsavat Fırkası lider kadrosundan Nasip Yusufbeyli, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığına saygı duyduğunu ifade etmekle birlikte paşanın etrafını bir takım şüpheli şahısların çevirdiklerini beyan etti⁶⁵. Konuşmasının devamında ülkenin uluslararası imajının zora sokulmamasını

62 ARDA, 970/1/1, vr. 57-58; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 71; *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoj Respubliki*, s. 18-19; Vekilov, *age.*, s. 19; Kosah, *agm.*, s. 75-76; Akarşlan, *agt.*, s. 127-128.

63 ARDA, 970/1/1, vr. 58; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 71; *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoj Respubliki*, s. 19; Vekilov, *age.*, s. 19; Kosah, *agm.*, s. 76; Akarşlan, *agt.*, s. 128.

64 ARDA, 970/1/1, vr. 58; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 71; Mehmetzade, *age.*, s. 93; Kosah, *agm.*, s. 76; Akarşlan, *agt.*, s. 129.

65 Mefkûre düzeyinde federalist ve sıkı bir istiklal taraftarı olan Nasip Yusufbeyli'nin konuşmasında Nuri Paşa'nın etrafını saran "mahsus adamlar" ve "şüpheli şahıslar" adlandırdığı grup, Millî Şura Reisi Mehmet Emin Resulzade'nin mürteci kuvvetler, kara ve pak olmayan kuvvetler olarak betimlediği kesimdi (Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 62). Resulzade'nin ülküdaşı olan Mirza Bala Mehmetzade ise aynı grubun mürteci kuvvetler, çarlık düzeninin kapı kulları ve şeyhülislamdan ibaret olduğuna dikkat çekmekteydi (Mehmetzade, *age.*, s. 92). İktidarı zora sokan bu zihniyetin Gence soyluları ile Bakü burjuvazisi temsilcilerinin destekledikleri aristokratik

öğütleyen Yusufbeyli, kabinenin istifasının kabul edilmesini ve Millî Şura Reisi'nin güvendiği bir siyasetçiye yeni kabinenin kurulması görevini tevdi etmesini önerdi. Krizin bertaraf edilmesi hususunda yapıcı bir formül öneren Yusufbeyli, yeni kurulacak kabineden hürriyet esaslarını korunmasını ve verilecek yetkiler çerçevesinde memleketi yönetip kısa süre içerisinde Kurucu Meclis seçimlerini yapmasını talep etti. Buna ek olarak hükûmetin de kendisine teslim edilen yetkiyi kıymetli bir emanet gibi koruyup saklamasını ve zor koşullar altında olsa bile hiçbir cebri güce teslim olmamasını öğütledi⁶⁶.

Yusufbeyli'nin ordu komutanlığıyla ilgili sözlerini içtenlikle destekleyen Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkası üyesi Sultan Mecit Ganizade, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın bağımsız bir hükûmet kurmasına karşı olmadığını beyanla milletin mebuslarından yüz çevirdiğine dikkat çekti⁶⁷. Oluşan en son siyasi iklimi gayet tutarlı biçimde tahlil eden Müslüman Sosyalist Blok üyesi Mehmet Muharremov, Millî Şuranın kendini feshetmesini ve millettten alınan yetkinin millete iade edilmesini önerdi. Tekraren söz alan Mehmet Yusuf Caferov, eski bürokrat usulü ile Tiflis'ten Gence'ye davet edildiklerini ima ederek kardeşlerine yardıma gelen Türklerin iç siyasete karışmak suretiyle kardeşlerinin kalplerini kırdıklarını ve onların yaşam haklarını zehirlediklerini sitemkâr bir üslupla ifade etti. Onun bu dokunaklı sözlerine cevaben söz alan Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski, *Mehmet Yusuf'un Türkiye ve kardeşlerimiz hakkında kullandığı lisan ve kelimeleri katiyen reddederim. Bizi kimse taziyik etmiyor. Kimse bizim istiklaliyet ve hürriyetimize tecavüz etmiyor. Bizi ilhaka mecbur eden yoktur...* şeklinde bir açıklamada bulundu. Türklerin bağımsız hükûmet kurulmasına karşı olmadığını ifade ederek muhalefet edenlerin içerisindeki güçler olduğunun altını çizdi⁶⁸. Kriz günlerinde vukua gelenlerin hepsini "oyuncak" adlandıran Kasım Cemalbeyov, Gence'ye dağıtılmak üzere davet edilmelerini tertipleyenlerin eskiden beri kargaşa taraftarları olduklarını ve onların sözünün geçtiği ortamda yeni hükûmetin kurulmasının mümkün olmadığını bildirdi. Milletin kendilerine verdiği hakkın kolaylıkla kimseye teslim edilmemesini talep eden Müslüman Menşevik Hümmet Fırkası üyesi Ekber Şeyhülislamov, gerekirse zor gücüyle kovulacaklarını beyanla kendilerini ...*kovacak olanlar*

---

muhalefet olduğu rahatlıkla söylenebilir.

66 ARDA, 970/1/1, vr. 59; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72; *Adres-Kalendar Azerbaydžanskoy Respubliki*, s. 19; Vekilov, *age.*, s. 19; Mehmetzade, *age.*, s. 94; Kosalı, agm., s. 76-77.

67 ARDA, 970/1/1, vr. 59; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72; Kosalı, agm., s. 77.

68 ARDA, 970/1/1, vr. 59; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72; Mehmetzade, *age.*, s. 93; Baykara, *age.*, s. 267; Kosalı, agm., s. 77; Akarslan, *agt.*, s. 130.

Azerbaycan'ın da, Türkiye'nin de düşmanlarıdır şeklinde bir değerlendirmede bulundu. Nasip Yusufbeyli'nin önerisini desteklemek amacıyla söz alan Müslüman Sosyalist Blok üyesi Ahmet Cevdet Pepinov, meclisin feshedilmesi yerine belirsiz bir vakte kadar tatil edilmesini önerdi⁶⁹.

Yusufbeyli'nin önerisinin Müsavat'ın çekildiği son mevzi adlandıran Millî Şura Kâtibi Rahim Vekilov, zaruret arz eden böylesine bir adımın sonucunun zafer veya kasvetli zindanlar olacağıyla ilgili karamsar bir manzara çizdi. Diğer taraftan, Türklük ülküsüyle yaşayan Azerbaycan münevverleriyle Türk kardeşleri arasına Rus idaresinin memurlarına boyun eğen kara kalpli şahısların girdiğini de ilave etmeyi ihmal etmedi⁷⁰. Vekilov'u müteakiben konuşmaya başlayan Müslüman Sosyalist Blok üyesi Bakır Rızayev, sokaklarda arbeye çıkaranların taleplerine teslim olmayı reddederek meydanlara inilmesini ve milletin bilinçlendirilmesini önerdi. Türklerin Azerbaycan'ın bağımsızlığını ne düzeyde desteklediklerini sorgulayan Arslan Safiyurtlu, Batum'a alelacele bir delege gönderilerek Osmanlı Devleti'nin siyasetinin aslının öğrenilmesini ve ona göre hareket edilmesini talep etti. Tekraren söz alan Nasip Yusufbeyli, Türklerin meseleyle hiçbir alakası olmadığını altını çizerek Azerbaycan'ın hürriyet ve istiklalini tehdit edenlerin kara kuvvetler olduğunu beyanla bu kuvvetlere karşı tavizsiz olarak mücadele edilmesi gerektiğinde ısrarcı oldu. Zamanın kötü olduğuna ve milletin hükümsüz bırakılmayacağına dikkat çeken Hudadat Melikaslanov, yeni hükümeti teşkil etmekten başkaca bir çare kalmadığını bildirdi. Onun mülâhazasını destekleyen Başvekil Fethali Han Hoylu, müşkül bir zaman olduğunu beyanla memleketin hükümsüz bırakılmayacağına altını çizdi⁷¹.

Müzakerelerin yeterli düzeyde yapıldığı kanaatine varan Mehmet Emin Resulzade, Millî Şura Reisi sıfatıyla biri diğeriyle çelişen düşünceleri toparlayan genel bir konuşma yaptı. Söz konusu konuşmasında ilhak söylemi ile kara kuvvetlerin üstün gelmesi arasında gidip gelen iki türlü korku olduğuna dikkat çeken Resulzade, kardeş devletle bütünleşme gerekçesiyle ilhaktan çekinilmemesi gerektiğini ve asıl sorunun kara kuvvetlerin iktidara gelme ihtimali olduğunu beyan etti. İfade edilen sonuncu grubun teşkil ettiği tehdiide dikkat çekerek, *...bu fıkrayı bilhassa düşünmeliyiz. Burada eğer elimizdeki hukuki salahiyetten istifade etmeyip bütiün*

69 ARDA, 970/1/1, vr. 60; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72; Kosalı, agm., s. 77.

70 ARDA, 970/1/1, vr. 60; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72; Mehmetzade, age., s. 93; Baykara, age., s. 267; Kosalı, agm., s. 78.

71 ARDA, 970/1/1, vr. 60-61; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72-73; Kosalı, agm., s. 78-79; Akarşlan, agt., s. 130.

hükümet teşkilatını başka kuvvelere terk edersek o zaman kara bir hükümet teşkili korkusu var... mealinde bir uyarıda bulundu⁷². Sözü edilen grubun önünü kesmek amacıyla yeni bir hükümetin kurulması hususunda Nasip Yusufbeyli'nin önerisine katıldığını bildirdi. Resulzade'nin konuşması bitince hükümetin istifasının kabul edilmesi ve Millî Şura Reisi'nin siyasetçilerden birine yeni hükümeti kurma görevini tevdi etmesi şeklinde özetlenebilen öneri oylamaya sunuldu. Söz konusu öneri oy birliği ile kabul edildi. Oylamanın hemen sonrasında söz alan Müslüman Sosyalist Blok üyesi Arslan Safiyurtlu, temsil olunduğu fırkanın yeni hükümete katılmayacağını söyledi. Müslüman Menşevik Hümmet Fırkası üyesi Ekber Şeyhülislamov da kendi fırkası adına benzer bir açıklamada bulundu. Onların açıklamaları kayıtlara geçtikten sonra Millî Şuranın yedinci oturumu öğleden sonra saat 4 sularında kapandı⁷³. Özel oturumdaki oylama sonucunda her ne kadar mevcut hükümetin görevden çekilerek yeni hükümet kurulması hususunda genel bir mutabakata varıldıysa da müzakereler sırasında mebusların birkaçının krizle ilgili kafasının karışık olduğu gözlemlendi. Tarafsız demokrat ve sosyalist eğilimli bazı mebusların ordu komutanlığının süreçteki rolünü ısrarla gündeme taşımalarına karşın, komutanlığı temsil eden siyasi müşavirle görüşmeleri yürüten hükümet cenahının temsilcileri dış müdahaleyle ilgili söylentileri kararlılıkla reddettiler ve sorunun Azerbaycan'ın iç meselesi olduğunu özellikle ifade ettiler.

3. Çözüm Formülü

Meclisin özel oturumunda alınan karar üzerine yeni hükümetin kurulması sürecini başlatan Mehmet Emin Resulzade, Fethali Han Hoylu'ya yeni kabineyi oluşturma görevini tevdi etti. Nuri Paşa'nın temsilcisi sıfatıyla Ahmet Ağaoğlu'nun da yeni hükümetin kuruluş çalışmalarına katılmasını istedi. Akşam saatlerine kadar süren kapsamlı istişareler sonucunda kabinenin ana yapısı ortaya çıktı. 17 Haziran 1918 gecesı saat 23.30'da toplanan Millî Şuranın sekizinci oturumunda siyasal düzenin şekli ile gündemdeki diğer meselelerin görüşülmesine geçildi. İlk önce Müslüman Menşevik Hümmet Fırkası namına söz alan Ekber Şeyhülislamov, vukua gelen son gelişmelerden dolayı Millî Şuranın özgürce çalışamayacağını gerekçe göstererek üyesi bulunduğu fırkanın mebuslarının meclisten istifa eylediklerini söyledi. Müslüman Sosyalist Blok namına konuşan Muharremov da blok mebuslarının aynı gerekçeyle istifa ettiklerini duyurdu⁷⁴. Oturumun başında yaşanan böylesine tatsız gelişmelere

72 Kosalı, agm., s. 79.

73 ARDA, 970/1/1, vr. 61; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 73; Kosalı, agm., s. 79.

74 Kosalı, agm., s. 79-80.

rağmen çalışmalarına devam eden meclisin genel gündeminin görüşülmesine geçildi. Toplantının gündemini mebuslara sunan Mehmet Emin Resulzade, 4 Haziran 1918'de Batum'da akdedilen Osmanlı-Azerbaycan Muhadenet Muahedenamesi ile ek mukavelelerin onaylanmasını istedi. Kısa süreli müzakerelerden sonra bahsedilen antlaşmalar olduğu şekliyle onaylandı⁷⁵. Oylamanın tamamlanmasından sonra gündemin esas meselesine geçen Resulzade, hükûmet kurmakla görevlendirdiği Fethali Han Hoylu'nun kabine çalışmasıyla ilgili mebusları bilgilendirmesini rica etti. Başkanın daveti üzerine kürsüye çıkan Hoylu, hükûmet programının ayrıntılarını vakit darlığından dolayı sunamayacağını beyanla memleketin saadeti, hürriyeti ve istiklalini savunan bir kabine oluşturmaya özen gösterdiğini bildirerek, kabinede görevlendirmeyi düşündüğü bakanların listesini sundu⁷⁶. Hoylu'nun kabineye aldığı bakanların isimleri ve siyasi eğilimleri şöyleydi:

Tablo 3: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İkinci Hükûmeti⁷⁷

Bakanın Adı	Bakanlık	Siyasi Görüş
Fethali Han Hoylu	Başvekil ve Adliye Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Mehmet Hasan Hacinski	Hariciye Nazırı	Müsavât
Nasip Yusufbeyli	Maarif ve Umur-ı Diniye Nazırı	Müsavât
Behbut Han Cavanşir	Dâhiliye Nazırı	Tarafsız
Hüsrev Paşa Sultanov	Ziraat Nazırı	Rusya'da Müslümanlık-İttihat
Hudadat Refibeyli	Sağlık ve Sosyal Himaye Nazırı	Tarafsız
Hudadat Melikaslanov	Münakalat Nazırı	Tarafsız
Ağa Aşurov	Ticaret ve Sanayi Nazırı	Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası

75 Oylamadan önce muahedename ile ek mukavelelerin tam metinlerinin okunması ile bütün maddelere ayrıca rey alınmasını talep edenler olduğu gibi, karşı çıkanlar da oldu. Tartışmaların uzamasına izin vermeyen şura reisinin önerisiyle muahedename ile mukaveleler olduğu şekliyle onaylandı. Kosah, agm., s. 79-80.

76 *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, s. 19; Vekilov, *age.*, s. 19; Kosah, agm., s. 80.

77 İkinci hükûmette görevlendirilen bakanların isimlerinin belirlenmesinde kullanılan malzeme için bk. *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 29, ek 3, s. 78; *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, s. 20-22; Vekilov, *age.*, s. 20; Hesenov, *age.*, s. 100; Qafarov, *Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 208; Bal, *age.*, s. 180; Kosah, agm., s. 81; Akarlan, *agt.*, s. 132.

Abdülali Emircanzade	Maliye Nazırı	Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası
Ali Merdan Topçubaşı	Devlet Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Musa Refiyev	Devlet Nazırı	Müsavet
Halil Hasmehmetli	Devlet Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup

Yeni kabinedeki bakanların isimlerinin duyurulmasından sonra söz alan Mehmet Yusuf Caferov, hükûmetin kurulduğu olağanüstü koşullara dikkat çekerek tartışma ve eleştiri zamanının geride kaldığını beyanla hükûmette görevlendirilen arkadaşlarına başarılar diledi. Siyasetle meşgul olan diğer arkadaşların da bütün güçleriyle hükûmete yardım etmesi gerektiğini telkin ettikten sonra idari mekanizmanın işleyişiyle ilgili genel bir kural belirlenmesini önerdi. Hükûmet programının henüz belli olmadığı ortamda hükûmete yasama yetkisi verilmesinin sakıncalı olduğunu beyanla sadece yönetme yetkisi verilebileceğini ve hükûmetin öncelikli işinin Kurucu Meclisi göreve davet etmek olduğunu altını çizdi. Yeni hükûmetin Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski, sadece idare hakkının ne anlama geldiğini sorguladı. Millî Şura Reisi de bahsedilen hususla ilgili meclisin önceki kararlarını anımsattı. Hükûmete tam yetki verilmesini savunan Nasip Yusufbeyli, hükûmetin belli esaslar çerçevesinde görevini yürütmesi gerektiğini ifade ederek hükûmetin asıl görevinin kısa süre içerisinde Kurucu Meclisi açmak olduğunu bildirdi. Hükûmetin alelacele oluşturulduğuna dikkat çeken Hasan Ağaoğlu, başlıca hedefin idari işleri düzene koymak olduğunu beyanla Caferov'un düşüncesine katıldığını belirtti. Onun sözlerine mukabelede bulunan Hacinski, "Mehmet Yusuf'un reçetesi" ile ülkeyi yönetmenin mümkün olmadığını bildirdi. Caferov'un önerisinin kabul edilebilir olmadığını vurgulayan Şefi Rüstembeyli, ülkenin yönetilebilmesi için hükûmetin kanun çıkarma yetkisine sahip olması gerektiğini beyanla hükûmetin bu huktan mahrum bırakılmayacağını ifade etti. Gayet yapıcı bir yaklaşım sergileyen Başvekil Hoylu, Kurucu Meclisin onayına arz olunması kaydıyla hükûmete kanun çıkarma yetkisi verilmesini önerdi. Timur Makinski de hükûmete tam yetki verilmesinden yana tavır sergiledi. Yeni kabinenin Devlet Nazırı olan Halil Hasmehmetli, esas kanunlar müstesna olmak üzere, hükûmete yasama yetkisi verilmesi gerektiğini söyledi. Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkası üyesi Sultan Mecit Ganizade ise kabinedeki bakanlardan bazısına itimat etmediğini deklare eden gündem dışı bir konuşma yaptı. Hükûmetin yetkileriyle ilgili birkaç mebus daha fikir beyanında bulunduktan sonra oylamaya geçildi ve oy çokluğuyla yeni

hükûmete güvenoyu verildi⁷⁸. Zikredilen konuşmalardan sonra hükûmetin yetkileriyle ilgili şöyle bir karar alındı:

“Şekl-i hükûmet, esas-ı istiklal ve siyasi hürriyetler hususunda mevcut olan esaslarda Azerbaycan Hükûmet-i Muvakkatesi dahl ü tasarruf edemez. Toprak ve sair bu gibi büyük meseleler hakkında mevcut olan inkılap kanunlarını feshedemez. Altı aydan geç olmamak üzere Meclis-i Müessisan davet eder. Başka idari hususlarda ise salahiyet-i tammeye malik bulunur.”⁷⁹

Mebusların üzerinde mutabakata vardığı formülün içeriğinden anlaşıldığı üzere, hükûmetin şekli ile millî istiklal ve siyasi hürriyetlerle ilgili hükûmetin tasarruf hakkı sınırlandırıldı. Toprak sorunu gibi toplumun genelini ilgilendiren meselelerde ihtilal kanunlarını feshedemeyeceği ve daha önemlisi altı ay içerisinde Kurucu Meclisi göreve davet etmesi gerektiği hususunda ilke kararı alındı. Hükûmetin yetkilerinin düzenlenmesinden sonra konuşmak üzere söz alan Nasip Yusufbeyli, meclisin kendisini feshederek bütün yetki ve sorumluluğunu Geçici Hükûmet'e devretmesi gerektiğini bildirdi. Bu meselenin de müzakeresine katılan Mehmet Yusuf Caferov, meclisin feshedilmesinden ziyade geçici olarak tatil edilmesini önerdi. Onun önerisini Ahmet Cevdet Pepinov da destekledi⁸⁰. Günün olağanüstü koşulları göz önünde bulundurularak sözü edilen meseleyle ilgili şöyle bir düzenleme yapıldı:

“Azerbaycan'ın geçirmekte olduğu müşkülât-ı dâhiliye ve hariciyeyi nazarıtibara alarak Azerbaycan Şura-yı Millîsi bütün hukuku ve salahiyetini Fethali Han Hoyski taht-ı sadaretinde teşekkül eden kabineye havale ve mezkûr kabineyi ârâ-yı umumiye üzerine müstenit bila-tehir Meclis-i Müessisan davet oluncaya kadar Azerbaycan hakk-ı hâkimiyetini kendi elinde bulundurarak kimseye terk etmemeye muvazzaf eder.”⁸¹

Azerbaycan'ın bağımsızlığını dış dünyaya duyuran *İstiklal Beyannamesi*'nin altıncı maddesinin revizyonu anlamına gelen bu düzenlemenin içeriğinden anlaşıldığı üzere, iç ve dış zorlukları göz önünde bulunduran Millî Şura, bütün hukuk ve yetkilerini Fetahli Han Hoyslu başbakanlığındaki geçici hükûmete devretti ve altı ay

78 Kosalı, agm., s. 81.

79 *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 29, ek 1, s. 76; Kosalı, agm., s. 81-82.

80 Kosalı, agm., s. 82.

81 *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 29, ek 2, s. 77; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 62; Kosalı, agm., s. 82.

içerisinde yapılacak halk oylamasıyla Kurucu Meclis açılıncaya kadar hükûmetin bu görevi sürdürmesinin yasal zeminini oluşturdu.⁸²

Krizi meclis çatası altında başından sonuna kadar itidalle yöneten Mehmet Emin Resulzade, meclisin tatile girmesinden önce uzun ve oldukça etkili bir kapanış konuşması yaptı. Bu konuşmasında, Rus ihtilallerinin mağdur sınıflarla mahkûm milletleri özgürlüğüne kavuşturmak amacıyla vukua geldiğini ve mağdur sınıfların istediklerinden fazlasını aldıkları hâlde mahkûm milletlerin henüz istiklallerini kazandıklarını ifade etti. Bu kadar zorluklar içeren kaotik ortamda Azerbaycan'ın geçici başkenti olan Gence'de millî hâkimiyeti temsil eden güçlerin siyaset sahnesinden çekilmesini demokrasinin ricative mürteci güçlerin muvaffakiyeti olarak değerlendirdi. Konuşmasının devamında ihtilaller sonrasındaki gelişmeleri genişçe değerlendiren Resulzade, meclis başkanı olduğu ülkenin durumunu Kafkasya'da demokrasinin beşiği olarak görülen Gürcistan'daki gelişmelerle karşılaştırdı ve Azerbaycan'ın Gürcistan'a göre çok daha şanslı olduğunu bildirdi. Büyük ve şanlı milletin çeşitli kollarının birleşmeye doğru gittiğini beyanla Türk itihadının gerçekleşmesi için tarihin ender bulunur bir fırsatının yakalandığına dikkat çekti⁸³. Ortaya çıkan krizi gidermeyi amaçlayan yeni siyasi düzende bütün tarihi sorumluluğun Fethali Han Hoylu'nun oluşturduğu hükûmetin omuzlarına yüklendiğini vurgulayan Resulzade, siyasi hürriyetlerin kazanılması yolunda çokça mesai harcanmasını ve gerekirse fedakârlık yapılmasını tavsiye etti. Yeni kabinedeki bakanlara hitaben zorluklar karşısında yalnız olmadıklarını ve karşılaştıkları sorunların çözülmesinde onlara destek olacaklarını bildirdi. Konuşmasının sonuna doğru mebuslara veda eden Resulzade, ... *yakında Azerbaycan'ın payitahtı bulunan Bakü'de Azerbaycan Meclis-i Müessisan dairesinde buluşuruz. Yaşasın Azerbaycan! Yaşasın Türklük!* sözleriyle 18 Haziran 1918 gecesi saat 2'de Millî Şuranın sekizinci oturumunu kapattı⁸⁴. Buraya kadar zikredilenlerden anlaşıldığı üzere, henüz emekleme döneminde olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temellerini tehlikeye sokan siyasi kriz, meclis çatası altında suhuletle çözüldü. Başka türlü ifadeyle Bakü meselesi gibi varoluşsal bir sorunu olan ülkenin karşılaştığı siyasi kriz fazlaca dallanıp budaklanmadan çözüme kavuşturuldu.

82 Yasama ve yürütmeyi alakadar eden düzenlemenin yapılmasından sonra mebusların maaşlarıyla ilgili bir önerge gündeme geldiyse de bu meselenin çözülmesi hükûmete havale edildi. Bu konuyla ilgili bk. Kosalı, agm., s. 82.

83 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 62-64; Kosalı, agm., s. 83-84.

84 ARDA, 970/1/3, vr. 15; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 29, s. 75; Kosalı, agm., s. 84.

Sonuç

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde biri diğerine rakip akımlar olarak ortaya çıkan zihniyetler arasındaki siyasi mücadeleyle ilgili yapılan araştırma sonucunda ulaşılan bulgular şöyle sıralanabilir: Rus ihtilallerini izleyen süreçte demokratik ve aristokratik güçler olarak beliren siyasi oluşumlar arasındaki mücadelenin ilk aşaması, Osmanlı Devleti'nin izlediği irredantist siyasetin de etkisiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla sonuçlandı. Aristokratik güçlerin ilhak taleplerinin geri itilerek bağımsız cumhuriyetin kurulması aristokratik güçlerin yenilgisi ve demokratik güçlerin zaferi olarak değerlendirilebilirdi. Fakat sosyal tabanın desteğini arkasına alan aristokratik güçler, hiçbir şekilde geri çekilmediler ve cumhuriyetin temelini oluşturan meclisin dolayısıyla da ondan güvenoyu alan hükûmetin meşruiyetini tartışmaya açarak yeni siyasal düzeni dönüştürmeye giriştiler. Cumhuriyetin yürütme ve yasama kurumlarının Tiflis'ten Gence'ye taşındığı günlerde patlak veren siyasi kriz, mevcut hükûmetin istifası ile bütün tarafların üzerinde mutabakata vardığı yeni koalisyon hükûmetinin kurulması ve bütün tartışmaların odağındaki Millî Şuranın tatile çıkmasıyla sona erdi.

Demokratik ve aristokratik güçleri bütünleştiren koalisyon hükûmeti 12 bakandan ibaret oldu. İlk kabinede Müslüman Sosyalist Bloku temsilen Devlet Müfettişi olan Camo Hacinski ile Müslüman Menşevik Hümmet Fırkasını temsilen Ziraat ve Mesai Nazırı olan Ekber Şeyhülislamov yeni kabineye katılmadılar. Tarafsız Demokrat Grup üyesi olarak ilk kabinde Ticaret ve Sanayi Nazırı olan Mehmet Yusuf Caferov, muhtemelen kriz sırasındaki aşırı tepkilerinden dolayı tasfiye edildi. Müsavat Fırkası ile Tarafsız Demokrat Grup ve Müslüman Sosyalist Blok arasında zikzaklar çizen Hudadat Melikaslanov, ilk kabinede olduğu gibi, ikinci kabinde de Münakalat Nazırı oldu. Bakü'deki ihtilalci sosyalist muhitin çok iyi tanıdığı Mehmet Hasan Hacinski (Hariciye Nazırı) ve Gence'deki sağ aristokratik muhitin fazlaca önemseydiği milliyetçi-federalist düşünceli Nasip Yusufbeyli (Maarif ve Umur-ı Diniye Nazırı), ilk kabinedeki makamlarını ikinci kabinede de korudular. Gence aristokrasisinin yakından tanıdığı Halil Hasmehmetli, Tarafsız Demokrat Grubu temsilen ilk kabinede Adliye Nazırı olurken ikinci kabinede Devlet Nazırı oldu. Müslüman Fraksiyonu çalışmalarına Müsavat üyesi olarak katıldığı hâlde istifa ederek tarafsızlığını ilan eden ve daha sonra Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkasına yakınlaşan Hüsrev Paşa Sultanov, ilk kabinede Harbiye Nazırı olduğu hâlde ikinci kabinede Ziraat Nazırı olarak görevlendirildi. Kafkas İttihat ve Terakki Fırkasının kurucu kadrosundan Abdülali Emircanzade Maliye Nazırı ve

yine aynı kadrodan olup Bakü burjuvazisinin fazlaca önemseydiği Ağa Aşurov ise Ticaret ve Sanayi Nazırı oldular. Gence muhitinde fazlaca popüler olan Hudadat Refibeyli, ikinci kabinde tarafsız siyasi kimliğiyle Sağlık ve Sosyal Himaye Nazırı, Musa Refiyev ise Müsavatçı kimliğiyle Devlet Nazırı oldular. Ahmet Ağaoğlu'nun eşinin akrabası olan Behbut Han Cavanşir, Karabağ soylularını temsilen tarafsız siyasi kimliğiyle ikinci kabinede Dâhiliye Nazırı olarak görevlendirildi. Gence ve Bakü muhitlerinde bütünleştirici rolüyle öne çıkan Ali Merdan Topçubaşı, tarafsız demokrat kimliğiyle ikinci kabinede Devlet Nazırı oldu. Yine, Gence ve Bakü muhitlerinde çokça tutulan Fethali Han Hoylu, tarafsız demokrat kimliğiyle ilk kabinede Başvekil ve Hariciye Nazırı olduğu hâlde ikinci kabinede Başvekil ve Adliye Nazırı görevlerini üstlendi. İfade edilenlerden anlaşıldığı üzere, Müslüman Sosyalistler ile Menşevik Hümmeçiler hariç, Azerbaycan siyaset sahnesinin bütün demokratik ve aristokratik unsurları kriz sonrasında oluşturulan koalisyon hükûmetinde temsil olunma hakkı elde ettiler.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA)

ARDA, 970/1/1, vr. 48-48a, 57-61.

ARDA, 970/1-3, vr. 12-15.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, (Azerbaycan Millî Arşivindeki Türk Tarihiyle İlgili Belgeler) 930.1.0.0/4.78.4, vr. 1-17.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH.EUM. KLH), 1/22, vr. 2.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 2371/4, vr. 17, 25, 33; 2373/1, vr. 67; 2398/4, vr. 8; 2398/5, vr. 38; 2398/7, vr. 40-41.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 509/55, vr. 3.

Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (Eski İsmiyle Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi - ATASE)

ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), 1847/89, f. 6-1:6-2; 2923/521, f. 2:2a; 2923/521, f. 2-4:2-4a; 2943/611, f. 2-5; 3818/2, f. 1, 1-1:1-19.

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

Akarşlan, Zeynep, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.

Altstadt, Audrey L., *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford, California 1992.

Asker, Ali, "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)", *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)*, ed. Ali Asker, C 1, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2021, s. 1-41.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan Harekâtı) Özel Sayısı, haz. Nurcan Aslan - Nuri Bayrak - Melike Gürler, C 69/S. 148, Kasım 2020.

Atnur, İbrahim Ethem, “Kafkas İttihat ve Terakkî Fırkası ve Programı”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, 2006, s. 39-61.

Azərbaycan Cumhuriyyəti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri), haz. Qiyas Şükürov - Vasif Qafarov, Teas Press, İstanbul 2018.

Bağirova, İrade, “20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’da Siyasi Partiler”, çev. Orhan Zahidov, ed. Ali Asker, *Azərbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)*, C 1, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2021, s. 111-142.

Bal, Halil, *Azərbaycan Cumhuriyyəti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010.

Baykara, Hüseyin, *Azərbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975.

Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri), haz. Vasif Qafarov ve Qiyas Şükürov, Teas Press, İstanbul 2018.

Develi, Tevfik Orkun, *Azərbaycan'ın Psikososyal Yakın Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2021.

Efendizade, Mehmed Şerif, *Azərbaycan ve İnkılabı*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1337/1921.

Hesenov, Cemil, *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində: 1918-1920*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1993.

İmanov, Vügar, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azərbaycan Cumhuriyyəti'nin Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2003.

“İttifaqı-Müslimin”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, ed. Yaqub Mahmudov, C 2, Bakı 2005, s. 66-68.

“İttihad”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, ed. Yaqub Mahmudov, C 2, Bakı 2005, s. 68-70.

“İstoriya Voznikoveniya Azerbaydjanskoy Respubliki”, *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920-y g. Na Tyurkskom i Russkom Yazıkah (1-y god izdaniya)*, (dipnotlarda *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*), ed. A. İ. Stavrovski, Pravitelstva Tipografiya Gaz. Azerbaydjan, Bakı 1920, s. 1-32.

“Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat: Ağaoğlu Ahmed Bey’in Muharririmize Mühim Beyanati”, *Vakit*, no. 294, 14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918, s. 1-2.

Karaca, Ahmet, *Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1982.

Keykurun, Naki, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.

Kosalı, Rahim, “Seymden Parlamana: Cumhuriyetimiz Tarih-i Teşekkülünden”, *İstiklal (Cumhuriyetimizin Bir Yıllık Devr-i İstiklali Münasebetiyle Telif Edilmiş Mecmua)*, 28 Mayıs 1919, s. 56-84.

Mehmetzade, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.

Qafarov, Vasif, “1918-ci İlin Yazında Azerbaycandan Osmanlı Dövletine Gönderilen İlhaqnameler ve İlhaq Heyetleri”, *Dövlət İdarəçiliyi: Nezeriyə və Təcrübə*, S. 2 (62), 2018, s. 205-212.

Qafarov, Vasif, *Birinci Dünya Müharibəsi İllərində Osmanlı İmperiyasının Azerbaycan Siyasəti*, Azerbaycan Milli İlimlər Akademisi A. Bakühanov Tarih Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilimler Doktorası Tezi, Bakü 2022.

Qafarov, Vasif, *Türkiye-Rusiya Münasibətlerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, Azərneşr, Bakı 2011.

Qasimov, Reşad, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı Münasibətləri (Osmanlı Mənbələri Esasında)*, Mütercim Neşriyyatı, Bakı 2018.

Refik, Ahmed, *Kafkas Yollarında: Hatıralar və Tahassüsler*, Matbaa-ı Orhaniye, İstanbul 1919.

Resulzade, Mehmed Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı 1339/1923.

Resulzade, Mehmed Emin, *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat: Haftalık Müsavat Muhażaralarından*, Azerbaycan Gazetesi Hükümet Matbaası, Bakü 1920.

Rüştü, “Büyükharpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası”, *93 Sayılı Askeri Mecmua'nın 34 Sayılı Tarih Kısmı*, Askeri Matbaa, İstanbul 1934.

Sarı, Mustafa, “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)”, *Kafkasya Çalışmaları – Sosyal Bilimler Dergisi*, C I/S. 2, Mart 2016, s. 75-99.

Suny, Ronald Grigor, *Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sunf*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1990.

Swietochowski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

Şahin, Enis, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Şüküroğlu, Gıyas, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2023.

Şükürov, Qiyas, “Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan’da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)”, *Büyük Devletler Kışkırcısında Bağımsız Azerbaycan*, ed. Qiyas Şükürov - Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 38-72.

Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Nestlin Dramı*, Mars Matbaası, Ankara 1966.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C III, Hürriyet Vakfı Yayınları, Sefaköy 1989.

Vekilov, Ragim, *İstoriya Voznikoveniya Azerbaydjanskoy Respubliki*, İzdatelstvo Elm, Baku 1998.

Yüceer, Nâsır, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Zaqafqaziya Seyminin Müselman Fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci il (ZSMF ve AMŞ Protokolleri), haz. A. E. Paşayev, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı 2006.

Zenkovsky, Serge A., *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İpek Matbaası, Ankara 1971.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 88 - Sayı/Issue: 312
Ağustos/August 2024

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 18.01.2022
Kabul/Accepted: 20.06.2022

DOI: 10.37879/belleten.2024.573

Araştırma Makalesi/Research Article

Millî Mücadele Aleyhtarı Bir Din Görevlisi: Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi
An Anti-National Struggle Religious Officer: Mufti of Bursa Ömer Fevzi
Celil Bozkurt*

Öz

Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde önemli roller oynamış bir din görevlisidir. Bulgaristan'ın Tuna vilayetinin Varna sancağına bağlı Hacıoğlu Pazarcık kasabasında dünyaya gelen Ömer Fevzi Efendi, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Rusların Balkanları işgal etmesi üzerine ailesiyle birlikte Bursa'ya göç etmiştir. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki listesinden Bursa mebusluğu yapan Ömer Fevzi Efendi, sonraki yaşamında koyu bir Hürriyet ve İtilaf taraftarı olarak tanınmıştır. Mütareke Dönemi'nde Bursa Müftülüğüne tayin edilmiş ve Damat Ferit Paşa Hükûmeti tarafından kurulan Anadolu Heyet-i Nasihasında görev almıştır. Ömer Fevzi Efendi, bu göreviyle saltanat çevrelerinde itibar görmüş ve Padişah Vahdettin'in gözde âlimleri arasına girmiştir. Bursa'da Kuvayimillîye taraftarı birçok şahsın *İttihatçı* olarak yaftalamasında ve bunların sürgün edilmesinde önemli rol oynamıştır. Ömer Fevzi Efendi, Bursa'da Kuvayimillîye aleyhtarı faaliyetleri nedeniyle 56. Tümen Komutanı Albay Bekir Sami Bey tarafından Kütahya'ya sürgün edilmiştir. Fakat Bursa'nın Yunan işgaline girmesinden sonra yeniden Bursa Müftülüğüne tayin

* Prof. Dr., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü - Prof. Dr., Düzce University, Akçakoca Bey Faculty of Political Sciences, Department of International Relations, Düzce/TÜRKİYE, celilbozkurt@duzce.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-6103-1642>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

edilmiştir. Yunan işgal sürecinde tam bir iş birlikçi olarak faaliyet yürüten Ömer Fevzi Efendi, Yunanların Batı Anadolu'da kurmak istediği özerklik çalışmalarında aktif rol almıştır. Millî Mücadele aleyhinde önemli roller üstlenen Ömer Fevzi Efendi'nin siyasal faaliyetleri henüz akademik anlamda ortaya konulmuş değildir. Bu makalede Ömer Fevzi Efendi'nin İkinci Meşrutiyet'ten Millî Mücadele'ye uzanan süreçteki faaliyetleri analiz edilecektir. Araştırmada Meşihat ve Osmanlı arşivleri ağırlıklı olarak kullanılırken; telif, hatırat ve süreli yayınlara da müracaat edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ömer Fevzi Efendi, Bursa, Millî Mücadele, Heyet-i Nasiha, Yüzellilikler.

Abstract

Mufti of Bursa Ömer Fevzi Efendi is a religious officer who played an important role in the transition from the Ottoman Empire to the Turkish Republic. Ömer Fevzi Efendi, who was born in Hacıoğlu Pazarcık town of Varna Sanjak of the Danube Province of Bulgaria, migrated to Bursa with his family after the Russian invasion of the Balkans after the 1877-1878 Ottoman-Russian War. Ömer Fevzi Efendi, who was a Bursa deputy from the Committee of Union and Progress during the Second Constitutional Monarchy Era, was known as a staunch supporter of Liberty and Entente Party (Hürriyet ve İtilaf Fırkası) in his later life. He was appointed to the Bursa Mufti Office during the Armistice Period and served in the Anatolian Committee of Advice established by the Damat Ferit Pasha Government. With this duty, Ömer Fevzi Efendi was respected in the Sultanate circles and became one of the favorite scholars of Sultan Vahdettin. He played an important role in stigmatizing and exiling many supporters of National Forces as *Unionists* in Bursa. Ömer Fevzi Efendi was exiled to Kütahya by the 56th Division Commander Colonel Bekir Sami Bey due to his activities against the National Forces in Bursa. The political activities of Ömer Fevzi Efendi, who played an important roles against the National Struggle, have not yet been revealed in an academic sense. In this article, the activities of Ömer Fevzi Efendi in the process from the Second Constitutional Era to the National Struggle will be analyzed. While the Meşihat and Ottoman archives are mainly used in the research, other research works, memoirs and periodicals will also be referred.

Keywords: Ömer Fevzi Efendi, Bursa, National Struggle, Committee of Advice, 150 persona non gratas.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalamasının ardından Anadolu ve Trakya, İtilaf devletleri tarafından işgal edildi. Saltanat idaresi ve İstanbul Hükûmetleri, işgalcilerle politik yollardan mücadele etmeyi tercih ederken, halka da işgaller karşısında sakin kalmayı ve devlete güvenmelerini öğütüyordu. Saltanat idaresine göre, Mondros Mütarekesi'yle her türlü silahtan arındırılan ve stratejik mevkiileri işgal edilen Osmanlı Devleti'nin yeni bir mücadeleye girmesi imkânsızdı. Üstelik İtilaf devletlerine güvenliklerini tehlikede gördüğü stratejik bölgeleri işgal etmek hakkını veren mütarekenin 7. maddesi, anlaşmazlık hâlinde yeni işgallere zemin hazırlayabilirdi. Bu bağlamda izlenebilecek en makul yol, İtilaf devletleriyle iyi geçinmek ve onları tahrik edecek politikalardan kaçınarak ülkenin birliğini korumaktı. İşgallerin zamanla genişlemesi ve halkı mağdur etmesi üzerine ülkenin değişik bölgelerinde huzursuzluklar baş gösterdi. Hükûmetten beklediği desteği göremeyen Anadolu halkı, can ve mal güvenliğini Kuvayimillie adı verilen bölgesel direniş örgütleriyle sağlamaya çalıştı¹. Bu arada Damat Ferit Paşa Hükûmeti, Padişah Vahdettin'in de onayıyla, Mustafa Kemal Paşa'yı bazı sorunları gidermek üzere Anadolu'ya görevlendirdi. Mustafa Kemal Paşa, mutlak kurtuluşun ülke genelinde örgütlenecek ulusal bir mücadeleyle mümkün olabileceğine inanmaktaydı. Bu nedenle Paşa, halkı yatıştırmaya çalışan saltanat idaresinin aksine millî duyguları uyandıran ve mücadele fikrini oluşturan faaliyetlere girişti. Bunun İtilaf devletlerini tahrik edeceğine inanan saltanat idaresi ve Damat Ferit Paşa Hükûmeti, Mustafa Kemal Paşa'nın görevini bırakarak derhâl İstanbul'a gelmesini emretti. Fakat Anadolu'da kalan Mustafa Kemal Paşa, Amasya Genelgesi'yle başlayan, Erzurum ve Sivas Kongreleriyle devam eden süreçle halkı işgallere karşı örgütlemeye devam etti. Paşa'nın faaliyetlerini vatanın geleceği için tehlikeli gören Padişah Vahdettin, Mustafa Kemal Paşa'nın fahri yaverliği, rütbe ve nişanlarının alınarak ordudan atılmasını irade buyurdu. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, askerlik görevinden istifa etti².

Saltanat idaresi, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da kurmaya çalıştığı millî direnci, devlet otoritesine karşı bir isyan hareketi olarak yorumluyor, bunun yeni bir savaşı körüklerken aynı zamanda mevcut işgalleri daha da artıracakını savunuyordu. Buna göre, Anadolu'da patlak veren *isyan*, halkın barış ve huzuru için mutlaka önlenmeliydi. Millî Mücadele yıllarında taşra uleması, bölge hiyerarşisinin başında geliyor ve halkı temsil ediyordu. Ulemanın halkı, irşat ve yönlendirmek gibi

1 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, C 1, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987, s. 118-129.

2 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk'le Beraber*, C I, Türk Tarih Kurumu, 5. baskı, Ankara 2009, s. 36-41.

imtiyazlı bir kabiliyeti vardı. Bu bağlamda saltanat idaresi, Anadolu'da sarsılan otoritesini yeniden kurmak ve *ısyân* olarak gördüğü millî faaliyetleri durdurmak için ulema sınıfına yaslanmak zorunda kaldı. Bu politikanın bir sonucu olarak Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nin Şeyhülislamı Dürrizade Abdullah Efendi, 11 Nisan 1920'de Kuvayimillîye'yi bir *ısyân* hareketi, Kuvayimillîyecileri de halifeye ve padişaha karşı birer *bağî* (ası) olarak gösteren ve bunlarla mücadeleyi de *vacip* ve öldürülmelerinin de dinen *meşru ve farz* olduğunu vurgulayan bir fetva yayımladı. Söz konusu fetva, İngiliz ve Yunan uçaklarıyla Anadolu şehirlerine dağıtıldı ve ulema eliyle halka ulaştırılması istendi³.

Ankara Hükûmeti, saltanat idaresinin Millî Mücadele'yi boğmak için din duygusunu ve ulemayı istismar eden politikalarının farkındaydı. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Anadolu'da büyük tehlikeler çıkarabilecek keyfiyette olan İstanbul Fetvası karşı bir fetvayla çürütülmeli ve halk nazarında meşruiyetini kaybetmeliydi. Bu bağlamda Ankara Müftüsü Rıfat Börekçi Efendi'nin başkanlığında 153 müftü, Ankara Fetvası olarak bilinen fetvayı hazırladı. Fetvada, halifenin başkentte esaret altında olduğundan İstanbul Fetvası'nın geçersiz olduğu ve Millî Mücadele'nin dinen *farz* olduğu vurgulandı⁴. Mustafa Kemal Paşa, Ankara Fetvası'na koşut olarak Bursa'da bulunan Ali Fuat Paşa'dan ulemayla birlikte bir fetva hazırlamasını istedi. Ali Fuat Paşa, 21-22 Nisan 1920'de Bursa Belediyesi'nde ulemayla birlikte bir fetva hazırladı. Fetvada esaret altında bulunan fetva emininin fetvasıyla padişah iradesinin muta olamayacağı belirtildi⁵.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin kurulmasıyla birlikte saltanat idaresiyle Ankara Hükûmeti arasındaki fay hatları daha da derinleşti. Her iki taraf da kendi otorite ve meşruiyetini kurmak amacıyla halkı yönlendirme kabiliyetinde olan ulemanın manevi gücünden faydalanma yoluna gitti. Böylelikle ulema, Millî Mücadele'nin siyasi ve toplumsal ikliminde kritik bir rol oynamaya başladı. Bu süreçte öne çıkan din görevlilerinden biri de Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi'ydi. Koyu bir saltanat

3 Selek, *age.*, s. 82-84.

4 Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C I, 5. baskı, Ankara 2007, s. 146-158.

5 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2019, s. 408-410. Bursa Fetvası'nı imzalayan 39 civarında âlim, şehrin Yunan işgaline girmesinden sonra 2 Eylül 1920 tarihinde düzenledikleri bir mitingde söz konusu fetvayı Kuvayimillîye'nin baskısıyla imzaladıklarını deklare ederek halifeden af diledi. Eski kadırlardan Mustafa Asum Efendi'nin sözcülüğünü yaptığı bu âlimler, imzaladıkları bir beyannameye *şiar-ı sadakat ve ubüdiyete münafi hâl ve hareketden sureti katiyede müctenib bulunacaklarını taahhüd ve beyan* ettiler. Bu hususta bk. Celil Bozkurt, "Millî Mücadele'de Bursa Uleması: Yunan İşgalinde Bursa'da Saltanata Bağlılık Mitingi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 37/S. 103, 2021, s. 91-94.

tarafarı olan ve Padişah Vahdettin'in gözde âlimleri arasına giren Ömer Fevzi Efendi, Millî Mücadele aleyhinde önemli roller oynamasına rağmen akademik bir araştırmaya konu edilmiş değildir. Bu makalede Ömer Fevzi Efendi'nin İkinci Meşrutiyet'ten Millî Mücadele'ye uzanan süreçteki siyasal faaliyetleri analiz edilecektir. Araştırmada ağırlıklı olarak Meşihat ve Osmanlı arşivleri kullanılacak olup, bunlara ilaveten hatırat, süreli yayınlar ve telif eserlere de yer verilecektir.

1. Ömer Fevzi Efendi'nin İkinci Meşrutiyet Dönemi Faaliyetleri

Ömer Fevzi Efendi, 1862'de Bulgaristan'a bağlı Tuna vilayetinin Varna sancağında Hacıoğlu Pazarcık kasabasında doğdu. Babası, Hacı Seyyid Çelebi, annesi ise Meltufiye Lütfiye Hanımdır. Ömer Fevzi Efendi, ilk ve orta tahsilini Pazarcık'ta tamamladı. 1877-1878 Osmanlı-Rusya Savaşı'ndan sonra Rusların Balkanlara inmesi üzerine Ömer Fevzi Efendi de Bursa'ya göç etti. Burada İslami ve Arabi bilimler tahsil eden Ömer Fevzi Efendi, 1907 yılında icazet aldı⁶.

Bursa ulemasının önde gelenlerinden Ömer Fevzi Efendi'nin siyaset sahnesine çıkışı İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonradır. Meşrutiyetin ilanı, diğer Anadolu şehirlerinden olduğu gibi Bursa'da da bazı sancılı olayların yaşanmasına neden oldu. Güçlü bir saltanat ve hilafet geleneğine sahip olan eski başkent, Meşrutiyet'e intibak günlerinde bazı huzursuzluklara şahit oldu⁷. Meşrutiyet'in ilanı esnasında Bursa Valiliğinde bulunan Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) yazdıkları, Bursa'da gelişen olaylara ışık tutması açısından oldukça önemlidir. Buna göre Bursa'da ilk kaynaşmalar, devletin vergi almasına karşı çıkarak ötede beride propaganda yapan ulema arasında başladı. İsmail adında bir müezzin, halktan lüzumsuz vergilerin alınmakta olduğunu ileri sürerek halkı kıskırtmaya başladı. Yine Ömer Fevzi Efendi, cami vaazlarında *Duhuliye namile veya daha bilmem ne isimlerle lüzumsuz resimler alınıyor. Bunları kaldırmak tarafıdırım* gibi sözlerle halkı galeyana getiriyordu. Bursa'da gerilimin yükselmesi üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti, 16 Ağustos 1908 tarihinde Bursa halkına yönelik bir beyanname dağıtmak zorunda kaldı. Beyannameye şunlara dikkat çekiliyordu:⁸

6 Meşihat Arşivi (MŞH), SAİD. 244-16-1.

7 İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği zaman Bursa'da gelişen bazı olaylar için bk. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, İmge Yayınevi, İstanbul 1999, s.139-145.

8 *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II.Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1993, s. 464-465.

“Öteden beri ehaliye tavsiye ettiğimiz sükûn ve itidali, maatteessüf Hürriyet ve Meşrutiyet’in düşmanı olan birtakım kimseler bozmağa çalışıyorlar. Hepimizin selameti Kanunu Esasiye’nin muhafazasile hâsıl olacağını bildiğimiz hâlde selametimize kasdi olan bazı hainlerin ehaliye türlü türlü fikirler verdikleri görülüp işitiliyor. Gûya hürriyet olunca vergi verilmezmiş. İşte millete, memlekete kasdi olan hainlerin ve müfsidlerin halka söyledikleri daha doğrusu milletin zihnine işledikleri zehirli düşünceler bu gibi şeylerdir. Eğer ehali kanunen tayin olunan vergiyi vermezse askeri ve orduları besliyecek para nereden bulunur? Top, tüfek ve cephane edinmek için lazım olan para nasıl tedarik edilir? Milletin işlerini hak ve adalet dairesinde görececek olan memurlar nereden maaş alırlar? Mektebler, ne ile idare olunur? Dünya yüzünde hükûmete vergi vermeyen bir millet mevcut mudur? Dünyanın herhangi bir köşesinde bu gibi müfsidlerin söylediklerine inanacak bir insan bulunabilir mi? Bu gibilerin sözlerine kulak asmak, bile bile hem kendini hem vatandaşlarını ve hem de memleketini ateşe atmaktır. Hürriyetimizi istihsal ettiğimiz, saadetle yaşamağa başlayacağımız şu sırada birbirimizle boğaz boğaza mı geleceğiz? Bir iki hainin sözü ile bir vatanın bir toprağın evladi birbirine düşman mı olacak? Ey efrad-ı ümmet! Hükûmete ve nizam karşı sizi teşvik eden hainlerden sakınınız! Ve bu gibilerin isimlerini Cemiyete bildiriniz. Nizamlardan ve vergilerden şikâyetleriniz varsa Meclis-i Mebusan’ın açılmasını bekliyelim, o vakit siz şikâyet etmeseniz bile İttihad ve Terakki Cemiyeti, sizin namınıza milletvekilleri önünde lazım gelen şikâyetlerde bulunacaktır. Biz şimdi hükûmetin emirlerine ve nizamlarına itaate mecburuz. Cemiyetimiz böyle müfsidleri yakalayıp mahkemeye teslim etmesini hükûmetten rica etti ve icab ederse hükûmete bu hususta muavenette de bulunacaktır. Erbab-ı namus ve hamiyetin bu sözlerimize ehemmiyet vererek pek ziyade muhtac olduğumuz sükûn ve itidali muhafaza edeceklerini ümid ederiz.”

İttihat ve Terrakki Cemiyeti, Hüdavendigâr vilayetine gönderdiği 18 Ağustos 1908 tarihli bir telgrafla vilayette görevli memurlar arasında kötü hâli görülenler ile güvenilmez ve ehil olmayanların görevden alınmasını istedi. Bunu istismar eden bazı kesimler, Ömer Fevzi Efendi’nin yönlendirmesiyle, Debbağ Mustafa ve Değirmenci Mahmud isimindeki tahrikçilerin öncülüğünde Bursa Belediyesine gelerek *kat’iyyen Duhulîye resmi vermeyiz* diyerek bir protesto mitingi düzenledi. 24 Ağustos 1908’de Bursa’da bir isyan patlak verdi. O sabah birkaç asi, şehir hapishanesini basarak 200 tutukluyu silahlandırarak serbest bıraktı. Serbest bırakılanlar,

sonradan kurtarıcılarının liderliğinde vali ve diğer memurlar aleyhinde bir protesto gösterisi düzenledi. Ayrıca caddelerde dolaşarak vergi ödememe ve hükümeti işlemez hale getirmek hususunda kararlı olduğunu duyurdu⁹.

Daha sonradan Vali Mehmet Tevfik Beye bir pusula veren protestocular, bazı memurların azledilmesini ve Ömer Fevzi Efendi'nin naib vekili tayin edilmesini istedi. Bursa'da olayların büyümesi üzerine Mehmet Tevfik Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle müzakere ederek İstanbul'dan takviye birlikler istemek durumunda kaldı¹⁰. Bursa'da başlayan vergi isyanı zamanla Gemlik, Karacabey, Mustafakemalpaşa, İnegöl, Yenişehir ve Pazarköy kazalarına da sıçradı. Burada Müslüman, Rum ve Ermenilerden oluşan binlerce ahali, sokaklarda bazı gösteri ve tecavüz olaylarına karıştı. Vilayetin söz konusu kazalara asker sevk etmesi sonucunda olayların önüne geçilebildi¹¹.

Mehmet Tevfik Beye göre bu vergi isyanı, o günlerde yeniden açılacak olan Meclis-i Mebusana girme hazırlıkları yapan Ömer Fevzi Efendi'nin düzenlediği bir komploydu. Valinin *mebus namzedi bir yobaz* olarak nitelendirdiği Ömer Fevzi Efendi, naib vekilliğine atanarak hem ilk siyasi zaferini kazanmış hem de Meclis-i Mebusan seçimleri öncesinde halkın nazarında nüfuzunu güçlendirmişti¹².

24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilanıyla birlikte Kanun-ı Esasi yürürlüğü girdi ve ülke genelinde seçimlerin yapılması hakkında irade-i seniyye de gazetelerde yayımlandı. Seçimler, her 50 bin erkeğe bir milletvekili düşecek şekilde ve iki dereceli olarak yapılacaktı. Her ilde ve vilayette farklı tarihlerde yapılan seçimler, kasım ve aralık aylarında tamamlandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 seçimlerine bir parti olarak girmedi fakat desteklediği adaylar Meclise girmeyi başardı. Bursa sancağı; 142 Müslüman, 39 Rum, 14 Ermeni ve 1 Yahudi'den oluşan 194 ikinci seçmene sahipti¹³. Bursa'da yapılan seçimlerde Binbaşı Tahir Bey, Mutasarrıf Sabri Bey, Hoca Ahmed Efendi ve Ömer Fevzi Efendi, Meclise

9 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2011, s. 308-309.

10 *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II.Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıralar*, s.472-474.

11 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT) 303/50.

12 *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II.Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıralar*, s. 468-470.

13 Turgay Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 216-217.

girmeyi başardı¹⁴. Yapılan oylamada Binbaşı Tahir Bey 166, Ömer Fevzi Efendi 139, Sabri Bey 125 oy alırken Hoca Ahmed Efendi de en az oyu almıştı¹⁵.

Ömer Fevzi Efendi, Meclis-i Mebusanın 17 Aralık 1908-18 Ocak 1912 tarihlerini kapsayan Üçüncü döneminde Bursa'yı temsil etti. Bu süreçte Meclis-i Mebusanın Birinci Şube Reisliği, Defteri Hakani ve Evkaf Encümeni Zabıt Kâtipliği görevlerinde bulundu. Mecliste görüşülen birçok konuda söz alan Ömer Fevzi Efendi, bazı önemli kanunların şekillenmesinde etkili oldu¹⁶. Bu dönemde Evkaf-ı Hümayun Nezareti, şeyhülharemlik¹⁷ görevinde bulunan Muhtar Afif Efendi'nin *ibraz-ı faaliyeti edemekte* olduğunun anlaşılması üzerine yerine *evsaf-ı lazimeyi haiz* bulunan Ömer Fevzi Efendi'nin 6.000 kuruş maaşla tayin edilmesini uygun buldu¹⁸. Fakat Ömer Fevzi Efendi, *kabulde mahzuru bulunduğu* hususunda Meclis-i Mebusan Riyasetine bir dilekçe vererek söz konusu görev kabul etmedi. Bunun üzerine şeyhülharemlik görevine Lazkiye eski mutasarrıfı Abdüllatif Paşa'nın atanmasına karar verildi¹⁹.

1908 Seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin mesul murahhası olan Celal Bey (Bayar), Ömer Fevzi Efendi'nin kendisinde bıraktığı izlenimi şöyle betimler:²⁰

“...Ömer Fevzi Efendi'yi bütün Bursahılar gibi ben de tanırdım. Çok zeki, oldukça bilgili ve güzel konuşur, itibarlı bir din adamı idi. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra siyasete atılmış, İttihat ve Terakki'ye sokulmuş, mebus adaylığım, kuvvetli gördüğü için bu parti namına koymuş, ilan etmişti. İlk

14 *Hüdavendigâr*, 6 Ağustos 1908. Ayrıca bk. Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Bursa*, Avrasya Etnografya Yayınları, İstanbul 2005, s.158.

15 *Hüdavendigâr*, 22 Ekim 1908.

16 *Türk Parlamento Tarihi I ve II. Meşrutiyet*, C II, haz. İhsan Güneş, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1997-1998, s.388.

17 Dinî bakımdan sahip oldukları kutsallık ve saygınlık dolayısıyla “Harem” diye anılan Mekke ve Medine şehirlerindeki dinî ve kültürel hayat yine Harem olarak bilinen Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'de şekilleniyor, burada ders veren, ilmi kudretleri ve şöhretleriyle temayüz etmiş âlimlere şeyhülharem ünvanı veriliyordu. Osmanlı idaresinin yerleşmesinde önemli katkıları olan şeyhülharemler kadılık seviyesine ulaşmış ulema arasından tayin edilirdi. Bununla birlikte özellikle Medine şeyhülharemleri saray ağalarından seçildiği gibi daha sonra bu görev askerî müşir ve feriklere de verilmiştir. Medine şeyhülharemi vezir rütbesindeydi. Bazı durumlarda Medine ile ilgili işlerde Mekke şeyhülharemi yetkili kılınırdı. Düzenli maaşları olan şeyhülharemler ilmi faaliyetleri yönlendirir, ihtiyaç sahiplerini tespit eder ve bunlara tahsisat ayrılmasını teklif ederdi. Bu hususta bk. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şeyhülharem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 39, İstanbul 2010, s.90-91.

18 BOA, İrade Evkaf (İ.EV) 50/32.

19 BOA, Babıali Evrak Odası (BEO) 3680/275935.

20 Celal Bayar, *Ben de Yazdım Milli Mücadele'ye Gidiş*, C 6, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 25.

seçim sırasında Bursa'nın Belediye bahçesinde önünde küçük bir masa, tam ulema kıyafetinde sürmeli gözlerini sürerek şahsi reklamını yaparken, yanımda yakından tanıdığım hayat tecrübesi geçirmiş emekli bir zat bulunuyordu. Bana dönerek "Evlat" demişti:

'Arkadaşlarına (İttihatçılara) söyle, bu mebus adayına dikkat etsinler. Bu kadar çabuk değişen insanlardan kimseye, hatta kendilerine de hayır gelmez'

Gerçekten hoca, üç devrin adamı olmuştu. Fakat ilk devredeki kazandığı itibarını koruyamamış, kaybetmişti. İleride Millî Mücadele sırasında Bursa'da vazife aldığım zaman bana sığınmak zorunda kalacaktır."

Mebusluk sonrasında aktif siyasete ara veren Ömer Fevzi Efendi, İttihat ve Terakki yöneticileriyle düştüğü ayrılık sonrasında Hürriyet ve İtilaf Partisinin saflarına katıldı. Bu dönemde Bursa'da müderris olarak görev yapan Ömer Fevzi Efendi, Mütareke Dönemi'nde sıkı bir saltanatçı ve koyu bir Millî Mücadele aleyhtarı olarak dikkat çekecektir.

2. Ömer Fevzi Efendi'nin Bursa Müftülüğü

Hürriyet ve İtilaf Partisinin lider kadrosundan Gümölcinelî İsmail Bey'in 13 Mart 1919 tarihinde Bursa Valiliğine atanmasını müteakip, Ömer Fevzi Efendi, Bursa'nın en nüfuzlu âlimi ve siyasi figürlerinden biri hâline geldi. Ömer Fevzi Efendi, ilk olarak 27 Mart 1919 tarihinde Bursa Merkez Müftülüğüne vekaleten atandı²¹. Ardından Bursa Müftüsü Ömer Kamil Efendi'nin²² emekli olmasının ardından 10 Nisan 1919'da yapılan şaibeli müftülük seçimlerinde 68 oy alarak Bursa Müftülüğüne seçildi. Aynı seçimde Erzurumlu İsmail Hakkı Efendi 43 ve Dağistanlı Hacı

21 MŞH. SAİD. 244-16-1.

22 Bursa Müftüsü Ömer Kamil Efendi, Yorgancızade İbrahim Efendi'nin oğlu olup Mart 1847'de senesinde Ayaş kasabasında doğmuştur. 1858 senesinde Bursa'ya gelerek Hazine Darzade Medresesinde Kur'an-ı Kerim hıfzını tamamlayan Ömer Kamil Efendi, Cami-i Kebir'de (Ulucami) ders okutan sabık Bursa Müftüsü İbrahim Efendi'nin derslerine devamlı 1882 senesinde icazet almıştır. İcazeti sonrasında Ulucami'de ders okutan Ömer Kamil Efendi, 9 öğrenciyi icazet vermiştir. Kasım 1886'da girdiği sınavı kazanarak İbtiday-i Hariç ünvanıyla Bursa Müderrisliğine, 1906'da Musile-i Sahn'a terfi etmiştir. Rumeli Fatihî Süleyman Paşa'nın İznik'te bulunan medresesinde müderrislik yaptığı esnada Nisan 1910'da Bursa Müftülüğüne tayin edilmiştir. 27 Mart 1919'da yapılan Bursa Müftülüğü seçimlerinde Ömer Fevzi Efendi'nin komposuna maruz kalan Ömer Kamil Efendi, görev süresi dolmadan emekliliğe sevk edilmiştir. Bk. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* C 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 225

Yusuf Efendi de 19 oy aldı²³. Bunun üzerine Gümülcineli, 11 Nisan 1919 tarihli bir yazıyla Meşihat Dairesini *umumun da mazhar-ı birinci ve kabulü bulunan mebus-ı esbak ulema-ı mahalliyeden Ömer Fevzi Efendi'nin seçildiği* yönünde bilgilendirdi²⁴. Ömer Fevzi Efendi, 17 Nisan 1919 tarihinde 2500 kuruş maaşla görevine başladı²⁵.

Hüdavendigâr Valisi Gümülcineli İsmail Bey'in Bursa'da sergilediği siyasal tarafgirlik ve yerel basın üzerinde kurduğu baskılar hem hükûmet çevrelerinde hem de Millî Mücadele cephesinde tepkiyle karşılandı. Artan baskılar üzerine Gümülcineli, 29 Temmuz 1919 tarihinde Hüdavendigâr Valiliğinden ayrıldı²⁶. Yerine Divan-ı Harb-i Örfî'de İttihatçıları yargılamakla meşhur Kürt Mustafa Paşa, Hüdavendigâr Valiliği'ne atandı. Bu görevini 56. Tümen Komutanı Albay Bekir Sami Bey'in kendisini İstanbul'a sürgün ettiği 3 Ekim 1919 tarihine kadar sürdürdü. Kürt Mustafa Paşa'dan sonra Hüdavendigâr Valiliğine Ebubekir Hazım Bey, 11 Ekim 1919 tarihinde ikinci defa atandı²⁷.

Ebubekir Hazım Bey, Bursa'yı uzun süre meşgul eden asayiş sorunlarını gidererek Gümülcineli İsmail Bey ve Kürt Mustafa Paşa döneminde zedelene devlet otoritesini yeniden kurdu. Yeni valinin halk üzerinde uyandırdığı güven duygusu, daha önceki dönemlere ait bazı kanunsuz uygulamaların açığa çıkarılmasını sağladı. Bunlardan biri de Ömer Fevzi Efendi'nin müftülük seçimlerine karıştırdığı usulsüzlüktü. Bu bağlamda Bursa'nın önde gelen müderrisleri²⁸, vilayete yazdıkları Kasım 1919 tarihli bir yazıda Ömer Fevzi Efendi'nin seçimlerde Müftü Ömer Kamil Efendi'yi henüz görev süresi bitmeden azlettiğini, gizli oyla yapılması gereken seçim kurallarını ihlal ettiğini ve seçmenleri tehdit ederek oylarını gasp ettiğini

23 MŞH. SAİD. 244-16-2.

24 MŞH. SAİD. 244-16-3.

25 MŞH. SAİD. 244-16-5; MŞH. SAİD. 244-16-6.

26 Gümülcineli İsmail Bey'in Hüdavendigâr Valiliğini konu edinen bir araştırma için bk. Hasan Ali Polat-Osman Akandere, "Gümülcineli İsmail Bey'in Bursa Valiliği", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C 19/S. 39, 2019, s. 509-532.

27 Kamil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, s. 337-342.

28 Bu müderrisler arasında, Süleyman Paşa Medresesi müderrisi, Lala Şahin Paşa Medresesi müderrisi, Çelebi Sultan Medresesi müderrisi, Sarrafiye Medresesi müderrisi, Molla Yegân Medresesi müderrisi, Bayezid Paşa Medresesi müderrisi Abdülkadir Feyzi, Hüdavendigâr hatibi, Yıldırım Bayezid hatibi, Cami-i Kebir İmamı sanisi, Hamza Bey Medresesi müderrisi Abdürrahim Mısri, Çendik Medresesi Müderrisi Mustafa Rıfat, Molla Fenari Medresesi müderrisi, Köse Ali Paşa Medresesi müderrisi, İnebey Medresesi müderrisi Hacı Mehmed ve Başçı İbrahim Medresesi müderrisi mevcuttu. Burada bazı müderrislerin mühürü silik olduğundan okunamamış, bundan dolayı sadece medrese adı zikredilmiştir. Bk. MŞH. SAİD. 244-16-11.

iddia etti. Aynı yazıda Ömer Fevzi Efendi'nin ayrıca *birçok harekât ve icraat-ı kanun şikenaneye (kanuna aykırı) alet* olduğu vurgulanıyor; çok sayıda günahsız şahsı sürgün ederek bunların *erbab-ı din ve vicdanın tüylerini ürpertecek derecede perişan edilmelerinden* sorumlu olduğu ileri sürülüyordu. Ömer Fevzi Efendi'nin Hüdavendigar Valisi Gümülcineli İsmail Bey'le iş birliği yaparak ulemadan Ahmed Hamdi²⁹ ve Zühtü Efendilerin azl ve sürgün edilmesine neden olduğunu vurgulayan müderrisler; birçok kanunsuz uygulamayı saydıktan sonra Ömer Fevzi Efendi'nin görevden alınmasını ve müftülük seçimlerinin yeniden yapılmasını rica ediyordu³⁰.

Ebubekir Hazım Bey, Bursalı müderrislerin Ömer Fevzi Efendi aleyhindeki dilekçesini 9 Kasım 1919 tarihli bir yazıyla Meşihat Dairesine gönderdi. Vali ayrıca, *Fezail-i ilmiye ve ahlakîyesi ile umumun hürmet ve muhabbetini celb etmiş* Ömer Kamil Efendi'nin görev süresinin Meclis-i Vükelaca bir sene daha uzatıldığını ve kendisinin görevden alınmasını gerektirecek kanuni bir gerekçe olmadığını vurgulayarak Ömer Kamil Efendi'nin en az iki sene daha Bursa Müftülüğü görevine devam etmesini istedi³¹.

Ebubekir Hazım Bey, Meşihat Dairesinin 15 Aralık 1919 tarihli tahriratına verdiği cevapta, Ömer Fevzi Efendi'nin Heyet-i İlmiye Riyasetine geçtikten sonra Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'ne zeyl olarak tanzim edilen Taşra Medaris Talimatnamesi'nin Üçüncü Faslı'na göre gerçekleşen müderrislerin müteselsilen terfisi ilkesini bozduğunu, kendisini usulsüz bir şekilde iki basmak terfi ettirdiğini ve bu şekilde *teselsül-ü teamülî* bozarak kendisiyle mahalli ulema arasındaki gerginliği had safhaya çıkardığını vurguladı³². Ebubekir Hazım Bey, Ömer Fevzi Efendi'nin görevinden azledilip yerine *her dürlü nüfuz ve tesirden azade bir intihab icrasıyla* birlikte yeni bir müftünün tayin edilmesini istedi³³. Bunun üzerine Meşihat Dairesi, 13 Ocak 1920 tarihli bir yazıyla, gerek Bâbîâli'den ve gerekse Hüdavendigar

29 Ahmed Hamdi Efendi, 28 Mart 1920'de vekaleten yürüttüğü Bursa Müftülüğü'ne atandı. Bursa Redd-i İlhak Cemiyetinin kuruluşunda görev aldı. Halka Kuvayımillîye'yi destekleyen vaazlar verdi. Hürriyet ve İtilaf Partisi yetkililerince 1 Ağustos 1920 tarihinde görevinden azl edilerek sürgün edildi. Bursa'nın düşman işgalinden kurtarılmasının ardından önce vekaleten sonra da 1 Ekim 1922'de asaleten Bursa Müftülüğü'ne yeniden atandı. Bk. Ali Sarkoyuncu, *Millî Mücadele'de Din Adamları C II*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. baskı, Ankara 2007, s. 129-131. Ahmed Hamdi Efendi'nin azil süreci ve İkinci Divan-ı Harbi-i Örfî'ye sevki hakkındaki yazışmalar için bk. Bozkurt, agm., s. 83-84.

30 MŞH. SAİD. 244-16-11.

31 MŞH. SAİD. 244-16-12.

32 MŞH. SAİD. 244-16-15-2.

33 MŞH. SAİD. 244-16-15-1.

Valiliğinden gelen raporlar dâhiline Ömer Fevzi Efendi'nin *devam-ı memuriyeti haiz görülemeyeceğinden* müftülükten azline, yerine *evsaf-ı lazimeyi haiz* birinin tayini ve *tesir-i nüfuzdan ari surette* bir seçimin yapılmasını kararlaştırdı³⁴. Fakat Bursa Müftülüğü, Ömer Fevzi Efendi'nin Yunan işgalinde bu makamı yeniden ele geçirmesine kadar münhal kaldı.

3. Ömer Fevzi Efendi'nin Heyet-i Nasiha Üyeliği

Mondros Mütarekesi'nin ardından Damat Ferit Paşa Hükûmeti, Padişah Vahdetin'in de desteğiyle Anadolu ve Trakya'da halka nasihat vermek amacıyla *Heyet-i Nasiha* denilen nasihat heyetleri oluşturdu. Bunlar halka, Padişah Vahdetin'in mesajını okuyacaklar, yani *selam-ı şahaneyi* müjdeleyecekti. Böylelikle ülkede devlet ve milletin mukaddes hukukunu kurmaya çalışacaktı. Kurulların temel hedefi, Osmanlı padişah ve hanedanının Meşrutiyet'in ilanı ile kırılan nüfuzunu artırmak, Meşrutiyet devrinin ve özellikle 1914-1918 arasında yaşanan Birinci Dünya Savaşı'nın sorumlusu görülen İttihatçıları halka şikâyet etmekti³⁵.

Damat Ferit Paşa Hükûmeti, biri Trakya diğeri de Anadolu için iki nasihat heyetinin kurulmasını kararlaştırdı. Bunların başında Osmanlı Hanedanlığını temsilen birer şehzade bulunacaktı. Trakya'ya gidecek heyete Şehzade Cemaleddin Efendi'nin, Anadolu'ya giden heyete de Şehzade Abdürrahim Efendi'nin başkanlık yapması uygun bulundu. Şehzade Cemaleddin Efendi'nin başkanlığında 28 Nisan 1919'da Trakya'ya hareket eden heyette eski Harbiye Nazırı Cevat ve Erkan-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşalar hazır bulundu. Dâhiliye Nezareti, Edirne vilayetine gönderdiği bir yazıda heyetin vilayet erkânı, eşraf ve askerî yetkililerce karşılanmasını istemekteydi³⁶. Heyet, Edirne'ye ulaştığında Türklerin çoğunlukla olduğu bir ortamda Musevi Hahambaşısı, Musevi Cemaati ve Musevi öğrenciler tarafından karşılandı. Karşılama törenine az sayıda Rum vatandaş katılırken, Rum metropoliti ve Ermeni murahhasının katılmaması dikkat çekti³⁷. Trakya Heyet-i Nasihası, 9 Mayıs 1919'da İstanbul'a döndü³⁸.

34 MŞH. SAİD. 244-16-15-3. Sonraki süreçte Ömer Kamil Efendi'nin Bursa Müftülüğüne yeniden atanması mümkün olmamıştır. Ömer Kamil Efendi'nin emeklilik süresinin dolmadığı anlaşılınca kendisi Çelebi Sultan Medresesi Müderrisliğine atanmıştır. Bu görevde iken *Bursa Müftü-i Sabika ve Çelebi Sultan Medresesi* sıfatıyla Ankara Fetvası'nı imzalamıştır. Sarkoynucu, *age.*, C II, s. 323.

35 Bayar, *age.*, s. 24

36 BOA, Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS) 51/3. Lef 11.

37 BOA, DH.KMS 51/3. Lef 14, Lef 20.

38 Trakya Heyet-i Nasiha'sının faaliyetleri için bk. Mevlüt Çelebi, *Heyet-i Nasiha*, Akademi Kitabevi,

Şehzade Abdürrahim başkanlığında Anadolu'ya geçen heyette, Ayandan Birinci Ferik Ali Rıza ve Mahmut Hayret Paşalar, Basra Vali-i esbaki Ferik Süleyman Şefik, Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi, Şura-yı Devlet azasından Estefanaki Bey, Dâhiliye Nezareti memurün müdürü Ohannes Ferid Bey ve ulemadan Halil Fehmi Efendiyle birlikte 20 civarında maiyet bulunmaktaydı³⁹. Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigâr Valisi Gümülcineli İsmail Bey'i 15 Nisan 1919 tarihli bir yazıyla Heyet-i Nasihanın İstanbul'dan bir vapurla Mudanya'ya hareket edeceği hususunda bilgilendirdi. Ayrıca heyeti Mudanya'dan Bursa'ya götürecektir özel bir trenin hazırlanması konusunda Fransız Başkumandanlığının Mudanya'da bulunan Fransız memurlarına tebliğ yaptığını hatırlattı. *Bu heyet-i celileye şerefleriyle mütenasib istikbal yapılması lazımeden olduğundan bu hususta gerek Mudanya gerek Bursa'da ve sair mahallerde vesail-i muktezeye tevessül buyuracaklarından eminim* diyen Nezaret, Gümülcineli İsmail Bey'in ziyaretin önemi hususunda dikkatini çekti⁴⁰. Dâhiliye Nezareti, 22 Nisan 1919 tarihli bir yazıyla Aydın, Konya ve Ankara vilayetiyle Kütahya, Mentеше ve Karesi Mutasarrıflığını Heyet-i Nasihayı karşılamaları hususunda uyardı⁴¹.

17 Nisan 1919'da Bursa'ya gelen Heyet-i Nasiha, istasyonda askerler, memurlar, öğrenciler ve halk tarafından coşkuyla karşılandı. Ali Rıza Paşa, Belediyede toplanan halka Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından hazırlanan padişah beyanamesini⁴² okudu. *Cümlemizin malumu olduğu üzere on senedir saltanat-ı muazzama-yı Osmaniyemizin dışarı olduğu inkılabat-ı idarenin ahkâm-ı şer'iyye ve kavanin-i esasiye muvafık olmayan silsile-i seyyiat ve bilhassa harb-i umumiyeye iştirak ile gösterilen basiretsizliğin netice-i zarurîyesi olarak bugün memleket elim bir vaziyette bulunmaktadır* paragrafıyla başlayan beyanname, *erbab-ı fesadiye* dediği İttihat ve Terakki yönetimini son yıllarda ülkenin başına gelen birçok olumsuz olayın sorumlusu olarak gösteriyordu. Beyannamede Heyet-i Nasihanın temel görevinin, vatanın son durumunu yakından gözlemleyip elde edilen sonuçları padişaha arz etmek olduğu vurgulanıyordu. Ayrıca memlekette refahın sağlanması ve tahribatın giderilmesi için bir *encümen-i âli* teşkili ile

İstanbul 1992, s. 57-63.

39 Anadolu Heyeti Nasihasında bulunanların görev karşılığı aldıkları maaşlar şöyleydi: Ferik Ali Rıza Paşa, 400; Süleyman Şefik Paşa, 300; Ferik Mahmud Hayret Paşa, 400; bir ferik, 300; Estenafaki Bey, 400; Ohannes Ferid Bey, 400; Ömer Fevzi Efendi, 300; Halil Fehmi Efendi, 300 ve iki yaver 400 Osmanlı lirası. Toplamda 3200 lira ödeme yapılıyordu. Bu maaşlar, örtülü ödenekten karşılanacaktı. Bk. BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 215/52.

40 BOA. DH.KMS 51/3. Lef 6.

41 BOA. DH.KMS 51/3. Lef 7.

42 Beyannamenin tam metni için bk. Çelebi, *age.*, s. 18-19.

ihtiyaç duyulan yerlere bir *heyet-i islahiyenin* gönderileceği hatırlatılıyordu. Beyanname, vatanın kurtuluşu için vatandaşa saltanata sadakat ve hükûmete itaat tavsiye eden ifadelerle son buluyordu. Söz konusu beyanname, Heyet-i Nasihanın uğradığı bütün merkezlerde okunacaktır⁴³.

Heyet-i Nasihada bulunan Ömer Fevzi Efendi, Padişah Vahdettin'in sadık bir âlimi olarak halk üzerinde güçlü bir nüfuza sahipti. Ziyaret edilen yerlerde eşraf ve ulemayla birebir görüşmeler yapan Ömer Fevzi Efendi, vatandaşı saltanat hukukuna sıkı sıkıya bağlı kalmaya ve hükûmetin dışında herhangi bir otoriteyi tanımamaya davet ediyordu. Heyet-i Nasihanın Muğla'da bulunduğu esnada padişah beyannamesini Ömer Fevzi Efendi'nin okuması dikkat çekicidir⁴⁴. Görev sonrasında İstanbul'daki nüfuzunu daha da güçlendiren Ömer Fevzi Efendi, padişahın otoritesine bir başkaldırı olarak gördüğü Kuvayimillîye'ye karşı yoğun ve şiddetli bir mücadeleye girecektir.

4. Ömer Fevzi Efendi'nin Bursa'dan Sürgün Edilmesi

Ömer Fevzi Efendi, Gümülcineli İsmail Bey'in Hüdavendigar Valiliği döneminde Hürriyet ve İtilaf Partisinin Bursa Şubesi Başkanlığına getirildi. Bu dönemde Bursa'da adı geçen partinin çok sayıda şubesi açıldı. Parti, kısa zamanda Bursa'nın tek ve gerçek otoritesi hâline geldi. Gümülcineli İsmail Bey, şehirde etkili olan Kuvayimillîye yanlısı memur, esnaf ve sivil vatandaşlar hakkında *İttihatçı* oldukları gerekçesiyle kovuşturma başlattı. Bu hususta valiyle iş birliği hâlinde olan Ömer Fevzi Efendi, azl ve sürgün edilecek şahıslara yönelik defterler hazırladı. Hüdavendigar Valisi Ebubekir Hazım Bey'in hazırladığı 6 Ocak 1920 tarihli bir raporda, *Vali-i esbak Gümülcineli İsmail Beyin memurin ve ahali hakkında idareten reva gördüğü azl ve tebid muamele-i gayr-i kanuniye esasını müftü-ü mümaileyhin verdiği defterler teşkil ve kendisi de bu esnada bu hizmete mukabil müftülüğü istihsal eylemiştir* deniliyordu. Raporda Ömer Fevzi Efendi'nin ilmen emsali âlimlerden aşağıda bir mertebede olmadığı fakat firkacılıkla meşgul olduğu için ulema ve eşraftan birçoğunun azl ve sürgün edilmesine neden olduğundan kendisini halk nazarında çok küçülttüğü, halkın ve eşrafın ekseriyetini ve mahalli ulemanın tamamını son derece *azürde-i hatır* ettiği (*gönlinü kirdiği*) vurgulanıyordu⁴⁵.

Millî Mücadele esnasında Bursa'da bulunan Ziraat Okulu Müdürü Refet Bey, şehirde yaratılan güvensizlik ortamını şöyle özetler:

43 Heyet-i Nasihanın Bursa'daki faaliyetleri ve halkın tepkileri için bk. Çelebi, *age.*, s. 17-25.

44 Ünal Türkeş, *Kurtuluş Savaşı'nda Muğla*, Yelken Matbaası, İstanbul 1973, s. 164-165.

45 MŞH. SAİD. 244-16-15-1.

Ebubekir Hazım Bey'den sonra valiliğe gelen Hürriyet ve İtilaf Partisinin ileri gelenlerinden Gümülcineli İsmail, kendisine sunulmuş olan ad listesine göre yakalayabildiğini tutuklatıp vilayetten sürmeye başladı. Öyle bir çağ açmıştı ki Bursa'da hiç kimse işinden ve yaşamından güven içinde değildi. Birisine nasılsın diye sorulunca “Şimdilik yerindeyim, her dakika yakalanmamı bekliyorum” diye karşılık veriyordu. Bu kuşku böyle bir hayli sürüp gitti.⁴⁶

Millî Mücadele'de Bursa, saltanat idaresini tek ve sarsılmaz otorite olarak gören güçlü bir ulema sınıfına sahipti. Başını Ömer Fevzi Efendi'nin çektiği bu grup, Kuvayimillîye teşkilatını ve akabinde Anadolu'da filizlenen Millî Mücadele hareketini devletin otoritesine karşı bir başkaldırı olarak görüyordu. Bunlara göre *millîlik* kisvesiyle hareket eden Kuvayimillîye, devlet nizamını hiçe sayarak vatandaşın malını ve mülkünü yağmalayan bir eşkıya güruhuydu. Dolayısıyla devletin düzeni ve halkın huzuru için Kuvayimillîye hareketinin hem şehirde hem de taşrada sindirilmesi gerekirdi. Bu bağlamda harekete geçen Ömer Fevzi Efendi, yakın dostu Aziz Nuri ile birlikte Kuvayimillîye'ye karşı *Kuva-yı Ahmediye* adıyla özel bir teşkilat kurdu. Teşkilat, Millî Mücadele ruhunu boğmak için vilayet, kaza ve köylerde dolaşarak halkı Kuvayimillîye'ye karşı tahrik ediyordu⁴⁷.

Bursa'da Millî Mücadele aleyhtarları valilerle yakın iş birliğinde hareket eden Ömer Fevzi Efendi, aynı zamanda İstanbul Hükûmeti'nin gözü kulağı gibiydi. Bursa'da gizlice faaliyet gösteren Kuvayimillîyeci şahıslar, Ömer Fevzi Efendi tarafından deşifre edilip düzenli olarak İstanbul'a bildiriliyordu. Örneğin İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edilmesi üzerine harekete geçen Bursa Ziraat Okulu Müdürü Refet Bey, cephelerden okula yeni dönmüş talebelerinden gönüllü bir birlik kurmak istedi. Birlik, silahlandırılarak İzmir'de Yunanlara karşı harekete geçecekti. Fakat Ömer Fevzi Efendi'nin bu oluşumu İstanbul Hükûmeti'ne bildirmesi sonucunda gönüllü birlik dağıtıldı ve Hüdavendigâr Valisi Gümülcineli İsmail Bey de acele olarak İstanbul'a çağrıldı⁴⁸.

46 Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele'de Bursa*, Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1981, s. 199.

47 Anzavur Ayaklanması'nın ardından İngiliz desteğinde hareket eden bazı padişah taraftarlarıyla özel ve politik çıkarları bulunan bazı şahıslar, Anadolu'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine karşı halkın din duygularını istismar eden *Cemiyet-i Ahmediye*; Kuvayimillîye'ye karşı da *Kuva-yı Ahmediye* adlı örgütleri kurdu. Bu örgütlerin kışkırtmasıyla Bursa'nın Karacabey ve Yenişehir gibi ilçelerinde bir takım kıpırdanmalar meydana geldi. Bütün bu faaliyetlerin başında Bursa Hürriyet ve İtilaf Partisi Başkanı Aziz Nuri Bey vardı. Kendisi Sivas'taki Hürriyet ve İtilaf Partisi mensuplarına bile talimat göndermekteydi. Bk. Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 106-107.

48 Eğilmez, *age.*, s. 199-2000.

Mustafa Kemal Paşa, İzmir'in Yunanlar tarafından işgali üzerine yeniden kurulan 56. Tümen'in başına Albay Bekir Sami Bey'i getirdi. 21 Mayıs 1919'da Bandırma'ya çıkan Bekir Sami Bey, Ege ve çevresinde halkın Yunan işgaline direnişini örgütlemek için hazırlıklara başladı. Bu sırada Hüdavendigâr Valisi bulunan Keşfi Bey'i İstanbul'a gönderip vali vekilliğini üzerine aldı. Bundan sonra Bursa'da örfi idare ilan eden Bekir Sami Bey, Millî Mücadele aleyhtarı unsurlarla yoğun bir mücadeleye girdi⁴⁹.

Ömer Fevzi Efendi, 7 Temmuz 1919 tarihinde gece saat 02.00 raddelerinde evinde Bursa Polisi tarafından tutuklandı. Mazbata varakasına göre tutuklanma nedeni; memleketin asayişini sağlayan vilayet makamının nüfuzunu kırmaya yönelik yalan haber yaymak ve halkın kafasını karıştırmaktı. Kendisini tutuklamaya gelen polislere; *sabaha iki saat kaldı, sabahleyim gidelim yahu* diyen Ömer Fevzi Efendi, karısına da *Korkma! Bir şey yok. Sen yalnız erkeklere haber ver* diyerek tehditvari bir tepki gösterdi. Bundan şüphelenen polis komiseri, bir gösteri veya benzeri bir olay olma ihtimaline karşı takviye birlik isteyerek gerekli tedbiri aldı. Ömer Fevzi Efendi, sabah 08.00'de Örfi İdare Başkanlığına teslim edildi⁵⁰. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigâr vilayetine gönderdiği 10 Temmuz 1919 tarihli yazıda Ömer Fevzi Efendi'nin tutuklanmasının doğru olup olmadığını, gerçek ise sebebinin ne olduğunu sorarak kanunsuz sürgün ve tutuklamalardan kaçınılması gerektiğini vurguladı⁵¹.

Ömer Fevzi Efendi, sorgulanmasının ardından serbest bırakıldı. Fakat Bursa'da Millî Mücadele aleyhtarı faaliyetlerine devam etti. Bunun üzerine Bekir Sami Bey, Bursa Hürriyet ve İtilaf Partisi Reisi Aziz Nuri ve eski müftü Ömer Fevzi Efendi'yi beş arkadaşıyla birlikte tutuklatı⁵². Bunlar, Bursa'dan Kütahya'ya sürgün edildi⁵³. Bursa'daki gelişmeleri yakından takip eden Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, 11 Mart 1920 tarihli bir yazıyla Bekir Sami Bey'i, Gümülcineli İsmail Hakkı, eski milletvekillerinden Basri, Şahin ve Ömer Fevzi Efendi ile Bursa Şube Reisi Binbaşı Akif Beylerin bir toplantı yaparak Kuvayimillîye'ye karşı bir örgüt kurmaya karar verdiği hususunda bilgilendirdi⁵⁴.

49 Erdeha, *age.*, s. 348-353.

50 BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî Evrakı (DH.EUM.AYŞ) 14/81; BOA, DH.EUM.AYŞ 14/81. Lef 2.

51 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR) 101/19.

52 *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, haz. Muhittin Ünal, Cem Yayınevi, İstanbul 1994, s. 297-298.

53 Eğilmez, *age.*, s. 189.

54 *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 299.

5. Ömer Fevzi Efendi'nin Sürgün Edilmesine Tepkiler

Ömer Fevzi Efendi ve arkadaşlarının Bekir Sami Bey tarafından tutuklanıp Kütahya'ya sürgün edilmesi, Meclis-i Mebusan ve İstanbul basınında tepkiyle karşılandı. Karahisar-ı Şarki [Şebinkarahisar] mebusu Ömer Fevzi Efendi, Meclis-i Mebusana sunduğu 11 Mart 1920 tarihli bir tavrıyla, Dâhiliye Nazırından eski müftü Ömer Fevzi Efendi ve arkadaşlarının tutuklanması hususunda hükûmetin bir emrinin olup olmadığını, ayrıca bu hususta hükûmetin ne gibi bir teşebbüste bulunduğunu sordu⁵⁵. Ömer Fevzi Efendi'nin söz konusu tavrıyla, Dâhiliye Nazırına havale edildi. Tavrıyla, Ömer Fevzi Efendi'nin ısrarlı talebine rağmen okunmadığından meclis zabıtlarına da geçmemiş oldu⁵⁶.

Refi Cevat'ın Millî Mücadele aleyhtarı *Alemdar* gazetesi, Ömer Fevzi Efendi'nin sürgününü gündeme taşıyan gazete oldu. *Alemdar*, 14 Mart 1920 tarihli nüshasında Hürriyet ve İtilaf Partisi Merkez-i Umumisinin Vasfi Bey ve bazı arkadaşlarından oluşan bir heyeti Bâbîâlî'ye göndererek *Bursa'dan Anadolu'ya tebid* edilen Ömer Fevzi Efendi ve arkadaşlarının sürgünü hususunda Sadrazam'ın dikkatini çektiğini duyurdu⁵⁷. Ömer Fevzi Efendi'yi ısrarla gündemde tutan *Alemdar*, 21 Mart 1920 tarihli nüshasında Ömer Fevzi Efendi, Aziz Nuri ve Feraizci Hacı Hamdi Efendilerin sürgün olayı hakkında şunları yazıyordu:⁵⁸

“Ahiren haber aldığımızı göre mümaileyhim (adı geçenler) bu kuva-yı gayr-i millîye tarafından bir semt-i meçhule sevk olunmuşlardır. Bu ne işdir? Hükûmet içinde kaç hükûmet var? Hükûmet-i merkeziyenin sözü İstanbul'dan dışarıda haiz-i nüfuz değil midir? Haiz-i nüfuz ise hükûmet-i merkeziye bu vekayie ağmaz-ı ayn (göz yummak) ediyor? Bütün bu suallerimize hükûmetden cevap beklemek hakkımızdır. Çünkü zavallı mevkular, kim bilir mahud Mehmed Ali'nin idare eylediği çetelerin ne cümle söz zulümlerine maruz kalmışlardır. Öldüğünü haber aldığımız Mehmed Ali, hak bilir bu bedbahtlara ne kadar işkenceler yapmıştır? Ve şimdi de sevk olundukları yerde nasıl engizisyon mezalimine mahkûm edileceklerdir!”

Sürgünlere bir tepki de Aziz Nuri Bey'in eşi Melek Hanım'dan geldi. Melek Hanım, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Başkanlığı ile Harbiye Nezaretine verdiği

55 *Alemdar*, “Mühim bir tavrıyla”, 12 Mart 1920.

56 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 4, C 1, 22. İnikad, 11 Mart 1920, s. 435-436.

57 *Alemdar*, “Anadolu faciaları hakkında”, 14 Mart 1920.

58 *Alemdar*, “Nereye gönderiliyorlar?”, 21 Mart 1920.

5 Mart 1920 tarihli dilekçede, *Adalet* gazetesi sahibi ve başyazarı Kadızade Aziz Nuri, Bursa sabık müftüsü Hacı Ömer Fevzi, ulemadan Feraizci Hacı Hamdi, fesci esnafından Ahmed ve Çerkeş Efendilerin 28 Şubat 1920 tarihinde Bursa Hükümeti tarafından tutuklandığından bahisle bu tutuklamaları gerektirecek kanuni bir sebebin olmadığını ve bunların bazı garazkârların iftirası sonucunda oluştuğuna dikkat çekiyordu. Tutuklamaların *idareten ve siyaseten* gerçekleştiğini ileri süren Melek Hanım, tek başına hayatını ve maişetini sürdüremediğini vurgulayarak eşinin tahliye edilmesini istiyordu⁵⁹. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigar vilayetine gönderdiği 24 Mart 1920 tarihli bir yazıyla Aziz Nuri Beyin tutuklanma nedeninin bildirilmesini istedi⁶⁰.

Ömer Fevzi Efendi ve arkadaşlarının sürgün edilmesine en yüksek tepki Padişah Vahdettin'den geldi. Padişah, mabeyn başkâtibi Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'in aracılığıyla dönemin Dâhiliye Nazırı ve Hüdavendigar eski valisi Ebubekir Hazım Bey'i Yıldız Sarayı'na çağırdı. 30 Mart 1920 tarihinde yapılan görüşmede Ebubekir Hazım Bey, Biga Olayları ve Bursa'dan sürgün edilen şahıslarla ilgili geniş bilgi verdi. Yazdığına göre Aziz Nuri Bey, Ebubekir Hazım Bey'e bir mektup yazarak Bursa'da tutuklanıp sürüleceğine dair bilgi aldığını ve bunun önlenmesi için vilayete tebligat yapılmasını rica ediyordu. Mektupta ayrıca Ömer Fevzi Efendi ve bazı Hürriyet ve İtilaf Partisi mensuplarının Bursa'da asayiş ve emniyeti bozacak yönde bir ihtilal çıkaracağından bahisle bunların tutuklanacağı belirtiliyordu. Bunun üzerine Ebubekir Hazım Bey, Hüdavendigar Valisine adı geçen şahısların Bursa'da ihtilal yapacak bir nüfuzu olmadığını belirterek tahliye edilmelerini, şayet Aziz Nuri Beyin Bursa'da kalmasında bir sakınca varsa kendisinin derhâl İstanbul'a gönderilmesini istedi. Durumu 56. Tümen Komutanı Bekir Sami Bey'e tebliği eden Vali Bey, adı geçen şahısların tutuklanarak Bursa dışına sürgün edildiği fakat yakında dönmelerine müsaade edileceği yönünde bilgi aldı. Bu hususta Ebubekir Hazım Bey'i bilgilendiren vali, sürgün edilen şahısların geri döndürülmesi hususunda nazırdan talimat aldı⁶¹.

Görüşmenin en dikkat çekici tarafı, Ebubekir Hazım Bey'in Ömer Fevzi Efendi'nin suçlu olduğuna dair Padişah Vahdettin'e söyledikleridir. Ömer Fevzi

59 BOA, DH.EUM.AYŞ 36/30. Lef 6.

60 BOA, DH.EUM.AYŞ 36/30. Lef 1.

61 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982, s. 42-43. Ayrıca bk. Ebubekir Hazım Tepeyran, *Zalimane Bir İdam Hükümü*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997, s. 84-85.

Efendi'nin sürgüne *müstahak* olduğunu vurgulayan Ebubekir Hazım Bey, aşağıdaki açıklamayla padişahı ikna ettiğini vurguluyordu:

“Gümülcineli İsmail Bey'in valiliği esnasında İtilaf ve Hürriyet Fırkasının Bursa'daki merkez heyetine reis tayin edilmiş olan bu Ömer Efendi tarafından yazılıp imza edilerek valiye verilmiş ve onun tarafından gereğine göre muamele yapılmış olan bir defteri vilayet yazı masası içinde unutulmuş olduğu için bizzat gördüm. Bu defterde memur ve ahaliden birçoklarının isimleri vardı. Bu isimlerin hizasına 'İttihatçıdır, azli' yahut 'tardı' 'İttihatçıdır, hemen vilayet haricine sürülmesi' gibi yazılar yazılmıştı”⁶²

6. Ömer Fevzi Efendi'nin Bursa'ya Dönüşü

Yunanların 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkmasıyla başlayan Anadolu'yu istila harekâtı, 8 Temmuz 1920 tarihinde Bursa'nın işgaliyle yeni bir döneme girdi⁶³. Damat Ferit Paşa Hükûmeti, işgalin ardından Hüdavendigâr vilayetinde yeni idari düzenlemelere gitti. Esat ve Bedi Beyler, kapsamlı raporlar hazırlamak üzere Bursa'ya gönderildi. Bunların tavsiyeleri doğrultusunda Ankara Hükûmeti'nin tayin ettiği memurlar görevden uzaklaştırılırken yerlerine İstanbul Hükûmeti'nin adamları getirildi⁶⁴.

İşgal döneminde Bursa'ya ilk atanan vali, Meclis-i Vükelanın vekaleten fakat irade-i seniyye kararıyla asaleten atanan Üsküdar eski mutasarrıfı Mehmet Ziver Bey'di⁶⁵. Koyu bir saltanat yanlısı olan Ziver Bey, Yunan işgal yönetimiyle her konuda iş birliği hâlindeydi. Ziver Bey'in ilk icraatlarından birisi sürgün bulunduğu Kütahya'dan firar eden Ömer Fevzi Efendi'yi Bursa'ya davet etmek oldu. Ziver Bey, Meşihat Dairesine yazdığı 8 Eylül 1920 tarihli bir yazıyla Ömer Fevzi Efendi'nin *müsellem olan ilim ve fazluna ve müftülükten azl-i keyfiyeti esbabı mahkemeye müstenid olmadığına binanen münhal olan Bursa müftülüğüne tayin edilmesini rica etti*⁶⁶. Ziver Bey'in talebini uygun bulan Meşihat Dairesi, Ömer Fevzi Efendi'yi 25 Eylül 1920 tarihinde Bursa Müftüsü olarak tayin etti⁶⁷.

62 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 43.

63 Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 381-386.

64 Sofuoğlu, *age.*, s. 390-391.

65 BOA, MV 252/36; BOA, DH.KMS 59/16.

66 MŞH. SAİD. 244-16-13.

67 MŞH. SAİD. 244-16-14.

Millî Mücadele’de Bursa, saltanat ve Kuvayımillîye yanlıları arasında bölünmüş durumdaydı. Bursa, ilk başkent olması ve çok sayıda köklü medresenin bulunmasından dolayı güçlü bir ulema sınıfına sahipti. Taşrada Kuvayımillîye yanlısı din görevlileri etkiliyken, şehir merkezinde saltanat hukukuna bağlı din görevlileri ağırlıktaydı. Merkez uleması, ülkede tek meşru otorite olarak saltanatu görürken, Millî Mücadele hareketini bir isyan ve eşkıya hareket olarak değerlendiriyordu⁶⁸. Ömer Fevzi Efendi’nin Bursa müftülüğüne getirilmesiyle birlikte şehirde hâkimiyet tam anlamıyla saltanat yanlısı ulemanın eline geçti. Ömer Fevzi Efendi, Yunan işgal kuvvetini saltanat hukukunun bir koruyucusu olarak gördüğünden Yunanlarla iş birliği yapmakta bir sakınca görmüyordu. Ömer Fevzi Efendi ve dostlarının yayımladığı *Mucahede ve İntibah* gibi gazeteler, halkı Yunanlara hizmet etmeye davet ediyordu⁶⁹.

Ömer Fevzi Efendi’nin işgal döneminde Yunanlarla yaptığı iş birliği, Millî Mücadele yanlısı çevrelerde nefretle takip edilmekteydi. Ünlü şair Süleyman Nazif, Yunanlarla tam bir iş birliğinde bulunan Ömer Fevzi Efendi’yi, *Bursa’yu çiğneyen Yunan ordusuna en şen’i temellüklerde ve casuslukta bulunmaktan ve Eskişehir’in sükut ettiği gün Kral Yorgiyi telgrafla tebrik etmekten haya etmeyen Bursa müftüsü* olarak niteliyordu⁷⁰. Yunanların Bursa’dan sürgün ettiği Kuvayımilliyeci şahıslara değinen *Açıksöz*, 16 Ocak 1922 tarihli nüshasında şunları yazıyordu:⁷¹

“Bu defa mevsukan istihbar edildiğine göre Bursa’nın işgali üzerine Yunanlılar ve Ferid Hükümeti tarafından vilayet müftülüğüne getirilen Hacı Ömer ile Gümölcineli İsmail’in valiliği zamanında evkaf müdürlüğünde bulunarak bu defa her nasılsa Bursa’ya gelen Hafız İsmail Hakkı’nın eseri-melaneti olarak erbab-ı namusdan ve fedakârandan Cami-i Kebir imamı Necib, Hazreti Emir Buhari imamı Vecihi, Karabaş Tekkesi Şeyhi Nazif Efendiler, İzmir’de Yunan üsera karargâhına izam kılınmışlardır. Düşmana rehberlik eden bu alçaklarda acaba Müslüman kamı yok mudur? İnşallah yakın bir ayda bu gibi hayâsız ve vatansızlar cezalarını göreceklerdir.”

Ömer Fevzi Efendi’nin Yunanlarla yaptığı iş birliğinin en dikkat çekici örneğini, Bursa’da İngiliz ve Yunan güdümünde kurulmak istenen özerk devlet çalışmalarında görmek mümkündür. Sakarya yenilgisinden sonra Anadolu’da

68 Bozkurt, agm., s. 80-81.

69 Hayrettin Abidin, *Tarihte Ankara İstiklal Harbi ve Bursa Hatıratı*, Semih Lütfi Matbaası, 1934, s. 60.

70 Süleyman Nazif, *İmana Tasallut Şapka Meselesi*, Matbaa-i Tekfur, İstanbul 1342, s. 10. Ayrıca bk. *Son Telgraf*, 5 Teşrin-i sani 1924.

71 *Açıksöz*, “Yunan Hizmetkârları”, 16 Ocak 1922, S. 387, s. 2.

tutunamayacağını gören Yunanlar, Batı Anadolu'yu elinde tutmak amacıyla Rum nüfusun yoğunluklu bulunduğu bazı il ve ilçelerde *muhtariyet-i idare* altında özerklik ilan etti⁷². Bu bağlamda Batı Anadolu Rumları, *Küçük Asyacılık*⁷³ olarak niteledikleri bir projeye İzmir'de özerk *İyonya Devleti*'ni kurmaya yöneldi⁷⁴. Yunan Hükûmeti, bu devletin kurulması görevini İzmir'deki Olağanüstü Komiseri Steryadis'e verdi. Steryadis, *İyonya Devleti*'nin kuruluş kararını 30 Temmuz 1922 tarihinde Türkçe ve Rumca yayımlanan bir beyannameyle duyurdu⁷⁵.

İzmir'de kurulması planlanan özerk *İyonya Devleti*'ne benzer bir proje, buna koşul olarak Bursa'da hayata geçirilmeye çalışılacaktır. Projenin mimarları, Bursa'da Hürriyet ve İtilaf Partisi ile İstanbul'da kurulan Anadolu Cemiyetiydi. İngiliz istihbarat raporlarına göre Anadolu Cemiyeti, 1921 Kasım'ında İstanbul'da Yunan Yüksek Komiserliğine, Yunan işgalindeki Anadolu topraklarında Bursa merkezli bir geçici hükûmet kurulmasını, seçimlerin yapılarak bir meclisin toplanmasını ve bu hükûmetin, Yunanlarla bir barış ve ittifak antlaşması yapmasını önerdi. Ayrıca Anadolu'da Kemalistlerle çarpışmak üzere Yunan başkomutanının idaresinde bir *Gönüllü Anadolu Sefer Ordusu*'nun kurulması ve bu ordunun mali ihtiyaçlarının karşılanması için de Yunan işgal idaresinin geçici hükûmete vergi toplama ve yeni vergiler koyma izni vermesini istedi. Bütün bunlar sağlandıktan sonra Ankara'ya yakınlık duyduğu kuşkusuz olan Tevfik Paşa Hükûmeti düşürülecekti. Bu arada Anadolu Cemiyetinin İstanbul ve diğer yerlerde bulunan üyelerinin Bursa'ya toplanması için Yunan Hükûmeti cemiyete 100 bin lira borç verecekti⁷⁶.

Bunun üzerine Yunan Hükûmeti, özerk devletin kuruluş çalışmaları için İzvolo⁷⁷ adında olağanüstü yetkili bir komiseri Bursa'ya gönderdi. Özerklik taraftarları, Bursa'da kurulacak Anadolu Cemiyetinin dâhili nizamnamesini hazırlamak ve

72 BOA, BEO 4718/353840. Lef 1. Yunanların Batı Anadolu'da kurmaya çalıştığı özerk idareler hakkında yapılmış bir araştırma için bk. Bülent Bakar, "Milli Mücadele'de Yunanistan'ın Son Teşebbüsü Batı Anadolu'da Muhtariyet İlamı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 22, İstanbul 2010, s. 127-166.

73 Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974, s. 247.

74 Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s. 448-458.

75 BOA, BEO 4718/353840. Lef 2.

76 Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 256.

77 *İntibah* gazetesi, 27 Ekim 1921 tarihli nüshasında İzvolo'yu, *Atina Üniversitesi profesörlerinden, 35 yaşlarında, nazik, yîmser, tıknazca ve Türk dilini çok iyi bilen bir kişi* olarak nitelemektedir. İzvolo'nun Bursa'daki faaliyetleri için bk. Eğilmez, *age.*, s. 142-145.

özerkliğin şeklini belirlemek için belediye binasında toplandı. Toplantıda 14 kişiden oluşan bir heyet seçildi⁷⁸. Hürriyet ve İtilaf Partisinin binasında bir araya gelen heyet, özerklik fikrine destek veren İngiltere Başbakanı Lyod George'a verilerek üzere hazırlanan bir teşekkürnameyi Yunan Komiseri İzvol'o'ya takdim etti⁷⁹. Bursa'da kurulan özerk idarenin valilik görevi, Bursa vilayeti Göçmen Müdürü Aziz Nuri Bey'e⁸⁰ verildi. Bursa Valisi Nafiz Bey'in hastalanarak görevinden çekilmesi üzerine Yunanlar tarafından vali vekilliğine atanan Aziz Nuri Bey, bu görevini millî kuvvetlerin Bursa'yı istirdadına kadar sürdürdü.

Bursa merkezli özerk devletin propagandasını yapmak ve bunu halka mal etmek amacıyla mitingler yapılmasına karar verildi. Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi'nin liderlik ettiği mitinglerin ilki, Bursa Belediyesinde yapıldı. Yunan kuvvetleri, Bursa halkını ve esnafını zorla miting alanına sürükledi. Burada Evkaf Müdürü İsmail hakkı Bey, İngiliz ve Yunanları övdükten sonra Türkiye Büyük Millet Meclisine karşı ağır suçlamalarla dolu bir konuşma yaptı. Ardından özerklik isteği ile teşekkür yazılarını içeren telgraflar Yunan Komutanına teslim edildi⁸¹. Bunun yanı sıra Kırmasti (Mustafakemalpaşa), Gemlik ve Mihaliç (Karacabey) gibi ilçelerde de Müslim ve gayrimüslim halkların katıldığı özerklik mitingleri düzenlendi. Kırmasti'de özerk devlet girişimlerine destek olmak üzere ilçenin Müslüman ve gayrimüslim sakinleri, bir bildiri hazırlayarak bunu mahalle muhtarlarına imzalattı. Daha sonra belediyede Kaymakam Ağâh Efendi ile Belediye Başkanı Benli Halit Efendi'nin de hazır bulunduğu bir toplantı yapıldı. Toplantıda *Biz Kırmasti halkı muhtariyet istiyoruz* cümlesiyle başlayan bir bildiri hazırlanarak ilçedeki Rum okulunda Türkçe öğretmeni olan Rıfat (Altun) Efendi'ye okutturuldu⁸².

Yunanların Olağanüstü Komiseri Steryadis'in özerk *İyonya Devleti*'nin kuruluş beyannamesini açıklamasının ardından 13 Ağustos 1922 tarihinde İzmir'de bir

78 Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa İşgalden Kurtuluşu*, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, C 2, Bursa 2008, s. 556-557.

79 Akkılıç, *age.*, s.726.

80 Aziz Nuri Bey, Millî Mücadele'de sıkı bir Yunan iş birlikçisi olarak tanınmış ve Millî Mücadele aleyhindeki faaliyetleri nedeniyle *Bursa vali vekili esbaki Aziz Nuri* kaydıyla 41. sırada *Yüzellikler* listesine alınmıştır. Yurt dışında kaldığı sürece Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde çalışmaya devam eden Aziz Nuri, 1938 yılında ilan edilen affa rağmen Türkiye'ye dönmemiş ve 1941 yılında Yunanistan'da vefat etmiştir. Bk. Şaduman Halıcı, *Yüzellikler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1998, s. 126-135.

81 Saime Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Bursa 2001, s. 100-101.

82 Akkılıç, *age.*, s. 558-559.

miting düzenlendi. Görünürde miting, İngiltere Başbakanı Lyod Geotge'un Avam Kamarası'nda İngiliz Hükümeti'nin *Asya-ya Suğra* Hristiyan ahalisini himaye edeceği yönündeki konuşmasına bir *teşekkür* olarak düzenlenmişti. Oysaki mitingün gerçek amacı, İzmir'de Müslüman ve gayrimüslim halkın özerkliğe destek verdiği yönünde kamuoyunda bir algı yaratmaktı. Miting günü İzmir halkı, aynen Bursa'da yapıldığı gibi, dükkânları zorla kapatılarak miting alanına sürüklendi⁸³.

Türk basımına göre Ömer Fevzi Efendi, İzmir'de düzenlenen özerklik mitinglerini organize ederek bunlara liderlik yapıyordu. *Açıksöz*, 24 Haziran 1922 tarihli nüshasının *Hain Bursa Müftüsü* başlıklı haberinde Ömer Fevzi Efendi hakkında şunları yazıyordu: *Bursa müftüsü İzmir'e gelmiştir. Merhum, Bursa'nın muhtariyetini ve Yunan ordusunun işgalini beyan-ı memnuniyet için Bursa'da bir miting akd ettirerek mitinge riyaset eylemiştir. İzmir'de dahi böyle bir melanet icrasına çalışacağı memuldür (bekleniyor)*⁸⁴. *Tercüman-ı Hakikat*, 24 Temmuz 1922 tarihli nüshasında *Hain bir müftü Ömer Fevzi Yunanlılar lehine sıf mesai ediyor* başlığıyla şunları aktarıyordu.⁸⁵

“Bursa Müftüsü Ömer Fevzi'nin muhtariyet lehine miting yaptırmak ve orada nutuk söylemek gibi bir denainde (alçaklık) bulunduğunu bildirmişdim.

Ömer Fevzi Bey, şimdide kadar bu milletin içinde hiçbir ferдин tevessül etmeyeceği bir alçaklığı daha irtikâp eylemiştir. Yunanlılar bu gibi rezil adamlar ile muvaffakiyet aramak gibi bir gafflete kapılarak bu adamı fevkalade izzet (ağrılamak) etmektedirler. Ahiren Ömer Fevzi, İzmir'e muvasalat eylemiş ve parlak bir surette istikbal edilmiştir. Bir müftünün Yunanların zitosu ile karşılaşması Müslümanları pek ziyade dağdar (dağlamak) eylemiştir. Bütün bu rezaletler yetmiyormuş gibi, Ömer Fevzi, ailesiyle birlikte Yunan Müdafaa Komitesi'nin şerefine verilmiş olan ziyafette hazır bulunmuştur.”

Türk Ordusunun Yunanlara karşı kazandığı kesin zafer, Yunanların İzmir ve Bursa'da kurmak istedikleri özerk devletler hayalini tamamen bitirdi. Bursa'da özerk devlet kurma faaliyetlerine öncülük edenler, zaferden sonra kurulan askerî bir mahkemede yargılandı. Mahkemenin 22 Şubat 1923 tarihinde verdiği karar göre, Yunanlarla birlikte ülkeyi terk edenler idama mahkûm olurken Feraizci Hamdi Bey 3 yıl cezaya çarptırıldı. Yargılanan diğer sanıklar da beraat etti⁸⁶.

83 BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM), 20/14.

84 *Açıksöz*, “Hain Bursa Müftüsü”, 24 Haziran 1922, S. 515, s. 2

85 *Tercüman-ı Hakikat*, “Hain bir müftü”, 24 Temmuz 1922.

86 *Yoldaş*, “Geçmiş olsun”, 23 Şubat 1923. No: 415.

7. Ömer Fevzi Efendi'nin Yüzellilikler Listesine Alınması

Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi, Meşihat Dairesine sunduğu 13 Nisan 1922 tarihli bir dilekçeyle Harb-i Umumi nedeniyle aksattığı hac farızası için 10 Haziran 1922 tarihinden itibaren üç aylık izin istedi. Yokluğunda müftülük işlerini yürütmek üzere müsevvidlik makamında bulunan mahalli ulemadan İzzet Efendi'yi yerine vekil bıraktı⁸⁷. Ömer Fevzi Efendi'nin talebini olumlu karşılayan Meşihat, kendisinin ilgili tarihten itibaren izinli olduğu yönünde Hüdavendigar vilayeti ile Sicil Müdüriyetini bilgilendirdi⁸⁸. Ömer Fevzi Efendi'nin izin istediği aylar, Türk ordusunun Yunanlara yönelik büyük taarruzunun beklendiği tarihler olması açısından dikkat çekicidir. Sakarya Savaşı'nda Türk ordusunun zaferini gören Ömer Fevzi Efendi, Yunan kuvvetlerinin Anadolu'daki varlığını şüpheli gördüğünden bekle gör politikasına yönelmiş olmalıdır.

Bu arada bir Yunan iş birlikçisi olarak ünlenen ve Ömer Fevzi Efendi'nin suç ortaklığını yapan Feraizci Hamdi Efendi, Mudanya Mütarekesi'nin müzakereleri sırasında İstanbul'da yakalandı. *Sabah*, onun hakkında *Maalesef bu kisve-i ilmiyye labes (ilmi kıyafette) olan bu hain, Bursanın Yunan işgali altında bulunduğu esnada müftülük gibi mukaddes bir makamı işgal etmiş idi, Feraizci Hamdi cibilliyet-i habiseyesini (kötü ahlak) Yunanlıların Bursa'ya ilk girdikleri gün bayrağımızı yırtmak ile iktifa etmeyerek çiğnemek suretiyle izhar etmişti* diyordu. Feraizci Hamdi Efendi'nin birçok şahsa iftira atarak onların hapis ve sürgün edilmesine neden olduğunu vurgulayan gazete, onun Türklere karşı savaşan Yunan Kralı'nı tebrik ettiğini ve Müslüman kadınların Yunan subaylarıyla evlenebileceğine dair fetva verdiğini belirtiyordu. Gazeteye göre Feraizci Hamdi Efendi, bahsi geçen suçları itiraf etmişti fakat bu suçların Mustafa Kemal Paşa tarafından affedildiğini iddia ediyordu⁸⁹. Sonradan bütün suçlamaları reddeden Feraizci Hamdi Efendi, Bursa'da sadece 24 gün müftülük yaptığını ve belirtilen suçların Hicaz'da hac görevinde bulunan Ömer Fevzi Efendi tarafından işlendiğini ileri sürdü⁹⁰.

Türk ordusunun Yunanlar karşısında kazandığı zaferden sonra Millî Mücadele aleyhinde bulunmuş ve düşmanla iş birliği yapmış bazı yetkililer, hayatlarını

87 MŞH. SAİD 244-16-16.

88 MŞH. SAİD 244-16-16. Lef 2; MŞH. SAİD 244-16-17.

89 *Sabah*, "Feraizci Hamdi nihayet pençe-i adalete düştü", 5 Ekim 1922.

90 *Sabah*, "Feraizci Hamdi cinayetlerini tevil ediyor", 6 Ekim 1922. *Renin* gazetesi, 3 Ekim 1922 tarihli nüshasında Yunan işgali altındaki Bursa'da müfettişlik yapan Feraizci Hamdi Hoca'nın İslam kızlarının Yunanlarla evlenmesinde bir sakınca olmadığına dair verdiği fetvadan dolayı Millî Mücadele sonrasında yargılandığını yazmaktadır. Bu hususta bk. Şaduman Halıcı, *Mütareke Döneminin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2021, s. 448'de 717 numaralı dipnot.

tehlikede gördüğünden ülke dışına kaçmaya başladı. Hürriyet ve İtilaf Partisi, İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Nıgehban Cemiyeti, Kuva-yı İnzibatiye gibi Millî Mücadele'ye şiddetle muhalefet etmiş kuruluşların bazı yöneticileri, iltica talebiyle İngiliz Sefarethanesine sığındı. Bunlar, İngilizler tarafından Taşkışla'ya nakledilerek koruma altına alındı. Bunların arasında Bursa'dan Ömer Fevzi Efendi ile Aziz Nuri Bey de vardı. Ömer Fevzi Efendi, burada mültecileri temsilen kurulan İdare Heyetinin üyeliğine seçildi. Başkanlığını sabık Muhafız Taburu ferîği Mustafa Natık Bey'in yaptığı bu heyet, mültecilerle İngiliz idaresi arasındaki ilişkileri düzenleyecekti. Daha sonra mülteciler, İngiliz gemileriyle Mısır, Malta, Romanya ve Yunanistan gibi yerlere taşınmaya başladı. Ömer Fevzi Efendi ve Aziz Nuri Bey, Padişah Vahdettin'in de firar ettiği Malta Adası'na gitmeyi tercih etti⁹¹.

Millî Mücadele'nin lider kadrosu, savaş esnasında düşmanla iş birliği yapan ve ülkeye ihanet edenlerin cezalandırılması konusunda hemfikir idi. Fakat Lozan Barış Antlaşması'nda savaş suçlarıyla ilgili bir genel affın ilanı gündeme geldi. İsmet Paşa başkanlığındaki Türk Heyeti, isimleri daha sonradan Türk Hükûmeti'nce belirlenecek 150 Müslüman vatandaşın genel affın dışında tutulmasını istiyordu. İtilaf Heyeti ise genel affın bütün Müslim ve gayrimüslim kişilere uygulanması gerektiği hususunda ısrarcıydı. Yapılan müzakereler sonunda genel af, bir beyannameyle kabul edilirken, söz konusu 150 kişi de bu beyannameye ek bir protokolle genel affın dışında tutuldu⁹².

Lozan Antlaşması'nda genel afftan istisna edilen 150 kişinin kimlikleri, TBMM'nin 16 Nisan 1924 tarihli oturumunda görüşülmeye başladı. Dâhiliye Vekili Ferit Bey, daha önceden Emniyet Genel Müdürlüğüne hazırlanan isimleri teker teker okuyarak milletvekillerinin onayına sundu. Müzakereler, Meclisin 22-23 Nisan 1924 tarihli oturumlarında hararetle devam etti. Dâhiliye Vekâletinin hazırlamış olduğu 150 kişilik liste, onaylanmak üzere Heyeti Vükelaya sevk edildi. Heyet-i Vükela, sonradan *Yüzellilikler* olarak ünlenecek 150 kişilik listeyi 1 Haziran 1924 tarihinde onayladı⁹³.

Millî Mücadele'de Bursalı veya Bursa'da görev yapmış sekiz kişi, *Yüzellilikler* listesine dâhil edildi⁹⁴. Ömer Fevzi Efendi Efendi, listenin 41. sırasında *Sabık Bursa müftüsü*

91 Nevzat Vahdettin, *Yıldız'dan Sanremo'ya*, Arma Yayınları, İstanbul 1999, s. 73-106.

92 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*. C I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu, 3. baskı, Ankara 2000, s. 195-198.

93 Yüzellilikler listesinde bulunanlar için bk. Sedat Bingöl; *Yüzellilikler Meselesi*, Dorlion Yayınları, Ankara 2020, s. 203-211.

94 Bunlar, sıra numarasına göre şöyleydi: Esbak Bursa Valisi Gümülcineli İsmail (26), esbak Divan-ı

Ömer Fevzi kaydıyla yer aldı⁹⁵. Ömer Fevzi Efendi, TBMM'deki görüşmelerde en çok tepki çeken isimlerden biriydi. Bursa Milletvekili Necati Bey, onun hakkında *Yalnız Bursa Müftüsü unutulmuş. Listenin en mühimidir. (...) Ömer Fevzi, Vahdettin'den daha mel'undur* diyordu⁹⁶.

Ömer Fevzi Efendi'nin sürgün hayatına dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Emniyet Genel Müdürlüğünün *Yüzellilikler*'e dair hazırladığı rapora göre, Türkiye'den Malta'ya firar eden Ömer Fevzi Efendi, sonrasında Marsilya ve oradan da Suriye'ye geçti. Bu süreçte Ömer Fevzi Efendi, siyasal faaliyetlerle uğraşan eski Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'yle yollarını ayırdı⁹⁷.

Ömer Fevzi Efendi'nin izlerine Yunanistan'da yerleşik Cemaat-i İslamiye örgütlerinde rastlanmaktadır. Müslüman azınlık tarafından kurulan Cemaat-i İslamiye kayıtlarına göre, Ömer Fevzi Efendi, 1923 yılının ocak ayında Selânik Karaferye'ye müftü olarak tayin edildi. Bir süre sonra Cemaat-i İslamiye Reisliğine seçilen Ömer Fevzi Efendi, bu görevi karşılığında cemaat sandığından aylık 500 drahmi maaş alıyordu⁹⁸. Ömer Fevzi Efendi'nin bu görevini 1930 yılında Suriye'de ölümüne kadar sürdürdüğü tahmin edilmektedir.

Sonuç

Millî Mücadele'de saltanat idaresiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti arasında yaşanan meşruiyet mücadelesinde din görevlileri daha da önem kazandı. Her iki taraf da halkın lideri durumunda bulunan din görevlilerini kazanarak kendi meşruiyetini ve otoritesini kurmaya çalıştı. Böylece din görevlileri, Millî Mücadele'nin seyrini doğrudan etkileyen önemli roller oynamaya başladı. Saltanat idaresi, Mondros Mütarekesi'yle zedelenen otoritesini yeniden kurmak ve bir isyan hareketi olarak gördüğü Millî Mücadele'yi bitirmek amacıyla din istismanı politikalara yöneldi. Özellikle taşrada etkili olan bu politikalar, paratoner

---

Harb Reisi Nemrud Mustafa (31), Bursa vali vekili esbaki Aziz Nuri (40), sabık Bursa Müftüsü Ömer Fevzi (41), Kirmasti'nin Karaorman Karyesinden Harun-ür-Reşid (75), fabrikatör Bursa'lı Cemil (114), Eşkya reisi Süngülü Çerkez Davud (117) ve Bursa'lı fabrikatör Cemil'in kayınlıradere Necip (119). Bk. Bingöl; *age.*, s. 203-211.

95 Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi, kendisi gibi bir *Yüzellilik* olan ve aynı adla anılan gazeteci Ömer Fevzi'yle karıştırılmamalıdır. Gazeteci Ömer Fevzi'nin Millî Mücadele Dönemi'ndeki faaliyetleri ve sürgün hayatı için bk. Halıcı, *age.*, s. 233-266.

96 *TBMM GCZ*, Devre 2, C 4, 16 Nisan 1340 (1924), s. 442.

97 Halıcı, *agt.*, s. 135-136.

98 Ayşe Nükhet Adhyede, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiyeler 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Millî Komitesi, Ankara 2001, s. 44, 62.

vazifesini görecek bazı din görevlilerinin ön plana çıkmasına neden oldu. Bu bağlamda Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi'nin faaliyetleri, Anadolu uleması arasında müstesna bir öneme sahiptir.

Ömer Fevzi Efendi'nin İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin sancılı günlerinde Bursa'da vergi isyanlarında oynadığı tahrikçi faaliyetler, ülkenin geleceğinde oynayacağı olumsuz rolün de habercisi oldu. İttihatçıların listesinden Bursa mebusluğuyla siyasal hayata giren Ömer Fevzi Efendi'nin tepki çeken siyasal faaliyetleri, Hürriyet ve İtilaf Partisinin saflarına katılmasından sonradır. Ömer Fevzi Efendi'nin Bursa Valisi Gümülcineli İsmail Bey'in döneminde hileli bir seçimle atandığı Bursa Müftülüğü, Millî Mücadele açısından bir kırılma noktasıdır. Ömer Fevzi Efendi'nin bu dönemde Heyet-i Nasihaya seçilmesi, saltanat çevrelerinde gördüğü itibarı ve sahip olduğu nüfuzu göstermesi bakımından önemlidir. Padişah Vahdettin'in Bursa'dan sürgün edilen Ömer Fevzi Efendi'ye sahip çıkması ve bu olayı bizzat Dâhiliye Nazırı Ebubekir Hazım Bey'den sorması, bu nüfuzun başka bir kanıtıdır. Bu yönüyledir ki Ömer Fevzi Efendi, Millî Mücadele aleyhtarı birçok olayda bir ajan-provokatör olarak kullanıldı.

Millî Mücadele'de talihsiz olaylar yaşayan Bursa'nın kaderinde Ömer Fevzi Efendi'nin rolü belirleyici oldu. Ömer Fevzi Efendi'nin Bursa'da bizzat belirlediği birçok Kuvayimilliyeye taraftarı, *İttihatçı* oldukları gerekçesiyle şehirden sürgün edildi. Ayrıca Kuvayimilliyeye destekçisi ulema, eşraf ve esnaf, türlü baskı ve kanunsuz yöntemlerle sindirildi. Böylelikle millî unsurlardan arındırılan Bursa'nın Yunan işgali öncesinde direnci tamamen kırılmış oldu. Bu durum, Bursa'nın Yunan işgaline neden direnmediğini ve kolaylıkla işgal edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ömer Fevzi Efendi'nin en çok dikkat çeken tarafı, bir Yunan iş birlikçisi olarak yürüttüğü Millî Mücadele aleyhtarı faaliyetlerdir. Yunanların, Millî Mücadele'de farklı çevrelerden çok sayıda iş birlikçi buldukları ve bunları cazip tekliflerle kullandığı bilinmektedir. Bunların içinde ulema sınıfından Ömer Fevzi Efendi, ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Yunan işgal güçlerini saltanat hukukunun bir garantörü olarak gören Ömer Fevzi Efendi, Yunanlarla her konuda iş birliği hâlindeydi. Yunanların Batı Anadolu'da kurmak istediği özerk devletler projesini hararetle destekleyenlerin arasında Bursa'dan Ömer Fevzi Efendi ve Aziz Nuri Bey gibi iş birlikçiler de vardı. İzmir ve Bursa'da kurulmak istenen özerk devletin çalışmalarında aktif rol alan Ömer Fevzi Efendi, bu bağlamda yapılan özerklik mitinglerine de liderlik yaptı. Ömer Fevzi Efendi, Millî Mücadele'de Yunan iş birlikçiliğinin geldiği noktayı göstermesi bakımından çarpıcı bir örnek sunmaktadır.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 3680/275935, 4718/353840.

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Evrakı (DH.EUM.AYŞ) 14/81, 36/30.

Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS) 51/3, 59/16.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM) 20/14.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT) 1303/50.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR) 101/19.

İrade Evkaf (İ.EV) 50/32.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 215/52, 252/36.

Meşihat Arşivi (MŞH), SAİD

244-16-1; 244-16-2; 244-16-3; 244-16-5; 244-16-6; 244-16-11; 244-16-12; 244-16-13; 244-16-14;

244-16-15-1; 244-16-15-2; 244-16-15-3; 244-16-16; 244-16-17.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

Devre 4, C 1, 22. İnikad, 11 Mart 1920.

TBMM Gizli Celse Zabıtları

Devre 2, C 4, 16 Nisan 1340 (1924).

Sürelî Yayınlar

Açıksöz

Alemdar

Hüdavendigar

Sabah

Son Telgraf

Tercüman-ı Hakikat

Yoldaş

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abidin, Hayrettin, *Tarihte Ankara İstiklal Harbi ve Bursa Hatıratı*, Semih Lütfi Matbaası, 1934.

Adıyede, Ayşe Nükhet, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiyeler 1913 – 1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara 2001.

Akkılıç, Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa İşgalinden Kurtuluşa*, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, C 2, Bursa 2008.

Akkuş, Turgay, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2011.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması C 4*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996.

Bakar, Bülent, “Milli Mücadele’de Yunanistan’ın Son Teşebbüsü Batı Anadolu’da Muhtariyet İlanı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 22, İstanbul 2010, s.127-166.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım Milli Mücadele’ye Gidiş*, C 6, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

Bingöl, Sedat, *Yüzellilikler Meselesi*, Dorlion Yayınları, Ankara 2020.

Bir Devlet Adamının Mehmet Tefik Beyin (Biren) II.Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1993.

Bozkurt, Celil, “Milli Mücadele’de Bursa Uleması: Yunan İşgalinde Bursa’da Saltanata Bağlılık Mitingi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 37/S. 103, 2021, s. 77-104.

Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2019.

Çelebi, Mevlüt, *Heyet-i Nasiha*, Akademi Kitabevi, İstanbul 1992.

Eğilmez, Mümtaz Şükrü, *Milli Mücadele’de Bursa*, Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1981.

Emiroğlu, Kudret, *Anadolu’da Devrim Günleri*, İmge Yayınevi, İstanbul 1999.

Erdeha, Kamil, *Milli Mücadele’de Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

Erdem, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.

Goloğlu, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Halıcı, Şaduman, *Yüzellilikler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1998.

Halıcı, Şaduman, *Mütareke Döneminin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2021.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi, İletişim Yayınları*, 6. baskı, İstanbul 2011.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C I, Türk Tarih Kurumu, 5. baskı, Ankara 2009.

Kaplanoğlu, Raif, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Bursa*, Avrasya Etnografya Yayınları, İstanbul 2005.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Şeyhülharem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 39, İstanbul 2010, s. 90-91.

Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları, haz. Muhittin Ünal, Cem Yayınevi, İstanbul 1994.

Nazif, Süleyman, *İmana Tasallut Şapka Meselesi*, Matbaa-i Tekfur, İstanbul 1342.

Polat, Hasan Ali - Akandere, Osman, "Gümülcineli İsmail Bey'in Bursa Valiliği", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C 19/S. 39, 2019, s. 509-532.

Sarkoyuncu Ali, *Milli Mücadele'de Din Adamları C II*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. baskı, Ankara 2007.

Sarkoyuncu, Ali, *Milli Mücadele'de Din Adamları*, C I, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 5. baskı, Ankara 2007.

Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, C 1, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987.

Sofuoğlu, Adnan, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

Sonyel, Salahi R, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945) C I*, Türk Tarih Kurumu, 3. baskı, Ankara 2000.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Şalimane Bir İdam Hükmü*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997.

Türk Parlamento Tarihi I ve II. Meşrutiyet, C II, haz. İhsan Güneş, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1997-1998.

- Türkeş, Ünal, *Kurtuluş Savaşı'nda Muğla*, Yelken Matbaası, İstanbul 1973.
Umar, Bilge, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974.
Vahdettin, Nevzat, *Yıldız'dan Sanremo'ya*, Arma Yayınları, İstanbul 1999.
Yüceer, Saime, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Bursa 2001.

1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması İle İlgili Yaşanan Sorunlar

Problems Related to the 1921 Turkish-Afghan Treaty

Aydın Çakmak*

Öz

Bu çalışmanın temel amacı *imzalanmış bir antlaşma neden geç onaylanır* sorusuna cevap bulabilmektir. Hiç kuşkusuz bir antlaşmanın yetkili murahhaslar tarafından imzalanması yürürlüğe girmesi için yeterli değildir. Antlaşmaların meclis, hükümet veya devlet başkanları tarafından da kabul ve onaylanması gerekir. Tarihte murahhaslar tarafından imzalandığı hâlde yürürlüğe girmeyen, onaylanmayan veya değiştirilen antlaşmalara dair örnekler vardır. Bunlardan sonuncusu için verilebilecek bir örnek de Millî Mücadele Dönemi'nde Ankara Hükûmeti ile Afgan yönetimi arasında Moskova'da imzalanmış olan antlaşmadır. 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması iki tarafın tam yetkili murahhasları tarafından imzalanmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisince onaylanmış olmasına rağmen, diğer imzacı taraf olan Afgan yönetimince uzun süre tasdik edilmemiştir. Süreç içerisinde Kâbil Sefiri olarak tayin olunan Fahreddin Paşa, antlaşmanın onaylanması ve resmî olarak yürürlüğe girmesi için hem Afganistan Emîri Amanullah Han hem de Afgan devlet adamları ile uzun

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü - Assoc. Prof., İstanbul University, Institute of Atatürk's Principles and Revolution History, İstanbul/TÜRKİYE
aydin.cakmak@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-2413-7760>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

görüşmeler yapmak durumunda kalmıştır. Zaten tercümesinde birtakım farklılıklar barındıran antlaşma, yapılan müzakereler neticesinde ve bir buçuk yıldan fazla sürede onaylanabilmiştir. Ama bundan sonra da konuyla ilgili yaşanan sorunlar bitmemiştir. İşte bu çalışmada antlaşmanın içeriği, anlaşmazlık maddeleri ve sürecin yürütülmesi gibi daha önce pek dikkat çekmeyen meseleler doküman analizi tekniğiyle ve kapsamlı şekilde ele alınmıştır. Çalışmanın ana malzemesini Türk Diplomatik Arşivi oluşturmakla beraber diğer arşivler, hatırat ve telif eserlerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Afganistan, antlaşma, Amanullah Han, Fahreddin Paşa, Kâbil Sefareti.

Abstract

The main purpose of this study is to find an answer to the question “why a signed treaty is ratified late”. Undoubtedly, the signing of a treaty by authorised signatories is not sufficient for it to enter into force. Treaties must also be accepted and ratified by parliaments, governments or heads of state. In history, there are examples of treaties that did not enter into force, were not ratified or were amended despite being signed by the authorised signatories. An example of the last of these is the treaty signed in Moscow between the Ankara government and the Afghan administration during the National Struggle. Although the 1921 Turkish-Afghan Treaty was signed by the plenipotentiaries of both parties and ratified by the Turkish Grand National Assembly, it was not ratified by the other signatory, the Afghan government, for a long time. Fahreddin Pasha, who was appointed as the Kabul Envoy during the process, had to hold long negotiations with both the Amir of Afghanistan Amanullah Khan and Afghan statesmen in order for the treaty to be ratified and officially entered into force. The treaty, which already had some differences in its translation, could be ratified as a result of the negotiations and in more than one and a half years. However, the problems related to the issue did not end after that. In this study, issues such as the content of the treaty, the articles of disagreement and the execution of the process, which have not attracted much attention before, are discussed comprehensively with the document analysis technique. The main material of the study is from on the Turkish Diplomatic Archive, but other archives, memoirs, and research works have also been utilised.

Keywords: Türkiye, Afghanistan, treaty, Amanullah Khan, Fahreddin Pasha, Kabul Embassy.

Giriş

Dünyanın en önemli geçiş güzergâhlarından birisi üzerinde yer alan Afganistan coğrafyasında Afgan toplumuna dayalı ilk ulusal devlet yapısı XVIII. yüzyılın ortalarında Ahmed Şah Dürrani tarafından kurulmuştu¹. Onun döneminde sınırları genişleyen Afgan Şahlığı; Afganistan, Belucistan, İran Horasan'ı ve Kuzeybatı Hindistan'ı kapsar hâle gelmişti. Ancak ölümünden sonra meydana gelen taht kavgaları ve siyasi çalkantılar sonucunda çözülmeye başlayan imparatorluk neredeyse bir Kâbil Krallığı'na dönüşmüştü². Afganistan aynı dönemde iki dış gücün, İngiltere ve Rusya gibi iki büyük devletin ilgi ve odağında yer almıştı. Özellikle İngiltere, 1880 yılında imzalanan antlaşmayla Afganistan'ı nüfuz ve himayesi altına almış ve bundan sonra da Hindistan'ın bir eyaleti gibi değerlendirmeye başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalan Afgan yönetimi, İngiltere'den tam bağımsızlık talebinde bulunmuş; fakat vaat olunmasına rağmen dış ilişkilerinde serbest hareket edebilme hakkını elde edememişti³.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Afganistan tarihi açısından büyük öneme sahip olaylara sahne olmuştu. Babası Habibullah Han'ın öldürülmesinin ardından amcasına karşı verdiği mücadele neticesinde emîrliğini ilan eden Amanullah Han, ülkesinin tam anlamıyla bağımsız hâle gelmesi için İngilizlere karşı mücadeleye girişmişti. 1919 yılı Mayıs-Haziran aylarında cereyan eden Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı bu idealin gerçekleşmesini sağlamıştı. Böylece Afganistan dış bağımsızlığını ve dolayısıyla antlaşmalar yapma, elçi kabul etme ve gönderme hakkını kazanmıştı⁴.

Afganistan'da İngiliz otoritesine karşı faaliyetlerin gerçekleştiği günlerde Türkiye'de de Milli Mücadele hareketi başlamıştı. Yaşanan gelişmeler, zaten tarihî ve dinî yakınlığa sahip iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştı. Afganistan'ın yeni konumunu değerlendiren Ankara Hükûmeti onunla temas kurma yoluna giderek⁵ Abdurrahman [Samedani] Bey'i Kâbil Hükûmeti nezdine temsilci olarak tayin etmişti⁶. Afgan asıllı bir asker olan ve uzun süredir Türk ordusunda görev yapan

1 Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 5-11.

2 Thomas Barfield, *Afganistan- Politik ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Burhan Yüksekkaş, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 146-162.

3 Mehmet Köçer, *Emanullah Dönemi Afganistan (1919-1929)*, Manas Yayıncılık, Elazığ 2009, s. 301-302.

4 Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950, s. 530-533.

5 Salim Cönce, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 105.

6 Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 500/8166-52745-8, 15 Ağustos 1336/1920; TDA, 500/8166-

Abdurrahman Bey, 1920 yılı sonbaharından itibaren mümessil sıfatıyla görev yapmaya başlamıştı⁷. Bu sırada Cemal Paşa da eski İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey, maiyeti ve esaretten kurtulan bazı subaylarla beraber geldiği Afganistan'da ordu ve idari yapının modernleşmesi için faaliyetlere girişmişti⁸. İşte böyle bir ortamda iki taraf arasındaki yakınlaşmanın bir diğer belirtisi olan 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması imzalanmıştı.

1. 1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması ve Türkiye Tarafından Onaylanması

Türkiye Büyük Millet Meclisinin [TBMM] açılmasından sonra Bolşevik Rusya ile resmî ilişkileri başlatmayı gündeme alan Ankara Hükûmeti, antlaşma imzalamaya yetkili olacak bir heyet gönderilmesine karar vermişti⁹. 19 Temmuz 1920 günü Moskova'ya varan Hariciye Vekili Bekir Sami [Kunduh] Bey başkanlığındaki Türk heyeti, ikili müzakereler sonucunda olumlu bir netice elde edememişti¹⁰. Fakat Ankara Hükûmeti'nin kazandığı siyasi ve askerî başarılar Bolşevik yönetimini müzakerelerin yeniden başlamasına yönlendirmişti. Bunun üzerine İktisat Vekili Yusuf Kemal [Tengirşenk] Bey'in başkanlığında olmak üzere Maarif Vekili Dr. Rıza Nur ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuad [Cebesoy] Paşa'dan oluşan yeni bir heyet teşkil edilmişti¹¹.

Şubat ayı başlarında Moskova'ya ulaşan ikinci Türk heyeti, siyasi ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan ve 28 Şubat günü Bolşeviklerle antlaşma imzalayacak olan Muhammed Veli Han başkanlığındaki Afgan heyetiyle karşılaşmıştı¹². Yusuf Kemal Bey'in ifadeleriyle ...*bir Afgan heyetine tesadüfümüzü beklenilmedik bir nimet bilerek kendileriyle derhâl bir muahede akdi müzakeresine girmiştik. Bütün efradında büyük bir samimiye-*

52745-6, 18 Ağustos 1336/1920.

- 7 *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, haz. Alev Keskin-Nilüfer Altun, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 39.
- 8 Nevzat Artuç, *Cemal Paşa- Askerî ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 355-361; Zafer Hasan Aybek, "Cemal Paşa; Afganistan'ın Teşkilatlanma ve Hindistan Meseleleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 7, 1950, s. 260-262.
- 9 Saim Yüceer, *Millî Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Kitabevi, Bursa 1997, s. 111-113.
- 10 Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 35-37.
- 11 A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk- Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s. 60-66.
- 12 Orhan Yazıcı, "Dış Politikada 1 Mart 1921 Tarihli Türkiye-Afganistan Antlaşması'nın Önemi", *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, ed. İrşad Sami Yuca-Hidayet Kara, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 285.

tin şahidi olduğumuz bu heyet tanzim ettiğimiz şekli aynen kabul ettiler dediği Türk-Afgan Antlaşması, anlaşıldığı üzere spontane bir şekilde hazırlanıp imzalanmıştı¹³. Türk heyetinde yer alan bir diğer isim Dr. Rıza Nur Bey ise sürecin gelişimini daha ayrıntılı biçimde anlatmıştı¹⁴:

“Bu esnada Mehmet Velihan adında geniş selâhiyeti haiz bir Afgan mümessili Moskova’da Rus’larla muahede yapıyor. Biz de kendisiyle görüştük. ‘Muahede yapalım.’ Dedik. ‘Müsveddeyi yazın. Biz imza ederiz.’ Dedi. Çok sâf insanlar. Bizi de halife adamları diye pek muhterem görüyorlar. Yusuf Kemal önce yapmak istemedi. İkna ettim. Fakat hiç karışmadı. Muahedeyi ben Türkçe yazdım. Bir tarafı Türkçe diğer tarafı Acemce olacak. Afgan’lıların kendi dilleri varsa da resmî hükûmet dilleri farisîdir. Acemceye tercüme edemiyoruz. Onlardan biri Suriye’li imiş. Biraz Türkçe biliyor. Fakat kâfi değil... Ona Türkçe anlatmağa çalıştım. Bu Suriye’li de acemce yazmağa çalıştı. Yazdıklarını okudum. Yarıdan ziyade mutabık değil. Acemce yazıp söyleyemiyorum. Fakat Acemceyi yüzde seksen anlıyorum. Arapça imdadıma yetişti. İyi tercüme edilmeyen yerleri Arapça anlattım. Bunu anladi ve acemce yazdı. Bu suretle birkaç gün uğraşarak acemcesini de yazdık. Tecviz edildi. İmza ettik. Bu benim hayatımda yaptığım ilk muahede idi.”

Rıza Nur Bey’in hayatında yaptığı ilk antlaşma dediği 1 Mart 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması bir giriş ve on maddeden oluşmaktaydı. Antlaşmada ilk olarak Türkiye ile Afganistan’ın samimi bağlarla birbirine bağlı, mukaddes bir emel ve amaçla dolu, maddi ve manevi ortak menfaatlere sahip buldukları üzerinde durulmuştu. Bunun yanı sıra birinin mutluluk veya felaketinin diğerini de etkileyeceği düşüncesinden yola çıkan iki devlet, doğu toplumlarının uyanış ve kurtuluş devrinin başladığını, tek başlarına ve bağlantısız kalmalarının artık mümkün olmayacağını dikkate almışlardı. Uhdelerine bazı tarihî vazifeler düştüğünün bilinciyle hareket eden bu iki kardeş devlet ve millet, aralarında öteden beri var olan manevi birlik ve doğal uyuşmayı siyasi alana taşıyarak maddi ve resmî bir ittifak hâline dönüştürmeye, doğu toplumlarının geleceği adına hayırlı bir başlangıç olmak üzere ittifak antlaşması akdine karar vermişlerdi¹⁵.

13 Yusuf Kemal Tengirşek[n]k, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 216-218.

14 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C III, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1968, s. 781-782.

15 *Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1339; TDA, 500/8166-52744-8, 51-53; TDA, 500/8166-52744-6; TDA, 500/8194-52191-5; TDA, 500/8166-52744-5.

Antlaşmaya göre bağımsız bir hayat süreceği vurgulanan Türkiye, en içten ve vicdani hislerle bağlı olduğu Afganistan'ı tam ve gerçek anlamıyla tanımayı bir görev bilmekteydi (mad. 1). İmzacı taraflar, bütün doğu toplumlarının serbestliğe, hürriyete ve istiklâl hakkına sahip ve istedikleri yönetim usulünü seçmekte özgür oldukları anlayışını benimsediği gibi Buhara ile Hive hanlıklarının bağımsızlıklarını da tasdik etmekteydi (mad. 2). Afganistan, asırlardan beri İslâmiyet'e rehberlik ve seçkin hizmetlerde bulunup hilafet bayrağını elinde tutan Türkiye'nin bu konuda muktedâ-bihâ, yani tabii olunan veya kendisine uyulan taraf olduğunu bu münasebetle de onaylamaktaydı (mad. 3). İki ülke, doğu ülkelerini istila veya istismar politikası izleyen emperyalist bir devlet tarafından diğerine yapılacak saldırıyı bizzat kendisine olmuş sayarak tüm vasıtalarıyla uzaklaştırmayı kabul etmekteydi (mad. 4). Taraflardan her biri, diğerinin anlaşmazlık hâlinde bulunduğu üçüncü bir devletin menfaatine uygun veya öteki imzacının çıkarlarına zararlı antlaşma ve mukavele yapmamayı yükümlenmekteydi. Ayrıca bir devletle antlaşma yapacağı zaman diğer tarafı önceden bilgilendirmeyi taahhüt etmekteydi (mad. 5). İktisadi ve ticari ilişkilerle şebhenderlik işlemlerinin düzenlenmesi için sözleşmeler akdedip şimdiden sefir göndereceklerdi (mad. 6). İki ülke düzenli ve hususi posta teşkilatları oluşturarak siyasi, eğitim, ticaret ve diğer alanlardaki her türlü durum, ihtiyaç ve isteklerinden ivedi şekilde birbirlerine bilgi vereceklerdi (mad. 7). Türkiye Afganistan'a kültürel alanda yardım yapmayı, öğretmele subay göndermeyi, bu heyetlerin asgari beş sene görevde kalmasını ve sürenin bitiminde talep geldiği takdirde tekrar bir muallim heyeti gönderimini kabul etmekteydi (mad. 8). Zikrolunan maddelerin dışında antlaşmanın en kısa sürede onaylanıp o andan itibaren geçerli olacağı (mad. 9) ve iki nüsha olarak Moskova'da tanzim, imza ve teati edildiği hususları mevcuttu (mad. 10)¹⁶.

Görüldüğü üzere bu antlaşma, maddelerin içeriği ve yazılışı itibarıyla ayrıntılı bir yapıya sahip değildi. Yazım tekniği açısından alt bölümlere ve konu başlıklarına ayrılmamış, konu bütünlüğü olmadan sadece ilgili hususlar sıralanmıştı. Bununla birlikte belli bir amaca yönelik hazırlandığı besbelliydi. Zaten metnin yazarı Dr. Rıza Nur Bey de hatıralarında *Afgan muahedesine verdiğim ruh şudur: İngiliz'lere anlatıyoruz ki, biz Afgan'la tecavüzü [tecavüzî] ve tedâfüi ittifak yaptık. Afganistan hilâfete tabidir. Afgan vasıtasıyla Hindistan'a darbe vururuz. Yoksa lehimize dön!... Bu muahedeye bu maksatla, hilâfete sahip Türk'e Afganistan tarafından mabihil iktidâ [?] tanımlar cümlesini koymuştum. Sonra Kral bunu istiklâline münafi görüp, Ankara'dan tadelini istemiş, tadel etmişlerdir diyecekti*¹⁷.

16 *Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1339.

17 Rıza Nur, *age.*, s. 783.

Netice itibarıyla 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması Millî Mücadele tarihinde önemli bir yere sahipti. Ankara Hükümeti'nin yürürlüğe giren ilk antlaşması olduğu gibi Afganistan da resmen onun varlığını ve temsiliyetini tanıyan ilk ülke olmuştu. Doğu toplumlarının uyanışı, bağımsızlık ve özgürlüğünden söz edilen antlaşma İngiliz yönetimini hayli kaygılandırmıştı¹⁸. Antlaşmanın bazı maddeleri o zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek niteliğe haizdi. Ancak kimi maddeleri dönemin şartları için değil, âdeta ilerisi düşünülerek hazırlanmıştı¹⁹. Üstelik iki ülkenin içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde emperyalist devletlere karşı ittifak ve dayanışma oluşturma düşüncesini yansıtmaktaydı²⁰. Bir başka deyişle gerçek anlamıyla bir savunma ittifakı ve her alanda iş birliği yapılması özelliklerine sahipti²¹. Afganistan'ın dış ilişkilerinin gelişiminde etkili olan antlaşmanın, Amanullah Han ve Afgan milliyetçi-modernistleri için iç gelişmeler yönünden de ayrı bir değeri vardı²².

Türk heyetinin başkanı Yusuf Kemal Bey, antlaşmanın aslını Ankara Hükümeti'ne göndermesi için Ali Fuad Paşa'ya teslim etmişti²³. Belgeyi teslim alan Ali Fuad Paşa da sefaret kuryeliği vazifesini gören İhtiyat Zabiti Nazmi Sadık Efendi vasıtasıyla göndermişti²⁴. Yusuf Kemal Bey, aynı zamanda antlaşmayı özetlediği bir raporu hem Mustafa Kemal Paşa'ya hem de Hariciye Vekâletine iletmışti. Merkezde şifresi tam olarak çözülemeyen rapor üzerinde dikkat çeken vurgular mevcuttu. Mesela beşinci madde *...haberdar eylemeyi teyid ettik!* şeklinde bitmekteydi. Cümle sonundaki ifadenin ve ünlem işaretinin bir manası olduğu açıktı. Yine sekizinci maddenin sonunda da bir ünlem vardı. Diğer taraftan Yusuf Kemal Bey, antlaşmanın meclisin tasdikinin ardından Afganistan tarafından onaylanacak nüshayla teati edileceğini bildirmişti. Murahhaslar, teati işleminin Ankara veya Kâbil'de, olmadığı takdirde Moskova'da yapılacağını konuşmuşlardı. Bir de

18 Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 54-58.

19 Mustafa Şahin, *Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk-Afgan İlişkileri- Afganistan Penceresinden Genel Bakış*, Tasam Yayınları, İstanbul 2015, s. 34.

20 Hüsnü Özlü, “‘Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması’ Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Y III/S. 8, Eylül 2012, s. 35.

21 Halil Bal, “Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri”, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 258-259.

22 Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan- Politics of Reform and Modernization 1880-1946*, Stanford University Press, Stanford 1969, s. 233-234.

23 Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE Arşivi), K324G26B26-1001, 4 Mart 1337/1921.

24 TDA, 500/8166-52744-8, 41; TİTE Arşivi, K324G26B26001, 4 Mart 1921.

Muhammed Veli Han ülkesinin bağımsızlığını tanıtmak üzere Avrupa'ya gideceği için üç gün içinde tanzim ve imza edilmesine değinmişti²⁵.

Antlaşma istendiği üzere üç gün içinde tanzim ve imza edilemedi. Zira antlaşmanın içeriği daha tam anlamıyla öğrenilememiştir. Hariciye Vekili Ahmed Muhtar Bey, 20 Mart günü, şifre olunan antlaşmanın birçok yeri çözülemediğinden açık bir şekilde yeniden gönderilmesini talep etmişti²⁶. Aynı zamanda Afganistan ve Sovyetler ile yapılan antlaşmalar dolayısıyla kendilerine kutlama telgrafi çekmişti²⁷. Telgrafi alan Ali Fuad Paşa, o sırada dönüş yolculuğunda bulunan Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur beylere bu haberi iletti; Ahmed Muhtar Bey'in antlaşmanın *pek güzel surette akdedilmiş olmasından dolayı* tebrik ettiğini bildirmişti²⁸. Vekâlete cevabi teşekkür telgrafi da çeken Ali Fuad Paşa, Afganistan'la yapılan ittifak antlaşmasının gizli olduğuna (daha doğrusu gizli tutulduğuna) ve açık telgrafta bahsedilmesinin gizli bir taraf bırakmadığına dikkat çekmişti²⁹.

Türk heyeti daha ülkeye dönmeden antlaşmanın özeti ve ardından da metni Ankara'ya ulaşmıştı. Bundan sonra *Hâkimiyet-i Milliye*, *Anadolu'da Yeniğin*, *İrâde-i Milliye*, *Açıksöz* ve *Öğüt* gibi gazetelerde yayımlanmış ve Anadolu basını tarafından gayet olumlu karşılanmıştı³⁰. Bu sırada Sultan Ahmed Han başkanlığında Ankara'ya gelen Afgan sefaret heyeti Mustafa Kemal Paşa tarafından resmen kabul edilmişti³¹. Sefaretin ülkeye gelişi ise iki devlet arasındaki ittifakın ilk neticesi olarak yorumlanmıştı³².

1921 yılının ilk yarısı hem askerî ve siyasi hem de diplomasi yönünden önemli gelişmelere sahne olmuştu. Londra Konferansı ve II. İnönü Savaşı derken

25 TDA, 500/8166-52750-1, 6 Mart 1337/1921. Söz konusu rapor, Yusuf Kemal Bey'in hatıralarında hem 4 Mart hem de bazı küçük farklılıklarla yer almaktadır. Bk. Tengirşecik, *age.*, s. 218-220.

26 TİTE Arşivi, K324G28B28-1001, 20 Mart 1921. Moskova-Tuapse-Trabzon yoluyla hareket eden kurye vasıtasıyla gönderildiği ve o ana kadar alınmış olacağı için antlaşmanın yeniden şifre edilmesine gerek duyulmamıştı. Bk. TİTE Arşivi, K324G28B28001.

27 TDA, 571/34614-136306-33; TİTE Arşivi, K324G28B28-2001; TİTE Arşivi, K324G28B28-3001, 21 Mart 1921.

28 TDA, 571/34854-137564-24; TİTE Arşivi, K324G28B28-5001, 6 Nisan 1921.

29 TİTE Arşivi, K324G28B28-4001, 5 Nisan 1921. Bu şifre 18 Mayıs günü Ankara'ya ulaşmıştı. Bk. TDA, 571/34614-136325-1.

30 Zeki Sanhan, *Kurtuluş Savaşımız'da Türk-Afğan İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 123-124.

31 TDA, 500/8166-52240-34, 25 Nisan 1337/1921.

32 Nebizade Ahmed Hamdi, "Türkiye-Afganistan İttifakı", *Anadolu'da Yeniğin*, S. 210-590, 22 Nisan 1337/1921, s. 2.

Türk-Afgan Antlaşması'nın onay süreci birkaç ay sarkmıştı. Nihayetinde Hariciye Vekâleti, hazırladığı iki maddelik kanun layihasını 18 Haziran günü kabineye sevk etmişti³³. İcra Vekilleri Heyeti tarafından meclise gönderilen kanun layihası, incelendiği Hariciye Encümeninde oy birliğiyle kabul ve ardından Genel Kurula havale olunmuştu³⁴.

TBMM'ye gelen antlaşma, hükûmetin acil görüşme talebi üzerine bekletilmeden 21 Temmuz Perşembe günü müzakereye alınmıştı. Görüşmeler esnasında söz alan Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, antlaşma içeriği hakkında hiç tafsilata girmeden hazırlanış sürecine dair bazı açıklamalarda bulunmuştu. Buna göre Afgan heyeti bir müsvedde getirmekle beraber asıl metin Dr. Rıza Nur Bey tarafından hazırlanmıştı. Zaten yukarıdaki hatırat da bu ifadeyle uyumluydu. Dahası Afgan murahhasının maddeleri ağlayarak okuyup Fatıha ile bitirdiğini ve bir harfini bile değiştirmeksizin olduğu gibi kabul ettiğini söylemişti. Vekilin konuşmasının ardından herhangi bir itiraz sesinin yükselmediği müzakereler, okunan duadan sonra yapılan oylamayla ve katılan 207 mebusun kabul oylarıyla, bravo sesleri ve sürekli alkışlar arasında tamamlanmıştı. Buna karşılık Moskova Antlaşması'nın incelenmesi sırasında, Fransızcadan Türkçeye çevirisinde hatalar yapılmış olması nedeniyle uzun tartışmalar yaşanmıştı³⁵. Bir başka deyişle, Türk-Afgan Antlaşması'nın maddeleri ve çevirisi üzerinde ayrıntılı bir görüşme ve inceleme yapılmamıştı. Millî Mücadele'nin bu zorlu günlerinde antlaşmanın imzalanmış olmasından doğan sevinç ve heyecan muhtemelen bunda etkili olmuştu. Fakat incelenmek istenseydi de Ankara Hükûmeti ile Hariciye Vekâletinin Farsça lisanında muktedir çevirmen eksikliği yaşadığı bir gerçektir³⁶.

Neticede 1921 tarihli antlaşma, imzalanmasından yaklaşık dört buçuk ay sonra ve 140 sayılı kanunla TBMM tarafından kabul ve tasdik edilmişti³⁷. Onay işlemi, Moskova'daki Afgan Sefiri'ne tebliğ edilmek üzere çok geçmeden Ali Fuad Paşa'ya bildirilmişti. Ahmed Han ile yapılan bir görüşmede ise teati işleminin Ankara'da yapılması kararı alınmıştı. Bu yüzden Afgan yönetimi de antlaşmayı onayladıysa

33 TDA, 500/8166-52744-7, 18 Haziran 1337/1921.

34 TDA, 500/8166-52744-5. Antlaşma, kanun layihası ve encümen mazbatası.

35 *TBMM Zabit Ceridesi*, Devre: 1, İctima: 53, C XI, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s. 318-333.

36 TDA, 500/8177-56349-9; TDA, 500/8177-56349-10; TDA, 500/8243-54463-5; TDA, 500/8243-54463-4.

37 TDA, 500/8166-52744-4.

tasdiknamenin iletilmesi istenmişti³⁸. Ama ne Afganistan tarafından tasdiki ne de Ankara’da teatisi konusu beklendiği gibi olacaktı.

2. Antlaşmanın Afganistan Tarafından Onaylanması

Ankara Hükûmeti, Türk-Afgan Antlaşması’nı Millî Mücadele’nin en zor zamanlarından birinde tasdik etmişti. Bundan sonra bir süre karşı tarafın aynı işlemi yerine getirmesini beklemişti. Fakat Afgan dış siyaseti zamanla değişmeye başlamıştı. Daha önce İngilizlere karşı verdiği mücadeleyle tam bağımsızlığını elde eden, bunu dış dünyaya tanıttırma mücadelesi veren ve iki büyük komşusu İngiltere ile Bolşevik Rusya’ya karşı denge politikası yürüten Kâbil yönetimi, çeşitli sebeplerle İngilizlerle uyuşma yoluna gitmişti³⁹. Yaşanan bu yakınlaşma ve antlaşma metni içerisindeki itiraz noktaları ise Türk-Afgan Antlaşması’nın onaylanmasında bazı sorunlar ortaya çıkarmıştı.

Esasında Ankara Hükûmeti, antlaşma meclis tarafından onaylandığı zaman tasdik ve teati işlemlerinin yürütülmesi hakkında Moskova Sefaretini bilgilendirmişti. Moskova’daki Afgan Sefiri Muhammed Veli Han da bu bildirim Kâbil yönetimine iletmişti. Ancak düzenli ve hızlı haberleşme imkânı olmadığından uzun süre bir cevap gelmemişti⁴⁰. Hariciye Vekâleti, Afgan Hariciye Vezâretinin ağustos ayı başlarında bile antlaşmanın varlığından haberi olmadığı veya olmadığını iddia ettiği duyumunu almıştı. Bu bakımdan İngilizlerle antlaşma yapan Kâbil yönetiminin, Türk-Afgan Antlaşması’nı hâlâ onaylamama sebebini merak etmişti⁴¹.

Ankara Hükûmeti’nin Moskova Sefareti yoluyla yaptığı girişimler sadece bir başlangıçtı. Asıl girişimi Kâbil’de bir sefaret açılması sonrasında yapacaktı. Nitekim 1922 yılı mart ayında Ferik Rusçuklu Ömer Fahreddin [Türkkan] Paşa başkanlığında sefaret heyeti teşkil etmişti. Sefir ve fevkalade murahhas ünvanını taşıyan Fahreddin Paşa, iki devlet arasındaki ilişkileri yürütüp dostluk ve kardeşlik bağlarını güçlendirmek gayesiyle bu göreve atanmıştı⁴². Askerî kariyeri ve Medine Müdafii olarak tanınması muhtemelen atamada etkili olmuştu⁴³.

38 TDA, 500/8166-52744-3, 25 Temmuz 1337/1921.

39 TDA, 500/8166-52747-2, 12 Kanun-ı Evvel 1337/1921.

40 TDA, 500/8166-52747-1, lef 1, (tarihsiz).

41 TDA, 500/8166-52747-1, lef 2, 7 Kanun-ı Sani 1338/1922. Antlaşmanın geç onaylanması konusuna değinen bir çalışma için bk. Tolga Akbaba, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Afganistan’a Eğitim Alanındaki Katkıları (1932-1938)*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2018, s. 82.

42 TDA, 500/8166-52261-23; TDA, 500/8166-52261-24; TDA, 500/8166-52261-22; TDA, 500/8166-52745-2.

43 Süleyman Beyoğlu, *Medine Müdafası ve Fahreddin Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 331-332.

12 Nisan günü İnebolu yoluyla hareket eden sefaret heyeti ve beraberindeki subaylar, önce Batum'a ve oradan Bakü-Hazar Denizi yoluyla Afganistan'a gitmişti. Geçtiği yerlerde büyük saygı gören misyon, 20 Mayıs günü Herat'a ve 26 Haziran'da da Kâbil'e varmıştı. Emîr Amanullah Han'ın şehzadeliliği zamanındaki ikametgâhı olan Aynü'l-Ammare, bu sırada Türk sefarethanesi olarak tahsis edilmişti. Üç gün sonra huzura kabul olunan Fahreddin Paşa, Dilgüşâ Kasrı'nda yapılan resmî kabulde itimatnamesini takdim ederek göreve başlamıştı⁴⁴.

Fahreddin Paşa, sefaretî boyunca Afganistan'daki gelişmeleri ve Kâbil'deki siyasi durumu ayrıntılı raporlarla merkeze iletmışti⁴⁵. Afganistan'ın diğer devletlerle ilişkileri ve imzaladığı antlaşmalar hakkında da önemli bilgiler vermişti⁴⁶. Göreve başladıktan sonra ilk karşılaştığı meselelerden birisi Türk-Afgan Antlaşması'nın onaylanması konusu olmuştu. Öyle ki müzakere sürecini içeren raporu kapakla birlikte yirmi dokuz sayfadan müteşekkildi. Buna göre onay süreciyle ilgili gelişmeler 4 Temmuz günü, yani Kâbil'e gelişinden birkaç gün sonra Amanullah Han'ın sayfiyesinde yapılan görüşme sırasında başlamıştı. Burada Türk-Afgan Antlaşması'nı gündeme getiren Emîr, metni aynen imzalamaktan yana olmakla beraber kimi devlet adamının bazı hususları eleştirdiklerini söylemişti. Özellikle üçüncü madde-deki *devlet-i muktedâ-bihâ* ifadesinin en fazla itiraza yol açan kısım olduğunu vurgulamıştı. Esasen iki İslam devleti arasında antlaşmaya bile gerek duyulmadığı, iki taraf ilişkilerinin dinî hükümlerle belirlenmiş bulunduğu, antlaşmanın İslam ve Hristiyanlık âlemlerine karşı bir tezahürden ibaret olduğu yolunda açıklamalar yapmıştı. Hariciye Veziri'nin bu konuda fikir alışverişinde bulunacağını da bildirmişti⁴⁷.

Daha önce dikkat çekilen *muktedâ-bihâ* ifadesi, yani halifelik kurumunun varlığından dolayı Türkiye'nin tabî olunan ve Afganistan'ın tabî olan niteliği, Afgan yetkililerin en çok itiraz ettikleri kısımdı. Ama Fahreddin Paşa başka kısımların da itiraza sebep olduğunu 7 Temmuz günü Hariciye Vezâretine gittiğinde öğrenecekti. Afganistan adına antlaşmayı imzalayan ve şimdilerde Hariciye Veziri olan Muhammed Veli Han, bazı maddelerin Meclis-i Vüzerâda eleştiriye uğradığını açıklamıştı. Söz konusu eleştiriler de tasdik işlemini o ana kadar geciktirmişti. Ardından maddelerin

44 TDA, 500/8166-52261-2, 31 Teşrin-i Evvel 1338/1922.

45 Ferruh Kayalan, *Kâbil Elçisi Ömer Fahreddin Paşa- Yeni Arşiv Belgelerine Göre Elçilik Faaliyetleri 1921-1926*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2023, s. 29.

46 TDA, 500/8225-53544-6, 31 Teşrin-i Evvel 1338/1922.

47 TDA, 500/8166-52744-1, 31 Teşrin-i Evvel 1338/1922. *Afganistan'ın Siyaset-i Hariciyesi* adlı tahriratın eki olan *Türkiye-Afganistan Muahednamesi* başlıklı rapor.

okunması ve tartışılması şeklinde gelişen bir süreç yaşanmıştı. Fahreddin Paşa, görüşme sırasında Ankara Hükümeti'nin antlaşmadan maddi yönden ziyade manevi yararlar beklediğini ve yaklaşık bir buçuk yıldır ötelenen onay işleminin uzamasından doğabilecek olumsuz sonuçları uzun uzadıya izah etmişti⁴⁸.

Antlaşmayı imzaladığı için aynen onaylanmasına taraftar olduğunu söyleyen Muhammed Veli Han, kendisi açısından itiraz edilecek nokta bulunmadığı üzerinde durmuştu. Daha sonra tadili istenen maddelerin Farsça aslını ve değiştirilmiş şeklini okumuştur. Buna göre 3-5. maddelerde değişiklik istenirken diğer maddeler aynı kalmaktaydı. Söze devam eden Hariciye Veziri, üçüncü maddede *hilafet-i uzma* tabirinin aynı anlamı vereceğini belirtip *muktedâ-bihâ* ve ona bağlı *rehberi* kelimelerini kaldırdıklarını dile getirmişti. Açıklamalar üzerine maddenin Türkçe aslını okuyan Fahreddin Paşa, Türkiye'nin asırlardan beri İslam âlemine rehberlik ve seçkin hizmetler yaptığına dikkat çekmişti. Halifeliğin Türkiye'de olduğu kabul edilince de hilafet makamının bu özelliğini benimsemenin zorunluluğuna değinmişti. Buna karşılık Muhammed Veli Han, vüzerâdan bazılarının uyan uyulanın, yani imamın her hareketine tabi ve tam anlamıyla bağlı olup bu tabirin tümten teslimiyet anlamına geldiği düşüncesini savunduklarını söylemişti. Gerçi hilafet tabiri aynı kuvvet ve mahiyeti ifade edebilirse de teslimiyet konusunda biraz daha serbestlik vereceği düşünülüyordu. Yine söz alan Fahreddin Paşa, Türkiye'nin antlaşmanın ilk maddesiyle Afganistan'ın bağımsızlığını tanıdığını ve iki taraf arasında tabiiyet meselesi olmayacağını anlatmıştı. Ayrıca yapılacak tadilat küçük bile olsa meclisten geçmesi gerekeceği için sürecin aylarca uzayacağını belirtmişti⁴⁹.

İki tarafın görüşlerini açıklamasından sonra beşinci maddeye geçen Muhammed Veli Han, cümledeki *ya* edatının kaldırılmasını gündeme getirmişti. Zira üçüncü bir devletin yararına uygun antlaşma imzalamamanın hiç antlaşma yapılmaması anlamına geleceği düşüncesinden hareketle eleştiriler aldığını aktarmıştı. Maddenin Afgan Hükümeti'nin iç işlerine değil dış işlerine, uluslararası antlaşma ve sözleşmelere atf yaptığını söyleyen Fahreddin Paşa, Türkçe metinde geçen *hâl-i ihtilafta* ifadesiyle konunun kayda bağlandığını ve zaten güvencelerin karşılıklı olduğunu vurgulamıştı. Hariciye Veziri ise Farsça metinde bu ifadenin yer olmadığını kaydetmişti. Dahası onaylanması için çalışmakla beraber şayet Meclis-i Vüzerâ tadilat üzerinde ısrar ederse antlaşmayı aynen tasdik ve gazetelerle neşrettirip ek maddeleri saklı tutmak şartıyla bazı hususların değiştirilme olasılığını sormuştu. Buna

48 TDA, 500/8166-52744-1.

49 TDA, 500/8166-52744-1.

karşılık Fahreddin Paşa, maddelerin değiştirilmesi hükûmetin kabulüne ve meclisin tasdikine bağlı olduğundan şimdilik bir şey söyleyemeyeceği cevabını vermişti⁵⁰.

Vezerin vaat ve teminatı Fahreddin Paşa'da antlaşmanın birkaç gün içinde aynen tasdik edileceği umudunu doğurmuştu. Fakat sonraki günler yeni görüşmelerin kapısını aralamış; 16 Temmuz günü Nâib-i Salar ve Adliye Müsteşarı ile yeni bir müzakere süreci açılmıştı. Kendileri, son toplantıda antlaşmayı onaylamaktan kaçınan Meclis-i Vüzerânın kararlarını tebliğe ve alacakları cevabı bildirmeye memurdular. İlk sözlerden tadilat isteğinin üç maddeyle sınırlı kalmayıp ikinciye de kapsadığı ve beşinci maddeye bir zeyl eklendiği, yani antlaşmanın âdetâ yeniden müzakereye konularak baştan başa değiştirilmek istendiği anlaşılmıştı. Özellikle ikinci maddedeki doğu toplumlarının bağımsızlık hakkı ve idare tarzı ile ilgili kısım kaldırılmak isteniyordu. Nâib-i Salar, iki taraf ilişkilerinde siyaset değil samimiyet olması arzu edildiği için uygulamaya giremeyecek şeyleri kâğıt üzerine koymak istemedikleri yolunda bir gerekçe ileri sürmüştü. Üçüncü madde ise teslimiyet-serbestlik düşüncesi etrafında kilitlenmişti. Tabi olmak için şahıs gerektiğini ve ortada uyulacak bir halife bulunmadıkça bu tabirin kullanılmasının doğru olmayacağını söyleyen Nâib-i Salar, *şimdiki hâlde sizin aranızda hilafet nerede? Niçin İstanbul'daki halifeyi tanımyorsunuz? Siz ayrısınız o ayırdır* gibi sözlerle meseleyi açmıştı. Bu ifadelere yanıt veren Fahreddin Paşa, nazik ve bir tarafın hissiyatını rencide edebilecek meselelere dair gerçek olmayan bilgi ve duyular üzerine fikir yürütülmesini istemişti. Anadolu hareketi için mukaddes ve muhterem olan halife ve hilafet makamı hakkında uzun uzadıya tartışma yapmaya lüzum duymadığını belirttikten sonra da maddenin iki şekli arasında bir fark görmediğini dile getirmişti⁵¹.

Nâib-i Salar, dördüncü maddedeki değişikliğin sebebinin iki ülkenin uzak mesafelerle birbirinden ayrılması ve fiilî yardım imkânı bulunmaması şeklinde açıklamıştı. Ona göre yapılacak yardım olsa olsa para göndermek ve dua etmekten ibaret kalırdı. Bundan ötürü uygulama yeteneğinden yoksundu. Beşinci madde için Hariciye Veziri ile Nâib-i Salar'ın verdikleri değişiklik isteklerinde belirgin farklılıklar vardı. Ayrıca önerilen zeylde maddenin ruhu büsbütün değiştiriliyordu. Fahreddin Paşa'ya göre antlaşmanın imzalandığı zamanla şimdiki durum arasında böyle bir değişikliği gerektirecek fark yoktu. Müzakereye son verilirken de hilafet meselesine ilişkin yersiz ve gereksiz görüşleriyle ikinci madde özelinde *siz bunu Ruslar için mi istiyorsunuz* demesinden duyduğu üzüntüyü bilhassa hissettirmişti⁵².

50 TDA, 500/8166-52744-1.

51 TDA, 500/8166-52744-1.

52 TDA, 500/8166-52744-1. Fahreddin Paşa, muhatabının değişikliklerin gerekçesine ilişkin

Fahreddin Paşa'nın soğuk tavrı etkisini göstermekte gecikmedi. Amanullah Han müzakerelerin bundan sonra bizzat kendisiyle yapılmasına karar vermişti. Bu bakımdan 22 Temmuz günü gerçekleşen müzakerelerin üçüncü turu Emîr ile Sefir arasında yapılmıştı. Antlaşmayı onaylama taraftarı olduğunun altını çizen Amanullah Han, değişiklik isteğinde bulunan Meclis-i Vüzerâ namına ve ona vekaleten müzakere edeceğini belirtmişti. İlk iki turu özetleyen Fahreddin Paşa ise beşinci maddenin son şekli dışındaki isteklerin daha çok şekilden ve kelime değişikliğinden ibaret kaldığına dikkat çekmişti. Eğer bazı sebepler olmasaydı şekilde uğraşmaya ve rahatsızlık vermeye lüzum görmeyebilirdi. Ancak bir buçuk sene önce imzalanan antlaşmayla Afganistan'ın bağımsızlığını tanıyan Türkiye, bu belgeyi bir sene evvel tasdik etmişti. Hâlbuki Afganistan tarafından ötelenmesi ve daha sonra imzalanan antlaşmaların ondan önce onaylanması Türk halkı arasında olumsuz etkiler meydana getirmişti. Bunun yanı sıra ne kadar küçük olursa olsun antlaşmalar üzerinde yapılacak değişikliklerin meclisçe tasdiki anayasal bir gereklilikti. Bu durum zaten uzamış olan onay sürecini aylarca tehir edecekti⁵³.

Antlaşmaya dair olumlu düşüncelerini yineleyen Amanullah Han, meclisin karşı duruş sebeplerini aktarmıştı. Mecliste tabi olmanın tam teslimiyet kavramını içerdiği ve kabul olunması hâlinde iki devlet arasında eşitlik kalmayacağı, Afganistan'ın Türkiye'nin egemenliği altına girip âdeta bağlı devlet hâline geleceği tartışıldıktan sonra hilafet makamı olarak tanımak ve saygı göstermekle beraber *İngilizlerin tabiiyetinden kurtulup kendimizi Türklerin tabiiyeti altına koyamayız* şeklinde düşünceler ileri sürüldüğünü belirtmişti. Burada gerçeklik payı olduğunun kabul edilmesi gerektiğini söyleyen Emîr, şahsen öteden beri Türkleri sevip her türlü fedakarlığa hazır olsa da ülkesini başka bir devletin tabiiyet ve egemenliği altına koyacak kadar ileri gidemeyeceğini vurgulamıştı. Aynı zamanda *muktedâ-bihâ* tabirinin ileride iki kardeş millet ve devlet arasında -Araplarla olduğu gibi- bir soğukluğa sebep olmasından korktuğunu söylemişti. Zikrolunan endişelere karşı temin edici cevaplar veren Fahreddin Paşa, iki devletin eşit seviyede ve aynı taahhütler altında tutulduğuna dikkat çekmişti. Buna karşılık Emîr, *biz Türkiye'nin hilafeti haiz olduğumu kabul ediyoruz ama üçüncü maddeyi takip eden maddelerde kayıtlar kabul olunduğu için. Yoksa bilâ-kayd u şart değil... Fakat tasrih edeyim. Biz bu hususta re'ÿ-i müsavi istemiyoruz. Yalnız fikrimize müracaat edilsin diyoruz* ifadelerini kullanmıştı. İkinci maddedeki değişiklik

---

sorulara cevap vermeyip soru soran mevkiine geçtiği ve hiçbir şey söylememe yolunu tuttuğu gözlemini raporuna eklemişti.

53 TDA, 500/8166-52744-1.

için de *ötekini berikini kuşkulandırmayalım* demişti. Kuşkulandırma düşüncesine karşı çıkan Fahreddin Paşa, Afganistan'ın Bolşeviklerle yaptığı antlaşmaya bu fıkraların zaten konulduğunu ve çekinecek bir durum olmadığını dile getirmişti⁵⁴.

Amanullah Han antlaşmanın aynen tasdikine çalışacağına dair yemin etmişti. Bununla birlikte meclisin muhalefetini önlemek için *acaba muahedenin üç sene sonra tecdit edileceğini tasrih etmek suretiyle bunu temin edebilir miyiz? Her hâlde meclisi ikna için bir çare bulmalıyız* önerisini getirmişti. Fahreddin Paşa ise zorunluluk görüldüğü takdirde aynen tasdik ve ilan edilmek suretiyle istenen şekilde bir ek madde konması mümkün olabileceği cevabını vermişti. Neticede Afgan Emîri ile Türk Sefiri arasında gayet uzun, maddelerin tek tek okunup ayrı ayrı tartışıldığı ve son kısım hariç pek de çözüm üretmeyen bir müzakere süreci sona ermişti⁵⁵.

Müzakerelerin dördüncü turu 25 Temmuz Salı günü gerçekleşmişti. Toplantı esnasında Emîr'in kardeşi Akduddevle ile Mekteb-i Harbiye Müdürü Mahmud Sami Paşa da hazır bulunmuştu. Müzakereyi açan Amanullah Han, değişikliklerin büyük kısmını çıkartmayı başardığını ve küçük bazı tadilat kaldığını belirtmişti. Haddizatında giriş, 1-2, 6-10. maddeler kalırken 3-5. maddelerdeki değişiklik istekleri hâlâ mevcuttu. Fahreddin Paşa bunun üzerine esaslı maddelerdeki tadilatın yine kaldığı tespitini yapmıştı. On saat süren toplantıda elinden gelen her şeyi yaptığını söyleyen Emîr, meclisin görev alanını hatırlatarak *daha fazla bir şey yapamam* demişti. Hükümranlık hukukuna değinen Fahreddin Paşa'nın *arzu buyrulduğu takdirde bu ahidnamenin tasdik buyrulacağına da kani'im. Heyet-i Vüzerânın arzu-yı şahanelerine iktifâen itirazatta bulduklarına da vakfım* demesi üzerine şu şekilde karşılık vermişti⁵⁶:

“(Gülerek) siz her kuvvet ve kudretin bende olduğunu söylüyorsunuz. Ne diyeyim emin olunuz ki Meclis-i Vüzerâda çok çalıştım. Meclise gidip bu muahedeyi tasdik ettirmek benim vazifem değildi. Öyle iken bunu da yaptım. Herkesi iknaya çalıştım ve bir kısım tadilattan sarf-ı nazar ettirmek için çok yoruldum. Ben de bir hükümdarım. Şerefimi, izzetimi muhafaza etmek isterim. Her gün Meclis-i Vüzerâda bu mesele için mücadele edersem nüfuzum kırılır. Ben elimden geleni yaptım. Bundan fazla bir şey yapamam. Zannediyordum ki bu kadar mesaimin neticesi olan bu şekl-i muaddeli kabul edeceksiniz. Ne yapayım kabul etmezseniz işi meclise bırakırım. Artık

54 TDA, 500/8166-52744-1.

55 TDA, 500/8166-52744-1.

56 TDA, 500/8166-52744-1.

bizzat uğraşmam. Mecliste daha iyi bir şekil mi alır daha fena mı olur onu bilmem. Ne şekilde çıkar ve bana getirilirse onu imza ederim”.

Fahreddin Paşa'nın cevabından sonra sözüne devam eden Emîr, tabi olunan devlet tabirini meclis istemediği gibi kendisinin de uygun görmediğini ve bunun değiştirilmesi hâlinde diğer maddeler için çalışacağını vaat etmişti. Dahası *açık görüşelim siz İngilizleri ürkütecek şeylerin muahedeye konmasını istiyorsunuz. Biz bundan kaçıyoruz. Bunun için uyuşamıyoruz* şeklinde çok net bir açıklama yapmıştı. Afganistan'ın komşuları arasında yaşadığı sıkıntılı durumu anlattıktan sonra da *İslamiyet'i, Türkleri severim. Bu yolda her türlü fedakarlığa hazırım. Fakat vatanımı da severim vatanımın menfaatini ihmal edemem* ifadelerini kullanmıştı. Son olarak *Ruslarla aramız zaten iyi değil, bir de İngilizlerle bozuşmam. Muahede ile olmamak şartıyla İngilizlere karşı ne isterseniz yapayım* demişti⁵⁷.

İki taraf arasındaki müzakerelerin dördüncü turu bu şekilde sona ermişti. Cereyan eden süreci her defasında bir renk ve şekil alan tarzında nitelendiren Fahreddin Paşa, değişiklik ve müzakerelerin esasını *muktedâ-bihâ* tabirinin oluşturduğu kanaatine sahipti. Ona göre bu maddedeki değişiklik isteği sırf Afganlık açısından ve daha ziyade hissî olarak yürütülen hükümlere dairdi. Diğer maddelerde ise İngiltere'yi kuşkulandırmama düşüncesi etkiliydi. Bilindiği üzere Türk-Afgan Antlaşması, Afganistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği, Bolşeviklerle dost ve İngilizlerle mütareke hâlinde bulunduğu bir sırada imzalanmıştı. Kâbil Hükûmeti, o zamanki şartlara ve kendi durumuna nazaran ilgili maddeleri kabul etmişti. Ama zamanla durum değişmişti. Şimdilerde dostluğunu kazanmak ve korumak istediği İngilizleri kuşkulandırmaktan çekinmeye başlamıştı. Bunun dışında Belucistan, Türkistan ve hatta Hindistan gibi göz diktiği yerler hakkında kendini bağlamak istememesi de muhtemeldi⁵⁸.

Fahreddin Paşa'ya göre Afgan yönetiminin üçüncü madde değişmeden antlaşmayı onaylamayacağı açıktı. Üstelik Afganistan'da her şey Emîr'in elinde olup onun bilgi ve izni alınmadan bir iş yapılmazdı. Bu ortamda muhataplarının başvurusunu bekleyip duruma göre hareket etmeyi uygun görmüştü. Tasdik işlemleri bir buçuk senedir uzamış olduğundan, büsbütün başka şekilde kabul etmektense biraz daha gecikmesinde bir mahzur ve kaybedilecek bir yarar yoktu. Diğer taraftan antlaşmanın Türkçe ve Farsça metinleri arasında da bazı farklılıklar vardı. Bunlar

57 TDA, 500/8166-52744-1. Fahreddin Paşa bu son söz üzerine *fikrimce yapamaz ve yapmaz* ifadesini not düşmüştü.

58 TDA, 500/8166-52744-1.

müzakereler esnasında sorunlara neden olmuştu. Mesela dördüncü madde birbirine uymuyordu. Türkçe metinde geçen emperyalist tabiri Farsçasında yoktu. Beşinci maddenin Türkçesindeki *hâl-i ihtilafta bulunduğu* ifadesi Farsça metinde mevcut değildi. Hatta kendisine verilmiş onaylı nüshadaki altıncı maddenin Farsça karşılığı unutulmuş, yazılmamıştı⁵⁹.

Türk-Afgan Antlaşması üzerindeki müzakereler bunlarla sınırlı kalmamıştı. Amanullah Han ile yapılan görüşmeden kısa süre sonra gelen bir başvuru Fahreddin Paşa'nın tahminlerini doğru çıkarmıştı. Zira Afgan yönetimi değişiklikleri kabul ettirebilmek için Sovyet Elçisi'nin aracılığına başvurmuştu. İlkinden 10-15 gün sonra tekrar ziyarete gelen Sovyet Elçisi ve eşi, bu defa değişikliklerin kabulü için âdeta *yalvaryorlardı*. Fahreddin Paşa kendisine her türlü fedakarlığı yaptığını ve tereddüde sebep olan hususları yazacağı bir mektupla tefsir etmeyi dahi önerdiğini anlatmıştı. Yine Büyük Taarruz sonrasında bir gün telaşla yanına gelen Hariciye Veziri, o akşam verilecek ziyafet münasebetiyle antlaşma meselesini çözümlemek istediğini söylemişti. Bunun için üçüncü maddedeki tabirin Türkiye'nin haiz olduğu hilafete ait olduğuna ve beşinci maddedeki saldırı ifadesinin iki devletten birine kaydıyla sınırlandırılmasına dair imzalı bir mektup yazılması konusunu açmıştı. Fahreddin Paşa da antlaşmanın aynen onaylanması şartıyla buna muvafakat etmişti. Türk Zaferi onuruna verilen ziyafette bir nutuk irat eden Amanullah Han ise onay yolunda önemsiz bir kelime anlaşmazlığı kaldığını vurgulamıştı⁶⁰.

Fahreddin Paşa, ziyafete teşekkür etmek amacıyla ertesi gün saraya gittiğinde konu yine antlaşmaya gelmişti. Zaten çok uzamış olan meseleyi bitirmek isteğini açığa vuran Emir, ilgili değişiklikler çerçevesinde yazılacak mektup üzerine antlaşmayı tasdik edeceğini söylemişti. Fahreddin Paşa, Emir'in isteğinin ardından bir mektup müsveddesi kaleme alsa da Hariciye Veziri ve Müsteşarı ile birkaç gün daha görüşmeler devam etmişti. Fakat artık müzakereler doğal seyrinden çıkmış ve *Afganlılar kelime üzerinde oynamakla beraber* her gün yeni teklifler ileri sürmeye başlamışlardı. Sonunda mektup için uygun görebileceği nihai şekli kesin bir dille ifade eden Fahreddin Paşa, müzakerelerin istedikleri gibi Ankara'da tamamlanması muvafık olacağını da bildirmişti. Bunun üzerine ertesi gün kendisini saraya davet eden Amanullah Han ile son bir görüşme yapmıştı. Afgan Emiri, burada Fahreddin Paşa'nın önerdiği şekilde bir mektup üzerine ve *Allah hatırı için* antlaşmayı

59 TDA, 500/8166-52744-1.

60 TDA, 500/8166-52744-1. Amanullah Han, 10 Ekim akşamı tertip olunan ziyafette Türkçe ve Farsça bir konuşma yapmıştı. Bk. Şimşir, *age.*, s. 112.

onaylayacağını söyleyip *ağlayarak* onunla tokalaşmıştı. Bundan sonra cuma günkü tasdik merasimi büyük bir cemaat huzurunda, ahalinin alkış tufanları arasında ve pek gösterişli biçimde yapılmıştı. Öte yandan onaylanan nüshaya ilişik mektuptaki açıklamalar, aslında antlaşmanın Türkçe metninde olduğu hâlde Farsçasında yazılmamış kısımların tekrar ve izahından ibaretti. Zira Türkçe metnin üçüncü maddesindeki *muktedâ-bihâ* tabiri *bu babda* kaydıyla, yani daha önce geçen hilafete ait hukukla kayıtlı olduğu gibi dördüncü maddedeki saldırı eylemi de imzacı taraflardan birine yapılmasına mahsustu. Beşinci maddede savaş hâliyle yorumlanan *hâl-i ihtilaf* tabiri Farsça metinde yoksa da Türkçesinde vardı. Telgrafla haberleşme imkânı sağlanıncaya kadar imzalanacak antlaşma suretlerini birbirlerinin sefirlerine vermeleri usulü o anki şartlar dâhilinde kabul edilmişti. Bu kısım antlaşma metnindeki tek değişikliği⁶¹.

Sonuçta Afgan yönetimi, Fahreddin Paşa tarafından 19 Ekim günü kaleme alınan mektupla birlikte Türk-Afgan Antlaşması'nı onaylamıştı⁶². Bu sırada *Aman-ı Afgan* gazetesi törenle ilgili ayrıntılı bilgiler vermişti⁶³. Törene dair iki fotoğrafın da yayımlandığı gazeteğe göre Amanullah Han, belîğ bir hutbe okuduktan ve İydgâh Cami-i Kebiri'nin dış minberinde etkili bir nutuk irat ettikten sonra antlaşmayı onaylamıştı. Kalabalık önünde okuduğu nutukta mutluluğunu beyan eden Emîr, onay sürecinin uzamasını şu şekilde açıklamıştı⁶⁴:

“...ben bugün Afganistan için mûcib-i fahr olan ve muhabbet ve dostluk esasına müstenit bulunan pek mukaddes bir ahidnameyi bir öz kardeşimle imzalıyorum... ihtimal dersiniz ki bu muahedeyi Moskova'da sefirlerimiz imzalamıştı. Bir buçuk yıldan beri acaba tasdiki ne için gecikti? Her devletin hakkı vardır ki eğer bir muahdede kendi nümayendelerinin imzasından sonra nâ-muvafık bir şey görürse bunu değiştirsin. İşte bana da bazı fikirler doğru gelmediğinden muahedenin imza ve teatisi bir buçuk yıl tehir

61 TDA, 500/8166-52744-1.

62 *Muahede fi Mabeyn-i Devleteyn-i Aliyyeteyn Afganistan ve Türkiye*, https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=SEL_Osm_01429&alan=tum_txt, son erişim tarihi: 09.05.2024. Antlaşmanın Afganistan tarafından onaylı Farsça metni bu olmakla beraber, Türkiye'de hâlâ Farsça kısımla ekli mektubu eksik olan eski nüsha bilinir durumdadır. Bk. *Türkiye-Afganistan Muahedenamesi*, <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?81>, son erişim tarihi: 25.12.2023. Her iki metnin Farsçadan çevirisini yapan sayın Mesut Demir'e teşekkürü bir borç bilirim.

63 TDA, 500/8241-54282-1, lef 1, 26 Kanun-ı Evvel 1338/1922.

64 TDA, 500/8241-54282-1, lef 21-23. “Kâbil'de münteşir ‘Aman-ı Afgan’ gazetesinin 22 Rebiül-evvel 341-11 Teşrin-i Sani 1922 tarihli nüshasında (Camiyyet-i İslâm) serlevhasıyla münderic başmakalenin kısm-ı ahirinin aynen tercümesidir”.

edilmişti. Fahri Paşa gibi dirayetli bir sefir buraya gelince bu ukdeler açıldı, keyfiyet tavazzuh etti.”

Antlaşmanın onaylandığı haberi çok geçmeden Ankara'ya ulaştı. Evvela Paris Mümessilliği, Afganistan'ın Fransa'daki sefaretini vasıtasıyla öğrendiği onay haberini Vekâlete iletmişti. Moskova Sefarethanesine gelen Afgan Sefiri, şimdiye kadar onaylanmamış olan antlaşmanın tasdik edildiğini ve bu münasebetle Kâbil'de büyük sevinç tezahüratları yapıldığını bildirmişti⁶⁵. Benzer ifadeler kullanan Ankara'daki Afgan Sefareti de bunun iki ülke ve İslam dünyası için yararlı ve hayırlı olması temennisinde bulunmuştu⁶⁶.

Son olarak Kâbil'deki müzakerelere dair üç eleştirel görüşü paylaşmak yerinde olacaktır. Öncelikle o sırada Kâbil Sefareti Ataşemiliteri olarak görev yapan Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Şerif [İlden] Bey, yazmış olduğu yedi sayfalık layihada kısa da olsa sürece ilişkin bilgiler vermişti. Afgan siyasetinin *İngiliz dostluğu ve Rus düşmanlığı* ile özetlenebilecek yöne doğru evrildiğini belirten Şerif Bey, antlaşmanın yalnızca iki ülke devlet başkanlarınca imzalanması konusu kalmışken Afgan Emîri'nin birçok kelime ve metin güclüğü çıkardığı üzerinde durmuştu. Hatta Emîr'in *mahrem-i râzı*, yani sırlarını paylaştığı kişi olarak nitelediği Bedri Bey'e, *İngilizlerle yaptığım muahedede İngiltere'nin hâl-i ihtilafta bulunduğu devletlerle muahede akd ve imza etmemek kaydı vardır* dediği duyumunu aktarmıştı. Afganistan'da Türkiye ve Türklerin diğerlerinden üstün tutulduğunu gözlemleyen Şerif Bey, diplomasi alanında daha tecrübeli ve kavrayışlı bir sefirin görev yapması hâlinde sefaretin çok etkili olabileceği değerlendirmesini eklemiştir⁶⁷.

Fahreddin Paşa ile Afganistan'a giden subaylar arasında yer alan İstihkam Binbaşı Hasan Bey, kaleme aldığı raporunda İngiliz siyasetinin ülkeye egemen olduğu tespitini yapmıştı. Türk Sefaretinin basit şekilde karşılandığına ve askerî heyetin gelişinden memnun olunmadığına değinen Hasan Bey, sefaretin resmî ve hususi faaliyetlerinde kimseyi hoşnut edemediğini ve izlediği siyasetle Emîr'in yakınlığını kazanamadığını belirtmişti. Kaynağının saraydan olduğu anlaşılan bazı haberlerde

65 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0/257-731-2, lef 2, 15 Teşrin-i Sani 1338/1922.

66 BCA, 30-10-0-0/257-731-2, lef 1, 21/22 Teşrin-i Sani 1338/1922.

67 TDA, 500/8225-53545-1, 15 Kanun-ı Sani 1339/1923. “Afganistan Siyaset-i Hariciyesine Dair Layihadır”. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf [Orbay] Bey, layihanın altına düştüğü notta *Afganistan'a ait kısmı kıymetlidir. Sefire ait kısmı bi- taraf-âne olmaktan çok uzaktır ve mücb-i teessürdür* ifadelerini kullanmıştır.

sefir ihtimal bir askerdir fakat hiçbir vakit bir diplomat değil denildiğini aktardıktan sonra da antlaşma müzakereleri hakkında şu ifadeleri kullanmıştı⁶⁸:

“Bugün Afganistan’a bir muahede ile merbutuz öyle bir muahede ki Afganistan’a azîm menafî temin ediyor. Biz bu muahedenin, elim bir mağlubiyet altında ezilirken İngilizleri bize karşı daha müsait bir vaziyete icbar veya İngilizlerle muhtemel bir harbe karşı Afganistan’ın müzaheretini temin etmek üzere derhâl imzasını talep ettik. Fakat bu İngilizlerin menfaatine mugayir olduğu için imza edilmedi. Afganistan’ın içyüzüne vukuf peyda edildikten sonra bâhusus muzafferiyetten sonra Sefir Paşa bu muahedeyi imza etmemeli idi kanaatindeyim.”

Eski Kâbil Mümessili Abdurrahman Bey de iki ülke arasındaki ilişkilere dair yazdığı raporunda antlaşmayla ilgili mühim bilgiler vermişti. Kendisi Afganistan ile İngiltere arasında yapılan antlaşmanın doğrudan doğruya İngiliz çıkarlarına hizmet ettiğini ve hatta Türk-Afgan Antlaşması’nın bazı maddelerinin onlar lehine değiştirilmesine bile neden olduğunu dile getirmişti. Afgan Hükûmeti’nin bu amaçla yaptığı ısrarlı girişimlerin sefaret tarafından kesin surette reddedilmesi gereğine değinen Abdurrahman Bey, İngilizlere zararı dokunan maddelerin tadili hususundaki başvurunun hiçbir zorunluluk olmadığı hâlde kabul edildiğine dikkat çekmişti⁶⁹. Netice itibarıyla üç ayrı tanığın ortak görüşü de Afgan yönetiminin yeni dış politikası dolayısıyla antlaşma içerisinde değişiklikler istediği ve müzakere sürecinde sefaretin etkisiz kalıp yanlış yaptığı yönünde olmuştur.

3. Sürecin Son Aşaması

1 Mart 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması, önce Ankara ve daha sonra Kâbil hükûmetleri tarafından onaylanmıştı. Ancak antlaşmanın resmî olarak uygulamaya girmesi yolundaki problemler sadece onay işleminin gecikmesiyle sınırlı değildi. Daha önce değinildiği üzere her ikisi de geçerli kabul edilen Türkçe ile Farsça nüshalar arasındaki farklılıklar birtakım sorunlara neden olmuştu. Hatta Fransızcaya tercüme edildiğinde dahi bazı yanlışlıklar olduğu görülmekteydi⁷⁰.

68 TDA, 500/8281-55342-1, lef 6-12, 24 Haziran 1339/1923. Raporu inceleyen bir başka çalışma için bk. Ferruh Kayalan, “Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey’in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa’nın Faaliyetleri (1922-1923)”, *Vakâüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar’a Armağan, 2022, s. 1688-1730.

69 TDA, 500/8166-52250-1, 26 Temmuz 1339/1923.

70 Paris Mümessili Ferid [Tek] Bey, antlaşma metni Fransızcaya çevrildiği sırada bazı tabirlerin

Antlaşmanın tasdikini müteakip harekete geçen Fahreddin Paşa, Afgan yönetimine teslim edilmek üzere kendisine verilmiş onaylı nüshadan Farsça metni aynen kopya ettirerek hata ve eksikliklerini merkeze bildirmişti. Şöyle ki altıncı maddenin birkaç fıkrasıyla yedincinin sonundaki bir fıkra alınarak bunlar altıncı madde olarak yazılmış ve yedinci madde tamamıyla unutulmuştu. Bu yüzden ilgili maddeleri onaylı nüshaya ekleyip aşağısını onaylayarak vermeye mecbur olmuştu. Yine Moskova’da imzalanan ve Emîr’in onayladığı nüshanın Türkçesindeki sekizinci madde unutulmuş olduğundan, bu maddeyi de Türkçe metne ilave etmişti. Bununla beraber Amanullah Han, Ankara’dan eksiksiz bir nüsha gönderilmesini ve eldekiyle değişimini istemişti. Dahası antlaşmanın TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa’nın imzasıyla tasdiki ve imza için kullanacağı kalemin tarihî bir hatıra olmak üzere gönderilmesi arzusunu açığa vurmuştu⁷¹.

Türk-Afgan Antlaşması 1923 yılı ocak ayında Ankara’ya ulaşmıştı. Aynı günlerde Batı Anadolu seyahatine çıkan Mustafa Kemal Paşa, 16-17 Ocak 1923 tarihlerinde gazetecilerle yaptığı ünlü mülakatta onay sürecine yönelik önemli ve biraz da eleştirel açıklamalarda bulunmuştu. Nitekim *Afganla olan siyasetimizin sarih bir mânâsını ifade etmek müşküldür* cümlesiyle biten açıklamasında ...*Afganlılarla bir muâhede yapmıştık. Son zamana kadar Afgan Emîri bu muâhede tasdik etmiyordu. Fakat son muzafferiyeti müteakip tasdik etmiş ve bir iki gün evvel tasdik olunmuş sureti Ankara’ya gelmiştir* diyen Gazi⁷², hilafetin durumunu konuştuğu esnada da *Afgan Emîri yapmış olduğumuz muâhede bir iki noktayı kendi istiklâline müdahale telakkî etmiş, kabul etmemiş...* ifadelerini kullanmıştı⁷³.

Kâbil Sefareti aracılığıyla Ankara’ya gönderilen antlaşma, Hariciye Vekâleti Hukuk Müşavirliğince ayrıntılı şekilde incelemeye alındığında Türkçe ve Farsça metinler arasındaki farklılıklar ortaya çıkmıştı. İncelemeye göre birinci maddenin Farsçasında *mânâ-ı hakiki-i tammyla* kaydı yoktu. Üçüncü maddede *âlem-i hilafeti elinde tutan Türkiye’nin bu babda muktedâ-bihâ olduğumu bu münasebetle de tasdik eder* şeklindeki fıkranın Farsçasında *bu babda ve bu münasebetle de* kelimeleri noksandı. *Muktedâ-bihâ* ifadesinden önce *devlet* kelimesi mevcuttu. Yani bu kısım *Türkiye’nin*

anlaşamadığını haber vermişti. Yani resmi bir yönü olmamakla beraber Fransızca çeviride de sıkıntılar vardı. Bk. TDA, 525/38688-156689-1, 30 Teşrin-i Evvel 1338/1922.

71 TDA, 500/8166-52239-15, 1 Teşrin-i Sani 1338/1922.

72 *Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Yay. haz. Arı İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 47.

73 *1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, s. 66.

devlet-i muktadâ-bihâ olduğunu tasdik eder şeklini almıştı. Dördüncü maddenin Farsça metninde *emperyalist* kelimesi yoktu ve son kısmı biraz farklı yazılmıştı⁷⁴.

Beşinci maddedeki *diğerinin hâl-i ihtilafta bulunduğu üçüncü bir devletin* ifadesinin Farsçasında *hâl-i ihtilaf* kısmı bulunmadığı gibi sonu Türkçesinde *taahhüt* ve Farsçasında *kabul* diye kaydedilmişti. Altıncı maddede *aralarındaki münasebat-ı iktisadiye ve ticariyelerinin ve şebhenderlik muamelatının* kısmı Farsça metinde *ajanlar ve siyasi şebhenderler* şekline dönüşmüştü. Sekizinci maddedeki *Türkiye, Afganistan'a harsen yardımı muallim ve zabıt göndermeyi* ifadesinin yerine Farsçasında *Türkiye Afganistan'a iane-i fenniye ve ilmiye zunnunda mülkî muallim ve askerî zabitan heyeti göndermeyi* kısmı vardı. Maddenin son fıkrasında yer alan *Afganistan talep ettiği takdirde tekrar bir heyet-i muallime...* şeklindeki açıklama Farsçasında *...takdirde sahib-mensibân-ı askerî-i Türkî heyeti tarzında mevcuttu*⁷⁵.

Fahreddin Paşa'nın Afgan Hariciye Vezâretine sunduğu mektuptaki açıklayıcı hükümler de raporda ele alınmıştı. Buna göre üçüncü maddenin Farsçasındaki *devlet-i muktadâ-bihâ* tabiri *makam-ı hilafet-i uzma-yı İslâmiye tanur* şeklinde tefsir edilmişti. Esasında Türkçe metin de bu anlamdaydı. Fakat Afgan Hükûmeti, Farsçasındaki yazımdan dolayı Türkiye'nin hükümlerinin tanındığı zannına düşmüş ve siyasi istiklaline zarar verdiği yolunda anlamıştı. Beşinci maddenin Türkçesinde mevcut *hâl-i ihtilaf* kaydı Farsçasına ilave edildiği gibi mektupta da bu tabir savaş hâliyle yorumlanmıştı. Maddenin son fıkrası her iki metinde aynı olmakla beraber ekli mektupta açıklayıcı bir bölüm konmuştu. Keza Fahreddin Paşa, Türkçe ve Farsça metni aynı anlamı verdiği hâlde sırf Afgan Hükûmeti'nin İngiltere ve Rusya'yı kuşkulandırmamak hususundaki arzusuna binaen dördüncü maddeyi mektubunda izah etmişti. Bir de Afganistan-Sovyet Rusya Antlaşması'nın on birinci ve Afganistan-Fransa Antlaşması'nın dördüncü maddelerinde farklı dillerdeki metinlerin aynı değerde olduğu açıklanmasına rağmen, Türk-Afgan Antlaşması'nda böyle bir kayıt yoktu. Ancak her iki metin murahhaslar tarafından imzalandığı için aynı geçerliliğe sahip olması gerekirdi⁷⁶.

Hariciye Vekâleti, bundan sonra konuyu İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine sevk etmişti. Antlaşmanın onay sürecine dikkat çeken Vekâlet, Fahreddin Paşa'nın

74 TDA, 500/8166-52744-8, 46-48. "Türkiye-Afganistan Muahednamesi Hakkında Tedkikat".

75 TDA, 500/8166-52744-8, 46-48. Raporda Fahreddin Paşa'nın yukarıda belirttiği farklılıklara da yer verilmişti.

76 Hukuk Müşavirliği, metinlerdeki farklılığın sebebini *herhâlde vaktin müsaadesizliğine mebnî lisan-ı Farişîye tercümesinde bazı hatalar ve noksanlar vâki olmuştur* şeklinde açıklamıştı. Bk. TDA, 500/8166-52744-8, 46-48. İki metin arasındaki farklılığın nedeni için ayrıca bk. Şahin, *age.*, s. 32-33.

yazdığı mektup ve Farsça metinde yapılan düzeltmeler tasdik edilen metnin ruh ve anlamını bozmadığı için onaylanması yolunda olumlu kanaat bildirmişti. Fakat gerek görüldüğü takdirde beşinci madde hakkındaki düzeltmenin meclise sunulabileceğini de eklemişti⁷⁷. Konu, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'in başkanlığında ve Hariciye Vekili İsmet [İnönü] Paşa'nın katıldığı bir kabine toplantısında ele alınmıştı. Burada da meclisin tasdikine kavuşan Türkçe metinde anlamlı bir değişim yapılmamış olması dikkate alınarak, tercüme hatalarının düzeltilmesi ve sefirin izahnamesi kabul edilmişti⁷⁸. Böylece tekrar meclise gönderilmesine gerek duyulmadan, yalnızca bir hükümet kararnamesiyle kabul ve tasdik olunmuştu.

Türk-Afgan Antlaşması yeniden onaylandıktan sonra yazım ve süsleme işlerinin yapılması ihmal edilmemişti. Örneğin Farsça kısmı talik hattıyla yazmak üzere Şer'îye ve Evkâf Vekâleti memurlarından Mustafa Fevzi Efendi görevlendirilmişti⁷⁹. Antlaşmaya cilt olması için koyu kırmızı renkte, marokenden, içi beyaz atlas kaplı, 37 santimetre boyunda ve 24 santimetre eninde, dış kısmının etrafı Türk üslubunda yaldızlı bordürle ortası yaldızlı ve ay-yıldızla süslü bir kabın imali kararlaştırılmıştı. Ayrıca kırmızı-beyaz renkte, ipekli, bir-iki metre kordonla ucu ilikli bir adet püskülün yaptırılması da gerekli görülmüştü⁸⁰. Ankara'dan gelen tebligat üzerine harekete geçen İstanbul Murahhaslığı, Medresetü'l-Hattatîn Tezhip Muallimi Tahir Bey'e müzehhep bir kap imal ettirmişti. Hatta kabın iki tarafının uyumlu olmadığı anlaşılınca yeni bir kap dahi yaptırtmıştı⁸¹. Ama yeni kap da çarpıtılmış ve üzerindeki boya bozulmuş olduğundan yenilenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştı⁸². Yeniden hazırlanıp TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa tarafından imzalanan onaylı nüsha bu gelişmeler sonrası Kâbil Sefaretine gönderilecekti⁸³.

İşlemlerin tamamlanmasının ardından antlaşmanın Afgan yönetimince tekrar tasdiki aşamasına geçilmişti. Aynı dönemde saltanatın ilgası, Lozan Antlaşması'nın imzalanması, Cumhuriyet'in ilanı ve halifeliğin kaldırılması gibi gelişmelerle yeni

77 TDA, 500/8166-52254-2, 15 Şubat 1339/1923.

78 BCA, 30-18-1-1/7-14-7, 27 Mart 1339/1923.

79 TDA, 500/8166-52252-2, 14 Nisan 1339/1923.

80 TDA, 500/8166-52249-7, 18 Nisan 1339/1923.

81 İmal ettiği kabın kullanılmaması ve iadesinden üzüntü duyan Tahir Bey, durumu telafi amacıyla yeni bir kap yapıp murahhaslığa göndermişti. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezaretü İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.), 89/21; TDA, 500/8166-52249-1.

82 BOA, HR.İM., 48/90; TDA, 500/8166-52249-2, 29 Ağustos 1339/1923.

83 TDA, 500/8166-52239-14, 29 Ağustos 1339/1923.

Türkiye Devleti'nin temelleri atılmaya başlanmıştı. Antlaşma ise aradan hayli zaman geçtikten sonra Kâbil'e ulaşmıştı. Gelen düzeltilmiş nüshayı Hariciye Vezâretine götüren Fahreddin Paşa eski nüshanın iadesini talep etmişti. Bunun üzerine iki nüshayı karşılaştıran Afgan yönetimi, sadece Moskova'da hazırlanan metnin Mustafa Kemal Paşa tarafından imzalanıp eklenen ilavelerin onaylanmadığı cevabını vermişti. Dahası ilaveler de tasdik edilmek üzere antlaşmanın yeni Afgan Sefiri vasıtasıyla Ankara'ya gönderileceğini belirtmişti. Bu arada Fahreddin Paşa, bazı vezirlerin antlaşmanın feshi ve halifelüğün kaldırılması çerçevesinde *ileri geri bazı sözler* kullanmış olduğu duyumunu aktarmıştı⁸⁴.

Gerçekten Fahreddin Paşa, bazı Afgan yetkililerin bir toplantı sırasında Türkiye'nin halifelüğü kaldırmakla İslam âlemine indirmiş olduğu darbeden ve üst düzey yetkililerin din ile Kur'an'dan ayrıldığından *tutturarak* şiddetli eleştirilerde bulduklarını ve antlaşmanın feshini istediklerini haber almıştı. Toplantı sonunda hilafetten ve tabi olmaktan bahseden antlaşma maddesinin çıkarılarak diğer kısımların kalmasına, Türkiye'nin Müslüman ve kardeş bir yönetim olarak tanınmasına, o suretle ilişkilerin devamına karar verildiğini de öğrenmişti. Fahreddin Paşa'nın bu konuda görüştüğü Afgan Hariciye Müsteşarı söylentileri tekzip etmişti. Amanullah Han ile de görüşen sefir, Türkiye'nin iç işlerini ilgilendiren bir konunun resmî toplantıda eleştirilmesine ve devlet ricalinin gereksiz yere kınanmasına tahammül edilemeyeceğini dile getirmişti. Bunun üzerine Emîr, Türkiye aleyhine söz söyletmediğini ve yalnızca hilafete ilişkin antlaşma maddesinin değiştirilmesi kararı alındığını belirtmişti⁸⁵.

Öte yandan Başvekil ve Hariciye Vekili İsmet Paşa, Fahreddin Paşa'nın bildirimine karşılık antlaşmaya eklenen kısmın gönderilmesini istemişti. Bunların Cumhurbaşkanı tarafından onaylanabilmesinin kabineden geçip mecliste kanuniyet kazanmasına bağlı olduğunu ve hilafetle ilgili maddenin çıkarılması kabul edilirse antlaşma tasdiknamesinin yeniden yazdırılıp gönderilebileceğini vurgulamıştı⁸⁶. Bir başka deyişle Türk Hükûmeti de bu kısmın değiştirilmesini olumlu karşılamaktaydı.

84 TDA, 500/8166-52239-13, 9 Ağustos 1340/1924.

85 TDA, 500/8166-52246-2, 6 Ağustos 1340/1924.

86 TDA, 500/8166-52239-12, 30 Eylül 1340/1924. Hariciye Vekâletine ait tarihsiz bir belgede, ilgili dosyada bu telgrafa cevap geldiğinin görülmediği ve ilave denilen metnin Fahreddin Paşa'nın izahnamesi olduğunun anlaşıldığı belirtilmişti. Hilafet hakkındaki maddenin çıkarılmasına dair de cevap gelmediğinden yeni tasdikname nüshası gönderilmemişti (TDA, 500/8166-52239-7). Bununla beraber Vekâletin şifresine 8 Ekim günü cevap veren Fahreddin Paşa, hilafete dair konuyu Paris'ten dönen Hariciye Veziri ile ilk fırsatta görüşeceğini bildirmişti (TDA, 500/8166-52239-11).

Fahreddin Paşa, aynı günlerde hem antlaşmanın onay sürecine değinen hem de büyükelçilik talebini içeren bir şifre göndermişti. Şifredeki antlaşmanın tadil suretiyle de olsa onaylatılması hükümet açısından son derece gerekli görüldüğünden ifadesine bakılırsa, Ankara'nın onay sürecindeki bazı küçük değişiklikleri göze aldığı anlaşılmaktadır. Fahreddin Paşa ayrıca aylarca süren müzakereler esnasında inatla ve sabırla çalışıp (*Bedri*) *emsali Türklerle Rus Sefiri'nin Emîr tavaftan Afganlılarla birlikte yaptıkları engelleme ve zorlukları çığneyerek antlaşmayı metnüne kalem karıştırmaksızın tasdik ettirmeyi başardığını* vurgulamıştı. Kendisi hakkındaki eleştirilere cevap niteliği taşıyan bu ifadelerden sonra *fakat göstermekten ziyade yapmak dâyesinde olduğum için hükümetimden bir tahsinname bile alamadım* diyen Fahreddin Paşa, yeni müzakerelere *neşeli bir kalp, zinde bir kuvve-i manevîye* ile girişebilmek için Emîr'in karşısına büyükelçi sıfatıyla çıkmayı elzem gördüğünü kaydetmişti⁸⁷.

Türkiye görüldüğü üzere yeni bir onay süreciyle karşı karşıya kalmıştı. Ama konu 1925 yılı yaz aylarına kadar sessizliğe bürünmüştü. Bundan sonra Amanullah Han, hilafetten bahseden maddenin müzakeresi için Hariciye Veziri'ne emir verdiğini söylemiş ve *madem ki hilafeti lağvettiniz. Hilafet ile alakanızı sildiniz. Muahedememizde ona taalluk eden maddelerin kalması artık mânâsızdır. Onları kaldırırız* demişti. Bunun yanı sıra değişikliklerin gizli bir ekle saklanabileceğini veya antlaşmanın genişletilebileceğini ifade etmişti⁸⁸.

Türk-Afgan Antlaşması ile ilgili gelişmeler yine bir süre sessiz kalmıştı. Kasım ayında elçilikte değişikliğe giden Türk Hükümeti, Nebil [Batı] Bey'i Kâbil Sefiri olarak tayin etmişti⁸⁹. Kendisi daha önce Tiflis ve Atina maslahatgüzarlıklarında bulunmuş deneyimli bir diplomattı. Fahreddin Paşa ise Müdafaa-i Milliye Vekâleti emrinde bulunmak üzere merkeze çağrılmıştı⁹⁰. Aynı günlerde antlaşma hakkında bilgi veren Fahreddin Paşa, Kâbil'de iki farklı metin bulunduğunu bildirmişti. İki kendisinin yanında getirdiği ve TBMM İkinci Reisi imzalı olandı. Diğeri ise düzeltmeler sonrası gönderilen TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa imzalı nüshaydı. Bunların Ankara'daki metinle karşılaştırılmak üzere yeni Afgan Sefiri'ne verilmesini defalarca söylemesine rağmen bu mümkün olmamıştı⁹¹.

87 Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), 01012289-14; TDA, 500/8166-52239-10, 10 Teşrin-i Sani [1924]. Ancak Vekâlet, Kâbil'de bir büyükelçilik oluşturulması fikrini uygun görmemişti. Bk. TDA, 500/8166-52245-2.

88 TDA, 500/8166-52239-8, 25 Temmuz 1341/1925.

89 BCA, 30-18-1-1/16-75-2, 29 Teşrin-i Sani 1341/1925.

90 TDA, 500/8166-52233-17, 30 Kanun-ı Sani 1926.

91 TDA, 500/8166-52239-1, 28 Kanun-ı Sani 1926. Sürecin gelişimini özetleyen bir müsvedde evrakında, Afgan yönetiminin onayladığı metnin gelip gelmediği ve Ankara'daki metninle

Yeni Kâbil Sefiri Nebil Bey'in karşılaştığı ilk meselelerden birisi de Türk-Afgan Antlaşması olmuştu. Nitekim Amanullah Han, ağustos ayında yapılan bir görüşme esnasında antlaşmanın o anki şartlara uygun hâle getirilmesi ve ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla bir müzakere ortamı açılması konusuna değinmişti⁹². Öneriyi uygun bulan Hariciye Vekâleti, mevcut antlaşmadaki hangi hükümlerin değiştirilmesi arzu edildiğini öğrenmek istemişti⁹³. Fakat Afgan yönetimi, eskisinin iyileştirilmesinden ise kardeşçe ilişkilere layık yeni bir antlaşma önerisini getirmişti⁹⁴. Yeni antlaşmaya karşı çıkmayan Hariciye Vekâleti, en başta Afganistan'ın öneride bulunmasını beklemişti⁹⁵. Böylece Ankara'da imzalanacak olan antlaşmanın ilk adımları atılmıştı.

Vekâletin telgrafi üzerine karşı tarafı durumdan haberdar eden Nebil Bey, 7 Aralık 1926 günü Amanullah Han ile bir görüşme yapmıştı. Hazırlanacak metnin ittifak antlaşması mahiyetinde olmasını gündeme getiren Afgan hükümdarı, Türkiye'nin önereceği her antlaşmayı *gözlerini kapayarak* imzalamakta tereddüt etmeyeceğini söylemişti⁹⁶. Birkaç yıl önceki süreçle karşılaştırıldığında geçen zaman içindeki değişim kayda değerdi. Afgan yönetimi kısa süre sonra yeni antlaşma projesini sunmuştu. Sunulan proje *dostluk ve ittifak* öncelikli bir yapıya sahipti. On iki maddelik tasarıda, ilginç bir şekilde, 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması'nın 3-5. maddeleri dışındaki hükümlerinin yürürlükte kalması zikredilmişti⁹⁷. Ancak iki taraf arasında yapılacak bir antlaşmadan Afganistan'ın olduğu kadar Türkiye'nin de beklentileri değişmişti. Türkiye, Cumhuriyet'in ilk yıllarında benimsediği dış politika anlayışına göre ittifaklara dayalı bir siyaset izlemek istemiyordu. Tasarıyı değerlendiren Nebil Bey de dostluk ve ittifak antlaşması gibi dikkat çeken bir isim vermenin doğru olmayacağına işaret etmişti. Ona göre esasen bazı hükümleri dışında geçerliliğini koruyacak 1921 antlaşması ittifak ünvanı taşıdığından, yenisinin aynı ismi taşıması pek de gerekli sayılmazdı⁹⁸.

karşılaştırılması hakkında kayıt olmadığı belirtilmişti. Bk. TDA, 500/8166-52239-5.

92 TDA, 500/8194-52191-19, 15 Ağustos 1926.

93 TDA, 500/8194-52191-18, 23 Ağustos 1926.

94 TDA, 500/8194-52191-16, 3 Teşrin-i Evvel 1926.

95 TDA, 500/8194-52191-14, 13 Teşrin-i Evvel 1926.

96 TDA, 500/8194-52191-13, 8 Kanun-ı Evvel 1926.

97 TDA, 500/8194-52191-11; TDA, 500/8194-52191-15; TDA, 500/8194-52191-6. "Afgan hükümeti tarafından teklif olunan tadil projesi".

98 TDA, 500/8194-52191-10, 5 Şubat 1927.

1921 yılında imzalanan antlaşmanın artık anlamı kalmayan bazı hükümler içerdiği, iki devletin birbirine ve diğer ülkelere karşı durumuna uygun olmadığı gibi tespitler yapan Hariciye Vekâleti ise tasarıdaki en dikkat çekici kısmı mevcut antlaşmanın birçok hükmünün geçerliliğini koruması olarak nitelemişti. Vekâlet, ayrıca antlaşmanın kalmasında sakınca olmayan maddeleriyle tasarrufların kabule değer hükümlerini bir araya getirmek suretiyle yeni bir layiha hazırlamıştı⁹⁹. Mevcut antlaşmanın yerini alacağı başlıkta ve ayrı bir maddede vurgulanan bu layihaya, daha önce yaşanan sorunların tekrarlanmaması adına bazı hükümler dahi konulmuştu¹⁰⁰. Neticede Amanullah Han'ın Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında, 25 Mayıs 1928 tarihinde, bir Dostluk ve İş birliği Antlaşması imzalanmıştı. Onay belgeleri 17 Ocak 1929'da, yani gayet kısa sürede teati edilen antlaşma o tarihte yürürlüğe girmişti. Hariciye Vekâletinin layihası temelinde (giriş ve dördüncü madde dışında) hazırlanan antlaşmada öncekine yapılan atıfların büyük çoğunluğu kaldırılmıştı¹⁰¹.

Sonuç

Türkiye ile Afganistan arasında uzun yıllara dayanan dostluk ilişkileri 1921 yılında Moskova'da imzalanan antlaşmayla resmî bir durum kazanmıştı. Hem Millî Mücadele süreci içerisinde bulunan Ankara Hükûmeti'nin hem de tam bağımsızlığını yeni kazanmış Afgan yönetiminin çıkarlarını bağdaştıran bu antlaşma dostluk, yardımlaşma ve ittifak gibi özelliklere sahipti. Hazırlık ve imza aşamaları çok kısa süren antlaşma, onay süreci içerisinde itiraz, fikir ayrılığı, anlaşmazlık, politika değişikliği, gecikme, değişme, eksiklik ve farklılık gibi pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, aslında beş ay geçmeden antlaşmayı tasdik edip onay sürecinin birinci aşamasını tamamlamıştı. Bu sırada diplomatik ilişkilerin ilk adımları atıldığı gibi Türkiye'den Afganistan'a subay gönderilmeye de başlanmıştı. Yani antlaşma maddeleri fiilen uygulamaya girmişti. Bundan sonra sıra Afgan yönetimine gelmişti. Ancak Kâbil Sefiri Fahreddin Paşa vasıtasıyla sunulan onaylı nüsha üzerinde gayet uzun bir müzakere süreci yaşanmıştı. Zira Bolşeviklerle yaptığı antlaşmadan beklediği tesiri göremeyen Afgan yönetimi, İngiliz politikasına

99 TDA, 500/8194-52191-4, 6 Temmuz 1927.

100 TDA, 500/8194-52191-7. "1 Mart 1337 tarihli muahedename yerine kaim olmak üzere Afgan hükûmetine teklif edilecek muahedename layihası".

101 Şimşir, *age.*, s. 194-197; Köçer, *age.*, s. 202, 324-327.

yönelmeye ve Londra'nın Kâbil üzerindeki etkinliği artmaya başlamıştı. Ayrıca antlaşma içerisindeki bazı kısımları kendi politikasına aykırı bulmuştu. Değişen şartlar çerçevesinde kimi maddelere itiraz eden Afgan yetkililer, aynı zamanda birtakım hata ve farklılıkları gündeme getirmişti. Bu yüzden 1922 yılı temmuz ayında başlayan müzakereler Büyük Taarruz sonrasına kadar devam etmişti. Neticede bazı maddelerde yapılan değişiklik ve açıklamalarla birlikte onay işlemi tamamlanmıştı.

Amanullah Han, antlaşmanın düzeltilmiş nüshasını ekim ayında onaylamıştı. Kâbil Sefareti aracılığıyla Türkiye'ye gönderilen antlaşma, yeniden meclise gönderilmesine gerek duyulmadan bir hükûmet kararnamesiyle tasdik edilmişti. Süsleme işlerinde yaşanan bazı sıkıntılardan sonra da tekrar Afganistan'a gönderilmişti. Ama bu defa da ekli mektubun onaylanmamış olması ve hilafete ait maddenin değiştirilmesi isteği gündeme gelmişti. Afgan yönetimi bu ortamda yeni bir antlaşma yapılması fikrini ortaya atmıştı. Sonuçta 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması'nın yerine geçmek üzere 1928 yılında Ankara'da bir Dostluk ve İş birliği Antlaşması imzalanmıştı.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE Arşivi)

K324G26B26001; K324G26B26-1001; K324G28B28001; K324G28B28-1001;
K324G28B28-2001;K324G28B28-3001;K324G28B28-4001;K324G28B28-5001.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

01012289-14.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

500/8166-52233-17; 500/8166-52239-1; 500/8166-52239-5; 500/8166-52239-7;
500/8166-52239-8; 500/8166-52239-10; 500/8166-52239-11; 500/8166-52239-12;
500/8166-52239-13; 500/8166-52239-14; 500/8166-52239-15; 500/8166-52240-
34; 500/8166-52245-2; 500/8166-52246-2; 500/8166-52249-1; 500/8166-52249-
2; 500/8166-52249-7; 500/8166-52250-1; 500/8166-52254-2; 500/8166-52261-2;
500/8166-52261-22; 500/8166-52261-23; 500/8166-52261-24; 500/8166-52744-
1; 500/8166-52744-3; 500/8166-52744-4; 500/8166-52744-5; 500/8166-52744-6;
500/8166-52744-7; 500/8166-52744-8; 500/8166-52745-2; 500/8166-52745-6;
500/8166-52745-8; 500/8166-52747-1; 500/8166-52747-2; 500/8166-52750-1;
500/8177-56349-9; 500/8177-56349-10; 500/8194-52191-4; 500/8194-52191-5;
500/8194-52191-6; 500/8194-52191-7; 500/8194-52191-10; 500/8194-52191-11;
500/8194-52191-13; 500/8194-52191-14; 500/8194-52191-15; 500/8194-52191-
16; 500/8194-52191-18; 500/8194-52191-19; 500/8225-53544-6; 500/8225-53545-
1; 500/8241-54282-1; 500/8243-54463-4; 500/8243-54463-5; 500/8281-55342-1;
525/38688-156689-1; 571/34854-137564-24; 571/34614-136306-33.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30-10-0-0/257-731-2; 30-18-1-1/7-14-7; 30-18-1-1/16-75-2.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İ.M.) 48/90; 89/21.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akbaba, Tolga, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'a Eğitim Alanındaki Katkıları (1932-1938)*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2018.

Artuç, Nevzat, *Cemal Paşa- Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Aybek, Zafer Hasan, “Cemal Paşa; Afganistan’ın Teşkilâtlanma ve Hindistan Me-seleleri”, *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 7, 1950, s. 260-263.

Bal, Halil, “Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri”, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 243-276.

Barfield, Thomas, *Afganistan- Politik ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Burhan Yüksekbaş, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950.

Beyoğlu, Süleyman, *Medine Müdafası ve Fahreddin Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

Bilge, A. Suat, *Güç Komşuluk- Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.

Cöhce, Salim, “Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri”, *Afganistan Üzeri-ne Araştırmalar*, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 103-148.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, Yay. haz. Arı İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri, haz. Alev Keskin-Nilüfer Altın, Genelkur-may Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

Gregorian, Vartan, *The Emergence of Modern Afghanistan- Politics of Reform and Moder-nization, 1880-1946*, Stanford University Press, Stanford 1969.

Gürün, Kâmuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınla-rı, Ankara 1991.

Kayalan, Ferruh, *Kâbil Elçisi Ömer Fahreddin Paşa- Yeni Arşiv Belgelerine Göre Elçilik Faaliyetleri 1921-1926*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2023.

Kayalan, Ferruh, “Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binba-şı Hüseyin Bey’in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa’nın Faaliyetleri (1922-1923)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar’a Armağan, 2022, s. 1688-1730.

Köçer, Mehmet, *Emanullah Dönemi Afganistan (1919-1929)*, Manas Yayıncılık, Elazığ 2009. *Muahede fi Mabeyn-i Devleteyn-i Aliyyeteyn Afganistan ve Türkiye*, https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=SEL_Osm_01429&alan=tum_txt, son erişim ta-rihi: 09.05.2024.

Nebizade Ahmed Hamdi, “Türkiye-Afganistan İttifakı”, *Anadolu’da Yenigün*, S. 210-590, 22 Nisan 1337/1921, s. 2.

Özlü, Hüsnü, “‘Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması’ Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Y III/S. 8, Eylül 2012, s. 31-46.

Saray, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.
Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşımız’da Türk-Afgan İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.

Şahin, Mustafa, *Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk-Afgan İlişkileri- Afganistan Penceresinden Genel Bakış*, Tasam Yayınları, İstanbul 2015.

Şimşir, Bilâl N., *Atatürk ve Afganistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 53, C XI, TBMM Matbaası, Ankara 1958.
Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi, İkdam Matbaası, İstanbul 1339.

Türkiye-Afganistan Muahedenamesi, <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?81>, son erişim tarihi: 25.12.2023.

Yazıcı, Orhan, “Dış Politikada 1 Mart 1921 Tarihli Türkiye-Afganistan Antlaşması’nın Önemi”, *Tanzimat’tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, ed. İrşad Sami Yuca- Hidayet Kara, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 279-291.
Yüceer, Saime, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Kitabevi, Bursa 1997.

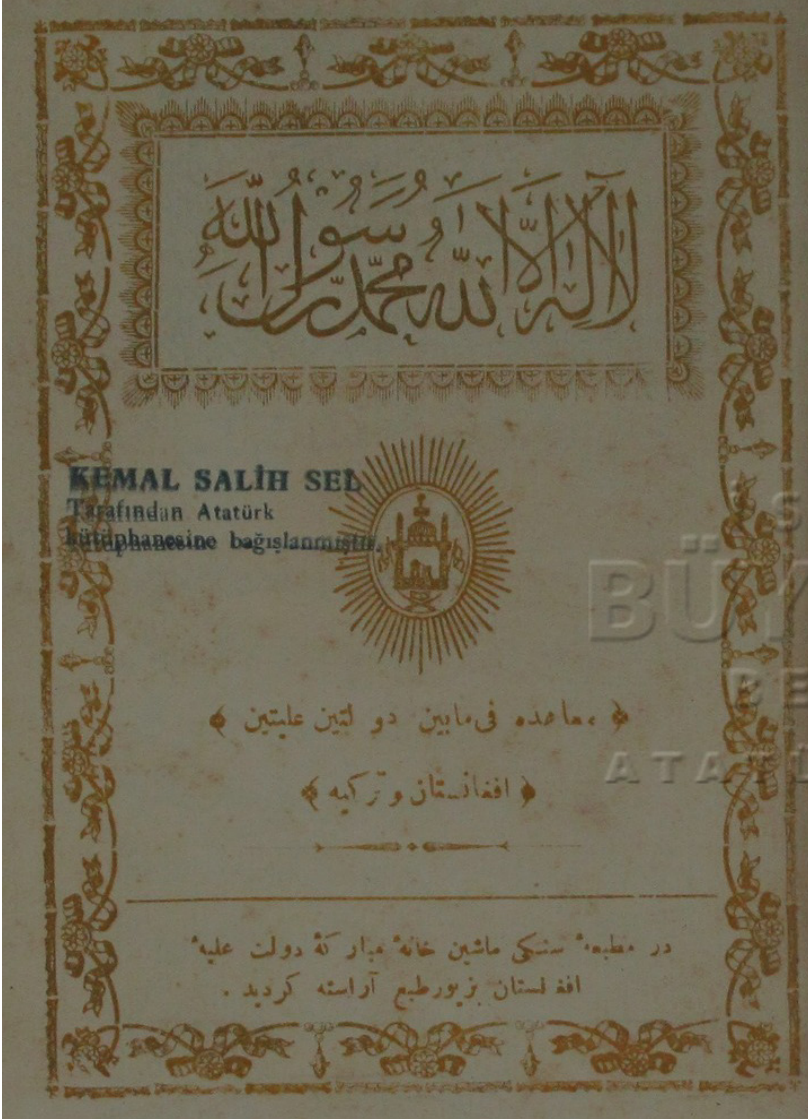
EKLER

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ	
<p>وهم خلافتی النده طوتان نور که نیک بوایده مقتدا بها اولدیغنی بو مناسبله ده تصدیق ایدر .</p> <p>ماده ۴ — طرفین عاقیدیندن بری ، شرقی استیلا ویا استیبار سیاستی تمقیت ایدن هر هانگی ایمرایلیست بردوات طرفدن دیکرینه واقع اوله جق نجاووزی بالذات کندینه واقع اولمش ، عدایدرک وساطت موجوده و ممکنه سیله دفع ایلمکی قبول ایدر .</p> <p>ماده ۵ — طرفین عاقیدیندن هر بری دیکرینیک حال اختلافده بولدیغنی اوچنخی بردواتک منافعه موافق ویا طرف دیکر عاقدک منافعه مضر هیچ بر معاهده و مقاوله دوله یی عقد ایلمکی و هر هانگی بردواتله معاهده عقد ایلمکی زمان اولجه دیکر طرف خیردر ایلمکی تمهد ایلمر .</p> <p>ماده ۶ — طرفین عاقدین آره لرندکی مناسبات اقتصادی و تجاریه لرینک وشه یدرک معاملاتنک تنظیمی ایچون لازم کن مقاولاتی آروجه عقدایده جکر وشمیدین مرکز لرینه سفیر کوندره جکر در .</p> <p>ماده ۷ — طرفین عاقدین ایکی مملکت آراستنده منتظم وخصوصی پوستملو احداث ایدرک وضعیت سیاسیله یاه معارف ، تجارت وسائر احوال ووضعیتمدن ، هر نوع احتیاجات و آرزولرندن متقابلاً واک سریع بر صورتده یکدیگرینه معلومات و بره جکر در .</p> <p>ماده ۸ — تورکه افغانستانه حرثاً یاردیغی ، معلم وضابط کوندرمکی و بوهیئت معلمین وضابطک لا اقل بش سنه خدمتده قالمی ومدت مذکورده نك اقتضاستنده افغانستان طلب ایتمکی تقدیرده تکرار برهیئت معلمه کوندرمکی تمهد ایدر .</p> <p>ماده ۹ — بومعاهده نامه اصغری بومدت ظرفنده تصدیق ایدیله جک واه آدن اعتباراً مرعی الاحکام اوله جقدر .</p> <p>ماده ۱۰ — بومعاهده نامه ایکی نسخه اوله ورق موسقوده تنظیم و طرفین مرخصاری طرفندن امضا و تعاطی ایدلمشدر .</p> <p>بومعاهده بیک اوچبوز اونوز طقوز سنه مجریسی جاذبی الاخرینک بیکریمی برنجی کونته مصادف بیک اوچبوز اونوز بدی سنه سی مارتک برنجی صالی کونی امضا ایدلمشدر .</p> <p>ولی سفیر فوق العاده دو قنور رضانور یوسف کال</p>	<p>دولت علیه ترکیه و افغانستان ، کندیلرینک روابط صحیحه قلبیه ایله یکدیگرینه مربوط و برامل و مقصد مقدس ایله متحسس ، مادی و معنوی منافع عالیة مشترکه تامه به مالک بولونقلری ، دولتهن مشار الهمادن برینک سعادت و فلاکتنک دیکرینک سعادت و فلاکتنی موجب اوله جقنی قساعت و ایمانی ایله شرق طائتک دور تیقف و ابتناء و استخلاصنک باشلا دیغنی کال من و شکران ایله کورولدیگی شو آنده ازمته ماضیه ده کی ارتسباطسز و منفرد قالملرینک آرتق ممکن اوله میه جتنه و عهدله رینه برطاق وظائف تاریخیه نك مرتب اولدیغنی ضرورتنه حکم ایدرک بر وجودک اعضاسی کی طرفیندن رینه کله جک رنج و آزاردن دیکر طرفک متأرومنآدی اوله جقنی طبیعی کورن بویکی قردهش دولت و ملت ینلرنده اوتدنی بری جایگیر اولان وحدت معنویه و اتساق طبیعی بی ساحة سیاسییه نقل ایله اتفاق مادی و رسمی حاله قلب و عموم شرقک آتی مسعودی نامته بر مقدمه الحیر اولوق اوزره آرا لرنده تیناً بر اتساق معاهده تامه سی عقدا یلمک قرار و بر مشار و بویخصوص ایچون تورکه بویوک ملت مجلسی حکومتی طرفندن حکومت مشار الیها اعضاستدن امور اقتصادی و کیلی (ناظری) یوسف کال و امور معارف و کیلی (ناظری) دو قنور رضا بر بکر و دولت علیه افغانستان طرفندن سفیر فوق العاده مرخصی جناب جلالت مآب جنرال محمد ولی خان مرخص تمین اولونمشلردر .</p> <p>مرخصین مشار الیهم صلاحیتنماملرینک بعدالابراز بولنده و منتظم اولدیغنی کورده نك مواد آتیغنی قبول ایلشلردر :</p> <p>ماده ۱ — الی ماشاه بر حیات مستقل سوزهن نوکیا دولتی ک صمیمی و وجدانی روابط ایله مربوط بولدیغنی دولت علیه افغانستانی معنای حقیق نامیه مستقل طائجامی بر فریضه بیلیر .</p> <p>ماده ۲ — طرفین عالیین عاقدین بیتون شرق ملترینک ازادی و حریت کامله به وحق استقلال مالک اولدیقلری بر بولنلر دن هر مالتک بذاته و آرزو ایتمکی هر هانگی بر اصول و طرز اداره حکومت ایله کندیسینی اداره ده مختار اولدیغنی بخارا و خیبر و دولترینک استقلال تصدیق ایدر .</p> <p>ماده ۳ — دولت علیه افغانستان ، عصر لرندکی اسلامیه رهبرلک و خدمات برکزیده ایضا اجتمشی اولان</p>

Ek 1: 1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması, TDA, 500/8166-52744-5

Ek 2: Amanullah Han ile Fahreddin Paşa, Kâbil'deki onay töreninde
https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?p=1&dil=0&alan=tum_txt&tm=&q=Bel_Mtf_024525, son erişim tarihi: 09.05.2024

Ek 3: 1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması'nın Farsça metninin kapağı
Muahede fi Mabeyn-i Devleteyn-i Aliyyeteyn Afganistan ve Türkiye, https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=SEL_Osm_01429&alan=tum_txt, son erişim tarihi: 09.05.2024

BELLETEN

Cilt/Vol.: 88 - Sayı/Issue: 312
Ağustos/August 2024

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 27.12.2023
Kabul/Accepted: 08.07.2024

DOI: 10.37879/belleten.2024.639

Araştırma Makalesi/Research Article

Mustafa Kemal Paşa'nın Süt Kardeşi Saime Hanım ile Mektuplaşması

Correspondence of Mustafa Kemal Pasha with his Foster Sister Saime Hanım

Kenan Özkan* - Sevilay Özer**

Öz

Mustafa Kemal Paşa, II. Ordu'ya bağlı XVI. Kolordu Komutanı olarak Diyarbakır Silvan'da bulunduğu bir sırada İstanbul Çengelköy'den, *Süt Hemşireniz Saime* imzasıyla gönderilen 15 Temmuz 1916 tarihli bir mektup almıştır. Bu mektuba, 26 Ekim 1916 tarihinde *Hemşirem Hanımefendi* hitabıyla başlayan bir mektupla yanıt vermiştir. Mustafa Kemal Atatürk'e ilişkin biyografik çalışmalarda, *Ümmügül* adında bir sütannesi olduğu bilgisi yer almakla birlikte süt kardeşinin varlığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığına ait belgelerin, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığına devredilmesi sonrasında *Atatürk Koleksiyonu* içerisinde ulaşılan bu mektuplar sayesinde, Mustafa Kemal Atatürk'ün bir süt kardeşi olduğu bilgisi ortaya çıkmıştır. Mustafa

* Doç. Dr., Altınbaş Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü – Assoc. Prof., Altınbaş University, Faculty of Law Public Law Department, İstanbul/TÜRKİYE, kenan.ozkan@altinbas.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-8939-4365>

** Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü – Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Burdur/TÜRKİYE, sozer@mehmetakif.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-1319-2406>

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Kemal Paşa, sonraki dönemde de Saime Hanım'la teması sürdürmüştür. Nisan 1923 tarihli bir başka arşiv belgesinden Saime Hanım'a maddi yardımda bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bundan sonraki süreçte Mustafa Kemal ve Saime Hanım'ın doğrudan ya da dolaylı olarak temasa geçtiklerine dair herhangi bir arşiv belgesi ya da kaynağa tesadüf edilmemiştir. Mustafa Kemal Atatürk üzerine yapılan biyografik çalışmalarda, hayatının ilk yıllarına ilişkin anlatılar daha çok annesi Zübeyde Hanım ve kız kardeşi Makbule Hanım'ın aktardıkları üzerine dayanmaktadır. Bu çalışmada söz konusu mektuplar incelenerek Atatürk'ün özel ve aile hayatına yönelik son dönemde belgelere dayalı olarak kaleme alınmış çalışmalara bir yenisi daha kazandırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Saime Hanım, süt kardeş, sütanne, Atatürk'ün Hayatı.

Abstract

While Mustafa Kemal Pasha was in Silvan, Diyarbakır, as the Commander of the 16th Corps of the 2nd Army, he received a letter dated July 15, 1916, signed by *Your Foster Sister Saime*, from Çengelköy, İstanbul. He responded to this letter dated October 26, 1916, beginning with the address *My Sister, Lady*. In biographical studies on Mustafa Kemal Atatürk, there is information that he had a wet nurse named *Ümmügül*, but there is no information about the existence of his foster sister. However, after the documents belonging to the Archives and Military History Department of the Ministry of National Defense were transferred to the Presidency State Archives, thanks to these letters obtained in the Atatürk Collection, it was revealed that Mustafa Kemal Atatürk had a foster sister. Mustafa Kemal Pasha continued his contact with Saime Hanım in the following period. It is understood from another archive document dated April 1923 that he provided financial aid to Saime Hanım. However, no archival documents or sources have been found indicating that Mustafa Kemal and Saime Hanım had direct or indirect contact in the following period. In biographical studies on Mustafa Kemal Atatürk, the narratives about the first years of his life are mostly based on the stories of his mother Zübeyde Hanım and his sister Makbule Hanım. In this study, by examining the letters in question, an attempt has been made to add a new one to the recent document-based studies on Atatürk's private and family life.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Saime Hanım, foster sister/brother, wetnurse, Atatürk's life.

Giriş

Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatı üzerine bugüne kadar yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından çok sayıda çalışma yapılmıştır¹. Bu çalışmalar, Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım ve kız kardeşi Makbule Hanım'ın anlatımları başta olmak üzere onun yakın çevresinde bulunan kişilerin tanıklıkları ve ifadelerine dayanmaktadır². Özellikle kendisinden sonraki pek çok çalışmada sıklıkla atıfta bulunduğu görülen Enver Behnan Şapolyo'nun çalışması bu açıdan zikredilebilir. Şapolyo ilk olarak 1954'te yayınladığı eserinin ön sözünde, Atatürk'ün hayatının henüz yazılmadığı gerçeğine işaret etmiş ve özellikle “buna ait vesikaların bulunmayışına” değinmiştir. “Bu sebeple Atatürk'ün valideleriyle kız kardeşleri Makbule Hanım'dan, Atatürk'ün babasını ve büyük babasını tanıyan Selânik'in ihtiyarlarından araştırmalar yaparak” eserini kaleme aldığını belirtir³. İpek Çalışlar da aynı şekilde Şapolyo'nun bu anlatılarını, Makbule Hanım'ın 1 Kasım 1952-22 Mart 1953 tarihleri arasında *Yeni İstanbul* gazetesinde tefrika olarak yayımlanmış olan anıları ile desteklemiş, diğer taraftan da Atatürk'ün not defterlerini, mektuplarını ve konuşmalarını ilave etmiştir⁴. Fakat nihayetinde bu anlatılar öznedir. Yani, bilgilerin güvenilirliği, o bilgileri aktaran kişilerin hafızalarının sağlamlığı ile doğru orantılıdır. Nitekim Şerafettin Turan, Atatürk'ün hayatına yönelik çalışmalarda belki de temel sorun teşkil eden bu noktaya işaret etmektedir: “... İnsan toplulukları kendilerini etkileyen, esin kaynağı olan hangi kahraman için efsaneler yaratmamıştır ki? Kaldı ki Mustafa Kemal'in çocukluk yıllarına ait bilgilerdeki çelişkilerin bir kısmı, başta annesi Zübeyde Hanım ile kız kardeşi Makbule Hanım olmak üzere çocukluk arkadaşlarının yıllar sonra belgelere değil; belleklerine dayanarak anlattıklarının birbirini tutmamasından kaynaklanmaktadır...”⁵

- 1 Harold C. Armstrong, *Kemal Atatürk'ün Yaşamı*, çev. Ahmet Çuhadır, Kamer Yayınları, İstanbul 2013; Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk'ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, İstanbul 1954; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, 1881-1919*, C 1, 32. Özel Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011; Andrew Mango, *Atatürk, Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Türkçesi: Füsün Doruker, 8. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010; Ali Güler, *Sarı Paşa, İnsan Atatürk*, Türkar Yayınları, İstanbul 2006; İpek Çalışlar, *Mustafa Kemal Atatürk, Mücadelesi ve Özel Hayatı*, Yapı Kredi Yayınları, 1. baskı, İstanbul 2018; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2004.
- 2 Ali Fuat Cebesoy, *Sımf Arkadaşım Atatürk*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2016; Yaşar Gürsoy, *Atatürk ve Can Arkadaşı Nuri Conker*, Alfa Yayınları, 1. basım, İstanbul 2011; Salih Bozok, *Taveri Atatürk'ü Anlatıyor*, Yay. haz. Can Dünder, Doğan Kitap, İstanbul 2001.
- 3 Şapolyo, *age.*, s. 3.
- 4 Çalışlar, *age.*, s. 8.
- 5 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, 1. basım,

Andrew Mango da benzer değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre: “Atatürk’ün yaşam öyküsünde gerçekleri ve efsaneleri birbirinden ayırt etmek çok zordur ve bir bakıma Atatürk kendi efsanesini kendi yaratmıştır. Söylediği her şey akrabaları ve dostları tarafından yinelenirken, onların anlattıklarının büyük bir bölümü Atatürk’ü memnun etmeye yönelikti. Böylelikle yaşam öyküsü yazarının karşısına birbirini tekrarlayan... öyküler ve sözler çıkıyor...”⁶

Gerçekten de Atatürk’ün özellikle hayatının ilk yıllarına ilişkin anlatılar birbirini tekrar etmekle birlikte adeta efsanevi anlatılara dayanmakta ve hâlâ önemli boşlukları barındırmaktadır. En basit bir örnek olması açısından doğum gününe ilişkin olarak elde belgelere dayalı net bir veri bulunmadığı için herhangi bir belgeye ulaşılan kadar şimdilik Zübeyde Hanım’ın anlatılarına bel bağlamak bir zorunluluk hâlini almıştır⁷. İpek Çalışlar’ın da işaret ettiği gibi “yoksul aile”, “başarısız baba”, “karga kovalayan çocuk”⁸ efsanelerini yıkmak ya da doğruluğunu ispat etmek ancak Atatürk’ün hayatına ilişkin ulaşılabilecek çok sayıda belge ve bu belgeler ışığında yazılmış bilimsel çalışmalarla mümkündür. Nitekim son dönemlerde Atatürk’ün gerek ailesi ve soyu gerekse entelektüel birikimi üzerine arşiv belgelerine dayalı çalışmaların varlığı dikkat çekmektedir⁹.

Bu çalışma, Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığına ait belgelerin Devlet Arşivleri Başkanlığına devredilip *Atatürk Koleksiyonu (1905-1980)* içerisinde araştırmacıların erişimine açılması sonrasında, Mustafa Kemal Paşa’ya gönderilmiş bir mektuba ulaşılmaması üzerine kaleme alınmıştır. Çalışmanın amacı, Atatürk hakkında yazılmış biyografilerde şimdiye kadar rastlanılmayan süt kardeş Saim Hanım’ın varlığını, Atatürk’ün süt kardeşiyle olan ilişkisini ortaya çıkararak onun yaşam öyküsüne ve aile tarihine katkıda bulunabilmektir. Çalışmanın ana kaynağını henüz gün yüzüne çıkmış arşiv belgeleri oluşturmakta olup, ayrıca konuyla ilgili telif eserlerden de yararlanılmıştır.

Ankara 2004, s. 18-19.

6 Mango, *age.*, 46.

7 Şapolyo, *age.*, s. 3-4; Güler, *age.*, s. 112-114.

8 Çalışlar, *age.*, s. 7.

9 Ali Güler, *Atatürk’ün Saklanan Şeceresi*, Yeditepe Yayınevi, 3. baskı, İstanbul 2016; Ali Güler, *Benim Ailem, (Atatürk’ün Saklanan Ailesi)*, Yılmaz Kitabevi, İstanbul 2015; Mehmet Ali Öz, *Atatürk’ün Ailesi, Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk’ün Soykütüğü*, Asi Kitap, İstanbul 2017; Zafer Toprak, *Atatürk, Kürücü Felsefenin Evrimi*, İş Bankası Kültür Yayınları, 4. basım, İstanbul 2022; M. Şükrü Hanioglu, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, Bağlam Yayınları, 1. basım, İstanbul 2023.

1. Mektupların İçeriği

Mustafa Kemal'in doğumu sonrasında Zübeyde Hanım'ın sütünün yetersizliği üzerine, eşi Ali Rıza Bey tarafından *Ümmügül* isimli bir sütanne bulunduğu bilinmektedir. Sütannenin varlığından ilk bahseden kişi Şapolyo'dur: "... Atatürk'ün küçüklüğüne ait, Makbule Hanım, annelerinden duyduklarını da şöyle anlattılar: Ağabeyim Mustafa doğduğu zaman, babam Ali Rıza Bey, bir kılıç getirerek kundağının başına koymuş, annemi de tebrik etmiş... Annemin az sütü geldiğinden babam Ümmügül adında bir sütnine tutmuş..."¹⁰

Şapolyo'nun, Makbule Hanım'dan aktardığı bu bilgi Atatürk'ün biyografisi üzerine çalışan isimler tarafından da tekrar edilmiştir¹¹. Ancak ilginç bir şekilde Şapolyo'ya bu bilgiyi aktaran Makbule Hanım, *Yeni İstanbul* gazetesinde yayınlanan hatıralarında ağabeyinin doğumuna ilişkin olarak bu bilgiye yer vermemiştir¹². Mustafa Kemal'in de gazeteci Ahmet Emin (Yalman) ile gerçekleştirdiği mülakatta çocukluk anlarından bahsederken sütanne konusuna değinmediği dikkat çekmiştir. Doğumuna ilişkin bilgi vermemiş, "Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey, mektebe gitmek meselesine aittir. Bundan dolayı annem ve babam arasında şiddetli bir mücadele vardı..." ifadeleriyle başlayarak çocukluğuna dair bilgiler aktarmakla yetinmiştir¹³.

Bilindiği üzere Mustafa, Ali Rıza-Zübeyde çiftinin dördüncü çocuğudur. Ailenin, öncesinde *Fatma İsmet* (1871/1872-1875), *Ahmet* (1874-1883) ve *Ömer* (1875-1883) isimlerinde çocukları dünyaya gelmiş, bunlardan Fatma, Mustafa dünyaya gelmeden çok önce; Ahmet ve Ömer ise Mustafa iki yaşındayken vefat etmiştir¹⁴. Bu kardeşler için veya Mustafa'dan sonra dünyaya gelen *Naciye* (1886-1901) ve *Makbule* (1885-1956) için bir sütannenin söz konusu olup olmadığına dair elde bilgi bulunmamaktadır. Nitekim ne Zübeyde Hanım ne de Makbule Hanım kendisi ve kardeşleri için böyle bir bilgi aktarmamıştır.

10 Şapolyo, *age*, s. 11.

11 Aydemir, *age*, C 1, s. 39; Mango, *age*, s. 49; Çalışlar, *age*, s. 35; Turan, *age*, s. 20-21.

12 Makbule Atadan, "Büyük Kardeşim Atatürk-60", *Yeni İstanbul*, 31 Aralık 1952, S. 1118, s. 2.

13 Ahmet Emin, "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı", *Vakit*, 10 Kânunusani 1338, No. 1468, s. 1.

14 Güler, *Atatürk'ün Şeceresi*, s. 26, Güler, *Benim Ailem...*, s. 64-65.

Mustafa'nın sütannesinin varlığı, süt kardeşinin ortaya çıkması ile netlik kazanmıştır. Ağustos 1915'te XVI. Kolordu Komutanlığına atanan¹⁵ Miralay (Albay) Mustafa Kemal, 11 Mart 1916'da Edirne'den hareket ederek 19 Mart'ta Halep'e gelmiş, ardından 27 Mart'ta Kolordunun toplanacağı Diyarbakır'a ulaşmış ve 16 Nisan'da karargâhını Silvan'da kurmuştur¹⁶. 1 Nisan 1916'dan itibaren de "Mirliva/Tuğgeneral" rütbesine terfi ettirilmiş olan Mustafa Kemal Paşa¹⁷, o zamanki adı *Meşâyâfârikin*¹⁸ olan Silvan'da bulunduğu sırada "Muhterem kardeşim" hitabıyla başlayan ve *Çengelköy Kuleli'de Setbaşında 12 numaralı hanede Tabip Miralay Osman Bey'in kerimesi*¹⁹ ve *Turhalalı Abdullah Bey hafidesi*²⁰ süt hemşiresiz Saime imzasını taşıyan 2 Temmuz 1332/15 Temmuz 1916 tarihli iki sayfalık bir mektup almıştır.²¹ İçeriğinden anlaşıldığı üzere Saime Hanım'ın mektubu kaleme alış amacı, gönüllü olarak orduya katılan eşinin himaye edilmesi talebini iletmezdir. Mektup şu şekilde kaleme alınmıştır:

Çengelköyü'nden

2 Temmuz 1332

Huzur-ı âlilerine

Muhterem kardeşim,

*Hâmül-i mektup zevcem Elektrik Mühendisi Yusuf Nejad bendeleridir. Diyarbekir cihetine mütevec-
cihen hareket üzere bulunan 10 numaralı Telsiz Telgraf Müfrezesine askerlikle gönüllü olarak dâhil
olmuş ve hareket etmek üzereydiler. Bizat hâk-i pâ-y-ı birâderânelerine tarafımdan yüz sürecedirler.*

*Şimdi ben hemşireleri üç çocuğa mâliktir. İlä-maşallah ikisi Alman Mektebine devam etmektedirler. Bü-
yük kerimem Bülend'i tabip olmak için Viyana Tıp Darülfünun[un]a göndermek üzere ihzar ediyoruz.
Erkek ise Demirci Mühendisliği tahsili için Amerika'ya gidecektir.*

Ailece, Validemiz Hanım kalp rahatsızlığıyla müteessirdir. Pederimiz kemal-i sıhhat ve afiyettedirler.

15 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Harbiye (İ.HB.), 173/19, 8 Şevval 1333 / 19 Ağustos 1915.

16 Turan, *age.*, s. 140; Mango, *age.*, s. 196-197; Aydemir, *age.*, C 1, s. 258-259.

17 BOA, İ.HB., 181/82, 27 Cemâziyelevvel 1334 / 1 Nisan 1916.

18 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006, s. 365.

19 Kerime: Kız evlat.

20 Hafide: Torun.

21 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (MSB. ATASE.), Atatürk Koleksiyonu (110.9.1.11.), 39.0.1, 16 Temmuz 1916.

Yalnız zat-ı âli-i kardeşâneleriyle uzun senelerden beri bizzat müşerref olamamaktan müteessiriz. İnşa'-Allah-ü teâlâ zaman onu da telafi eder. Vê zât-ı vâlâlarını daha yüce mevkilerde görmekle kalbimizi müstâğrak-sürür ederiz. Artık zevcem hakkında himaye-i müşfikâne-i biraderânelerini bizzat istirham eder, lütfen ve tenezzülen bir fotoğraflarıyla cevab-ı kardeşânelerine intizar eylediğimi arz eylerim, Kardeşim Efendim.

2 Temmuz 1332

Çengelköy'ünde Kuleli'de Setbaşı'nda 12 numaralı hanede Tabip Miralay Osman Bey kerimesi ve Tırhalalı Abdullah Bey hafidesi süt hemşireniz Saime.

Peder ve Validemiz bilhassa gözlerinizden öperek sıhhat ve afiyet-i biraderânelerine dualar ederler Kardeşim Efendim.

Mustafa Kemal Paşa, süt kardeşi Saime Hanım'ın mektubuna Silvan'dan gönderdiği 13 Teşrinievvel 1332 / 26 Ekim 1916 tarihli iki sayfalık mektubuyla yanıt vermiştir.²²

Meyyâfârikin

13 Teşrinievvel 332

Hemşirem Hanımefendi,

Zevceniz, memur bulunduğu telgraf müfrezesiyle beraber karargâhuma iltihak etti. Vê 2 Temmuz tarihli mektubunuzu îsal etti. Hatıram beni aldatmıyorsa on sekiz sene mukaddem bir Ramazan gecesi idi ki, Manastır İdâdi-i Askerisini ikmal ile Mekteb-i Harbiye'ye geçmiş bir talebe olarak sizi Selânik'te görmüş ve ayrılmış olduktan sonra hâdisât-ı amim ancak bugün zevcenizin îsal eylediği mektubunuzla ihyâ-yı hatıratıma mümkün ve müyesser kılıyor. Hafızam beni aldatmıyorsa on sekiz sene mukaddem bir Ramazan gecesi idi. Siz Girit'ten avdet edeli çok olmamış ben bera-ynı sula Selânik'e gelmiş bir talebe iken Mithad Paşa Caddesi üzerindeki hanenizde teravîh namazımı edâ için camiye gitmeye hazırlanan pederiniz iki kardeşi birbirine tanıtmış idi. Vê fakat birkaç güne teslimimden o muârefenin bizde yalnız bir hatırası bırakmakla iktifa eylemişti. Yaşanan her anda mâ-masal-bizim için Girit emvâc-ı siyah, telatun-ı emvâc-ı siyah ile mevcuttu. Selânik bütün mukaddesatıyla en kirlî en jenk dâr ayaklar altında çiğnendi. Oraların yâd-ı hüznüne vesile olan hednlerin müsâdeme-i kâhîr olmaktan hâlâ kurtulamadı. Hayat-ı mâzînin hayal-i vasi ile sâmi-i güzide bir hatırası olmaktan başka bir şey değildir.

Büend'inizin tabipliğe ihzarı fikrini pek kıymetli ve mucib buldum pek yüksek ve kıymetli buldum. Sizi tebrik ederim.

22 MSB. ATASE., 110.9.1.11, 39.0.1.

Arzunuz veçhile bir fotoğrafımı takdim etmek benim için bir şeref olacaktır. Fakat yanımda bulunmadığı gibi burada aldirmek da şimdilik mümkün değil. Ancak Beşiktaş'ta Akaretler'de 76 numarada ikamet eden validem ve hemşirem nezdinde bazı fotoğraflarım olduğunu zannedirim. Çocuklarımızla beraber gözlerinizden öperim²³.

2. Mektupların Değerlendirilmesi

Saime Hanım'ın mektubundaki ifadelerinden dönemine göre oldukça eğitilmiş bir aileye mensup olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle asker bir ailenin kızıdır. Babası *Tabip Miralay Osman Bey*, Mart 1914'te Kuleli Hastanesindeki görevinden emekli olmuştur.²⁴ Nitekim Saime Hanım'ın mektubunun gönderildiği adres de Çengelköy Kuleli'deki Setbaşı'dır.

Saime Hanım'ın Elektrik Mühendisi olan eşi *Yusuf Nejad*, arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Temmuz 1904'te "Köprülü Telgraf ve Posta Müdürlüğü" görevinde bulunmuştur²⁵. Saime Hanım'ın, üç çocuğundan ikisinin Alman Mektebine devam ettiği ve birinin mühendislik eğitimi için Amerika'ya gideceği, en büyük kızı *Bülend*'in ise doktor olmak için Viyana'daki tıp okuluna hazırlandığına dair mektupta aktardığı bilgiler; eğitime ne derece önem veren bir aile olduklarının bir diğer kanıtıdır.

Saime Hanım mektubunda, annesi ve babasının sağlık durumlarından söz ettikten sonra her ikisinin de uzun zamandır Mustafa Kemal Paşa ile görüşmemeleri nedeniyle duydukları üzüntüyü ifade etmiştir. Ancak bu noktada cevap bekleyen öncelikli soru şudur: *Mustafa Kemal'in sütanesi Ümmügül, Saime Hanım'ın annesi midir yoksa her ikisi de farklı annelerin çocukları olup aynı sütanneye mi sahiptirler?*

Saime Hanım, mektubunda babasının ismini zikretmekle birlikte annesinin ismini vermediği için bu soruyu net bir şekilde yanıtlamak eldeki belge ve bilgiler ışığında mümkün değildir. Ancak Mustafa Kemal'in aile çevresi ve bilhassa babası Ali Rıza Efendi'nin ilişkileri dikkate alındığında sütannenin de asker eşi olması ihtimali kuvvetlidir.

23 Mektubun üzeri çizilmiş satırlarının çıkarıldığı yalın hâli için bk. Ek 4.

24 BOA, İHB., 155/35, 13 Rebiyülâhîr 1332 / 11 Mart 1914. BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.), 4268/320039, 14 Rebiyülâhîr 1332 / 12 Mart 1914.

25 BOA, Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Müteferrik Evrak (TFR.I.M.), 5/471, 5 Cemâziyelevvel 1322 / 18 Temmuz 1904. Köprülü, günümüzde Kuzey Makedonya sınırlı içerisinde kalan bir şehirdir. Osmanlı'daki hâliyle Selânik vilayetine bağlı bir kazadır. "Titov Veles" olarak da bilinmektedir. Sezen, *age.*, s. 325.

Mustafa Kemal'in ailesinin Selânik'teki çevresinin ağırlıklı olarak asker ailelerinden oluştuğu, kendisinin ve kardeşi Makbule Hanım'ın ifadelerinden anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal, Ahmet Emin (Yalman) ile yaptığı mülakatta komşuları *Binbaşı Kadri Bey*'in varlığından söz etmektedir²⁶. Makbule Hanım da hatıralarında, kendi oğlu da Selânik Askerî Rüştiyesine devam eden *Binbaşı Kadri Bey*'in varlığına ve Mustafa Kemal'le yakından ilgilendiğine işaret etmiş ve o dönemlerde komşuluk ilişkilerinin önemini şu sözlerle vurgulamıştır: "... Eski Türk cemiyetinde komşuların büyük rolleri vardır. Hatta birtakım komşular, hısımlardan daha yakındır insana. Bir sıkıntınız oldu mu komşunuza başvurursunuz. Onun için Kadri Bey'in hanımı ile annem arasında kuvvetli bir dostluk vardır..."²⁷

Kendisi de bir zamanlar asker olan ve 1876-1877 yıllarında Selânik'teki "Selânik Asakir-i Milliye Taburu"nda mülazımevvel yani üsteğmen rütbesiyle görev yaptığı bilinen Ali Rıza Bey'in²⁸ çevresini teşkil eden kişilerin önemli bir kesiminin askerlerden oluştuğuna ilişkin bir diğer kanıtı, yine Makbule Hanım sunmaktadır. Mustafa Kemal'in Manastır Askerî İdadisinde eğitim gördüğü bir sırada hastalanması üzerine Zübeyde Hanım, oğlunun Selânik'e getirilip tedavi edilmesi hususunda *Selânik Askerî Hastanesi Baştabibi Muhsin Bey*'den²⁹ yardım istemiştir. Makbule Hanım'ın bu olayı anlatırken kullandığı "Muhsin Bey, babamın yakın dostlarından biri" ifadesi bu açıdan oldukça önemlidir³⁰. Ali Rıza Efendi'nin yakın çevresinde ve ailenin etrafında çok sayıda asker ailesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Makbule Hanım'ın da işaret ettiği gibi komşuluk ilişkilerinin, geleneksel Osmanlı-Türk toplumunda ne derecede önemli olduğu gerçeğiyle birlikte düşünüldüğünde, oğlunun doğumundan sonra eşinin sütünün yetmemesi üzerine sütanne arayışı içerisine giren Ali Rıza Efendi'nin de yakın çevresinden, güvendiği bir aileden, tercihen de bir asker ailesinden bu desteği almış olması kuvvetle muhtemeldir.

Mustafa Kemal Paşa'nın, süt kardeşi Saime Hanım'a cevaben yazdığı mektup incelenecek olursa bazı önemli hususların ön plana çıktığı görülür. Özellikle

26 Ahmet Emin, *Vakit*, 10 Kânunusani 1338, No. 1468, s. 1

27 Makbule Atadan, *Yeni İstanbul*, 14 Şubat 1953, S. 1163, s. 2.

28 Güler, *Benim Ailem...*, s. 62.

29 Makbule Hanım'ın sözünü ettiği Muhsin Bey aynı zamanda "Selânik İdadisi Tabipliği" yani sıra aynı okulda Hıfzısıhha dersi öğretmenliği de yapmıştır. BOA, Maarif Nezareti Mektubu Kalemi (MF.MKT.) 338/2, 29 Rebiyü'lâhır 1314 / 7 Ekim 1896. Muhsin Bey, Miralay (Albay) rütbesindeyken üçüncü rütbeden Mecidi nişanı ile ödüllendirilmiştir. BOA, İrade Taltifat (İ.TAL.) 266/4, 9 Şaban 1319 / 21 Kasım 1901.

30 Makbule Atadan, *Yeni İstanbul*, 11 Mart 1953, S. 1188, s. 2.

mektubun girişinde yer verip sonrasında üzerini çizdiği satırlardan, Mustafa Kemal'in süt kardeşi ile sadece bir kere görüştüğü anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın anlatımına göre on sekiz sene evvel bir Ramazan gecesi gerçekleşen bu görüşme, kendisinin Manastır Askerî İdadisini bitirip Ramazan tatili için Selânik'e geldiği ve Saime Hanım'ın da ailesiyle birlikte Girit'ten Selânik'e henüz göç ettiği bir sırada gerçekleşmiştir: "...Hatıram beni aldatmıyorsa on sekiz sene mukaddem bir Ramazan gecesi idi ki, Manastır İdadi-i Askerîsini ikmal ile Mekteb-i Harbiyeye geçmiş idim... ben bera-yı sıla Selânik'e gelmiş bir talebe iken..."³¹

Eldeki bilgi ve anlatımlar da Mustafa Kemal'i doğrulamaktadır. Askerî okullarda eğitim, her yılın mart ayı başlayıp aralık ayında tamamlanmakta ve öğrenciler yeni yılın mart ayına kadar izinli sayılmaktaydı. Aynı şekilde Ramazan aylarında da eğitime ara verilmekteydi³². Nitekim Mustafa Kemal de Manastır Askerî İdadisini Aralık 1898'de bitirmiş ve Mart 1899 ortalarına kadar Selânik'te tatilini geçirmiştir³³. Bu dönemde yaşanan 1897 Osmanlı-Yunan Harbi nedeniyle Teselya'dan ve sonrasında da Girit'ten başlayan göç hareketi³⁴ Saime Hanım ve ailesini Selânik'e getirmiş olmalıdır. Makbule Hanım, Girit'ten gelen göçmenlere ve tam da bu sırada ağabeyinin izinli olarak Selânik'e gelişine hatıratında şu şekilde değinmiştir:³⁵

"... Bundan sonra Girit'te valimiz, idaremiç olmayacak. Gitti Girit, gitti... Yıl 1898. Girit'ten Selânik'e göçmenler geliyor. Geçirdikleri korkunç günlerin hikayelerini anlatıyorlar... Bu arada büyük kardeşimden mektup geliyor. Sınıfını geçmiş, tatil günlerini geçirmek üzere birkaç gün sonra yanımızda olacakmış. Seviniyoruz... Evde gene hazırlıklar var. Selânik, Girit'ten birkaç göçmen geldikçe heyecanlanıyor. Bahtsız Giritlilerle uğraşan yok... Ağabeyim Mustafa Kemal bir haftadan beri yanımızda. Zamanın büyük kısmını evde geçiriyor..."

Makbule Hanımın bu anlatıları hem içerik hem de zaman açısından Mustafa Kemal Paşa'nın mektubundaki ifadelerle tam olarak örtüşmektedir. Mektubun yazıldığı 1916 senesinden, Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle 18 yıl geriye gidildiğinde, 1898'e senesine ulaşılmaktadır. Yani Giritli göçmenlerin Selânik'e

31 MSB. ATASE., 110.9.1.11, 39.0.1.

32 Güler, *Sarı Paşa...*, s. 157; Çalışlar, *age.*, s. 91.

33 Güler, *Sarı Paşa...*, s. 160-166.

34 *1897 Türk-Yunan Harbi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1982, s. 4; Güler, *Sarı Paşa...*, s. 164.

35 Makbule Atadan, *Yeni İstanbul*, 18 Mart 1953, S. 1195, s. 2.

akın ettiği ve Mustafa Kemal'in de tatil için şehre geldiği bir zaman dilimine tesadüf edilmektedir.

Mustafa Kemal Paşa'nın mektuptaki ifadesine göre, süt kardeşleri tanıştıran Saime Hanım'ın babası Tabip Miralay Osman Bey'dir. Bu bilgiden yola çıkarak söz konusu tanışmanın 13 Ocak-11 Şubat 1899 tarihleri arasında gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü okulların mart ayında eğitim-öğretime başlayıp aralık ayında tatile girdiği bilgisi ile Mustafa Kemal'in mektubundaki "... Ve fakat birkaç güne teslimimden o misafirliğim bende yalnız bir hatıranızı bırakmakla iktifa eylemişti" ifadesi birleştirildiğinde, tanışmanın tatilin sonlarına doğru ve Ramazan ayı içinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1899 senesinin Ramazan ayı, 13 Ocak'ta başlayıp 11 Şubat'ta son bulmuştur.³⁶ Mustafa Kemal'in 13 Mart 1899'da İstanbul'da Harp Okuluna başladığı düşünüldüğünde³⁷ mektuptaki, "birkaç güne teslimimden" ifadesi doğruluk kazanmaktadır. Buradan hareketle de iznin son günlerinde ve Ramazan ayı içerisinde, 13 Ocak-11 Şubat 1899 tarihleri arasında tanışmış oldukları düşünülmelidir. Süt kardeşlerin bu tarihten, 1916'ya kadar bir daha iletişime geçemedikleri anlaşılmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın mektubunda dikkat çeken bir diğer husus evlatlarının eğitimine önem veren ve özellikle de kızını doktorluk için Viyana Tıp Okuluna hazırlayan Saime Hanım'ı takdir etmesi olmuştur.

Saime Hanım, mektubunda süt kardeşi Mustafa Kemal Paşa'nın bir fotoğrafını rica etmiştir. Mustafa Kemal Paşa yanında bir fotoğrafı bulunmadığı ve içinde bulunduğu koşullarda fotoğraf göndermesinin mümkün olmadığı gerekçesiyle Saime Hanım'ı, Balkan Savaşlarının kaybedilmesi sonrasında Mart 1915'te Selânik'ten İstanbul'a gelen³⁸ ve Beşiktaş Akaretlerde 76 numaralı hanede ikamet eden Zübeyde Hanım ve Makbule Hanım'a yönlendirmiştir.

3. Mustafa Kemal Paşa'nın Saime Hanım'a Yaptığı Maddi Yardım

Mustafa Kemal Paşa, yaygın olarak bilinenin aksine fakir değil, orta hâlli bir ailenin çocuğudur. Nitekim Makbule Hanım'ın ifadesine göre Ali Rıza Bey vefat ettiğinde altı evleri ve paraları mevcuttur³⁹. Sonraki süreçte maddi sıkıntılar yaşanacak olsa

36 1 Ramazan 1316/13 Ocak 1899 - 30 Ramazan 1316/11 Şubat 1899 (<https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> Erişim Tarihi: 04.12.2023).

37 Güler, *Sarı Paşa...*, s. 116.

38 Güler, *Sarı Paşa...*, s. 94.

39 Makbule Atadan, *Yeni İstanbul*, 14 Ocak 1953, S. 1132, s. 2.

da aile kurulduğu ilk andan itibaren hâlden anlayan, muhtaçlara yardım eden bir dünya görüşüne sahiptir. Nitekim Ali Rıza Bey ve Zübeyde Hanım, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle yaşanan göç dalgası sırasında Selânik'teki evlerini göçmenlere açmışlardır⁴⁰. Böyle bir anlayış içerisinde yetişen Mustafa Kemal Paşa'nın da gerek aile fertlerine gerekse çevresindeki insanlara maddi destek verdiğinin çok sayıda örneği mevcuttur. Her ne kadar Falih Rıfki Atay onun için "... Atatürk cömert değildi, elinin dar olduğu dahi söylenebilir..."⁴¹ iddiasında bulursa da Atatürk'ün vefatına kadar hatta vefatından sonra da vasiyeti üzerine akrabalarına, yakın çevresi ve arkadaşlarına, manevi evlatlarına maddi yardımda bulunduğu bilinmektedir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün, 30 Haziran 1927'de askerlikten emekli olana kadar 15.000 kuruş (150 lira) maaş aldığı bilinmektedir. Emekliliğe ayrılması üzerine bu miktar 5.000 kuruşa (50 liraya) düşmüştür. Cumhurbaşkanı olarak da 1927'ye kadar 12.000 kuruş (120 lira) almış, 1931'de bu miktar 13.186 kuruşa yükselmiştir. Ancak 1932'deki gelir vergisi düzenlemesi sonucunda aldığı net miktar 9.078 kuruşa düşmüştür⁴².

Atatürk'ün maddi konulara ve özellikle de para işlerine önem vermediği gerek yaşam tarzından gerekse Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'ın ifadelerinden açıkça anlaşılmaktadır⁴³. Paraya ve maddiyata önem vermeyen Atatürk'ün yukarıda ifade edilen gelirlerinden aile fertleri ve akrabaları başta olmak üzere yakın arkadaşlarına maddi açıdan destek olduğu görülmektedir. Örneğin, kısa süren iki evlilik yapmış olan kız kardeşi Makbule Hanım, 1935'ten itibaren Çankaya'da ağabeyinin yanında ikamet etmiştir. Makbule Hanım'ın, Atatürk'ün vefatına kadar burada kaldığı bilinmektedir. Bununla birlikte 1927-1938 arasında kendi maaşından her ay 200 lira kız kardeşine maddi yardımda bulunmuştur. Ayrıca vasiyetinde Makbule Hanıma da yer vermiş ve Türkiye İş Bankasındaki parasının yıllık gelirinden ayda 1.000 lira ödenmesini istemiştir⁴⁴.

Atatürk, babası Ali Rıza Efendi'nin amcası Mehmet Efendi'nin oğlu Salih (Erbatur) Efendi'nin⁴⁵ çocuklarıyla da ilişkilerini devam ettirmiştir. Örneğin Salih

40 Makbule Atadan, *Yeni İstanbul*, 26 Aralık 1952, S. 1113, s. 2.

41 Atay, *age.*, s. 554.

42 Ali Güler, *Atatürk ve Beytülmâl*, (*Atatürk'ün Devlet Hazinesine Bakışı*), Halk Kitabevi, İstanbul 2016, s. 85-86.

43 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, C II, Yapı Kredi Bankası A.Ş., İstanbul, 1973, s. 683.

44 Güler, *Atatürk ve Beytülmâl...*, s. 87; Turan, *age.*, s. 30-31.

45 Güler, *Benim Ailem...*, s. 58-59.

Efendi'nin oğlu Necati (Erbatur) Bey'in nişanı Dolmabahçe'de yapılmış ve verilen çay partisinin davetiyeleri Atatürk adına gönderilmiştir. Salih Bey'in kızı Vüsat (Erbatur) Hanım'ın Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey'le evliliğinde de Atatürk'ün rolü olmuştur. Bu evlilikten dünyaya gelen Nesrin (Söğütlügil) Hanım da Atatürk'ün desteği ile Feyziatî Lisesinin ilkokul kısmına başlamış, düğünü de yine Atatürk tarafından yapılmıştır⁴⁶.

Atatürk, Cumhurbaşkanlığı maaşından, en yakın arkadaşı İsmet İnönü'ye 1925-1928 arasında aylık 1.000 lira, 1929'dan sonra da 2.000 lira yardımda bulunmuştur. İsmet İnönü'nün 1937'de Başbakanlık görevinden ayrılması üzerine bu miktarı 3.000 liraya çıkarmış, Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın bakanlık görevinden ayrılması sonrasında aylık 500 lira yardımda bulunmuş ve bu yardımlar Kasım 1938'deki vefatına kadar devam etmiştir⁴⁷. Vefatından sonra da İnönü'ye yaptığı yardımlar devam etmiş, vasiyetinde İnönü'nün çocuklarının eğitimi için para ayırmıştır⁴⁸.

Bu örneklerden de görüldüğü üzere aile fertlerine, akrabalarına ve yakın arkadaşlarına kendi gelirinden maddi yardımda bulunan Mustafa Kemal Atatürk'ün, süt kardeşi Saime Hanım'a da Nisan 1923'te maddi yardımda bulunduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Yine *Atatürk Koleksiyonu* içerisinde ulaşılan 9 Nisan 1923 tarihli ve "Tabip Miralay Osman Bey kerimesi Saime" imzasını taşıyan bir belgede Saime Hanım'ın, *Polis Müdürü Neşet Bey* aracılığıyla *Gazi Paşa hazretlerinden 100 lira aldığı* görülmektedir⁴⁹. 100 liranın doğrudan Neşet Bey eliyle Saime Hanım'a teslim edildiği belge altında yer alan Neşet Bey'e ait imzalı ifadeden anlaşılmaktadır. Paranın ne maksatla verildiği bilinmemekle birlikte, bir defaya mahsus mu yoksa sürekli mi olduğuna dair herhangi bir bilgi de mevcut değildir. Ancak bu belge, 1916'daki mektupların ardından iki süt kardeşin irtibatı koparmadıklarının kanıtı olması açısından önemlidir. Bununla birlikte, Nisan 1923 öncesinde ya da bundan sonraki süreçte aralarında görüşme gerçekleştiğine dair elde herhangi bir belge bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Atatürk ile Saime Hanım'ın ya da diğer aile fertlerinin 1923 sonrası dönemde görüşmüş olduklarını düşündürecek bir hususa da burada dikkat çekmek gerekir. Mustafa Kemal'in manevi evlatları arasında geçen bir isim bu açıdan önemlidir: Bülent Nejat Hanım.

46 Turan, *age.*, s. 32.

47 Güler, *Atatürk ve Beytümâl...*, s. 87.

48 Güler, *Atatürk ve Beytümâl...*, s. 100.

49 MSB. ATASE., Atatürk Koleksiyonu, 110.9.1.11, 36.0.53, 9 Nisan 1923.

Bülent Nejat Hanım, Mustafa Kemal Atatürk'ün maddi yardımında bulunduğu isimler arasında yer almaktadır. Ali Güler'in çalışmasında, Atatürk'ün 1927-1928 yıllarında Bülent Nejat Hanım'a düzenli olarak ayda 100 lira yardımda bulunduğu görülmektedir⁵⁰. Bülent Nejat Hanım'ın, Saime Hanım'ın mektubunda bahsettiği kızı olması ihtimali bu noktada, bizce dikkate alınması gereken bir husustur. Yaptığımız incelemeler neticesinde bu noktaya ilişkin herhangi bir arşiv belgesine ulaşılamasa da Ali Güler'in verdiği bilgilerden yola çıkıldığında şimdilik zayıf da olsa böyle bir ihtimalin varlığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Bülent Nejat Hanım'ın, Saime Hanım'ın kızı olabileceği ihtimalini düşündürecek faktörleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Öncelikle Osmanlı toplumunda kadınların, eşlerinin veya babalarının isimlerini de kullandıkları bilinen bir gerçektir⁵¹. Saime Hanım'ın eşi "Yusuf Nejat" ismi ile "Bülent Nejat" isminin bu noktada önemli bir bağlantı teşkil ettiği dikkat çekmektedir. İkinci olarak, Bülent Nejat Hanım'ın Selânikli olduğu ve Arnavutköy Amerikan Kolejine devam ettiği bilinmektedir⁵². Saime Hanım'ın mektubunda da vurguladığı gibi Bülent Nejat, iyi bir eğitime sahiptir ve hatta Viyana'da tıp eğitimi için hazırlanmaktadır. Üçüncü olarak Bülent Nejat Hanım, Ertuğrul Yata'nın kaptanlarından Kemal Kaptan'ın kız kardeşidir⁵³. Bu noktada yine Saime Hanım'ın mektubuna döndüğümüzde, ismini zikretmediği oğlunun "demirci mühendisliği" yani bugünkü karşılığı ile makine mühendisliği eğitimi için hazırlandığı bilgisine tesadüf etmekteyiz. Dördüncü ve son olarak da Atatürk'ün Saime Hanım'a maddi yardımda bulunduğu dönem (1923) ile Bülent Nejat Hanım'a maddi yardımda bulunduğu dönem (1927-1928) zamanlama açısından birbirine son derece yakındır. Buradan hareketle de Atatürk'ün, Saime Hanım'la ya da onun aile fertleri ile (Bülent Nejat Hanım'ın kızı olduğunu kabul edecek olursak) iletişimini sürdürdüğü sonucuna ulaşılabilir.

50 Güler, *Atatürk ve Beytül-mâl...*, s. 87. Ayrıca s. 151'deki tabloya bk. Güler, *Benim Ailem...*, s. 155.

51 Betül İpşirli Argıt, "Osmanlı Kadın Tarihi Çalışmalarında Kullanılabilecek Birincil Kaynaklar", *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, C 2/S. 5, 2022, s. 260-289.

52 Güler, *Benim Ailem...*, s. 154.

53 Atatürk, 1925-1927 seneleri arasındaki yurt gezilerinde ağırlıklı olarak Ertuğrul Yata'nı kullanmış, hatta 1919'da ayrıldığı İstanbul'a 8 yıl aranın ardından yine Ertuğrul Yata ile gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Raşit Metel, *Atatürk ve Donanma*, Genelkurmay Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Deniz Basımevi, İstanbul 1966, s. 100-114.

Sonuç

Mustafa Kemal Atatürk üzerine yapılan biyografik çalışmalarda doğumu ve çocukluğunun ilk yıllarına ilişkin bilgiler ağırlıklı olarak annesi Zübeyde Hanım ile kız kardeşi Makbule Hanım'ın verdiği bilgilere ve yakın çevresinin anlatımlarına dayalıdır. Yaşamının bu dönemine ilişkin belgelerin sınırlı olmasından kaynaklanan söz konusu durum, Atatürk üzerine yapılan biyografik çalışmaların ortak, ancak en zayıf noktalarından birini teşkil etmektedir. Atatürk'ün yaşamının ilk yıllarına ilişkin dikkat çeken bu eksiklik, ancak arşiv belgelerine dayanılarak doldurulabilir.

Mustafa Kemal'in, *Ümmügül* isminde bir sütannesinin bulunduğu, annesi Zübeyde Hanım'dan duyduklarını aktaran Makbule Hanım'ın ifadelerine dayanılarak Enver Behnan Şapolyo tarafından ilk kez ortaya konmuş, diğer biyografik çalışmalarda da bu bilgi tekrarlanmıştır. Sadece Zübeyde ve Makbule Hanımların aktarımlarına dayalı sütannenin varlığı, süt kardeşi Saime Hanım'ın Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 1916 tarihli mektupta sayesinde kesinlik kazanmaktadır. Ancak burada cevap bekleyen bir soru ise Sütanne Ümmügül'ün, Saime'nin öz annesi mi yoksa sadece Saime ve Mustafa'nın sütanesi mi olduğudur. Bir başka ifade ile her ikisi de farklı annelerin çocukları olup aynı sütanneye mi sahiptirler? Eldeki belgeler ışığında bu soruya net bir yanıt vermek mümkün değildir. Çünkü Saime Hanım, mektubunda annesinin adından bahsetmemiştir. Ancak Saime'nin babası Osman Bey'in askerî doktor oluşu, Ali Rıza Bey'in yakın çevresinde ve komşuları arasında asker ailelerin varlığıyla birlikte düşünüldüğünde, sütannenin de bu aileler içerisinde bulunması olasılığı kuvvet kazanmakta ve böylece Ümmügül'ün, Saime Hanım'ın annesi olması ihtimali artmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Saime Hanım'a yanıt veren mektubundaki bilgiler ise Makbule Hanım'ın *Yeni İstanbul* gazetesinde yayımlanan hatıraları ile tutarlılık göstermektedir. Bu durum, tarihî şahsiyetlere ilişkin biyografik çalışmaların hazırlanması sırasında kullanılacak hatıra ve şahıs ifadelerine ancak belgelerle desteklenmesi hâlinde itibar edilmesi gerekliliğini, bu tür anlatıların ancak bu suretle anlam ve değer kazandığı gerçeğini bir kez daha göstermektedir.

Saime Hanım ve Mustafa Kemal Paşa'nın 1916'daki mektuplaşmadan sonra bir araya geldiklerine dair bilgi ya da belge bulunmamakla birlikte tekrar temas kurdukları anlaşılmaktadır. Aile fertlerine ve yakın çevresine maddi yardımda bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın süt kardeşi Saime Hanım'a 1923'te 100 lira para

yardımında bulunduğu görülmektedir. Eldeki belgeler ışığında süt kardeşlerin teması bununla sınırlı olup, 1923'ten Atatürk'ün vefatına kadar geçen sürede görüştükleri ya da haberleşmiş olduklarına dair bir bilgi ya da kayıt bulunmamaktadır.

Yazar Katkıları

Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Toplanması	Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30)
Veri Analizi	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%90) - Yazar-2 (%10)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.): 4268/320039

İrade, Harbiye (İ.HB.): 155/35.

İrade, Harbiye (İ.HB.): 173/19

İrade, Harbiye (İ.HB.): 181/82

İrade, Taltifat (İ.TAL.): 266/4.

Maarif Nezareti, Mektubu Kalemi (MF.MKT): 338/2.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Müteferrik Evrak (TFR.I.M.): 5/471

Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (MSB. ATASE.),

Atatürk Koleksiyonu (110.9.1.11.): 36.0.53

Atatürk Koleksiyonu (110.9.1.11.): 39.0.1

Sürelî Yayınlar

Vakit

Yeni İstanbul

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

Arğıt, Betül İpşirli, “Osmanlı Kadın Tarihi Çalışmalarında Kullanılabilecek Birincil Kaynaklar”, *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, C 2/S. 5, 2022, s. 260-289.

Armstrong, Harold C., *Kemal Atatürk'ün Yaşamı*, çev. Ahmet Çuhadır, Kamer Yayınları, İstanbul 2013.

Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2004.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam, 1881-1919*, C 1, 32. Özel Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

Bozok, Salih, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor*, Yay. haz. Can Dünder, Doğan Kitap, İstanbul 2001.

Cebesoy, Ali Fuat, *Sımf Arkadaşım Atatürk*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2016.

Çalışlar, İpek, *Mustafa Kemal Atatürk, Mücadelesi ve Özel Hayatı*, Yapı Kredi Yayınları, 1. baskı, İstanbul 2018.

Güler, Ali, *Atatürk ve Beytümâl, (Atatürk'ün Devlet Hazinesine Bakışı)*, Halk Kitabevi, İstanbul 2016.

Güler, Ali, *Atatürk'ün Saklanan Şeceresi*, Yeditepe Yayınevi, 3. baskı, İstanbul 2016.

Güler, Ali, *Benim Ailem, (Atatürk'ün Saklanan Ailesi)*, Yılmaz Kitabevi, İstanbul 2015.

Güler, Ali, *Sarı Paşa, İnsan Atatürk*, Türkar Yayınları, İstanbul 2006.

Gürsoy, Yaşar, *Atatürk ve Can Arkadaşı Nuri Conker*, Alfa Yayınları, 1. basım, İstanbul 2011.

Hanioglu, M. Şükrü, *Atatürk, Entelektüel Biyografi*, Bağlam Yayınları, 1. basım, İstanbul 2023.

Mango, Andrew, *Atatürk, Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Türkçesi: Fusun Doruker, Remzi Kitabevi, 8. basım, İstanbul 2010.

Metel, Raşit, *Atatürk ve Donanma*, Genelkurmay Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Basımevi, İstanbul, 1966.

Öz, Mehmet Ali, *Atatürk'ün Ailesi, Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk'ün Soykütüğü*, Asi Kitap, İstanbul 2017.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, C II, Yapı Kredi Bankası A.Ş., İstanbul, 1973.

Şapolyo, Enver Behnan, *Atatürk'ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, İstanbul 1954.

Toprak, Zafer, *Atatürk, Kurucu Felsefenin Evrimi*, İş Bankası Kültür Yayınları, 4. basım, İstanbul 2022.

Turan, Şerafettin, *Mustafa Kemal Atatürk, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, 1. basım, Ankara 2004.

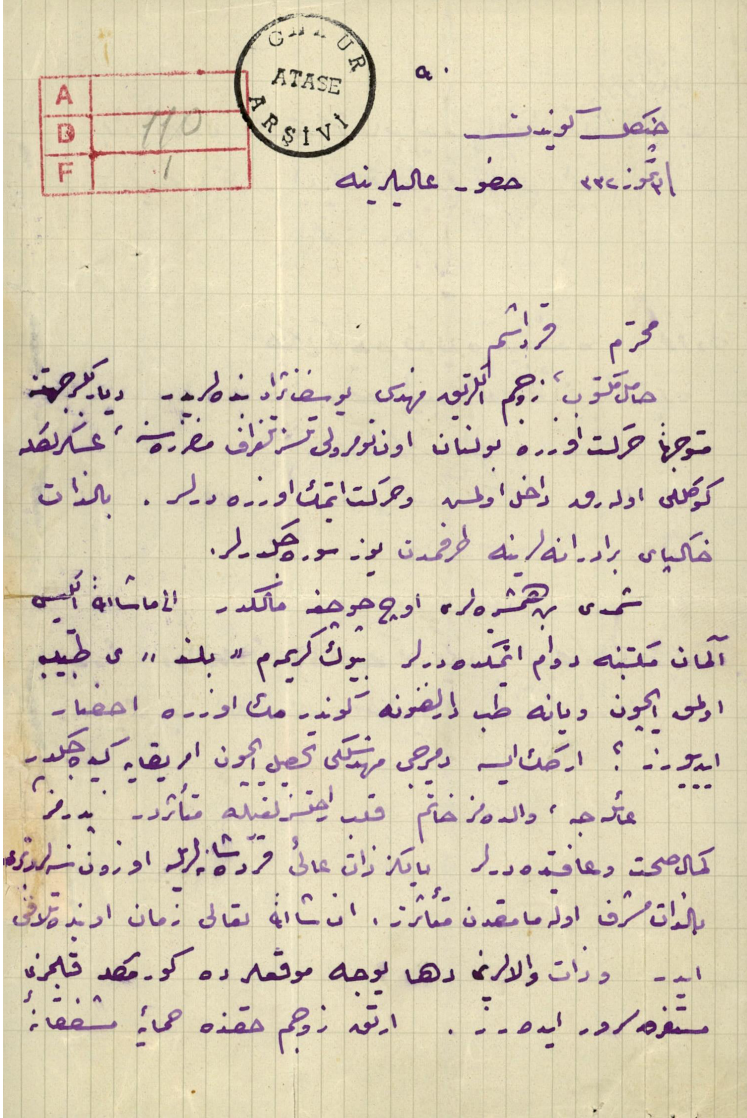
1897 Türk-Yunan Harbi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1982.

İnternet Kaynakları

<https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> Erişim Tarihi: 04.12.2023

EKLER

Ek 1a: Süt kardeşi Saim Hanım'dan Mustafa Kemal Paşa'ya yazılan mektubun ilk sayfası Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, MSB. ATASE, Atatürk Koleksiyonu (110.9.1.11), 39.0.1.

ATA-ZB
K: 39
B: 1-1

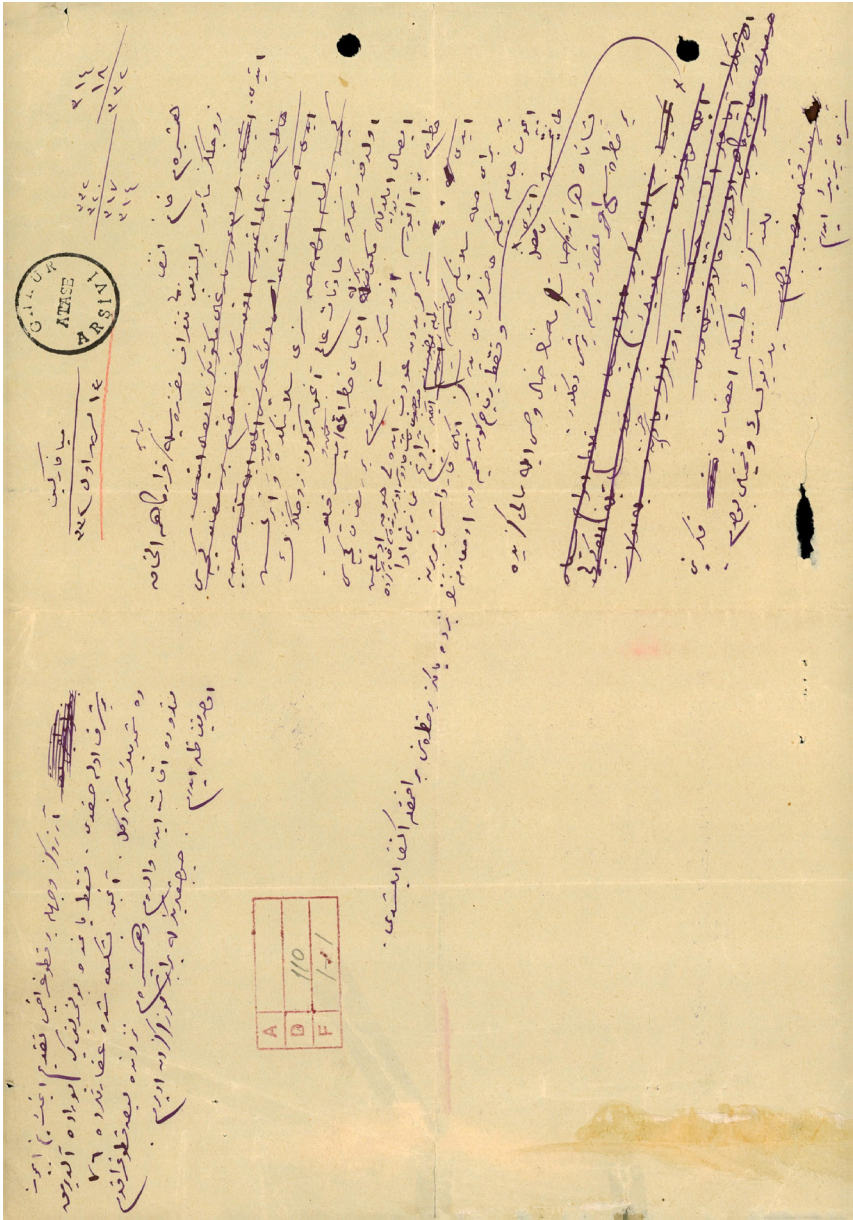
برادریه لرین بلذات ارتھام اید۔ لطفاً ورتنا جواب
قرده لرینه انتظ۔ ایدکی عھد ایدم قریشم اقدم
ام نمود ۲۲۷

ھیکل کونڈه قدیده سائنده ۱۷ نورولی
خندره قه طیب برلای عثمان بک کریمی
ورتھالی عدله بک خضده
سورھنر کر
صائمه

برادریه لرین بلذات ارتھام اید۔ لطفاً ورتنا جواب
قرده لرینه انتظ۔ ایدکی عھد ایدم قریشم اقدم

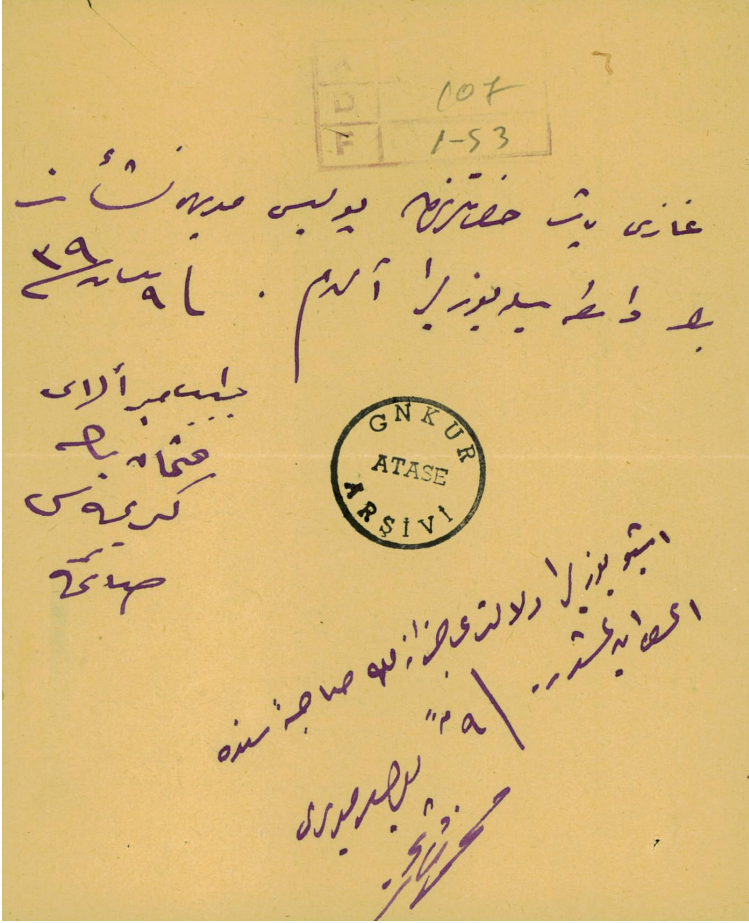
Ek 1b: Süt kardeşi Saim Hanım'dan Mustafa Kemal Paşa'ya yazılan mektubun son sayfası.

MSB. ATASE, Atatürk Koleksiyonu (110.9.1.11), 39.0.1.

Ek 2: Mustafa Kemal Paşa'nın süt kardeşi Saim Hanım'a yazdığı mektup.

MSB. ATASE, Atatürk Koleksiyonu (10.9.1.11), 39.0.1.

Ek 3: Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından Saim Hanım'a gönderilen 100 liranın 9 Nisan 1923 tarihinde kendisine teslim edildiğine dair belge. MSB. ATASE, Atatürk Koleksiyonu (110.9.1.11), 36.0.53.

Meyyâfârikin
13 Teşrinievvel 332

Hemşirem Hanımefendi,

Zeveciniz, memur bulunduğu telgraf müfrezesiyle beraber karargâhuma iltihak etti. Sizi Selânik'te görmüş ve ayrılmış olduktan sonra hâdisât-ı amim ancak bugün zevecinizin îsal eylediği mektubunuzla ihyâ-yı hatıratına mümkün ve müyesser kılıyor. Hafızam beni aldatmıyorsa on sekiz sene mukaddem bir Ramazan gecesi idi. Siz Girit'ten avdet edeli çok olmamış ben bera-yı sıla Selânik'e gelmiş bir talebe iken Mithad Paşa Caddesi üzerindeki hanenizde teravih namazını edâ için camiye gitmeye hazırlanan pederiniz iki kardeşi birbirine tanıtmış idi. Ve fakat birkaç güne teslimimden o muârefenin bizde yalnız bir hatırasını bırakmakla iktifa eylemişti. Yaşanan her anda mâ-masal hayat-ı mâzimin hayal-i vasi ile sâmi-i güzide bir hatırası olmaktan başka bir şey değildir.

Bülend'inizin tabipliğe ihzarı fikrini pek yüksek ve kıymetli buldum. Sizi tebrik ederim.

Arzunuz veçhile bir fotoğrafımı takdim etmek benim için bir şeref olacaktı. Fakat yanımda bulunmadığı gibi burada aldırılmak da şimdilik mümkün değil. Ancak Beşiktaş'ta Akaretler'de 76 numarada ikamet eden validem ve hemşirem nezdinde bazı fotoğraflarım olduğunu zannederim. Çocuklarınızla beraber gözlerinizden öperim.

Ek 4: Üzeri çizilen satırların atılmasının ardından mektubun yalın hâli.

MSB. ATASE, Atatürk Koleksiyonu (10.9.1.11), 39.0.1.

CONTENTS

Research Articles:	<u>Page</u>
ÖZCAN, ALİ: A Late Hittite Stele from İnsuyu-Konya	375
ÇELİK, SİREN: Daily Life Encounters between the Byzantines and the Ottomans ...	407
KIRIMLI, HAKAN: On the Question of the Sons of Şahin Geray Khan	435
KÜLÜNK, FURKAN: Russian-Turkmen Struggle Over Ashuradeh Island in the Caspian Sea in 19 th Century	449
DEMİRKOL, GÖKHAN-POLATCI DEMİRKOL, TÜRKAN: The First Bank Embezzlement in the Ottoman Empire: The case of Simonovic (1873-1875).....	477
ÖZBOZDAĞLI, ÖZER: Salonica Fire of 1890 and its Impacts on the Transformation of the City.....	513
ŞÜKÜROĞLU, GIYAS: The Intervention of Aristocratic Mentality in the Political Order: The June Crisis in the Establishment of the Republic of Azerbaijan (June 16-18, 1918).....	541
BOZKURT, CELİL: An Anti-National Struggle Religious Officer: Mufti of Bursa Ömer Fevzi.....	573
ÇAKMAK, AYDIN: Problems Related to the 1921 Turkish-Afghan Treaty.....	605
ÖZKAN, KENAN-ÖZER, SEVİLAY: Correspondence of Mustafa Kemal Pasha with his Foster Sister Saime Hanım	639

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 88

Issue: 312

August 2024

ANKARA - 2024